

UNIwersYTET ŁÓDZKI
Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych

Łukasz Węgrzyn

**MORFOLOGIA NAZISTOWSKICH OBOZÓW
KONCENTRACYJNYCH I ZAGŁADY
NA TERYTORIUM OKUPOWANEJ POLSKI**

**Morphology of the Nazi concentration
and death camps on occupied Polish territory**

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
Prof. nadzw. dr. hab. Andrzeja Rykały
Promotor pomocniczy: dr Łukasz Musiaka

Łódź 2018

Dziadkowi Bolesławowi
(1926–†2018)

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Układ pracy	5
Wyjaśnienia terminologiczne	6
Przedmiot badań	17
Cele i zakres pracy	21
Metody badawcze i materiały źródłowe	27
Przegląd literatury	36
1. Rys historyczny obozów koncentracyjnych na świecie	41
1.1. Geneza obozów	41
1.2. Radziecki i niemiecki system obozów koncentracyjnych	49
1.3. Rodzaje obozów nazistowskich	58
1.4. Obozy koncentracyjne i zagłady na terytorium Polski w świetle polityki III Rzeszy	59
1.4.1. Więźniowie obozów	61
1.4.2. Konferencja w Wannsee	63
1.4.3. „Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” i Akcja Reinhardt	64
1.5. KL Dachau i jego wpływ na niemiecki system obozów	67
2. Geneza, okres działalności i funkcje nazistowskich obozów na okupowanych ziemiach polskich	76
2.1. Geneza	76
2.1.1. KL Auschwitz-Birkenau	76
2.1.2. KL Lublin	82
2.1.3. Kulmhof	85
2.1.4. Belzec	89
2.1.5. Sobibor	92
2.1.6. Treblinka (II)	94
2.1.7. ZAL/KL Płaszów	96
2.2. Okres działalności	99
2.3. Funkcje	104
3. Podobozy	113
4. Lokalizacja i topografia terenu obozów	149
4.1. Obozy koncentracyjne	150

4.2. Obozy zagłady	176
5. Morfogeneza (fazy rozwoju) obozów	200
5.1. Obozy koncentracyjne.....	200
5.2. Obozy zagłady	206
6. Elementy budowy zewnętrznej obozów	213
6.1. Powierzchnia	213
6.1.1. Obozy koncentracyjne	213
6.1.2. Obozy zagłady	215
6.2. Granice	222
6.2.1. Obozy koncentracyjne	225
6.2.2. Obozy zagłady	231
6.3. Kształt	236
6.3.1. Obozy koncentracyjne	237
6.3.2. Obozy zagłady	238
6.4. Materiał budulcowy	238
6.4.1. Obozy koncentracyjne	239
6.4.2. Obozy zagłady	242
6.5. Zabudowa	243
6.5.1. Obozy koncentracyjne	244
6.5.2. Obozy zagłady	245
7. Elementy budowy wewnętrznej obozów	247
7.1. Układ zabudowy i rozplanowanie.....	249
7.1.1. Obozy koncentracyjne	249
7.1.2. Obozy zagłady	254
7.2. Podział i strefy funkcjonalne obozów	256
7.2.1. Obozy koncentracyjne	259
7.2.2. Obozy zagłady	267
8. Schemat organizacji przestrzeni obozów koncentracyjnych.....	279
9. KL Dachau jako wzorzec dla obozów koncentracyjnych na ziemiach polskich? Próba identyfikacji przeniesionych założeń.....	285
10. Obecny stan zachowania obozów	288
Wnioski	304

BIBLIOGRAFIA.....	312
SPIS RYCIN	334
SPIS TABEL.....	338
SPIS FOTOGRAFII	339
ANEKS	340

Wstęp

Tematyka związana z dziejami nazistowskich – niemieckich¹ obozów koncentracyjnych i zagłady jest wciąż aktualnym przedmiotem zainteresowania badaczy, głównie historyków. Do badań nad tą tematyką włączone zostały również inne dyscypliny naukowe, podejmujące w swoich rozważaniach zagadnienia z zakresu archeologii, architektury, prawa, filozofii lub historii sztuki. Udział poszczególnych dyscyplin jest zróżnicowany, a na ich czele stoją badania historyczne. Podejście geograficzne, oparte na metodologii badań właściwych tej dziedzinie, wyraźnie ustępuje innym. Poszczególne opracowania monograficzne poruszają wątki związane z lokalizacją lub budową zewnętrzną i wewnętrzną obozów, lecz nie skupiają się jedynie na tych elementach, ale przeplatają z innymi: genezą, organizacją wewnętrzną, losami i pracą więźniów, zagładą, ewakuacją, likwidacją obozów itd. Rozprawa ta stanowi próbę włączenia geograficznego spojrzenia w spektrum badań nad obozami, umiejscawiając w centrum zagadnienia morfologiczne ujęte w formie studium komparatystycznego. Autor ma nadzieję, że badania te rzucają nowe światło na dotychczasowy stan wiedzy o dziejach nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady funkcjonujących na terytorium okupowanej Polski.

Układ pracy

W zagadnieniach wstępnych przedstawiono metodologiczne podstawy pracy: jej układ, wyjaśnienia terminologiczne, przedmiot, cele, zakres, a także wykorzystane metody, źródła badawcze i literaturę. W rozdziale pierwszym, opartym na literaturze przedmiotu, przedstawiono zarys genezy obozów koncentracyjnych i zagłady na świecie: od pierwszych tego typu miejsc, przez system radziecki, aż do systemu hitlerowskiego. W tę część rozważań włączono również prezentację pionierskiego, modelowego obozu, wchodzącego w skład systemu lagrów hitlerowskich. System ten obejmuje pozostałe, będące przedmiotem niniejszej rozprawy, miejsca odosobnienia.

Rozdział drugi poświęcono genezie, działalności i funkcji hitlerowskich obozów na okupowanych ziemiach Polski. Część ta stanowi swoiste preludium do części analitycznych. Jako osobne obiekty analizy potraktowano podobozы badanych obozów

¹ W pracy pojęcia "obozy nazistowskie" i "obozy niemieckie" traktowane są synonimicznie i stosowane zamiennie. Niekiedy użyto określenia „hitlerowskie”.

koncentracyjnych. Podstawą tego wyodrębnienia jest fakt, że filie te nie stanowiły integralnych przestrzennie elementów jednostek macierzystych², lecz połączone były z nimi administracyjnie oraz odgrywały rolę obozów pracy. Podobozy zostały poddane analizie, zarówno pod kątem morfologicznym, jak i funkcjonalnym. Tej problematyce poświęcono rozdział trzeci.

Rozdziały: czwarty, piąty, szósty oraz siódmy stanowią główną, analityczną część rozprawy. Przeanalizowano w nich obozy pod względem morfologicznym – ich lokalizacji, rozwoju i elementów struktury przestrzennej. O układzie podrozdziałów w tej części decydują w pierwszej kolejności zagadnienia związane z położeniem obozów w przestrzeni i ich otoczeniem, następnie procesy rozwoju przestrzennego tych obiektów, i w końcu poddane szczegółowej analizie poszczególne elementy wewnętrzne tworzące owe miejsca odosobnienia. Swoistym podsumowaniem tej części jest próba identyfikacji wzorca dla obozów koncentracyjnych (w kontekście rozwiązań zastosowanych w KL Dachau) oraz ośrodków zagłady.

Rozdział dziesiąty dotyczy charakterystyki obecnego stanu zachowania byłych obozów. Dla przejrzystości treści zastosowano formę tabelaryczną. Zaprezentowano w niej część dokumentacji fotograficznej wykonanej w trakcie badań terenowych autora.

Zakończenie rozprawy stanowią wnioski końcowe.

Rozprawa została uzupełniona spisami: literatury, źródeł kartograficznych i archiwalnych, filmów, netografii, rycin, tabel i fotografii oraz aneksem, w którym zawarto tabele z obliczeniami i wyszczególnieniami, autorskie odrisy planów obozów z oznaczeniami funkcji obiektów. Zaprezentowano również przegląd przykładowych planów obozów (rekonstrukcji, odrysów innych autorów, szkiców i miniatur oryginałów).

Wyjaśnienia terminologiczne

Podstawowym pojęciem, wymagającym krótkiego omówienia, jest **obóz**. *Słownik współczesnego języka polskiego* (1996, s. 637) definiuje je jako „zespół obiektów (zwykle rozbitych gdzieś namiotów) przeznaczonych do tymczasowego pobytu grupy ludzi” lub „miejsce przymusowego pobytu grup ludzi (jeńców, więźniów) w prymitywnych warunkach”.

² Pod pojęciem „obozu macierzystego” należy rozumieć główny obóz, któremu podlegały podobozy (filie).

Kolejnym, wymagającym wyjaśnienia pojęciem jest **obóz koncentracyjny**. W literaturze przedmiotu trudno odnaleźć konkretne definicje obozu koncentracyjnego. Znajdują się jedynie ogólne charakterystyki takich miejsc. W *Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce* (1946, s. 17) obozy koncentracyjne określone zostały jako „miejsca wyniszczenia opornych elementów i narzędzia terroru politycznego w stosunku do całej ludności”. Obozom koncentracyjnym w ogólnej postaci przyjrzeni się J. Gumkowski i K. Leszczyński (1961, s. 64–68). Według tych autorów „obozy miały na celu unieszkodliwienie przeciwników politycznych reżimu hitlerowskiego” (były narzędziem terroru politycznego). Ich zdaniem, w początkowym okresie w III Rzeszy, obozy te „były w zasadzie tylko miejscem odosobnienia”³ (z surowym reżimem, ciężką pracą, złym traktowaniem, karami i udrękami psychicznymi i fizycznymi), na ziemiach polskich natomiast odgrywały one dodatkowe role – były „narzędziem eksterminacji fizycznej setek tysięcy Polaków oraz dostawcą niewolniczej siły roboczej”. Podobnie charakteryzował obozy koncentracyjne C. Madajczyk (1970, s. 273–278). Zdaniem M. Marandy (2002, s. 16) obóz koncentracyjny był jednym z trzech typów nazistowskich obozów⁴, w którym „praca była środkiem planowego wyniszczania więźniów, a warunki egzystencji w obozie dodatkowo zwiększały śmiertelność”. Obozy koncentracyjne dość ogólnikowo scharakteryzował również T. Wroński (1981, s. 3) podając, że obiekty te „były jednym z głównych narzędzi eksterminacji narodu polskiego, podstawowym instrumentem terrory, eksploatacji siły roboczej oraz realizacji hitlerowskiego programu ludobójstwa. Oprócz głównego celu, jakim była w obozach eksterminacja, wykorzystywano niewolniczą pracę więźniów, która w efekcie z jednej strony przyczyniała się do ich śmierci, z drugiej zaś powiększała potencjał gospodarczy III Rzeszy”.

Znacznie dokładniej obozy koncentracyjne zdefiniowane są w encyklopediach. W *Encyclopaedia Britannica* (1964, s. 251) obozy koncentracyjne określane są jako "centra internowania, utworzone poza zwykłym systemem więziennictwa, w których więźniowie są przetrzymywani z powodów ich militarnej lub politycznej ochrony, w celu karnym lub eksploatacyjnym. Uwięzienie następuje w wyniku wyroku sądowego lub rozkazu wojskowego i często obejmuje grupy lub klasy ludzi bez uwzględnienia indywidualnej winy. Obozy koncentracyjne należy odróżnić od więzień, w których są osoby skazane za przestępstwa zgodnie z prawem cywilnym, i obozów dla jeńców

³ Z. Łukaszewicz (1955, s. 6) dodał, że w pierwszym okresie istnienia (do 1939 r.) obozy miały na celu sterroryzowanie społeczeństwa niemieckiego w celu wymuszenia bezwzględnej posłuszeństwa, koniecznego do realizacji programu nazistowskiego.

⁴ Drugim typem był obóz zagłady, trzecim zaś – obóz pracy (M. Maranda 2002, s. 16).

wojennych, których uwięzienie odbywa się zgodnie z prawami wojny. Należy je odróżnić od innych obozów i ośrodków, w których duża liczba osób może być czasowo przetrzymywana, takich jak obozy dla uchodźców, punkty aresztowań i ośrodki przesiedleńcze”⁵.

We wspomnianej encyklopedii wydzielono cztery rodzaje obozów koncentracyjnych, pod odrębnymi hasłami: militarne (z przełomu XIX i XX w.), polityczne, wychowawcze obozy pracy w Związku Radzieckim oraz obozy koncentracyjne nazistowskich Niemiec. Najbardziej właściwa, w ocenie autora, definicja tego typu miejsc znajdowała się pod hasłem „polityczne obozy koncentracyjne” – „obozy politycznej kontroli, używane głównie w państwach policyjnych, w których aparat represji może stać ponad zwykłym systemem sądownictwa. W znacznym stopniu obozy służyły jako specjalne więzienia tajnej policji. Osoby podejrzewane o sprzeciwianie się reżimowi totalitarnemu były doraźnie aresztowane przez tajną policję i umieszczane w obozach bez wyjaśnienia powodu uwięzienia. Zatem głównym celem politycznych obozów koncentracyjnych było utrzymanie kontroli systemu totalitarnego. Dodatkowym zaś zadaniem – wyniszczenie osadzonych przez pracę przymusową. Więźniowie byli zobowiązani do pracy za określone porcje żywności. Osadzeni, którzy byli niezdolni do pracy, umierali z głodu, a pozostali najczęściej umierali z przepracowania. Chociaż polityczne obozy koncentracyjne były zakładane pod różnymi postaciami w wielu totalitarnych reżimach, najczęściej wykorzystywane były w Związku Radzieckim i nazistowskich Niemczech”⁵ (*Encyclopaedia Britannica* 1964, s. 252).

W polskiej edycji encyklopedii *Britannica* (2002, s. 305) obozami koncentracyjnymi (łagrami, kacetami) nazywa się „miejsca uwięzienia, odosobnienia lub izolacji na dużą skalę, a także pracy niewolniczej i masowej zagłady osób uwięzionych, jeńców wojennych, osób internowanych, skazanych na roboty przymusowe, uznanych za przestępców politycznych itp. W systemach niedemokratycznych (głównie totalitarnych i autorytarnych) oraz w warunkach wojny powstały obozy koncentracyjne różnych kategorii, stanowiące instrument terroru; ważny element w systemie polityki ekonomicznej (eksploatacja pracy niewolniczej), a także eksterminacji grup ludnościowych ze względów politycznych, narodowościowych i rasowych”. W tej samej encyklopedii wyróżniono

⁵ Tłumaczenie haseł z języka angielskiego wykonane przez autora.

również cztery typy obozów koncentracyjnych: 1) obozy zagłady⁶; 2) obozy typowe (śmierć jako zjawisko powszechne, ale odłożone w czasie); 3) obozy pracy; 4) obozy reedukacyjne. Zauważyć można tu ujednoczenie kilku typów obozów, w tym ośrodków zagłady pod jedną nazwą – obozów koncentracyjnych.

Encyklopedia szkolna. Historia (1993, s. 339) obozy koncentracyjne definiuje pod hasłem „obozy hitlerowskie” jako „ośrodki odosobnienia, uwięzienia, pracy niewolniczej i przyspieszonej eksterminacji, organizowane w latach 1933–45 przez władze hitlerowskie w Niemczech i krajach okupowanych”.

W *Popularnej Encyklopedii Powszechnej* (1996, s. 23) występują dwie definicje. Pierwsza odnosi się do obozów hitlerowskich, określanych jako „miejsce więzienia i odosobnienia, przymusowej i niewolniczej pracy oraz masowej zagłady ludzi, organizowane przez władze hitlerowskie na terenie III Rzeszy oraz krajów przez nią okupowanych [...]”. Zaliczono do tej grupy praktycznie wszystkie rodzaje obozów, w tym jenieckie, pracy, przesiedleńcze itp. Zgodnie z drugą definicją obóz koncentracyjny to „miejsce odosobnienia osób uznanych za wroga przez dany reżim [...]” (*Popularna...* 1996, s. 24–25).

Z kolei w *Wielkiej Encyklopedii PWN* (2003, t. 19, s. 249) „obozy hitlerowskie” definiowane są jako różne typy obozów, w tym koncentracyjne i zagłady. Wyjaśniono w niej, że są to „miejsca uwięzienia i odosobnienia, pracy niewolniczej i masowej zagłady, organizowane przez władze hitlerowskie 1933–1945 na terenie III Rzeszy i krajów okupowanych”.

Popularna Encyklopedia Powszechna PWN (2002) nie zawiera hasła „obozy koncentracyjne”, wyjaśniając jedynie terminy: „koncentracja”, „obozy hitlerowskie”, „obozy internowania żołnierzy polskich w okresie II wojny światowej” i „obozy sowieckie, łagry”.

Bardziej rozszerzona definicja obozów hitlerowskich znajduje się w *Encyklopedii II wojny światowej* (1975, s. 376), gdzie oprócz wyjaśnienia pojęcia „obozy hitlerowskie” określono czynniki wpływające na lokalizację obozów koncentracyjnych: „Przy lokalizacji obozów brano m.in. pod uwagę położenie – dogodnie ze względów komunikacyjnych, ułatwiające transport setek tysięcy więźniów z całej prawie Europy [...], sąsiedztwo zakładów produkcyjnych lub kamieniołomów, umożliwiające wykorzystanie pracy

⁶ „Obozy zagłady” są tam również oddzielnym hasłem, ale bez definicji, za to z przekierowaniem do hasła „obozy koncentracyjne (łagry, kacety)”. Zdaniem autora jest to błąd, ponieważ obozy zagłady nie były tzw. kacetami (od skrótu KZ – *Konzentrationslager*) ani łagrami (radzieckimi obozami koncentracyjnymi).

niewolniczej więźniów (głównie na terenie III Rzeszy), szczególnie niekorzystne warunki klimatyczne (obszary zabagnione, malaryczne)”.

Jeszcze inną definicję, z odwołaniem do aspektów przestrzennych, podał A. Kamiński (1964, s. 23). Według tego autora obóz koncentracyjny to „miejsce uwięzienia na większej otwartej przestrzeni, otoczone drutem kolczastym lub murem, przy czym więźniowie mają mniej lub bardziej ograniczoną swobodę poruszania się po całej przestrzeni obozu, spędzając dzień w większej części na powietrzu”. Rozumienie tego pojęcia i jego użycie w stosunku do różnych miejsc tego typu na świecie jest dość ogólnikowe i może odnosić się do wielu rodzajów obozów. W innym opracowaniu A. Kamiński (1990) dokonał dość szczegółowej analizy omawianego terminu.

Warto również wyjaśnić synonimy określenia „obóz koncentracyjny”, które często mylone są w powszechnym użyciu. Pierwsze z nich to *lagier* lub łagr, które odnosi się do obozów sowieckich\radzieckich⁷. *Lager* natomiast to nazwa stosowana wyłącznie na określenie nazistowskich obozów koncentracyjnych.

W prezentowanej rozprawie autor skupił się w głównej mierze na niemieckich obozach koncentracyjnych i zagłady. Jak podaje A. Kamiński (1990, s. 31–32) i przedstawia publikacja pt. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny* (1979, s. 18), obóz koncentracyjny łączył w sobie zarówno elementy aresztu ochronnego (niem. *Schutzhaft*) i koncentracji, jak i zagłady (w przypadku KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin zespolono funkcje wielkich obozów koncentracyjnych z wielkimi ośrodkami zagłady). Należy dokonywać stosownego rozróżnienia pomiędzy obydwoma typami obozów, na co wskazuje chociażby element selekcji: w przypadku koncentracyjnych obozów, część ludzi była kierowana do ciężkich prac (co równało się *de facto* z wyrokiem śmierci, lecz z zachowaniem nadziei na

⁷ Łagry sowieckie od samego początku istnienia (1918 r.) nazywały się „obozami koncentracyjnymi” (*konclagi, konclagierja*). Termin ten był powszechnie stosowany do 1934 r., kiedy w nazistowskich Niemczech pojawiły się obozy koncentracyjne. Aby nie utożsamiać ich z własnymi obozami, w ZSRR wprowadzono termin „obozu poprawy przez pracę” (*isprawitielno-trudowyje lagierja*). Jak wskazuje A. Kamiński (1990, s. 54), począwszy od lat trzydziestych XX w. nie można mówić o sowieckich obozach koncentracyjnych z dwóch względów. Po pierwsze, nie nazywały się tak oficjalnie, a co więcej, znaczna część więźniów zsyłana była do łagrów na podstawie wyroku na czas określony. Pod względem formalno-prawnym można byłoby postawić je obok hitlerowskich obozów karnych i nadać im określenie „obozu karne”. W przypadku nazistowskich obozów koncentracyjnych, więźniowie osadzani byli tam na czas nieokreślony. Po drugie, A. Kamiński (1990) stwierdza, że zarówno w literaturze zachodniej jak i wschodniej istnieje zamęt pojęciowy przy próbie nazewnictwa sowieckich łagrów. Badacz ten skłania się ku pozostaniu przy określeniu „koncentracyjne”, gdyż zmusza to chociażby do porównywania ich z „odpowiednią instytucją hitlerowską, lecz w poważnych badaniach naukowych obie, jako wzory dla siebie nawzajem, nie dają się po prostu od siebie oddzielić” (A. Kamiński 1990, s. 55). Autor rozprawy podziela zdanie A. Kamińskiego (1990) podkreślając przy tym, że nie jest jej celem, by dochodzić stosowności używania tej najwłaściwszej nazwy.

przeżycie), a niezdolni do jej wykonywania – bezpośrednio do komór gazowych. W przypadku ośrodków zagłady cel osadzenia więźniów był na ogół jeden – śmierć w komorze gazowej. Poza owym powszechnie znanym faktem różniącym dwa omawiane typy obozów, warto zwrócić uwagę na to, że do ośrodków zagłady kierowani byli ludzie na zasadzie czysto liczbowej, do koncentracyjnych zaś – indywidualnej. Ośrodki zagłady nie tworzyły również systemu organizacyjnego, ponieważ tak jak w przypadku obozów koncentracyjnych mieliśmy do czynienia z ruchem „przeniesień” transportów oraz pojedynczych więźniów z obozu do obozu, tak w przypadku ośrodków zagłady kierowani tam ludzie spotykali się z kresem swojej wędrówki. Dodatkowo, opisywane rozróżnienie narzucali sami hitlerowcy, którzy w rozkazach do komendantów obozów koncentracyjnych wyliczali wszystkie tego typu obozy istniejące w danym momencie, lecz nie wspominali nigdy o obozach zagłady (A. Kamiński 1990, s. 30).

Drugim istotnym pojęciem wymagającym scharakteryzowania jest **obóz zagłady**. Według Z. Czyńskiej i B. Kupść (1946, s. 17) są to miejsca „przeznaczone dla całkowitego unicestwienia elementów bezwartościowych z punktu widzenia hitlerowskiego, szkodliwych dla interesów III Rzeszy (przede wszystkim Żydów)”. Zdaniem J. Gumkowskiego i K. Leszczyńskiego (1961, s. 68) obozem takim jest miejsce bezpośredniego, masowego uśmiercania ludzi i niszczenia ich zwłok („zakłady masowego mordowania ludzi”). M. Maranda (2002, s. 16) wyróżnia obóz zagłady jako jeden z trzech typów nazistowskich obozów, gdzie osoby przywożone do tego miejsca były mordowane w kilkadziesiąt minut po przybyciu, a przy życiu utrzymywano jedynie określoną liczbę więźniów, niezbędną do funkcjonowania ośrodka. Encyklopedia *Britannica. Edycja Polska*⁸ (2002, s. 305) określa te ośrodki jako typy obozu koncentracyjnego, „w których odbywała się eksterminacja (wyniszczenie, wyćpienie, masowa zagłada ludzi, ludobójstwo) na niespotykaną skalę ludzi uznanych za niepożądaną część społeczeństwa”. *Popularna Encyklopedia...* (1996, t. 12, s. 23) nie zamieszcza pojęcia, jedynie wymienia lokalizację tych ośrodków pod hasłem „obozów hitlerowskich” (w Chełmnie n. Nerem, Bełżcu, Sobiborze i Treblince). *Wielka Encyklopedia PWN* (2003, t. 19, s. 249) definiuje te obozy jako miejsca, „gdzie w komorach gazowych deportowanych uśmiercano natychmiast, nie ewidencjonując ofiar”. *Encyclopaedia Britannica* (1964, s. 253) opisuje ośrodki zagłady pod hasłem „obozy koncentracyjne w nazistowskich Niemczech” jako rozwinięcie systemu obozów koncentracyjnych, „zlokalizowanych głównie w Polsce,

⁸ Pod hasłem „obozy koncentracyjne (łagry, kacety)”.

których głównym celem było masowe mordowanie niechcianej części społeczeństwa, głównie Żydów”.

Obozy zagłady, jak wynika z powyższych rozważań, są często definiowane pod wspólnym hasłem jako „obozy hitlerowskie”, wraz z obozami koncentracyjnymi, a niekiedy utożsamiane z tymi ostatnimi jako ich typ. W przekonaniu autora jest to błędem, gdyż pomiędzy nimi istnieją wyraźne różnice. Podstawową różnicą jest pełniona funkcja główna. Obozy koncentracyjne mają za zadanie, zgodnie z terminem „koncentracja”, skupiać na swoim obszarze znaczną liczbę ludzi uwięzionych z określonych przyczyn. Ważnym czynnikiem, prócz koncentracji, była praca oraz stopniowe wyniszczenie osadzonych. Są to kolejne charakterystyczne elementy tego typu obozów. Czasem lagry przyjmowały funkcje ośrodków zagłady, gdzie część więźniów przybywających w transportach nie była kwaterowana w barakach i wysyłana do pracy, ale bezpośrednio kierowana do komór gazowych. Obozy zagłady natomiast, jak wskazuje nazwa, miały za zadanie natychmiastowe uśmiercenie ludzi, bez żadnego sposobu ich koncentracji (długoterminowego osadzania w barakach i kierowania do przymusowej, wyniszczającej pracy).

Podobnie brzmi definicja ośrodków zagłady (pod hasłem „obozy hitlerowskie”) w *Encyklopedii Szkolnej. Historia* (1993, s. 340). Zgodnie z jej treścią, obozy te były miejscami, gdzie „przywożeni do nich ludzie nie byli rejestrowani, nie mieszkali w nich i nie pracowali, byli przeznaczeni na śmierć natychmiastową”. Definicja tego typu miejsc, w jednym elemencie może być dyskusyjna. Chodzi o kwestię zakwaterowania części więźniów przybyłych w transportach i kierowania tych ludzi do pracy. W przypadku niektórych obozów, np. w Sobiborze i Treblince, wyznaczono w nich wewnętrzne obozy przeznaczone dla Żydów, którzy przez pewien czas tam mieszkali i wykonywali różnego rodzaju prace na rzecz obozu lub załogi obozowej. Byli to ludzie, których w późniejszym czasie kierowano do komór gazowych i zastępowano nowymi (niekiedy rotacja była bardzo szybka), niemniej sam fakt, że wydzielano tam tego typu wewnętrzne obozy, w pierwszym odczuciu może nieco komplikować rozumienie definicji zaproponowanej w powyższej encyklopedii. Mimo tymczasowego osadzenia i wykorzystywania „przyszłych ofiar” do wykonywania ciężkich, przymusowych i makabrycznych prac, przeznaczeniem tych ludzi była śmierć w komorach gazowych. Ludzie ci stanowili bardzo

małe liczebnie grupy, biorąc pod uwagę ogół zgładzonych w ośrodkach zagłady⁹ i jednorazowe możliwości eksterminacji ogromnej liczby więźniów w komorach. Bez względu na to, jak sumiennie ci więźniowie wykonywali swoje obowiązki, nie mieli szans na przetrwanie. W obozach koncentracyjnych, mimo wyniszczającej pracy, istniały niewielkie szanse na przeżycie.

Według A. Kamińskiego (1990, s. 30–31), miejsca zagłady, zwane „fabrykami śmierci”, nie mogą zostać uznane za obozy koncentracyjne we właściwym tego słowa znaczeniu, gdyż nie istniały one oficjalnie w dokumentacji *Die Schutzstaffel der NSDAP* (w skrócie: SS), a sposób traktowania więźniów w tych dwóch miejscach był zgoła odmienny. Należy jednak nadmienić, że część więźniów obozów zagłady funkcjonowała w nim na podobnych zasadach jak więźniowie obozów koncentracyjnych, ponieważ mieli oni często wyznaczone zadania oraz przydzielani byli do komand roboczych, np. przy budowie obozu, obsłudze krematorium, pracach rzemieślniczych, oraz mieli określony harmonogram „życia i pracy”. Oczywiście jest to, że po pewnym czasie byli oni przeznaczeni do unicestwienia, a ich praca oraz warunki bytowania często miały charakter wyniszczający jak w obozach koncentracyjnych.

Podstawowe rozróżnienie między obozem koncentracyjnym a innymi typami miejsc odosobnienia powinno być oparte w pierwszej kolejności na oficjalnym nazewnictwie niemieckim, istniejącym w dokumentacji urzędowej (obozowej). Zgodnie z nim, podstawowym terminem określającym te lagry jest *Konzentrationslager* (w skrócie: KL lub KZ). Obozy te funkcjonowały również w ramach specjalnie stworzonego systemu kacetów, pod zarządem Głównego Urzędu Gospodarczo-Administracyjnego SS (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*, w skrócie: SS-WVHA).

Władze hitlerowskie w stosunku do obozów śmierci stosowały różne pojęcia i terminy: „ewakuacja” (*Evakuierung, Auswanderung*), „wysyłka na Wschód”, „odtransportowanie dalej na Wschód”, „akcja przesiedlenia” (*Umsiedlungsaktion*), „deportacja” (*Deportation*), „specjalne traktowanie” (*Sonderbehandlung, Sondermassnahme*), „zaciąg do pracy na Wschodzie” (*Arbeitseinsatz im Osten*). Posługiwano się również takimi określeniami, jak: *Lager, Reservat* – jako kryptonimy ośrodka zagłady, oraz *Sonderstab, Sonderkommando* (na określenie jednostki realizującej zagładę). Po 1945 r., w zeznaniach byłych komendantów obozów i funkcjonariuszy SS, w aktach oskarżenia i wyrokach sądowych,

⁹ W obozie w Sobiborze, w pewnych okresach, liczba pracujących żydowskich niewolników dochodziła do 650 osób (T. Blatt 2010, s. 275), w Treblince w części przeznaczonej dla załogi SS – ok. 700–800 więźniów, a w jej strefie zagłady – ok. 300 osób (E. Kopówka 2002, s. 11, 17).

w wyroku Międzynarodowego Trybunału w Norymberdze oraz protokołach świadków, na omawiany typ obozów stosowano określenia: „obóz zagłady”, „ośrodek zagłady”, „tajny obóz zagłady”, „obóz unicestwienia”, „obóz śmierci”, „obóz straceń” itp. W nomenklaturze niemieckiej często też można spotkać takie pojęcia, jak *Vernichtungslager* lub *Vernichtungsstätte* (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 22–23).

W niniejszej pracy zamiennie stosowano niektóre z powyższych określeń dla obozów zagłady (głównie: obóz/ośrodek zagłady/śmierci). W przypadku tych o charakterze koncentracyjnym używano na ogół jednego, właściwego dla tych miejsc terminu – obóz koncentracyjny lub lager.

Warto również pokreślić stosowność używania nazw własnych dla poszczególnych obozów omawianych w tej rozprawie oraz ich stosowanie w rozróżnieniu do nazw miejscowości, z którymi były związane. Częstym błędem, spotykanym w dyskusjach na temat obozów, jest utożsamianie nazw obozów z nazwami miast, w sąsiedztwie lub na terenie których zostały utworzone. Właściwym podejściem jest używanie nazw własnych obozów dla obiektów obozowych, natomiast nazw miejscowości dla jednostek osadniczych, od których najczęściej obozy zaczerpnęły nazwę (często po uprzednim niemczeniu).

Przykładowo, w odniesieniu do najważniejszego obozu utworzonego na terytorium okupowanej Polski należy stosować nazwę Auschwitz, mimo że został założony na terenach miasta Oświęcim i w jego okolicach (dla części położonej we wsi Brzezinka właściwa nazwa to Birkenau). Nie można zatem Oświęcimia (miasta) określać jako Auschwitz i na odwrót. Tak samo w przypadku Brzezinki i Birkenau. Autor starał się również unikać określania KL Lublin jako „Majdanek”, choć zwyczajowo taka nazwa jest często używana i istniała w oficjalnych dokumentach niemieckich (Mencel 1991, s. 407). Podobnie jest z nazywaniem KL Płaszów – Płaszowem¹⁰. Płaszów to nazwa geograficzna i, podobnie jak w przypadku Oświęcimia czy Majdanka, terminy te powinny identyfikować miejscowości lub ich części, a nie obozy. W przypadku obozów zagłady sytuacja jest podobna. Problem tkwi tu również w rozróżnieniu nazwy obozu od miejscowości, w sąsiedztwie której powstał i od której przyjął nazwę. O ile w przypadku Kulmhof (nazwa obozu) i Chełmna nad Nerem (miejscowość) sytuacja jest zrozumiała i łatwa do odróżnienia, o tyle w stosunku do Bełżca, Sobiboru i Treblinki nie jest to

¹⁰ Płaszów to dawna wieś na terenie prawobrzeżnego starorzecza Wisły, położona ok. 3,5 km na południowy wschód od centrum Krakowa; po raz pierwszy wzmiankowany był w 1254 r. W 1912 r. został włączony do Wielkiego Krakowa (M. Tutak 2012, s. 5, 35), jako XXI dzielnica katastralna.

oczywiste. W pracy większość określeń odnosi się do samych obozów (Bełzec, Sobibor, Treblinka), natomiast gdy opis dotyczy miejscowości o tych samych nazwach, autor starał się używać stosownych określeń typu „wieś/miejscowość Bełzec/Sobibór/Treblinka”¹¹ (tab. 1).

Tab. 1. Stosowane nazewnictwo

OBÓZ	NAZWA STOSOWANA W TEKŚCIE	MIEJSCOWOŚĆ/ JEDNOSTKA ADMINISTRACYJNA	NAZWA STOSOWANA W TEKŚCIE
KL AUSCHWITZ-BIRKENAU <i>(KL Auschwitz-Birkenau)</i>	Auschwitz (I), obóz oświęcimski (dla obozu macierzystego); Birkenau, Auschwitz II, obóz w Brzezince; KL Auschwitz-Birkenau – określenie kompleksu obozowego Auschwitz I i Auschwitz II (Birkenau)	Oświęcim, Brzezinka	Oświęcim, Brzezinka
KL LUBLIN <i>(Konzentrationslager Lublin; Vernichtungslager Lublin; Kriegsgefangenenlager der Waffen SS Lublin; KL Majdanek)</i>	KL Lublin, obóz lubelski	Majdanek (dzielnica Lublina)	dzielnica Majdanek, Majdanek
ZAL/KL PLASZOW <i>(Zwangsarbeitslager Plaszow des SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau; potem Konzentrationslager Plaszow bei Krakau)</i>	Plaszow, ZAL/KL Plaszow, obóz plaszowski	Plaszów (obszar Krakowa wchodzący w skład Dzielnicy XIII Podgórze)	Plaszów
KULMHOF <i>(Vernichtungslager Sonderkommando Kulmhof; Waldlager Kulmhof)</i>	Kulmhof	Chełmno nad Nerem	Chełmno nad Nerem
BELZEC <i>(Sonderkommando Belzec der Waffen-SS)</i>	Bełzec	Bełzec	wieś\miejscowość Bełzec; Bełzec
SOBIBOR <i>(SS-Sonderkommando Sobibor)</i>	Sobibor	Sobibór	wieś\miejscowość Sobibór; Sobibór
TREBLINKA <i>(Arbeitslager Treblinka, SS-Sonderkommando Treblinka, Vernichtungslager Treblinka)</i>	Treblinka	Treblinka	wieś\miejscowość Treblinka

Źródło: opracowanie własne

¹¹ Nazwy wsi Bełzec i Sobibór zawierają polskie znaki diakrytyczne, co również pozwala odróżnić je od niemieckich nazw obozów.

Kluczowym terminem, którego znaczenie należy przybliżyć, jest **morfolgia**. Zgodnie z etymologią tego wyrazu (gr. *morphe* – kształt, forma; *logos* – nauka), jest to dział nauki zajmujący się kształtem, budową zewnętrzną i wewnętrzną, określonych przedmiotów badań naukowych (W. Kopaliński 2000, s. 337). W rozprawie pojęcie to odnosić się będzie głównie do kształtu i budowy obozów. Definicji pojęcia „morfolgia obozów” przyjrano się bliżej w podrozdziale dotyczącym przedmiotu badań.

Zamierzeniem autora było sformułowanie tytułu rozprawy w formie zwięzłej i precyzyjnej, obejmującej przedmiot oraz zakres przestrzenny i czasowy pracy. Wyjaśnienia wymaga w szczególności użycie terminu „nazistowskie” w stosunku do badanych obozów. Zdaniem autora termin ten określa ich pochodzenie, ponieważ wskazuje jednocześnie na wyznawaną ideologię (nazizm) oraz – co nie wynika w pierwszym momencie z brzmienia tego terminu – na narodowość niemiecką założycieli tych miejsc kaźni. Każdy nazista, biorąc pod uwagę przynależność do Narodowosocjalistycznej Niemieckiej Partii Robotniczej (NSDAP), musiał być Niemcem. Badane obozy stanowiły również narzędzie w aparacie politycznym ówczesnych Niemiec (III Rzeszy Niemieckiej), więc były instytucjami państwowymi, a nie partyjnymi¹². Dodatkowym argumentem jest to, że korzenie nazizmu miały miejsce w III Rzeszy Niemieckiej, co nadaje tej ideologii wyraźną konotację niemiecką. Warto dodać, że choć za politykę, zgodnie z którą tworzono i prowadzono działalność obozów, odpowiedzialność biorą przede wszystkim Niemcy (inicjatorzy, członkowie partii i część społeczeństwa¹³), to również niewielki swój udział w tym procederze mieli przedstawiciele innych narodowości, oddani służbie ideologii nazistowskiej, pełniący różnorodne funkcje w załogach obozowych. Byli oni nierzadko ideowo związani z nazizmem, co pozwala na określenie ich mianem „nazistów”. Nie zmienia to faktu, że genetycznie badane obozy były tworem niemieckim, skupionym wokół ideologii nazistowskiej.

Co prawda użycie w tytule pracy pojęcia „niemieckie nazistowskie”, zdaniem autora, też nie byłoby błędem. Określenie „nazistowskie” wskazuje również pośrednio na zakres czasowy, którego dotyczy analiza – II wojnę światową, czyli okres, kiedy Niemcy okupowały tereny II Rzeczypospolitej tworząc na jej ziemiach omawiane obiekty uwięzienia i zagłady. Pozwoliło to na skrócenie tematu, przy zachowaniu w nim

¹² Do różnych obozów osoby były kierowane przez służby bezpieczeństwa, władze wojskowe i administracyjne oraz niemiecką prokuraturę. Majątek zrabowany w obozach stawał się również majątkiem Rzeszy Niemieckiej, a nie partii.

¹³ W 1932 r. partię NSDAP popierała w wyborach więcej niż jedna trzecia obywateli Niemiec. Na początku 1933 r. poparcia udzieliła prawie połowa obywateli (L. Rees 2005, s. 42–43, 50), a w listopadzie tego samego roku wzrosło ono do ok. 90% (W. Czapliński i in. 1990, s. 668).

optymalnej dawki informacji, pozwalającej jednocześnie na określenie zakresu przestrzennego i czasowego badań.

Przedmiot badań

Wraz z podjętym zagadnieniem badawczym konieczne jest, by opracowanie to odbiegało od typowego ujęcia historycznego, przedstawiającego dzieje poszczególnych obozów, ale by odsłaniało aspekt geograficzny ich funkcjonowania: relacje organizmów obozowych ze środowiskiem geograficznym oraz uwarunkowania i procesy prowadzące do ukształtowania się ich struktury przestrzennej. Nie można jednocześnie podejmować takich badań przy całkowitym wyłączeniu problematyki *stricte* historycznej obozów (odnoszącej się m.in. do ich genezy, dziejów). Stosując podejście geograficzne odwołano się do geografii fizycznej. Poddano analizie relacje między obozami a środowiskiem naturalnym (uwzględniając m.in. mikroklimat oraz topografię obozów i obiektów z nimi związanych). Rozważania zostały silnie osadzone również w ramach geografii człowieka, zwłaszcza geografii ludności (gdy badano położenie obozów względem skupisk ludności żydowskiej), geografii osadnictwa (położenie obozów na tle jednostek osadniczych), geografii transportu (usytuowanie obozów na tle infrastruktury kolejowej i drogowej), geografii politycznej (polityczne uwarunkowania rozmieszczenia obozów, usytuowanie w stosunku do granic politycznych), geografii historycznej (wymiar historyczny tworzenia i rozwoju sieci obozowej oraz poszczególnych organizmów obozowych).

Należy podkreślić, że niebagatelne znaczenie dla podjęcia badań nad problematyką obozową miała dyscyplina zwana morfologią miast (urbomorfologia), usytuowana na pograniczu geografii miast, historii miast i urbanistyki.

Przedmiotem badań jest morfologia nazistowskich obozów, funkcjonujących na terytorium okupowanej Polski w okresie II wojny światowej. Do grupy badanych obiektów zaliczono obozy koncentracyjne¹⁴: Konzentrationslager (KL) Auschwitz-Birkenau

¹⁴ Autor rozprawy do analizy nie włączył istniejącego w czasie okupacji w Warszawie obozu koncentracyjnego/zagłady KL Warschau. Historia KL Warschau jest przedmiotem kontrowersji oraz sporów historyków i naocznych świadków, dotyczących przede wszystkim lokalizacji obozu, jego elementów składowych, istnienia komór gazowych. W tym zakresie, główne prace M. Trzcińskiej (2002) i B. Kopki (2007) nie są spójne. Autor nie dokonuje w rozprawie oceny, która z wersji wspomnianych autorów jest słuszna (nie jest to jego celem), co tym samym nie pozwala na włączenie tego obozu do grupy przedmiotowych lagrów i wykonywania jakichkolwiek analiz morfologicznych. Autor nie odnalazł naukowej publikacji rozstrzygającej sporne kwestie. KL Warschau również nie zawsze jest wymieniany w publikacjach w wykazie obozów koncentracyjnych, funkcjonujących na terytorium okupowanej Polski. Przykładami takich opracowań mogą być: *Wielka Encyklopedia PWN*, 2003, t. 19, s. 249; *Britannica. Edycja polska*, t. 29,

(w Oświęcimiu-Brzezince), KL Lublin (w Lublinie) i KL Płaszów (w Krakowie-Płaszowie) oraz obozy (ośrodki) zagłady: Kulmhof (w Chełmnie nad Nerem), SS-Sonderkommando Sobibor (w pobliżu Sobiboru), SS-Sonderkommando Treblinka (w pobliżu Treblinki) i SS-Sonderkommando Belzec (w pobliżu Bełżca).

Obozy w swojej postaci i strukturze przypominają jednostki osadnicze, ponieważ posiadają określoną genezę, położenie w przestrzeni oraz budowę wewnętrzną i zewnętrzną. Przyrównanie obozów do jednostek osadniczych, a nawet miast – leżących u podstaw wyodrębnienia dyscypliny o nazwie „urbomorfologia” – jest zasadne w przypadku obozów koncentracyjnych, gdzie do stałych elementów należały liczne baraki oraz działalność społeczności więźniarskiej. Dokonanie takich porównań nie jest tylko wymysłem autora, gdyż podobieństwa takie zauważali również byli więźniowie oraz badacze historii obozów. Porównania do miast pojawiały się również w czasach funkcjonowania obozów. Imponujący rozmachem KL Płaszów jawił się jako miasto-obóz:

Przed wszystkim rzucało się w oczy, że teren zajęty pod obóz był, w porównaniu z naszym dotychczasowym doświadczeniem, ogromny. Było to całe miasto, z ulicami, zabudowaniami i ruchem mieszkańców. Samo tętno przymusowej pracy pozostawało dla mnie niezauważone, gdyż drużyny robocze wychodziły rano daleko poza śródmieście, niektóre nawet poza teren obozu. W centrum trwał tymczasem ruch gospodarczy, a nawet spacerowy i towarzyski (H. Vogler 1979, s. 275, cyt. za: R. Kotarba 2009, s. 50).

Innym przykładem może być informacja z sierpnia 1943 r. w raporcie *Pro memoria o sytuacji w kraju*, gdzie podawano, że:

Baraki ponurego obozu koncentracyjnego w Majdanie pod Lublinem są przez Niemców nieustannie rozbudowywane, toteż Majdan wyrósł już na istne miasto baraków [...] (J. Marszałek 1967, s. 84).

Podobnie obozy koncentracyjne charakteryzuje W. Sofsky (2016, s. 67):

W fazie pełnej rozbudowy obóz koncentracyjny stanowił kompletną miejscowość z siatką ulic i bocznicą kolejową, miasto dla załogi i więźniów, zasiedlone przez tysiące, niekiedy dziesiątki tysięcy ludzi. W nowoczesnej standardowej postaci obóz to zwarta zabudowa z urządzeniami odpowiadającymi infrastrukturze miasta. [...] Wymierzono regularny prostokąt, podzielono

s. 307; publikacja Z. Kołakowskiego (2004, s. 289); opracowanie pt. *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 17). O KL Warszawę wspomina się najczęściej w literaturze jako o obozie filialnym KL Lublin.

w połowie ulicą, a tę poprzecinano prostopadłymi przecznkami. Tak powstał raster małych prostokątów, szereg parcel. Na każdej ustawiono jeden blok. [...] Każdy blok otrzymał swój numer, swój personel wartowniczy, swoje ruchomości. Bloki były identyczne, powstawała regularna osada [...].

Począwszy od 1933 r. obozy koncentracyjne zakładano na terytorium III Rzeszy, a z czasem na ich lokalizację wybierano inne państwa europejskie, w tym Polskę, gdzie utworzono dodatkowo ośrodki natychmiastowej zagłady. W konsekwencji utworzono całą sieć obozów, którą można porównywać do sieci osadniczej (miast), a poszczególne obozy traktować jako jej jednostki, tj. wyodrębnione przestrzenie skupiska zabudowań i obiektów tworzących środowisko życia więźniów¹⁵. Poszczególne obozy posiadały wiele elementów charakterystycznych dla obiektów, które można wyodrębnić w przestrzeni miasta, takich jak np. budynki o zróżnicowanych funkcjach, głównie mieszkalnych, usługowych, administracyjnych, produkcyjnych (często pogrupowanych funkcjonalnie), ciągi infrastruktury transportowej (drogi, linie kolejowe) czy place. Co więcej, obozy były tworami przestrzennymi o zróżnicowanej budowie wewnętrznej, a także zewnętrznej, podobnie jak miasta. Badaniem złożonej problematyki budowy wewnętrznej i zewnętrznej miast zajmuje się, jak sygnalizowano, morfologia miast, będąca działem geografii osadnictwa, stojącym na pograniczu urbanistyki i historii (M. Koter 1974, s. 4). Rozważania podejmowane w ramach tej dyscypliny, a zwłaszcza dorobek jednego z jej najwybitniejszych reprezentantów, Marka Kotera, zostały przez autora rozprawy wykorzystane w badaniach nad obozami koncentracyjnymi i zagłady¹⁶.

Odwołując się do teoretyczno-metodologicznego dorobku M. Kotera w zakresie morfologii miast, autor skoncentrował się w swoich badaniach empirycznych na budowie zewnętrznej (tj. kształcie i fizjonomii zabudowy) oraz wewnętrznej (tj. rozplanowaniu przestrzennym) poszczególnych organizmów obozowych (morfologii *sensu stricto*), a także pochodzeniu i ewolucji składających się na nie części, czyli genezie (morfogenezie¹⁷).

¹⁵ Pojęcie obozu, jako elementu sieci lagrów, sformułowano poprzez analogię do definicji jednostki osadniczej, zaproponowanej przez A. Runge i J. Rungego (2008, s. 143–144).

¹⁶ W pracy pojawia się również określenie „organizm obozowy”. Opierając się na definicji „organizmu miejskiego” zaproponowanej przez M. Kotera (1979, s. 25), przez organizm obozowy należy rozumieć środowisko obozowe określone przestrzennie (tj. rozpatrywane w obrębie granic lagru).

¹⁷ Jak pisał Mariusz Kulesza, polski historyk i geograf zajmujący się m.in. zagadnieniami morfogenezy miast Polski, badania morfogenetyczne dotyczące organizmów miejskich stanowią dział morfologii miasta traktujący o pochodzeniu (genezie) form krajobrazu miejskiego, akcentujący dynamiczny genetyczny aspekt badań morfologicznych (2001, s. 6). Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych jest najczęściej

Przez budowę zewnętrzną obozu należy rozumieć jego fizjonomię, czyli wygląd, zewnętrzne oblicze obozu, kształt, formy zabudowy oraz użyte materiały budowlane. Niezmiernie ważnym zadaniem w zakresie badań fizjonomicznych obozów jest uwzględnienie cech fizjograficznych terenu. Pewien wpływ na położenie obozów miały bowiem lokalne właściwości środowiska fizycznogeograficznego, szczególnie topografia terenu, mikroklimat, jak również sąsiedztwo terenów leśnych czy warunki hydrologiczne.

Analiza budowy wewnętrznej obozów dotyczy natomiast ich rozplanowania (układu przestrzennego). Całość badań nad układem przestrzennym oraz fizjonomią obozu zalicza się do badań morfologicznych *sensu stricto*. W szerszym pojęciu, morfologia obozów uwzględnia dodatkowy element badawczy, jakim jest morfogeneza (za M. Koter 1974, s. 3–16; 1994, s. 23–31). Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych obozów jest określenie genezy formy organizmu obozowego wraz z uwzględnieniem jego kolejnych faz rozwoju.

Każdy obóz jest zbiorem różnorodnych części. Odwołując się do podziału na części składowe miast zaproponowanego przez M. Kotera (1994, s. 29), również w przestrzeni obozów można wyróżnić podobne składowe. Na najniższym szczeblu hierarchicznym występują elementy morfologiczne: liniowe (np. aleje obozowe, ulice, tory kolejowe), punktowe (np. szubienice), powierzchniowe (np. place apelowe), przestrzenne (np. baraki i budynki). Zbiór elementów morfologicznych o określonej funkcji, głównie budynków i baraków, tworzy jednostkę (obóz wewnętrzny, pole obozowe, odcinek obozowy bądź nieformalną jednostkę funkcjonalną). Zespół jednostek o określonych funkcjach tworzy układ prosty, zwany strefą funkcjonalną. Zbiór stref funkcjonalnych tworzy w konsekwencji układ złożony, którym jest obóz.

W podziale zaproponowanym przez Marka Kotera występują dodatkowo formy osadnicze na poziomie hierarchicznym wyższym od miasta, tj. zespoły miejskie. Stosując analogię do sieci miast, w przypadku obozów można mówić o sieci obozów. Innymi słowy, zaproponowany przez autora podział obozów na części składowe wzorowany jest na podziale zaproponowanym przez Kotera, ale przy uwzględnieniu pewnych modyfikacji, dostosowanych do specyficznych tworów przestrzennych, jakimi były (są) obozy. Jak wspomniano, układ obozów, rozsianych na terytoriach państw europejskich, tworzył pewną sieć takich obiektów, połączonych *de facto* ze sobą układem linii komunikacyjnych (głównie kolejowych) w sposób bezpośredni bądź pośredni.

odnalezienie korzeni formy, czyli wyjaśnienie jej genezy, a następnie odtworzenie jej przeszłości rozwojowej (M. Koter 1994, s. 25).

Oprócz ujęcia przestrzennego, morfologię obozów można badać również w ujęciu czasowym. Należy podkreślić, że organizmy te były obiektami powstającymi w ciągu kilku miesięcy bądź lat. Ich czas istnienia był na ogół krótki – od kilkunastu miesięcy do kilkunastu lat, co nieco różni je w tym aspekcie od miast, które przechodziły znacznie dłuższy i bardziej skomplikowany proces kształtowania. Zarówno miasta jak i obozy są zjawiskami dynamicznymi, lecz znacznie większą dynamiką rozwoju i przemian przestrzennych odznaczają się ostatnie z wymienionych organizmów – obozy powstawały i rozwijały się stosunkowo szybko, realizowały określone zadania i były likwidowane. Sprawiało to, że żywot obozów był niewspółmiernie krótszy od miast. W przypadku badań organizmów obozowych w ujęciu morfologicznym ważne jest zatem odtworzenie procesu ich powstania, które uwzględnia: analizę formy inicjalnej, przedstawienie poszczególnych etapów rozwoju, identyfikację cech „osobniczych” i określenie ogólnego charakteru przemian.

Cele i zakres pracy

Głównym celem pracy jest analiza morfologiczna oraz porównanie nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady funkcjonujących na okupowanym przez III Rzeszę terytorium Polski. Poprzedzone szczegółową analizą studium komparatystyczne pozwoli przynieść odpowiedź na pytanie: czy istniał wzorzec w tworzeniu na ziemiach polskich miejsc uwięzienia i śmierci? Do realizacji celu głównego posłużyły następujące cele szczegółowe:

- wyjaśnienie genezy obozów koncentracyjnych i zagłady na świecie;
- omówienie polityki III Rzeszy w zakresie tworzenia obozów koncentracyjnych i zagłady;
- prezentacja założeń morfologicznych obozu w Dachau, stanowiącego pewien wzorzec dla obiektów wznoszonych na terenach zajętych przez III Rzeszę;
- wyjaśnienie przyczyn utworzenia na terytorium okupowanej Polski nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady wraz z omówieniem decyzji podejmowanych w tej kwestii przez hitlerowskie Niemcy;
- analiza morfologiczna i funkcjonalna filii (podobozów) obozów koncentracyjnych;
- wyznaczenie zakresu czasowego działania poszczególnych obozów;
- analiza funkcjonalna utworzonych przez nazistów miejsc odosobnienia;

- określenie lokalizacji obozów wraz z charakterystyką cech fizycznogeograficznych terenów przez nie zajmowanych;
- analiza morfogenetyczna obozów;
- analiza budowy zewnętrznej i wewnętrznej organizmów obozowych;
- przedstawienie elementów morfologicznych obozów w ujęciu komparatystycznym;
- podjęcie próby identyfikacji wzorca służącego tworzeniu miejsc odosobnienia i zgłady na okupowanych ziemiach polskich w kontekście rozwiązań zastosowanych w obozie w Dachau;
- przedstawienie współczesnego stanu zachowania i zagospodarowania dawnych obozów.

Za pomocą hipotezy roboczej, ujętej w formie przypuszczenia, autor w następujący sposób skonkretyzował wysunięte przez siebie problemy badawcze:

– KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin wykazywały między sobą znaczne podobieństwo pod względem lokalizacji i morfologii, powielając tym samym rozwiązania przyjęte w KL Dachau, natomiast ZAL/KL Plaszow, choć powstał w oparciu o podobne do pozostałych obozów koncentracyjnych czynniki lokalizacyjne, wyraźnie różnił się od nich charakterem morfologicznym.

– powstałe w ramach Operacji Reinhardt obozy zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince odznaczały się podobnymi elementami zarówno w zakresie lokalizacji, jak i ich morfologii, natomiast obóz Kulmhof stanowił na tym tle swoisty wyjątek.

Powyższe hipotezy zostały oparte na konkretnych założeniach. Otóż, pierwszym obozem koncentracyjnym utworzonym przez nazistowskie Niemcy (w 1933 r.) był KL Dachau, który uznaje się na ogół za wzorzec organizacyjny dla przyszłych obozów. Wzorcowość ta przejawiała się w charakterze administracyjnym, organizacji pracy, regulaminie wewnętrznym, traktowaniu więźniów, szkoleniu specyficznych zachowań kadry obozowej. W związku z tym rodzą się dwa zasadnicze pytania: 1) czy również pod względem lokalizacyjnym oraz w swojej budowie zewnętrznej i wewnętrznej stanowił on wzór dla obozów koncentracyjnych zakładanych na terytorium okupowanej Polski? oraz 2) czy ZAL/KL Plaszow, który w początkach swojego istnienia był obozem pracy, mógł być tworzony według innych wytycznych niż dwa pozostałe obozy, a w efekcie przybrać inny charakter morfologiczny?

Problemy badawcze skonkretyzowane w drugiej z hipotez wynikają natomiast z różnic, jakie mogły wystąpić między obozami powstałymi w ramach akcji zagłady Żydów na okupowanych ziemiach polskich a ośrodkiem zagłady wzniesionym przed rozpoczęciem

tej operacji. W grupie obozów zagłady autor dokonał próby ustalenia wzorca dla ich układu morfologicznego – przed nimi nie powstał bowiem żaden inny ośrodek, który za takowy mógłby być uważany.

Zakres przestrzenny pracy obejmuje terytorium okupowanej Polski (II Rzeczypospolitej), gdzie zlokalizowano badane obozy. Tak nakreślony zasięg wymaga jednak dokładniejszych wyjaśnień. Przede wszystkim dotyczą one podziałów administracyjnych zarówno z okresu II Rzeczypospolitej, jak i okupacji niemieckiej.

Terytorium i granice II Rzeczypospolitej kształtowały się w latach 1918–1922¹⁸. W tym czasie dokonano podziału administracyjnego kraju na 16 województw, a na niższym szczeblu – na powiaty oraz gminy wiejskie i miejskie.

Według stanu z 1 kwietnia 1939 r. na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej znajdowały się, poza miastem stołecznym Warszawą, następujące województwa: łódzkie, kieleckie, lubelskie, białostockie, warszawskie, wileńskie, nowogrodzkie, poleskie, wołyńskie, poznańskie, pomorskie, śląskie, krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie.

Badane obozy zlokalizowano w miejscowościach (lub ich sąsiedztwie) znajdujących się na terenach następujących województw (według stanu z 1939 r.):

1. KL Auschwitz-Birkenau – Oświęcim/Brzezinka – woj. krakowskie;
2. KL Lublin – Lublin – woj. lubelskie;
3. ZAL/KL Płaszów – Kraków – woj. krakowskie;
4. Kulmhof – Chełmno n. Nerem – woj. poznańskie;
5. Belzec – Bełżec – woj. lwowskie;
6. Sobibor – Sobibór – woj. lubelskie;
7. Treblinka – Treblinka – woj. warszawskie (ryc. 1).

¹⁸ W 1922 r. po ostatecznym ustaleniu granic, obszar Rzeczypospolitej zajmował 388 tys. km². Od północy Polska graniczyła z Wolnym Miastem Gdańskiem, niemieckimi Prusami Wschodnimi, Litwą i Łotwą, na wschodzie z Rosją Radziecką, na południu z Rumunią i Czechosłowacją, zaś na południowym zachodzie i zachodzie z Niemcami (do 1933 r. z Republiką Weimarską, od 1933 r. z III Rzeszą) (M. Raczyński i J. Wendt 1999, s. 18).

Ryc. 1. Podział administracyjny II Rzeczypospolitej Polskiej na województwa według stanu z 31 sierpnia 1939 r.

Źródło: opracowanie na podstawie: W. Witkowski (2007, s. 320)

II wojna światowa przyniosła zmiany podziału administracyjnego. Dotychczasowe ziemie II Rzeczypospolitej podzielono na dwie strefy okupacyjne. W ramach porozumień niemiecko-radzieckich zawartych 23 sierpnia 1939 r. III Rzesza zagarnęła m.in. zachodnie ziemie Polski. Wschodnimi terenami Rzeszy stały się (po wcześniejszym wcieleniu Wolnego Miasta Gdańsk): województwo poznańskie, Pomorze, Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie i części województw łódzkiego, warszawskiego, kieleckiego, krakowskiego oraz Suwalszczyzna. Na znakomitej większości wcielonych obszarów stworzono 2 okręgi Rzeszy (*Reichsgau*): okręg Gdańsk-Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig-Westpreußen*) ze stolicą w Gdańsku i okręg Poznań, przekształcony w 1940 r. w Kraj Warty (*Reichsgau Warthegau*), z ośrodkiem stołecznym w Poznaniu. Oba wymienione okręgi podzielone zostały na mniejsze jednostki – rejencje¹⁹. W skład okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie wchodziły rejencje: gdańska, kwidzyńska i bydgoska, natomiast w skład Kraju Warty:

¹⁹ Rejencje dzieliły się na powiaty miejskie i wiejskie. Powiaty natomiast podzielono na gminy, a w miastach stosowano podział na dzielnice i przedmieścia (W. Witkowski 2007, s. 385).

inowrocławska, łódzka i poznańska. Najwyższym zwierzchnikiem okręgu był namiestnik, powoływany przez Kanclerza Rzeszy. Namiestnicy ci zwani byli *Gauleiterami*, czyli szefami partii. W Kraju Warty funkcję Gauleitera pełnił Arthur Greiser, a w okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie – Albert Forster. Obok okręgów Rzeszy utrzymywano podział na prowincje. W 1941 r. utworzono odrębną prowincję Górny Śląsk (podzieloną również na rejencje – katowicką i opolską), ze stolicą w Katowicach. Utworzono prowincje: Prusy Wschodnie i Śląsk, do których wcielono pozostałe tereny zajęte przez III Rzeszę. Niższą jednostką były obwody rejencyjne (W. Witkowski 2007, s. 383–390).

Zupełnie osobną jednostką stało się Generalne Gubernatorstwo (Generalna Gubernia)²⁰, niebędące ani częścią, ani okręgiem administracyjnym Rzeszy. Teren GG obejmował w całości obszar przedwojennego woj. lubelskiego, znaczny fragment woj. kieleckiego oraz części województw: warszawskiego (z Warszawą), łódzkiego, krakowskiego (bez powiatów zachodnich) i lwowskiego (na zachód od Sanu). Siedzibą GG został Kraków. Administracyjnie jednostkę tę podzielono na 4 dystrykty: krakowski, lubelski, radomski i warszawski²¹. W 1941 r. obszar GG uległ powiększeniu. Włączono do niego województwa: tarnopolskie, stanisławowskie i część lwowskiego. Utworzyły one tym samym dystrykt Galicja, z ośrodkiem stołecznym we Lwowie. GG również posiadało głównego nadzorcę, którym był Generalny Gubernator – Hans Frank, mianowany przez samego Adolfa Hitlera. Pozostałą część ziem polskich anektował ZSRR, tworząc Białoruską Socjalistyczną Republikę Radziecką (SRR) oraz Ukraińską SRR (H. Izdebski 1984, s. 174; W. Witkowski 2007, s. 385–386).

Po 1941 r., kiedy III Rzesza zaatakowała Związek Radziecki, pod okupacją niemiecką znalazły się wszystkie ziemie przedwojennej Polski, w tym te zaanektowane wcześniej przez ZSRR. Nowymi jednostkami administracyjnymi stały się: Okręg białostocki, Komisariat Rzeszy Wschód, Komisariat Rzeszy Ukraina oraz wspomniany wcześniej Dystrykt Galicja (W. Witkowski 2007, s. 383–386; M. Kallas 2007, s. 79–81).

Nowy podział administracyjny niemieckiego okupanta spowodował zmianę przynależności administracyjnej poszczególnych miejscowości, w których zlokalizowano badane obozy (ryc. 2).

Znalazły się one w następujących jednostkach administracyjnych:

1. KL Auschwitz-Birkenau – prowincja Górny Śląsk – rejencja katowicka;

²⁰ Stosowany skrót w pracy: GG.

²¹ Dystrykty podzielono dodatkowo na powiaty i powiaty miejskie. Najniższą jednostkę stanowiła gmina wiejska bądź miejska, pomocniczo zaś wydzielano jeszcze sołectwa (W. Witkowski 2007, s. 386).

2. KL Lublin – Generalne Gubernatorstwo – dystrykt lubelski;
3. KL Plasow – Generalne Gubernatorstwo – dystrykt krakowski;
4. Kulmhof – Kraj Warty – rejencja kaliska;
5. Belzec – Generalne Gubernatorstwo – dystrykt lubelski/Dystrykt Galicja²²;
6. Sobibor – Generalne Gubernatorstwo – dystrykt lubelski;
7. Treblinka – Generalne Gubernatorstwo – dystrykt warszawski.

Ryc. 2. Obozy koncentracyjne i zagłady na tle podziału administracyjnego ziem polskich po 1941 r.

Oznaczenia obozów wykonane przez autora.

Źródło: *Ilustrowany Atlas historii Polski* (2007, s. 26)

²² Do 1 sierpnia 1941 r. miejscowość Belzec leżała w dystrykcie lubelskim GG. Po włączeniu Dystryktu Galicja do GG, nowe tereny powiększono kosztem południowych ziem dystryktu lubelskiego. Można przyjąć, że położenie obozu Belzec było graniczne, między obydwojma jednostkami GG.

Warto dodać, że w *stricte* morfologicznym ujęciu zakres przestrzenny obejmuje przede wszystkim tereny zajęte przez obozy oraz ich najbliższe otoczenie. W przypadku podobozów, będących składowymi poszczególnych systemów obozowych, zakres ten rozciągnięto na terytoria III Rzeszy oraz Protektoratu Czech i Moraw.

Zasadniczy **zakres czasowy** obejmuje okres II wojny światowej. W niektórych aspektach podejmowanych badań zakres ten poszerzony został jednak o retrospektywę sięgającą końca XIX w., kiedy powstały pierwsze obozy typu wojenno-kolonialnego, oraz o współczesność, dotyczącą stanu zachowania byłych obiektów obozowych. Rok 2016 jest ponadto datą zamykającą prowadzenie badań terenowych oraz kwerendę źródłową i bibliograficzną. W tym roku też przeprowadzono ostatnie wywiady, które pozwoliły poszerzyć zabrany materiał o najaktualniejsze publikacje i informacje, mogące stanowić uzupełnienie poruszanych w pracy zagadnień.

Metody badawcze i materiały źródłowe

Realizacja celów pracy wymagała użycia różnorodnych metod badawczych. Podstawowymi metodami zastosowanymi w pracy były metody historyczne, głównie metoda retrospektywna służąca do identyfikacji elementów morfologicznych obozów na podstawie analizy historycznych map, przekazów archiwalnych i przetworzonego materiału źródłowego zawartego w literaturze. Za równie ważną należy uznać metodę analizy kartograficznej. Dzięki niej możliwe było określenie i porównanie lokalizacji obozów, przedstawienie ich otoczenia, struktury przestrzennej, fizjonomii etc. Analizie tej zostały poddane nie tylko plany obozów, ale również plany miast i mapy topograficzne terenów sąsiadujących z obozami. Oprócz wymienionych, wykorzystano metodę genetyczną, mającą na celu odtworzenie etapów rozwoju jednostek obozowych, i metody morfometryczne, czyli obliczenia powierzchniowe i odległościowe. Główne części pracy oparto na metodzie analizy przestrzennej przy zastosowaniu zarówno metod tradycyjnych, jak i nowoczesnych technik komputerowych (w tym GIS). Dzięki jej zastosowaniu możliwe było wykonanie m.in. map rzeźby terenu, map sygnaturowych, profili topograficznych. Do zbioru użytych metod należy również dodać podstawowe metody statystyczne. Część wyników badań zaprezentowano przy użyciu tabel i wykresów.

W celu przewyciężenia wątpliwości wynikających z odczytu i analizy pozyskanych źródeł odbyto konsultacje z autorami publikacji o obozach, pracownikami naukowymi

muzeów oraz przeprowadzono swobodne wywiady z mieszkańcami okolicznych terenów, świadkami funkcjonowania tych obozów. Równie ważna była lustracja terenowa badanych obiektów, mająca na celu uchwycenie zachowanych reliktyw obozowych. Jej uzupełnieniem było wykonanie dokumentacji fotograficznej na terenach poobozowych.

Podstawą prowadzonych badań była szeroka kwerenda źródeł. Dotyczyła ona pozyskania przede wszystkim materiałów źródłowych zawartych w zbiorach bibliotecznych i archiwach, przeglądu zasobów internetowych, jak również badań ikonograficznych (zdjęć i rysunków) i badań kartograficznych (map, planów, zdjęć lotniczych). Badania kartograficzne w pierwszej kolejności polegały na kwerendzie źródeł (kolekcjonowaniu oraz grupowaniu map i planów), natomiast w dalszej kolejności – na wykorzystaniu konkretnych metod badawczych, omówionych wcześniej.

Wszelkiego rodzaju publikacje i opracowania pozyskano w bibliotekach w miejscu zamieszkania autora (Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Pedagogicznej Bibliotece Wojewódzkiej im. prof. Tadeusza Kotarbińskiego, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Łodzi) oraz pozamiejskowych (Miejskiej Bibliotece Publicznej w Oświęcimiu, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Bibliotece Jagiellońskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, biblioteki Żydowskiego Instytutu Historycznego). Do tego należy doliczyć również oddziały bibliotek w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (PMA-B) i Państwowym Muzeum na Majdanku (PMM), a także zbiory bibliograficzne Muzeum Byłego Niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem, Muzeum – Miejsce Pamięci w Bełżcu (MMPB) oraz Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince (MWiM).

Kwerenda źródeł archiwalnych związana była głównie z dotarciem do planów obozów – oryginałów bądź ich kopii. Archiwa te mieściły się w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu i Państwowym Muzeum na Majdanku. W przypadku pierwszego archiwum były to plany Auschwitz I i II wytworzone przez Centralny Zarząd Budowlany SS w Oświęcimiu (*Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei Auschwitz O/S*), a w Państwowym Muzeum na Majdanku – w IX. grupie akt – *Plany*. Obóz płaszowski nie posiada budynku muzeum, stąd jego plany (i inne opracowania) pozyskiwane były z literatury przedmiotu, archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (odbiór dokumentacji w oddziale łódzkim), archiwów Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie i kolekcji prywatnych. W przypadku ośrodków

zagłady, jak wskazują ustalenia poparte wywiadem z historykami muzeów, żadne oryginalne plany tych miejsc nie zachowały się do czasów obecnych. Dostępne są jedynie ich rekonstrukcje, w większości drukowane w literaturze przedmiotu i występujące w zasobach internetowych²³. Część planów i niepublikowanych rekonstrukcji odnaleziono w archiwaliach Żydowskiego Instytutu Historycznego – dział *Zbiór planów i map. 1922–1990*, sygn. 245. Poza powyższymi, bardzo bogatym źródłem kopii planów lub ich rekonstrukcji jest Internet. Wynika to z zainteresowania tematyką obozową nie tylko historyków, ale i hobbystów, archiwalia obozowe są dobrze poznane i przeanalizowane, a kopie części dokumentów (w tym planów obozowych), powielanych w różnych publikacjach książkowych, równie często trafiają do zasobów internetowych.

Kwerenda źródłowa oraz badania terenowe zostały zakończone zasadniczo w 2015 r. W 2016 r. kontynuowano jednakże kwerendę bibliograficzną i wywiady (już w toku prowadzonych właściwych prac na analizą tematyki rozprawy), w celu poszerzania na bieżąco dotychczas zebranego materiału o najaktualniejsze publikacje i informacje, mogące stanowić uzupełnienie poruszanych w pracy zagadnień.

Do badań morfologicznych obozów wykonano odrisy – rekonstrukcje planów tych miejsc (wraz z oznaczeniem funkcji obiektów). Podstawą wykonania planów KL Auschwitz-Birkenau były ryciny T. Świeboczek (1993); KL Lublin – plan sytuacyjny autorstwa J. Marszałka (1987); KL Plaszow – plan J. Żółcia (uzyskany ze zbiorów prywatnych); Kulmhof – plany w monografii autorstwa P. Montague (2012). Plany ośrodków zagłady O.R. zostały oparte na rekonstrukcjach: B. Rutherforda (Belzec – <http://www.deathcamps.org/belzec/maps.html>, Sobibor – <http://www.deathcamps.org/sobibor/maps.html>) i P. Lapondera (Treblinka – <http://www.deathcamps.org/treblinka/maps.html>). Podstawowym kryterium wyboru podkładów było zachowanie w nich skali (podziałka liniowa). Autor starał się zachować w odrysach stan oryginalny podkładu, lecz niekiedy konieczne było wprowadzenie różnego rodzaju drobnych poprawek i uszczegółowień dla precyzyjniejszego przedstawienia stanu rzeczywistego konkretnego obozu²⁴. Poprawki te wykonano na podstawie literatury, innych rekonstrukcji planów,

²³ Szczególnie zasobnym źródłem informacji historycznych i planistycznych o obozach są strony internetowe: *Aktion Reinhard Camps* (<http://www.deathcamps.org/>), *Holocaust Education and Archive Research Team* (<http://www.holocaustresearchproject.org/>), *United States Holocaust Memorial Museum* (<https://www.ushmm.org>).

²⁴ Należy zaznaczyć, że plany tego samego obozu w różnych opracowaniach różniły się między sobą mniejszą lub większą ilością szczegółów. Wynikało to z charakteru takich opracowań – część była skrajnie schematyczna, a pozostała bardziej odpowiadała rzeczywistości i skali. Autor jest zdania, że w historiografii obozowej konieczne jest opracowanie precyzyjnie oddających rzeczywisty stan zagospodarowania planów, co powinno w najbliższej przyszłości należeć do zadań badaczy specjalizujących się w problematyce

zdjęć lotniczych, nierzadko przy uwzględnieniu uwag ekspertów (m.in. historyków, pracowników archiwów, muzeów). Plany oryginalne stanowiły jedynie uzupełnienie wybranych treści na odrysach planów wykonanych przez autora, kiedy było to konieczne. Nie stanowiły one podkładów, gdyż przedstawiały stan zagospodarowania obozów z różnych okresów, niekonieczne z momentu ich szczytowego rozwoju, tak jak prezentują to podkłady wykorzystane przez autora. Dla każdego z przedmiotowych obozów stworzono jedną wersję planu, na podstawie której przeprowadzono pomiary oraz analizę stanu zagospodarowania.

W aneksie umieszczono również przykładowe oryginalne plany obozów, ich szkice lub rekonstrukcje (ryc. A2–31)²⁵. Dla obozów koncentracyjnych zestawiono ze sobą zeskanowane oryginały i przykładowe rekonstrukcje. Obozy zagłady, jak wspomiano wcześniej, nie posiadają oryginalnych planów, a w zestawieniu (ryc. A2–31) umieszczono wybrane przykłady opracowań, obrazujące proces odtwarzania przestrzeni tych miejsc – od pierwszych, schematycznych rysunków z wczesnych lat powojennych, do bardziej szczegółowych opracowań z ostatnich lat.

Opracowanie rozdziału pierwszego, stanowiącego tło historyczne dla późniejszych rozważań, oparte zostało na analizie literatury związanej z poruszaną w poszczególnych podrozdziałach tematyką. Wybrane treści zostały zilustrowane odpowiednimi grafikami, często pochodzącymi z zasobów internetowych. W rozdziale o KL Dachau, oprócz analizy morfologicznej obozu, wykonano plan tego miejsca, który powstał na podstawie różnych planów schematycznych i sytuacyjnych oraz zdjęć lotniczych. Zamierzeniem autora było wykonanie dokładnego planu obozu z jak najpóźniejszego okresu²⁶, z zachowaniem kształtu lagru, przybliżonych odległości oraz oznaczeniem możliwie najpełniejszej liczby obiektów obozowych. Wydaje się to konieczne, ponieważ plany KL Dachau opracowane w literaturze przedmiotu często są niespójne, mocno schematyczne i dotyczą różnych

obozowej. Odnosnie do obozów zagłady wykonanie tego typu planów jest niemożliwe, ponieważ oryginalne koncepcje planistyczne tych miejsc do czasów obecnych się nie zachowały. Istniejące rekonstrukcje ośrodków zagłady opierają się na: zeznaniach świadków, powojennych szkicach przez nich wykonanych i załogę obozową (na rzecz powojennych procesów sądowych), zdjęciach lotniczych, badaniach archeologicznych i własnych autorów takich opracowań. Mając również na uwadze fakt, że ślady po tych ośrodkach zostały przez Niemców dokładnie zacieraćane i w związku z tym miejsca te nie zachowały się praktycznie wcale do czasów obecnych, nigdy zatem nie powstanie dla obozu zagłady plan, który odda w pełni jego faktyczną, oryginalną postać. Istniejące plany są jedynie przybliżoną rekonstrukcją.

²⁵ W niniejszej pracy ryciny i tabele zawarte w aneksie oznaczone zostały dodatkową sygnaturą – A, w celu oddzielenia ich od głównej części pracy, ułatwienia zlokalizowania w aneksie i zachowania porządku w numeracji w obrębie całej pracy.

²⁶ W ciągu całego okresu funkcjonowania KL Dachau nie przechodził reorganizacji przestrzennej, stąd można przyjąć, że ostatnie lata jego istnienia są rozwiniętą formą organizmu obozowego.

okresów funkcjonowania obozu, przez co nie byłoby możliwe wykonanie badań morfologicznych.

Rozdział drugi powstał na podstawie literatury przedmiotu. W podrozdziale 2.2, poświęconym okresowi działalności obozów, ujednociono cezury czasowe rozpoczęcia i zakończenia funkcjonowania poszczególnych ośrodków oraz wykonano na tej podstawie oś czasu²⁷. Stanowi to próbę usystematyzowania ram czasowych, według przyjętych przez autora zasad określania momentów rozpoczęcia i zakończenia działalności obozów.

Rozdział trzeci dotyczy podobozów obozów koncentracyjnych. Dostępne materiały źródłowe dotyczące historii obozów filialnych nie są kompletne, ponieważ niektóre filie nie doczekały się opracowania bądź też dokumenty mogące pomóc w identyfikacji tych miejsc zachowały się częściowo lub wcale. Podobozy, choć nie były integralnymi częściami obozów koncentracyjnych, stanowiły elementy ich systemu jako obozy pracy (źródła siły roboczej) i były z nimi administracyjnie związane. Filie te nie stanowią w tej pracy głównego przedmiotu badań, stąd do ich charakterystyki porównawczej posłużono się wybranymi metodami. Pozwoliły one na:

- scharakteryzowanie położenia podobozów względem obozów macierzystych;
- analizę ich funkcji oraz znaczenia w systemie obozów filialnych, a przez to określenie rangi obozów macierzystych;
- porównanie elementów morfologicznych ośrodków filialnych.

W celu prezentacji tych zagadnień wykorzystano tabele porównawcze. Użycie ich było konieczne ze względu na dużą, ogólną liczbę badanych obiektów. W zestawieniach tabelarycznych scharakteryzowano podobozy pod kątem położenia, okresu istnienia, podmiotów zajmujących, pełnionych funkcji oraz elementów morfologicznych. Tabele mają charakter opisowy, liczbowy (statystyczny) i graficzny.

W obliczeniach średniej odległości pomiędzy obozami koncentracyjnymi a ich podobozami skorzystano z wartości mediany, ze względu na występujące znaczące wartości krańcowe odległości. Odległości zmierzone zostały w linii prostej od miejscowości obozu macierzystego do miejscowości, gdzie usytuowano poszczególne podobozy²⁸. Niemożliwe było bowiem ustalenie dokładnej lokalizacji większości

²⁷ Przy użyciu oprogramowania *Timeline Maker Pro*.

²⁸ Według informacji uzyskanych z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie, lokalizacja miejscowości w PRNG jest określana za pomocą punktów dla środka miejscowości, rozumianego jako centrum tej miejscowości, czyli centrum miasta, główne skrzyżowanie, środek długości miejscowości lub środek zabudowy rozproszonej. Nie ma dokumentu, który uściślałby tę kwestię. Jako punkt reprezentujący położenie miejscowości (w przypadku występowania kilku punktów określających położenie tej samej miejscowości) wybrano „punkt centralny” w zestawie danych PRNG.

podobozów w obrębie miejscowości. Uzyskane dystanse prezentują jedynie pewien rząd wielkości (w zaokrągleniu do jednośc), w celu ukazania zróżnicowania w rozproszeniu podobozów względem obozów macierzystych. Dla podobozów KL Lublin zlokalizowanych w Lublinie (czyli w miejscowości, w której położony był obóz macierzysty) podano wartość odległości równą 0 km, zgodnie ze stosowaną logiką postępowania. Obliczenia wykonano w oprogramowaniu GIS (z ang. *Geographic Information System*) – *ArcMap 10* przy użyciu danych *shapefile* Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych dla miejscowości w granicach obecnej Polski, natomiast dla pozostałych podobozów, z terenów obecnych Niemiec, Czech i Ukrainy – ze zbioru danych *shapefile* serwisu <http://www.mapcruzin.com> [dostęp: 22.11.2014].

Kwestie lokalizacji, rozwoju i elementów struktury przestrzennej obozów przedstawiono w rozdziałach od czwartego do siódmego. Analiza lokalizacji oparta została na charakterystyce położenia tych miejsc, uwzględniającej elementy przyrodnicze i pozaprzyrodnicze. Omówiono usytuowanie obozów pod względem: topograficznym, geologicznym, geomorfologicznymi i hydrologicznym (głównie dla obozów koncentracyjnych), a także administracyjnym, transportowym oraz osadniczym. W opracowaniu tej części wykorzystano mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG), mapy tematyczne (hydrologiczne i geomorfologiczne) z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie, mapy geologiczne z zasobów kartograficznych Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytet Łódzkiego, mapy z Atlasu Kolejowego Polski i Czech²⁹ oraz zdjęcia lotnicze obozów z okresu II wojny światowej³⁰. Zilustrowaniu najważniejszych elementów posłużyły schematy otoczenia obozów, wykonane w programie *CorelDRAW*, na bazie podkładów Map Taktycznych Polski (z okresów 1924–1939 oraz 1929–1939) oraz Mapy Szczegółowej Polski (1929–1939). Miały one za zadanie zwizualizowanie otoczenia i umożliwienie dokonywania na tej podstawie czytelnych porównań w położeniu poszczególnych obozów. Ważnym elementem tego rozdziału było określenie czynników decydujących o lokalizacji przedmiotowych miejsc, które przedstawiono w formach opisowej i tabelarycznej. W rozdziale tym, w celu przedstawienia stopnia zakrycia obozów zagłady Operacji

Podobną zasadę zastosowano w przypadku pozostałych danych pochodzących ze strony internetowej <http://www.mapcruzin.com>. Punkty te zazwyczaj znajdują się pośrodku miejscowości.

²⁹ <http://www.atlaskolejowy.pl>.

³⁰ Zdjęcia pochodziły z opracowania J. Balla (1992) oraz stron internetowych: *Zdjęcia lotnicze dla Polski z lat 1939-1945* (<http://zdjecia.geoportal.edu.pl/>), *Holocaust Education & Archive Research Team* (<http://www.holocaustresearchproject.org/>), *Action Reinhardt Camps* (<http://www.deathcamps.org/>).

Reinhardt przez obszary leśne (zadrzewienia), posłużono się również wizualizacjami 2D, wykonanymi w programie *SketchUp 2015*³¹.

Dla obozów OR wykonano również mapy odległości, przedstawiające oddalenie ośrodków od najbliższych skupisk osadniczych. Posłużyły temu przedwojenne mapy topograficzne WIG. Obliczenia wykonano na podstawie wykreślenia odległości (w linii prostej) pomiędzy środkiem obozu a punktem centralnym miejscowości. Środek obozu wyznaczono orientacyjnie, a jako punkt centralny miejscowości traktowano budynek kościoła, rynek, główne skrzyżowanie dróg lub – w siedliskach zwartych typu ulicówka, rzędówka, owalnica, gdzie nie można było zidentyfikować charakterystycznego punktu centralnego – punkt mediany na głównej osi siedliskowej.

Kolejnym elementem w charakterystyce fizjonomicznej było przedstawienie rzeźby terenu przedmiotowych obozów. Posłużono się w tym celu dwoma sposobami zilustrowania tego zagadnienia. Pierwszym z nich było wykonanie map rzeźby terenu w oprogramowaniu *ArcMap 10*. Źródłem danych były rastrowe arkusze Numerycznego Modelu Terenu ASCII/GRID, uzyskanego z lotniczego skaningu laserowego (LIDAR)³², w skali 1:5000³³. Dane te pozyskane zostały w Centralnym Ośrodku Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Warszawie. Dane pomiarowe, mimo że reprezentują wartości wysokościowe terenu z okresu 2011–2015 (w zależności od obszaru), mogły zostać wykorzystane do tego typu prezentacji, gdyż ogólny charakter terenów po byłych obozach zachował się do czasów obecnych w stopniu praktycznie niezmiennym³⁴.

³¹ Metodę tę zastosowano jedynie w przypadku tej grupy obozów, ponieważ jedną z zasad ich lokalizacji była konieczność zachowania maksymalnej tajemnicy prowadzonych tam działań.

³² W 2014 r. zespół badawczy z Uniwersytetu Staffordshire, kierowany przez dr Caroline Sturdy Colls, wykonał prace archeologiczne na terenie byłego obozu zagłady Treblinka II, mające na celu określenie dokładnej lokalizacji komór gazowych. W tym celu wykorzystano dane pochodzące z lotniczego skaningu laserowego LIDAR oraz techniki badawcze archeologii sądowej. Rozwiązanie to było skuteczne, ponieważ po likwidacji Treblinka II, naziści zatarli wszelkie ślady zbrodniczej działalności i posadzili w tamtym miejscu las. Od tamtego czasu nie ustalono dokładnej lokalizacji komór gazowych. Dzięki technologii LIDAR możliwe było uzyskanie obrazu ukazującego dokładną strukturę powierzchni terenu z wyłączeniem flory, a poprzez to wskazanie hipotetycznych miejsc położenia komór. Finałem prac zespołu badawczego było odnalezienie fundamentów oraz fragmentów pochodzących z konstrukcji komór, a co za tym idzie, pierwszego, faktycznego ustalenia lokalizacji badanych obiektów (*Treblinka: hitlerowska fabryka śmierci*, Alex Nikolic-Dunlop, Wielka Brytania 2014).

³³ Identyfikator materiału zasobu: PL.PZGiK.205, arkusze: M-34-24-C-a-4-1, M-34-24-C-a-4-2, M-34-34-A-c-2-3, M-34-34-A-c-2-4, M-34-59-D-d-2-3, M-34-59-D-d-4-1, M-34-63-C-d-1-3, M-34-63-C-d-1-4, M-34-63-C-d-2-3, M-34-63-C-d-3-1, M-34-63-C-d-3-2, M-34-63-C-d-3-3, M-34-63-C-d-3-4, M-34-63-C-d-4-1, M-34-63-C-d-4-3, M-34-64-D-d-4-1, M-34-64-D-d-4-2, N-34-129-A-a-1-4, N-34-129-A-a-2-3, N-34-129-A-a-3-2, N-34-129-A-a-4-1, N-34-134-C-b-4-2, N-34-134-D-a-3-1. Arkusze nie ograniczają się do terenu samego obozu, ale obejmują również tereny sąsiednie.

³⁴ Na podstawie ustaleń autor wnosi, że po likwidacji obozu Belzec, na wzgórzu Kozielsko, gdzie zlokalizowano obóz, część powierzchni terenu splantowano w ramach zacierania śladów po dokonywanych tam zbrodniach, lecz wzniesienie, jakim było wzgórze, zachowało się. Na terenie po obozie pławowskim, w latach powojennych prowadzono również działania inwestycyjne, które naruszyły mniejsze formy ziemne.

Podstawą wykonania map była generalizacja danych wysokościowych (statystyka ogniskowa i reklasyfikacja). W pierwszym kroku generalizację przeprowadzono w celu „usunięcia” szczegółowych form terenu, związanych ze współcześnie istniejącą infrastrukturą i zagospodarowaniem terenu, aby finalne mapy reprezentowały ogólny charakter topograficzny terenu (innymi słowy – zastosowano wygładzenie rzeźby terenu). Reklasyfikacja pozwoliła na zastąpienie szczegółowych wysokości wysokościami zgeneralizowanymi w konkretnym interwale. W uzyskanych mapach zastosowano cięcie poziomowe równe 2,5 m. Zakres skali barwnej zawiera się w przedziale od zielonego do czerwonego, w 30 klasach. Liczbę klas wybrano na podstawie rastra, na którym różnice wysokości względnych są największe. Rozwiązanie to jest optymalne, ponieważ: a) w przypadku zastosowania skali barwnej (w zakresie od zielonego do czerwonego) dla wysokości bezwzględnych, reprezentujących zasięg wysokości min-max dla całego kraju, na mapach, gdzie wysokości względne są niewielkie, skala barwna miałaby praktycznie jeden kolor, w zależności od położenia względem poziomu morza; b) w przypadku zastosowania skali barwnej od koloru zielonego do czerwonego, reprezentujących wysokości min i max dla konkretnego arkusza, na mapach o niewielkich różnicach wysokości względnych, zakres użytych barw zmieniałby się skokowo; c) w przypadku doboru określonej liczby klas (w tym wypadku na podstawie rastra, na którym różnice wysokości względnych są największe), zmiana odcieni kolorów na mapach o niewielkich różnicach wysokości względnych jest zauważalna i zachodzi płynnie. Wadą ostatniego rozwiązania jest to, że ta sama wartość wysokości n.p.m. (bezwzględnej) nie odpowiada temu samemu odcieniowi odpowiedniego koloru na wszystkich mapach. Nie może być to jednak traktowane w tym przypadku jako błąd, gdyż celem stworzonych map jest ukazanie różnic we względnych wartościach wysokości terenów obozowych.

Drugim sposobem zilustrowania zróżnicowania rzeźby terenu było wykonanie profili terenowych (topograficznych). Do ich stworzenia wykorzystano dane z Numerycznego Modelu Terenu. Linie profilowe AB przeprowadzono w taki sposób, aby jak najlepiej oddawały charakter topografii obozów. Przeprowadzono je przez te ważniejsze i charakterystyczne miejsca w przestrzeni obozów, co nie zawsze uwzględnia miejsca najwyżej i najniżej położone. Wygenerowane dane z linii profilowych wyeksportowano do *MS Excel*, gdzie stworzono finalne wersje profili. W celu wskazania faktycznych

Ogólny charakter terenu został jednak zachowany. W przypadku pozostałych obozów koncentracyjnych i zagłady nie stwierdzono, aby doszło tam do jakichkolwiek znaczących, powojennych zmian ukształtowania terenu.

deniwelacji wyliczono je na podstawie analizy rzeźby terenu całego obozu i przedstawiono w odpowiednich tabelach. Deniwelacje ukazane na profilach zatem nie odpowiadają tym w tabelach, co wynika z przyczyn wyjaśnionych powyżej.

W podrozdziale 6.1 (*Powierzchnia*) dokonano obliczeń powierzchni obozów według ich granic bezpośrednich, na podstawie odrysów planów wykorzystanych w pracy do badań morfologicznych (ryc. A32–39). Uzyskanych wyników nie należy traktować jako w pełni oddających rzeczywistość, gdyż ich wartości wynikają z wyboru konkretnego podkładu na odrys planu i mogą odbiegać nieznacznie od wartości podawanych w literaturze przedmiotu. Przy wyborze innego podkładu wynik również mógłby się nieznacznie różnić. Rezultatem przeprowadzonych obliczeń jest schemat porównawczy wielkości przedmiotowych obozów w tej samej skali. Powierzchnie obozów obliczono przy użyciu oprogramowania *SketchUp 2015*.

W podrozdziale 6.2 (*Granice i kształt*) zdefiniowano pojęcie granicy dla obozów koncentracyjnych i zagłady oraz dokonano próby klasyfikacji granic tych organizmów. Punktem wyjścia były ustalenia dotyczące podziałów granic przeprowadzone przez J. Bańskiego (2010)³⁵. Graficznym przedstawieniem zróżnicowania struktur granicznych obozów są autorskie schematy granic. Schematy te pozwalają na szybkie porównanie ze sobą stopnia rozwoju systemu granicznego obozów i mogą być wykorzystane do badań nad tego typu zagadnieniem w odniesieniu do wszelkich innych obozów koncentracyjnych.

W ramach analizy struktury wewnętrznej obozów, autor wzorował się w dużym stopniu na podziale części składowych miast zaproponowanych przez M. Kotera (1994). Nie jest to pełna analogia, gdyż specyfika morfologiczna organizmów obozowych (rodzaj elementów składowych, podział na mniejsze jednostki, rodzaje stref funkcjonalnych etc.) wymagała pewnych modyfikacji i uproszczeń.

W podrozdziale 7.1 (*Układ zabudowy*), punktem wyjścia do analizy układu rozplanowania organizmów obozowych była klasyfikacja zaproponowana przez J. Tricarta (1954). Charakterystykę układu zabudowy sporządzono zaś przy wykorzystaniu podstawowej analizy geometrycznej.

³⁵ Zagadnienia dotyczące problematyki granic poruszane były na gruncie geografii m.in. przez J. Barbaga (1987), Z. Rykła (1990), M. Sobczyńskiego (1993), M. Raczyńskiego i J. Wendta (1999), P. Eberhardta (2004) oraz G. Balawajdera (2013). Opracowania te w znacznej mierze odnosiły się do problematyki granic państwowych lub ich typologii. Jednakże realizacja problemu granic w odniesieniu do obozów, w odczuciu autora, mogła najpełniej zostać opracowana na podstawie ustaleń J. Bańskiego (2010).

Przegląd literatury

Zebraną w toku prac badawczych literaturę można ująć w trzy główne kategorie. W pierwszej znalazły się wszelkie publikacje podejmujące problematykę obozów koncentracyjnych i zagłady w sposób bardziej ogólny (m.in. w kontekście okupacji niemieckiej, zbrodni nazistowskich i Holocaustu), w drugiej – opracowania związane z badanymi obozami. Trzecia grupa to prace o charakterze teoretyczno-metodologicznym, głównie w ujęciu geograficznym.

Pojęcia obozu koncentracyjnego i zagłady zostały szeroko zinterpretowane i wyjaśnione przez A. Kamińskiego (1964, 1990). Prace jego autorstwa zasługują na szczególne wyróżnienie, gdyż nie tylko są próbą określenia różnic w definiowaniu poszczególnych typów obozów, ale stanowią również historyczny przegląd tych instytucji. Historia związana zarówno z pierwszymi obozami koncentracyjnymi, jak i tymi z okresu reżimów totalitarnych w XX-wiecznej Europie, została scharakteryzowana również przez tego samego autora. Wątki o obozach pochodzenia brytyjskiego dla Burów poruszone zostały przez J. Żukowskiego (1996), M. Leśniewskiego (2001 i 2001a) i D. Fierle (2002), a o obozach dla Hererów – przez A. Solaka (2006), W. Wojnara (2014) oraz G. Erichsena i D. Olusoge (2012). W kontekście obozów radzieckich/sowieckich A. Kamiński (1964, 1990) podjął próbę ich porównania do obozów hitlerowskich, zwracając m.in. uwagę na czynniki lokalizacyjne. O tym systemie obozów traktują również prace monograficzne A. Applebaum (2005) i S. Ciesielskiego (2010) oraz publikacja pt. *Łagry. Przewodnik Encyklopedyczny* (1998).

Zarys ogólny genezy, rozwoju i organizacji systemu obozów hitlerowskich (nazistowskich) przedstawiono w pracach J. Gumkowskiego (1967), J. Gumkowskiego i K. Leszczyńskiego (1961), C. Madajczyka (1970), T. Mencla (1991), S. Sterkowicza (2008), J. Caplana i N. Wachsmanna (2010) oraz N. Waschmanna (2015). Na szczególną uwagę zasługuje informator encyklopedyczny pod redakcją C. Pilichowskiego (1979), w którym poza wyżej wymienionymi zagadnieniami skupiono się na charakterystyce i skategoryzowaniu obozów i miejsc odosobnienia funkcjonujących na okupowanych ziemiach polskich.

Szeroka tematyka Holocaustu, wybiórczo zawierająca odniesienia do roli obozów w tych procesach, podejmowana była przez C. Łuczaka (1989), M. Gilberta i Z. Dalewskiego (2002), D. Bankiera i I. Gutmana (2002), S. Sterkowicza (2008), G. Knoppa (2011), C. Browninga (2012) oraz R. Hilberga (2014), natomiast o genezie

i przebiegu Operacji Reinhardt znaczenie dla pracy miał zbiór artykułów pod redakcją D. Libionki (2004).

Omawiając najważniejszą część bibliografii dotyczącą przedmiotowych obozów, należy podkreślić, że większość z tych miejsc posiada swoje opracowania monograficzne. Dla KL Auschwitz-Birkenau były to: *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci* (1993), *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu* (1995), dla KL Lublin – prace J. Marszałka (1987) i T. Mencela (red.) (1991). Dzieje KL Płaszow opracowane zostały przez R. Kotarbę (2009). W bibliografii obozów zagłady szczególne znaczenie mają opracowania monograficzne R. Kuwałka (2005), P. Montague’a (2012) i M. Bema (2011). Jedynie ośrodek Treblinka nie doczekał się podobnego dzieła, a w pracy korzystano m.in. z publikacji E. Kopówki (2002). Powyższe opracowania poruszają szerokie spektrum zagadnień związanych z obozami, w tym te, które objęto analizą: genezę, lokalizację, rozwój przestrzenny, elementy morfologiczne. Poza tymi pozycjami korzystano również z informacji i danych zawartych w innych opracowaniach: atlasach, albumach, wspomnieniach, książkach popularnonaukowych, artykułach naukowych etc.

Zagadnienia morfologiczne poruszane były wielokrotnie, choć w różnym stopniu, w wybranych opracowaniach o obozach. Do poznania KL Auschwitz-Birkenau znacząco przysłużyły się publikacje: *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci* (1993) pod redakcją F. Pipera i T. Świeboczek, *Auschwitz 1940–1945. Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu* (1995) pod redakcją W. Długoborskiego i F. Pipera, a ponadto opracowania: J. Sehna (1964), M. Raweckiego (2003), K. Świeboczek i J. Lecha (2008), P. Setkiewicza (2010), D. Dwork i R. Pelta (2011) oraz praca zbiorowa pod redakcją W. Michalak pt. *Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady* (1987). Dla przedstawienia zagadnień morfologicznych KL Lublin cenne były prace monograficzne, w tym artykuły J. Marszałka (*Zeszyty Majdanka* t. I i II). Nie sposób nie wspomnieć o kilkudziesięciu tomach *Zeszytów Majdanka* i *Zeszytów Oświęcimskich*, które w ciągu lat dostarczały szczegółowych informacji o obozach, ich budowie i rozwoju. Opracowania te zawierają również charakterystyki podobozów. Zeszyty stanowiły w tym aspekcie, obok monografii obozów, podstawę opracowania zagadnień obozów filialnych.

Dla poznania obozu płażowskiego największe znaczenie ma wspomniana monografia R. Kotarby (2009), lecz warto dodać do tego publikację R. Kiełkowskiego (1981), gdzie nieco szerzej zwrócono uwagę na elementy lokalizacyjne obozu.

Zagadnienia morfologiczne dotyczące obozów zagłady (obok wiodących, związanych z genezą i funkcjonowaniem obozu) poruszane były przez licznych autorów. Dla poznania

genezy i identyfikacji elementów struktury przestrzennej obozu Kulmhof znaczące są pierwsze opracowania W. Bednarza (1946), E. Serwańskiego (1964), jak również S. Krakowskiego (2004, 2009), W. Chrostowskiego (2004), a przede wszystkim opracowanie monograficzne P. Motague'a (2012). Obóz Belzec nie posiada w tym zakresie bogatej bibliografii, aczkolwiek warte wymienienia są prace R. Redera (1946), A. Koli (2000) i R. Kuwałka (2005, 2008). Zagadnienia morfologiczne dotyczące obozu w Sobiborze zostały opisane przez J. Schlevisa (2007), T. Blatta (2010) i M. Bema (2011, 2013), a podobne zagadnienia związane z obozem w Treblince odnaleźć można w pracach Z. Łukaszewicza (1946), E. Kopówki (2002, 2011), W. Chrostowskiego (2004), J. Młynarczyka (2004), S. Willenberga (2004) i E. Budde (2009).

Zagadnienia genezy i morfologii KL Dachau kompleksowo opracowane zostały w monografii T. Musioła (1968). Uzupełniającymi do niej były publikacje opracowania autorstwa R. Bertranda (2000) i H. Marcuse (2008).

W historiografii obozowej pojawiły się również tzw. zbiorcze opracowania obozów. Poszczególne obozy przedstawione są w nich w osobnych rozdziałach. Bardzo rzadko porównuje się w tych pracach analizowane miejsca odosobnienia. Rozważania komparatystyczne dotyczą zazwyczaj sposobu funkcjonowania, realizacji sposobu zagłady czy liczby ofiar. Nie ma wśród nich takich prac, które bezpośrednio porównywałyby morfologię tych miejsc. Pierwszymi pracami tego typu były artykuły w *Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce* (potem w *Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce*), również opracowania o obozach na ziemiach okupowanych N. Blumentala (1946) i J. Gumkowskiego (1967). W kolejnych latach pojawiały się inne publikacje tego typu, wśród których warto wymienić prace Y. Arada (1990, 1990a), J. Kosińskiego (1999), M. Marandy (2002), Z. Kołakowskiego (2004), czy też wydaną w 2015 r. charakterystykę obozów nazistowskich autorstwa N. Waschmanna (2015). W szczególności na uwagę zasługują zbiorcze opracowania o charakterze encyklopedycznym – *Obozy hitlerowskie...* (1979), wielotomowe opracowanie W. Benza (2005–2008) i G. Megargee'a (2009). Do tej grupy zaliczyć można również opracowania obozów w serii broszur autorstwa A. Czerkawskiego i M. Dunin-Wąsowicza (1967, 1967a–e).

Warto wspomnieć o pracy W. Sofsky'ego (2016), gdzie w dwóch krótkich podrozdziałach (na tle kilkuset stron) „dotknięto” zagadnień morfologicznych odnoszących się do ogółu obozów koncentracyjnych. Problematyka ta związana była z elementami lokalizacji lagrów, podziałem obozów na mniejsze części funkcjonalne

i wyszczególnieniem ich elementów struktury przestrzennej. Całość osadzona została na tle analizy socjologicznej, gdzie podkreślono relacje między sposobem kształtowania przestrzeni obozowej a organizacją funkcjonowania obozu jako całości i wpływem na egzystencję osadzonych oraz administrowanie ośrodkiem przez załogę. W tej części pracy W. Sofsky'ego występują tylko nieliczne odniesienia do przykładów obozów omawianych w niniejszej rozprawie.

W 2015 r. pojawiła się praca autorstwa A. Wienert, w której podjęto pewną analizę zagadnień architektonicznych obozów OR, z przedstawieniem elementów struktury przestrzennej tych ośrodków. Praca ta, choć dotyczy zagadnień morfologicznych obozów zagłady, nie stosuje ujęcia, jakie zaprezentowano w niniejszej rozprawie.

Podczas kwerendy literatury nie odnaleziono prac podejmujących badany problem z perspektywy geograficznej, traktujących w całości o obozach. Spośród tych, do których dotarł autor, były publikacje M. Gilberta (2001) oraz M. Gilberta i Z. Dalewskiego (2002), gdzie wykorzystano liczne mapy ilustrujące kierunki deportacji ludności żydowskiej, w tym do obozów. Wspomnieć należy również o opracowaniach P. Eberharda (2000, 2011), dotyczących problematyki przemieszczeń ludności na terytorium Polski spowodowanych II wojną światową, gdzie również poruszono wątek transportów do obozów koncentracyjnych i zagłady. Istnieje też opracowanie interdyscyplinarne autorstwa A. Knowles, T. Cole'a i A. Giordano (2014), gdzie prawdopodobnie jako w jedynej pracy tego typu połączono warsztat badawczy historyków i geografów (przy użyciu metod GIS) do prezentacji zagadnień związanych z Holocaustem w formie studium przypadku (wykorzystano w niej m.in. mapy systemu obozów i ich filii w Europie, wizualizacje i plany rozwoju zabudowy Auschwitz-Birkenau).

W spojrzeniu geograficznym na niektóre poruszane w pracy zagadnienia pomocne były niewątpliwie publikacje o charakterze teoretyczno-metodologicznym. Do analizy granic obozów wykorzystano klasyfikację zaproponowaną przez J. Bańskiego (2010). Prace M. Kiełczewskiej-Zaleskiej (1972), W. Maika (2000) i A. Suliborskiego (2003, 2010), pozwoliły na zapoznanie się z problematyką funkcji miast, a następnie wykorzystanie jej na użytek organizmów obozowych. Dla celów analizy organizacji przestrzeni obozowej (układu zabudowy, stref funkcjonalnych etc.) pomocne były prace J. Beaujeu-Garniera i G. Chabota (1971), W. Maika (1994) oraz S. Liszewskiego (2012).

Spośród innych prac geograficznych wykorzystanych do realizacji podjętego problemu badawczego na szczególne wyróżnienie, zwłaszcza od strony teoretyczno-metodologicznej, zasługują opracowania M. Kotera (1974, 1979, 1990).

W rozprawie wskazano również na pracę, której autor – J. Ball (1993) – należy do grona rewizjonistów/negacjonistów panującej powszechnie wersji Holokaustu. Korzystano z niej tylko i wyłącznie jako ze źródła licznych archiwalnych zdjęć satelitarnych byłych obozów. Należy podkreślić, że autor niniejszej rozprawy nie podziela wniosków zawartych w przytoczonej pracy J. Balla, jak również nie należy do osób negujących, czy nawet wątpiących w Holokaust.

Realizowana przez autora rozprawa staje się opracowaniem, które na tle wymienionych publikacji kontynuuje w pewien sposób podejście o charakterze geograficznym. Skoncentrowano się na tym, aby oprócz odwoływań do problematyki historycznej, rozważania były jak najmocniej osadzone w dziedzinie badań geograficznych.

Przedstawiona charakterystyka bibliograficzna dotyczy opracowań o obozach, poruszających szeroko problematykę ich genezy, funkcjonowania, procesu zagłady, ofiar, więźniów, załogi obozowej. W każdej z nich można odnaleźć pewne zagadnienia dotyczące lokalizacji obozów, ich struktury wewnętrznej, kształtu zewnętrznego, jak również planów sytuacyjnych. Bardzo rzadko pojawiały się tam jednak jakiegokolwiek porównania obozów między sobą. Morfologia obozów przedstawiona w rozprawie stanowi więc pewną sumę wiedzy z literatury przedmiotu, poszerzoną o badania własne i skierowaną w stronę ujęcia komparatystycznego.

1. Rys historyczny obozów koncentracyjnych na świecie

1.1. Geneza obozów

Problem niewolnictwa ludzi liczy sobie tysiące lat. Pełną formę tego sposobu traktowania przyjęły obozy koncentracyjne, szczególnie te, utworzone przez nazistów. Nie były one wymysłem hitlerowców, co często jest mylone. Pierwsze obozy pojawiły się już w XIX w., choć w ciągu wielu dziesięcioleci takim mianem określano różne instytucje³⁶.

Pierwsze obozy koncentracyjne typu kolonialnego, a dokładniej wojenno-kolonialnego, ustanowiono na Kubie. Autorem pierwszych z nich był hiszpański generał Waleriano Weyler y Nicolau, gubernator Kuby. W trakcie powstania przeciwko hiszpańskiemu panowaniu kolonialnemu, w 1896 r., wspomniany generał miał wyraźny plan utworzenia systemu ośrodków o zaostrzonym rygorze, mających służyć stłumieniu powstania. Wydał on polecenie, nakazujące wszystkim chłopom, którzy nie chcą być traktowani jako powstańcy, by skoncentrowali się w obwarowanych obozach³⁷. Z jednej strony określano te miejsca jako „koncentracja ludności w określonych strefach”, a z drugiej jako *campos de concentration*. Weyler dokonał „rekoncentracji” blisko 400 tys. starców, kobiet i dzieci (*reconcentrados*³⁸) (A. Kamiński 1990, s. 33). Jej celem było uniemożliwienie udzielania pomocy przez cywilów powstańcom³⁹. Jednocześnie Weyler nie dbał o podstawowe warunki do egzystencji ludzi tam umieszczanych⁴⁰. Wcześniej przedzielił Kubę z północy na południe linią komunikacyjną, strzeżoną przez transeje i zasieki z drutu kolczastego. Taką samą linię utworzył przez środek wyspy. Spędzeni do miejskich zon chłopci nie mieli podstawowych warunków do bytowania. Mieszkali w zbudowanych naprędce szałasach, na podwórkach domów i ulicach, żywili się odpadkami, chorowali na tyfus, malarię i ospę. Według szacunków, w latach 1896–1898, w omawianych obozach mogło zginąć ponad 90 tys. ludzi, choć wartość ta może być większa. Hiszpańskiego okupanta nie interesował los osadzonych w obozach, lecz liczył się tylko cel militarny. Polityka koncentracji ludności stała się przyczyną klęski Hiszpanów, którzy przegrali wojnę z Amerykanami,

³⁶ Przykładowo W. Konopczyński (1991, s. 734) podaje, że Rosjanie po konfederacji barskiej (1768–1772) tworzyli obozy koncentracyjne dla polskich jeńców w Połonnem, Warszawie i nieokreślonym bliżej miejscu na Litwie. Stamtąd jeńcy kierowani byli w głąb Imperium Rosyjskiego.

³⁷ W. Wojnar (2014, s. bn) podaje, że pomysł utworzenia obozów był zasługą hiszpańskiego głównodowodzącego korpusu ekspedycyjnego, gen. Martineza Camposa. Pomysł gen. Camposa urzeczywistnił dopiero gen. Weyler.

³⁸ M. Leśniewski (2001, s. 187) natomiast określił je mianem obozów internowania (*concentrados*).

³⁹ <http://profe.benjaminewicker.com/students/blog-main/tags/General-Weyler/> [dostęp: 07.12.2013].

⁴⁰ Amerykanie nazywali go rzeźnikiem („The Butcher”). Świadczy o tym fakt, że skazał na śmierć w męczarniach dużą, lecz nieokreśloną liczbę więźniów.

traktującymi Kubę jako partnera handlowego. Zwycięzcy, co należy podkreślić, byli jednocześnie przeciwni wspomnianemu procesowi koncentracji ludzi (W. Wojnar 2014).

Generał Weyler stał się „praojcem” obozów koncentracyjnych na świecie. Podczas amerykańskiej wojny rozgrywającej się w 1898 r. przeciwko kolonialnemu imperializmowi hiszpańskiemu, na zdobytych przez Amerykanów Filipinach (należących do Hiszpanii) wybuchło powstanie przeciwko nowemu okupantowi. Rebelianci ulegli w 1900 r. i rozpoczęli wojnę partyzancką, co skłoniło Amerykanów do skopiowania metod W. Weylera i założenia na wyspie Mindanao obozów koncentracyjnych w celu „ochrony niewalczącej ludności cywilnej”. Jednak zarówno pierwowzór hiszpański, jak i amerykańskie naśladownictwo nie równało się w swojej złej sławie z brytyjskim typem obozów, który często określany jest jako właściwy oryginał i wzór⁴¹ (A. Kamiński 1990, s. 34).

W połowie 1900 r. Burowie z republik południowoafrykańskich, doznając klęski w regularnej wojnie z wojskami brytyjskimi, przeszli do działań partyzanckich. Nowy system walki, nastawiony na samodzielność i wzmożoną ruchliwość oddziałów burskich, wprawiał w bezradność wojska brytyjskie. Wojska te, w odpowiedzi na działania Burów, stosując taktykę „spalonej ziemi”, niszcząc uprawy oraz paląc domy, zaczęli kierować burskie kobiety i dzieci bez dachu nad głową do tworzonych w szybkim tempie obozów koncentracyjnych⁴², stanowiących szereg namiotów i baraków (J. Żukowski 1996, s. 34–35; M. Leśniewski 2000, s. 92–93; 2001, s. 187).

Pierwsze obozy powstały w celu ochrony rodzin tych Burów, którzy zdecydowali się podpisać deklarację lojalności wobec rządu brytyjskiego. Stanowiły namiastkę strefy bezpieczeństwa, chroniącej przed presją ze strony grup nakłaniających do łamania deklaracji. We wrześniu 1900 r. założono takie obozy w Pretorii i Bloemfontein. Z czasem osadzano w tych miejscach kobiety i dzieci ze zniszczonych przez Brytyjczyków farm w ramach wspomnianej taktyki „spalonej ziemi”, których liczba przerosła, po krótkim

⁴¹ Jak podaje A. Kamiński (1990, s. 35) „brytyjskie obozy koncentracyjne były i są przywoływane na pamięć szczególnie z jednej strony: przez hitlerowców, a obecnie przez neohitlerowców. Sam Hitler powoływał się na nie w dwóch wielkich przemówieniach – 30 stycznia 1940 i 1941 r. – ażeby usprawiedliwić hitlerowskie obozy koncentracyjne (o obozach koncentracyjnych swojego ówczesnego sowieckiego sojusznika nie wspominał)”. Przywódca *Reichsarbeitsdienst* (Służba Pracy Rzeszy) – Konstantin Hierl – w jednej z opublikowanych po wojnie książek pisał również: „Jak wiadomo, nie jest to instytucja niemiecka, lecz wynalazek brytyjski z czasów wojny z Burami”.

⁴² J. Żukowski (1996, s. 35) określił je mianem *refugee camps* – obozy uchodźców. Tworzone były w Oranii, Transwalu i Natalu. Ten sam autor (1996, s. 36) podaje również, że określenia „obozы koncentracyjne”, nawiązujące do *concentrados*, użyli jako pierwsi liberalni deputowani do Izby Gmin (C. P. Scott i J. Ellis), na posiedzeniach pierwszej sesji nowo wybranego parlamentu, w pytaniach o warunki bytowe w obozach burskich, skierowanych do brytyjskiego ministra wojny Johna Brodricka.

okresie, liczbę osób znajdujących się tam dobrowolnie (w ramach strefy bezpieczeństwa). Wyróżnić można zatem dwie kategorie internowanych, różniące się statusem, wielkością przydzielonych racji żywnościowych oraz swobodą poruszania po obozie: osadzonych dobrowolnie oraz pod przymusem. Te granice szybko jednak się zatarły wskutek złej administracji armii brytyjskiej (M. Leśniewski 2001, s. 188).

Założycielem obozów koncentracyjnych dla burskiej ludności cywilnej był generał Horatio Herber Kitchener. Jego celem, jako głównodowodzącego wojskami brytyjskimi, było jak najszybsze zakończenie wojny. W wyniku niepomyślnego zakończenia negocjacji pokojowych w lutym 1901 r. rozpoczął systematyczne niszczenie partyzantki. W marcu tego samego roku wydał rozkaz wybicia lub pojmania partyzantów i „oczyszczenia kraju ze wszystkiego, co mogło dać oparcie walczącym Burom: ludzi, zapasów żywności, bydła i koni” (J. Żukowski 1996, s. 35). Brytyjskie dowództwo tłumaczyło tworzenie obozów względami humanitarnymi – opieką nad bezdomnymi kobietami i dziećmi. Kitchener natomiast wiązał z obozami dwie strategie. Po pierwsze, zadaniem ich było „oczyszczenie” jak największego obszaru z ludności cywilnej (jak również z tych Afrykanów, którzy zaopatrywali partyzantów w żywność lub dostarczali informacji wywiadowczych). Po drugie, obozy zakładane były w nadziei, że uwięzienie rodzin walczących partyzantów skłoni tych ostatnich do złożenia broni w obawie o los najbliższych (M. Leśniewski 2001, s. 187).

Kobiety i dzieci internowane były w wielkich obozach strzeżonych przez wojsko, położonych przy liniach kolejowych (J. Żukowski 1996, s. 36), gdyż do obozów, jak podaje W. Wojnar (2014, s. bn), dowożono ich w bydłowych wagonach. Do miejsc tych trafiali również Burowie, którzy dobrowolnie poddali się Brytyjczykom, w tym niektóre rodziny mające nadzieję na schronienie i ochronę wojska przed nękaniami ze strony partyzantów za deklarację lojalności.

Obozy tworzone były w pośpiechu, a organizowanie ich generał Kitchener powierzył administratorom kolonii. Do miejsc zakładania obozów przysyłano namioty, materace i drewno do budowy domów oraz rozpoczęto organizować ekipy administracyjne. Internowani mieli otrzymać minimum środków do przetrwania do końca wojny, co jednak okazało się niewystarczające i miało tragiczne skutki (J. Żukowski 1996, s. 36).

Warunki w obozach były niedostateczne. Prymitywne urządzenia sanitarne, brak opieki lekarskiej, nieodpowiednie wyżywienie oraz skromna odzież, jak również niesprzyjająca pogoda były przyczynami wielu zgonów, które, wśród 120–160 tys. osób osadzonych, zebrały żniwo w liczbie co najmniej 20 tys. (A. Kamiński 1990, s. 34), a według

J. Żukowskiego (1996, s. 39) i M. Leśniewskiego (2001, s. 190) – blisko 28 tys. Szybkie tempo budowy, nieprzygotowana do odgrywania swojej roli administracja, braki w zaopatrzeniu (ciągły niedobór namiotów, prycz, lekarstw, materaców i koców) i niedostateczna opieka medyczna powodowały wysoką śmiertelność. Obserwowany był również stały napływ internowanych. W listopadzie 1901 r. w obozach umieszczonych było blisko 117 500 osób (J. Żukowski 1996, s. 37; M. Leśniewski 2001, s. 188). Wspomniana wysoka śmiertelność, szczególnie wśród dzieci, powodowała rozgoryczenie Burów, a Brytyjczyków oskarżano o celową eksterminację ludności. Według M. Leśniewskiego (2001, s. 188–189), ani generał Kitchener, ani nikt inny z brytyjskich decydentów nie mógł snuć takich planów wobec ludności burskiej. Wysoka śmiertelność była wynikiem jedynie obojętności wobec warunków bytowych oraz cierpień kobiet i dzieci w obozach, w dodatku przy udziale złej organizacji i chaosu administracyjnego.

W wyniku nacisku ze strony europejskiej opinii publicznej, rząd brytyjski poprawił tamtejsze warunki bytowe do 1902 r. (J. Żukowski 1996, s. 36–39, A. Kamiński 1990, s. 34–35). Samo istnienie takiego systemu obozów potępiały organizacje liberalne, humanitarne, a głosy krytyki odnaleźć można było wśród brytyjskich kręgów oficerskich (Leśniewski 2001, s. 190). Ostatecznie obozy koncentracyjne zachowano do czasu podpisania pokoju w Vereeniging 6 czerwca 1902 r. i od tamtego czasu stopniowo zwalniano internowanych (J. Żukowski 1996, s. 39).

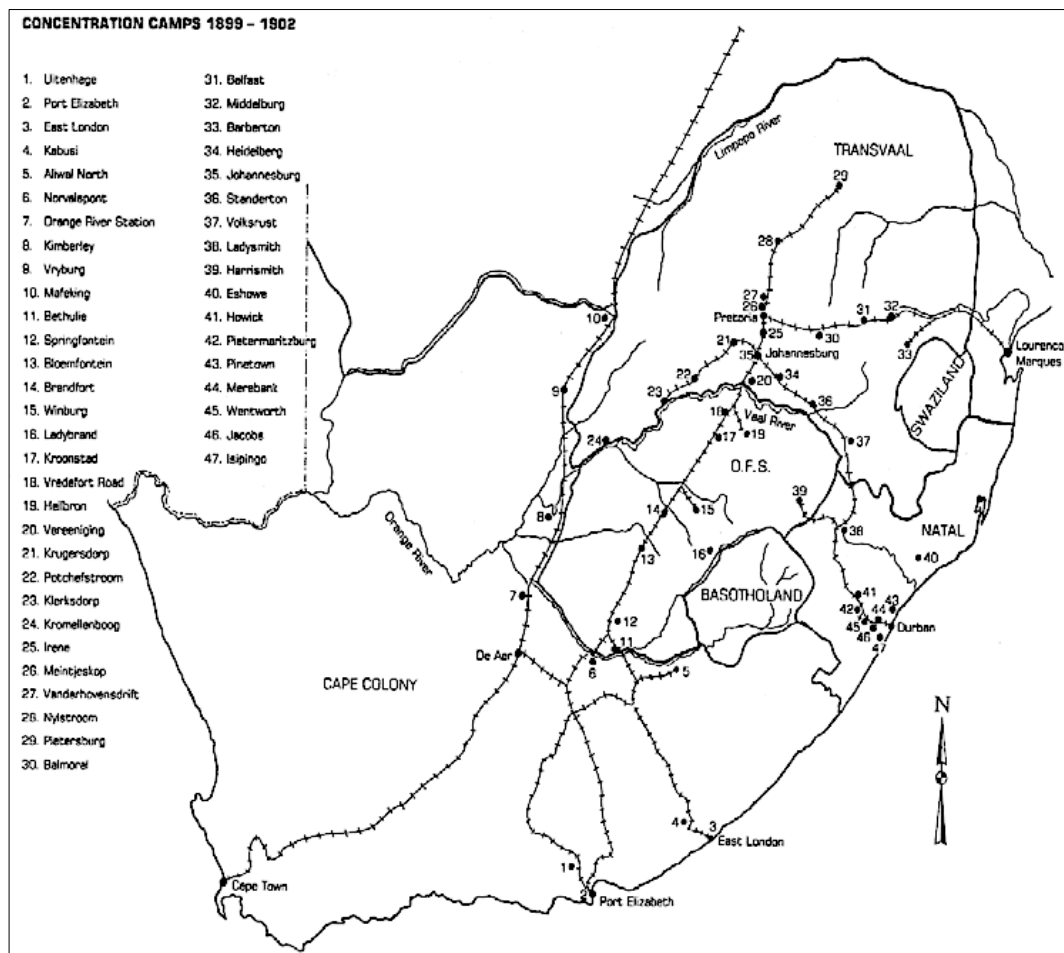
Istniejący wówczas typ obozów, choć nosił miano „koncentracyjnych”, powinien zostać zastąpiony mianem „obozów zakładników”, ponieważ przeznaczone one były nie dla przeciwników rządów brytyjskich, lecz dla ich rodzin⁴³.

Podstawowym czynnikiem lokalizacyjnym obozów brytyjskich była bliskość linii kolejowych, w celu ułatwienia transportów (zaopatrzenia) (J. Scott 2007, s. 85). Realizowano tę wytyczną z dużą skutecznością, co przedstawia ryc. 3.

Na ryc. 4–5 przedstawiono zdjęcia obozów dla Burów z okresu wojen burskich. Na pierwszych dwóch widać charakterystyczny element, jakim były ciągi namiotów dla osadzonych, pomiędzy którymi znajdowała się główna droga. J. Scott (2007, s. 152) podaje, że taki układ był charakterystyczny dla większości transwalskich obozów. Na ryc. 4 można zauważyć dodatkowo szeregi baraków, rozmieszczonych w uporządkowany

⁴³ W tym przypadku nazistowskie obozy koncentracyjne, oprócz tego, że znajdowały się w czasach pokoju na terenie Niemiec, służyć miały jako miejsce odosobnienia dla przeciwników politycznych. Oba typy obozów różniły się zarówno celem i charakterem, jak również rodzajem osób w nich umieszczanych. Błędne jest również stwierdzenie, że brytyjskie obozy traktowane są jako wzorzec dla tych wybudowanych przez hitlerowców (A. Kamiński 1990, s. 34–37), gdyż te naśladowały wzór sowiecki (A. Kamiński 1990, s. 55).

sposób, w kilku rzędach. Rycina 5 pokazuje natomiast, że namioty mieszkalne odgradzone były płotem z drutu kolczastego, bądź samym drutem, co świadczy o tym, że były to miejsca wyizolowane. J. Scott (2007, s. 99) dodaje, że prócz ogrodzenia z drutu kolczastego, obozy te były strzeżone przez strażników.

Ryc. 3. Lokalizacja brytyjskich obozów koncentracyjnych
 Źródło: J. Scott (2007, s. 88)

Ryc. 4. Obozy koncentracyjne dla Burów: przy Krugersdorp (z lewej) i na Green Point Common (Cape Town) (z prawej)

Źródło: J. Scott 2007, s. 152; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Green_Point_-_Cape_Town_-_Boer_War_-_Transit_Camp.jpg
 [dostęp: 08.12.2013]

Ryc. 5. Wnętrze obozu koncentracyjnego dla Burów

Źródło: <http://www.buzzle.com/images/history/boer-wars/boer-concentration-camp.jpg>

[dostęp: 8.12.2013]

Po rozwiązaniu brytyjskich obozów w Południowej Afryce, w dziejach tego typu miejsc nastąpiła, według A. Kamińskiego (1990, s. 37), przerwa, trwająca do 1918 r., kiedy powstały nowe dwa typy obozów – terroru politycznego i pracy niewolniczej⁴⁴. W. Wojnar (2014, s. bn) natomiast wskazuje na istnienie podobnych obozów na terenie obecnej Namibii. Niemieckie wojska kolonialne, na czele których stał gen. Lothar von Trotha, w pierwszych latach XX w. zainicjowały akcję planowego wyniszczenia plemienia Hererów. Gdy wysoka śmiertelność w obozach brytyjskich i hiszpańskich związana była z niedostatecznymi warunkami sanitarnymi oraz słabym zaopatrzeniem w podstawowe produkty żywnościowe i lekarskie, tak w przypadku Hererów mamy do czynienia z zamierzonym działaniem wypędzenia ich w bezludne rejony pustyni Kalahari w ramach eksterminacji tej grupy ludności. Tych buntowników, których nie udało się unicestwić za pomocą broni palnej, zabiła natura. Dla części niedobitków utworzono obozy koncentracyjne, więźniów oznaczono literami GF (*Gefangene* – więzień, jeniec)⁴⁵ i zmuszano do pracy fizycznej przy budowie linii kolejowych, farm, portów morskich. Praca ta miała miejsce w ciężkich warunkach klimatycznych i przy znikomym wyżywieniu. Niezdolnych do pracy mordowano ciosami z bagnetu i bestialskim batożeniem. Według spisu ocalałych Hererów oszacowano, że w 1911 r. spośród 80 tys. ludzi przy życiu pozostało 15 tys. Na szczególną uwagę w tym przypadku zasługuje kilka faktów. Mianowicie Niemcy dokonali opisanego ludobójstwa w sposób zaplanowany,

⁴⁴ A. Kamiński (1990, s. 37–45) dokonuje w swojej publikacji analizy historycznej pojęć „niewolnictwa” i „pracy przymusowej”, co można streścić w ogólnym stwierdzeniu, że pojęcia te były ówczesnie ze sobą powiązane – każdy niewolnik w swoim statusie miał nakazaną pracę przymusową na rzecz ciemiężcy. Na pracę przymusową skazywani byli również jeńcy wojenni, więźniowie wynajmowani przez przedsiębiorców w XIX w., czy też zwykli robotnicy rolni. Rzeczą niezaprzeczną jest to, że obozy koncentracyjne korzystały z „osiągnięć” historii niewolnictwa.

⁴⁵ A. Solak (2006, s. 16) twierdzi natomiast, iż były to litery GH (*Gefangene Herero*).

gdyż interesujące ich tereny zajmowały obce ludy. Po drugie, wprowadzili w życie metodę pracy wyniszczającej. Wreszcie po trzecie, stosowano oznakowania więźniów, zakładano im kartoteki oraz przeprowadzano eksperymenty medyczne⁴⁶.

Z procesem eksterminacji Hererów wiąże się również istnienie wyspy Shark Island (obecnie półwysep przylegający do Lüderitz w Namibii), na której Niemcy założyli jeden z obozów koncentracyjnych⁴⁷ o szczególnym znaczeniu w akcji wymordowania rdzennej ludności. Wyspa ta rozciągała się na długości 1,2 km z północy na południe i miała blisko 280 m w najszerszym miejscu. Łączyła się z lądem wąską groblą, co stanowiło ułatwienie dla strażników pilnujących więźniów umieszczonych na wyspie, jak również utrudniało ucieczkę osadzonych. Początkowo obóz zbudowany był z kilku bud z blachy falistej, w których przed silnym wiatrem i zimnem chronili się strażnicy, będąc odgradzonymi od reszty wyspy drutem kolczastym. Generalny układ obozu prezentował się jako szereg „baraków” Hererów, zbudowanych ze szmat i koców, w tle z barakami strażników. Cechą szczególną lokalizacji obozu było założenie go na wyizolowanym obszarze, jakim była wyspa, gdzie wiatry wiejące z trzech stron oraz niskie temperatury w nocy potęgowały śmiertelność wśród więźniów. Celem funkcjonowania tego obozu nie była głównie praca, lecz natychmiastowa eksterminacja. Obóz został zamknięty w kwietniu 1907 r. (G. Erichsen i D. Olusoga 2012, s. 279–303).

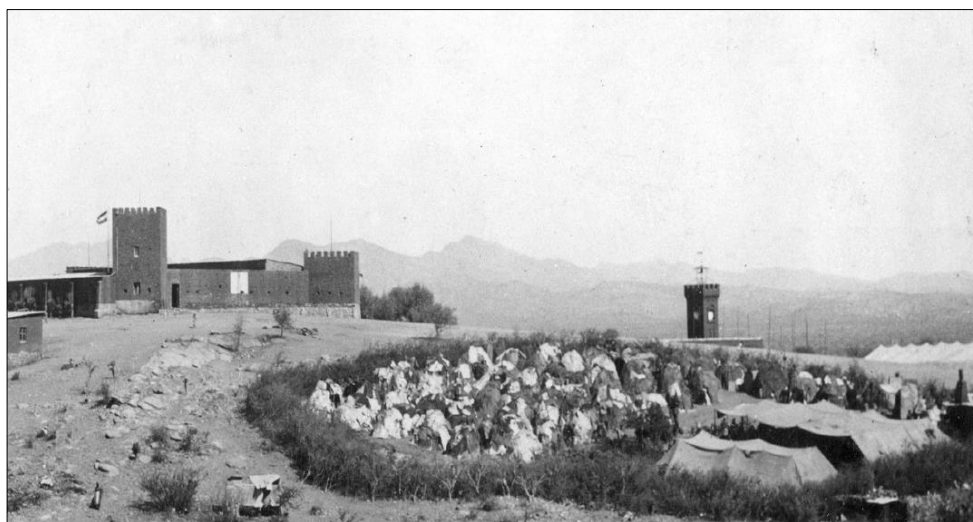
W ramach przedstawienia historii obozów zakładanych przez Niemców dla Hererów nie sposób nie wspomnieć również o miejscach odosobnienia położonych w stolicy Namibii – Windhoek. Były to prymitywne obozy koncentracyjne. Największy z nich położony był w centrum stolicy, drugi zaś – na wzgórzach na północny wschód od stacji kolejowej. Jak podaje C. Erichsen⁴⁸ (2005, s. 43–44), w jednym z założonych tam obozów wybudowano szeregi blisko siebie stłoczonych prymitywnych chat (namiotów),

⁴⁶ Działali tam doktorzy o nazwiskach Hinck i Fisher, którzy zajmowali się udowadnianiem tezy o niższości rasowej Murzynów i szkodliwości rasowych krzyżówek genetycznych. Pod kierunkiem dra Fischera studiował późniejszy „Anioł Śmierci” z Auschwitz – dr Josef Mengele. Warto dodać, że komisarzem Niemieckiej Afryki Południowo-Zachodniej był dr Herman Göring, ojciec późniejszego Marszałka III Rzeszy – Hermana Göringa. Ten ostatni, będący inicjatorem powstania obozów koncentracyjnych w 1933 r. w III Rzeszy, w trakcie procesów norymberskich odwoływał się właśnie do wspomnień z Afryki (W. Wojnar 2014, s. bn).

⁴⁷ G. Erichsen i D. Olusoga (2012) używają w swojej pracy niekiedy terminu „obóz śmierci” dla określenia dawnej wyspy Shark Island, gdzie wymordowano blisko 3,5 tys. rdzennej ludności. Zdaniem autora rozprawy, w pewnym stopniu był to obóz koncentracyjny, który w przypadku losów Hererów w tamtym czasie pełnił funkcje eksterminacyjne, zgodnie z polityką działań ówczesnych Niemców, a G. Erichsen i D. Olusoga (2012) potraktowali użyty termin jako określenie obozu, którego podstawowym zadaniem była masowa eksterminacja. C. Erichsen w swojej pracy z 2005 r. (s. 72) nazywa miejsce uwięzienia na Shark Island obozem koncentracyjnym.

⁴⁸ W różnych publikacjach Erichsen posługuje się inną pisownią imienia – Casper lub Gasper. Jest to jednak ten sam autor.

otoczonych przez ogrodzenie z cierniowych krzewów. Za tym terenem postawiono namioty dla wojska, a całość obszaru obozowego (przekraczającego widok ukazany na fotografii – ryc. 6) była podzielona na sekcje. Istniała również na obszarze obozu wolna przestrzeń, która mogła być wykorzystana jako plac apelowy. Do miejsca uwięzienia prowadziła brama obozowa z budynkiem, który mógł prawdopodobnie pełnić funkcję kwatery dla strażników obozowych. Widać zatem wyraźnie, że pewne elementy istniejące w przestrzeni tego obozu koncentracyjnego zostały również wykorzystane w obozach nazistowskich, a część nich zostało udoskonalonych – zamiast namiotów i chat postawiono baraki a ogrodzenie ciernistych krzewów zastąpiono drutem kolczastym⁴⁹.

Ryc. 6. Obóz koncentracyjny Windhoek (1906/1907 r.)

Źródło: C. Erichsen (2005, s. 44)

Można zauważyć, że proces kształtowania się obozów koncentracyjnych miał charakter łączenia doświadczeń i uzupełniania o nowe rozwiązania. Hiszpanie, jako pierwsi, stworzyli otoczone drutem strefy, Brytyjczycy dodali bydłęce wagony oraz czynnik lokalizacyjny w postaci bliskości linii kolejowych, Niemcy, szukając nowych ziem w celu kolonizacji, wyparli w procesie eksterminacji rdzenną ludność, dodając do tego elementy biurokracji i eksperymenty medyczne. Część z tych doświadczeń posłużyła hitlerowcom również w tworzeniu późniejszych ośrodków zagłady. W historii świata właściwe obozy

⁴⁹ Ciekawym przykładem innego obozu koncentracyjnego, położonego w centralnej Namibii w mieście Okahandja, był obóz Osona, założony w 1904 r. Stanowił on główny obóz w okresie powstania zbrojnego plemienia Herero. Składał się on z czterech osobnych części: Obozu 1 – przeznaczonego dla niezdolnych do pracy, głównie dzieci; Obozu 2 – dla jeńców wojennych, szczelnie otoczonych przez wojsko; Obozu 3 – „obóz *Lazarett*” dla chorych i umierających więźniów; Obozu 4 – będącego „Obozem Policyjnym” (C. Erichsen 2005, s. 48). Podobne podziały obszaru obozowego na części funkcjonalne bądź z przeznaczeniem dla określonej grupy więźniów będą stosowane w obozach hitlerowskich.

śmierci, których jedynym celem była natychmiastowa eksterminacja (z wykorzystaniem konkretnego i symbolicznego narzędzia masowej eksterminacji – komór gazowych), pojawiły się po raz pierwszy na terenach okupowanej Polski w czasie II wojny światowej. W przeciwieństwie do nich, obóz na Shark Island, zdaniem autora, pełnił funkcję obozu koncentracyjnego z funkcją zagłady o charakterze bezpośrednim (rozstrzeliwanie i zabójstwa) oraz pośrednim (przez pracę). Innymi słowy, jego istota polegała na skoncentrowaniu i wyniszczeniu rdzennej ludności, natomiast wykorzystanie więźniów do niewolniczej i ciężkiej pracy ten proces zabijania miało pomocniczo realizować. Omawiane miejsce odosobnienia na Shark Island może być uznane jako ideowy pierwowzór ośrodka zagłady w dziejach świata, którego rozwinięciem i właściwą formą stały się nazistowskie ośrodki zagłady, ukierunkowane od początku do końca na bezpośrednią i natychmiastową eksterminację. Pełną formę obozów koncentracyjnych rozwinęły reżimy totalitarne w XX w.

1.2. Radziecki i niemiecki system obozów koncentracyjnych

Pierwszymi twórcami radzieckich obozów koncentracyjnych byli Lew Bronstein-Trocki i Władimir Uljanow-Lenin. W dniu 4 czerwca 1918 r. Trocki pisał w swoim rozkazie, by legionistów czechosłowackich, którzy nie chcą oddać broni, umieszczać w obozach koncentracyjnych. Trzy tygodnie później, 26 czerwca, w swoim memoriale wzywał do stworzenia systemu przymusu dla „elementów pasożytniczych” oraz warunków, w których cięższe rodzaje prac wykonywałyby burżuazja. Do burżuazji zaliczał wszystkich tych, którzy nie chcieli wstąpić do Armii Czerwonej, czego skutkiem miałyby być ich zamknięcie w obozach koncentracyjnych (*koncentracjonnyje łagierja – konłagi*⁵⁰). Późniejsze jego plany zamierzały w tych miejscach umieścić żony i dzieci oficerów zmobilizowanych do Armii Czerwonej, gdyż uważał, że jest to konieczne dla sukcesu rewolucji⁵¹. Zauważyć można tu analogię do kolonialnego typu obozów, z których wzorzec czerpał właśnie Trocki. Planował on umieszczanie w obozach, jako swoistych uniwersalnych narzędziach terroru, wszystkich podejrzanych, agitatorów, kontrrewolucyjnych oficerów, „pasożytów”, spekulantów i sabotażystów. Na lokalizację

⁵⁰ Od 1934 r. nazwę tą zastąpiono "obozami poprawy przez pracę" w związku z budową systemu obozów koncentracyjnych we wrogich wówczas ZSSR Niemczech (*Britannica. Edycja polska*, s. 305–306).

⁵¹ W 1921 r. jeden z pierwszych Marszałków Związku Radzieckiego – Michaił Tuchaczewski – zorganizował wielkie obozy koncentracyjne dla rodzin powstańców chłopskich. Rozsiane były po całej guberni tambowskiej jako szmat otwartego pola ogrodzonego słupami z drutem kolczastym (A. Kamiński 1990, s. 71).

tych miejsc wskazywano obszary poza miastem, które jednocześnie miały być pilnie strzeżone przez zaufanych ludzi. W ten sposób wprowadzono po raz pierwszy obozy koncentracyjne dla obywateli własnego kraju (A. Kamiński 1990, s. 71–73; S. Ciesielski 2010, s. 38).

W dniu 5 września 1918 r. konclagi zaczęły funkcjonować zgodnie z przyjętym prawem w dekreście Rady Komisarzy Ludowych o *Czerwonym Terrorze*. Pierwszy obóz koncentracyjny, w którym bez wyroku sądowego umieszczano osoby wrogię władzy radzieckiej, powstał w 1918 r. w Niżnym Nowogrodzie (*Britannica. Edycja polska* 2002, s. 305). W lutym 1919 r. Feliks Dzierżyński nakazał, aby utrzymać obozy koncentracyjne w celu wykorzystania pracy osób aresztowanych. W 1922 r. przemianowano więc obozy koncentracyjne na „obozы pracy przymusowej” (K. Bar 2005, s. 145). W 1930 r. Główny Zarząd Obozów Pracy Przymusowej przekształcony został w Główny Zarząd Obozów (*Главноје Управлѣније ЛАГиерей* – w skrócie: GUŁag).

K. Bar (2005, s. 151) stwierdza, że w okresie Wielkiej Czystki i kolektywizacji, radzieckie obozy odgrywały rolę podobną do hitlerowskich obozów zagłady. Stalin chciał przy ich użyciu wymordować tysiące chłopów. W tym celu zarządził budowę, bezcelowego ze strategicznego i ekonomicznego punktu widzenia, Kanału Białomorskiego. Praca miała być jedynie sposobem na likwidację niewygodnych mas. Według autora rozprawy porównanie to jest dość nieprecyzyjne, gdyż obozy zagłady ukierunkowane były na masowe mordy, ale sposób ich przeprowadzania był odmienny od sposobu uśmiercania ludzi przez katorżniczą pracę. Wymienione przez Bara obozy należałyby więc utożsamiać z hitlerowskimi obozami koncentracyjnymi.

Jak podaje S. Ciesielski (2010, s. 86–90), symbolem radzieckiego systemu obozowego stał się obóz położony na Wyspach Sołowieckich – Sołowiecki Obóz Specjalnego Przeznaczenia, utworzony decyzją z dnia 13 października 1923 r. Umieszczano w nim szczególnie niebezpiecznych przestępców politycznych i kryminalnych. Obóz ten, jako swoiste laboratorium systemu obozowego w ZSRR, z czasem rozrastał się terytorialnie i ekonomicznie, co stanowiło zagrożenie dla lokalnej przedsiębiorczości. Wypracowane przez obóz sołowiecki rozwiązania organizacyjne i gospodarcze stanowiły niejako wzorzec, wedle którego dokonywano restrukturyzacji całego radzieckiego systemu penitencjarnego.

Szczególną rolę w radzieckim systemie obozów koncentracyjnych odgrywały tzw. szaraszki, gdzie więźniami byli naukowcy pracujący nad projektami głównie na potrzeby przemysłu zbrojeniowego, m.in. nad konstrukcją bomby atomowej i wodorowej.

Były to obozy w rodzaju instytutów naukowo-badawczych ogrodzonych drutem kolczastym (K. Bar 2005, s. 156).

Od lata 1929 r. w ZSRR rozpoczęto rozszerzanie sieci obozów. Do tego czasu w systemie Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego (*Objedinionnoje gosudarstwiennoje političeskoje uprawlenie*, w skrócie: OGPU) funkcjonował Sołowiecki Obóz Specjalnego Przeznaczenia. Do połowy 1930 r. utworzono: Zarząd Północnych Obozów Specjalnego Przeznaczenia (USIEWŁON) z centrum w Ust'-Sysolsku, Zarząd Wiszerskich Obozów Specjalnego Przeznaczenia (UWŁON) z centrum w Krasnowiszersku, Zarząd Dalekowschodniego Obozu Specjalnego Przeznaczenia (DALUŁON) z centrum w Chabarowsku, Zarząd Syberyjskich Obozów Specjalnego Przeznaczenia (SIBUŁON) z centrum w Nowosybirsku, Zarząd Środkowoazjatyckiego Obozu Specjalnego Przeznaczenia (USAZŁON) z centrum w Taszkencie, Zarząd Kazachstańskiego Obozu Specjalnego (KAZUŁON) z centrum Ałma Acie (S. Ciesielski 2010, s. 121). Ostatecznie w skład OGPU weszło siedem systemów obozowych.

Duże zespoły łagrów tworzono w rejonach wielkich budów socjalistycznych (m.in. Kanału Białomorsko-Bałtyckiego, Dnieprogesu, Magnitogorska, Karagandy), w rejonach budowy magistrali kolejowych i drogowych, w tundrze i tajdze (m.in. Kotłas-Uchta-Peczora-Workuta, Kolej Bajkalsko-Amurska), również w rejonach pozyskiwania drewna oraz w pobliżu kopalń na północny Syberii.

Pomiędzy obozami radzieckimi a nazistowskimi można zauważyć wiele podobieństw. A. Kamiński (1990, s. 99–100) próbuje dopatrzeć się cech wspólnych w czynnikach lokalizacyjnych tychże obozów. Uważa, że „przy lokalizacji kacetów grały rolę co najmniej dwa aspekty: z jednej strony możliwie niezdrowy charakter danej miejscowości czy okolicy, z drugiej celowość gospodarcza, przede wszystkim istnienie bogactw naturalnych, których wykorzystaniu służyć miała mająca zrazu charakter szykany i kary, a z czasem produktywna niewolnicza praca więźniów”. W przypadku ośrodków zagłady było to położenie na terenach niezamieszanych – w celu utrudnienia obserwacji z zewnątrz i ucieczek, oraz ze względu na odległości i możliwości transportowe. A. Kamiński (1990, s. 100) zauważa, że niezdrowy klimat był czynnikiem lokalizacyjnym dla niektórych tylko obozów, takich jak Dachau, Auschwitz-Birkenau czy części obozów utworzonych w pierwszych latach III Rzeszy, tzw. obozów bagiennych (*Moorlager*) wśród mokradeł rzeki Ems.

Pod względem morfologicznym również można zauważyć istotne podobieństwa między łagrami radzieckimi i hitlerowskimi. W filmie dokumentalnym pt. *Sowiecka*

historia (E. Šnore 2008) oficer sowieckiego wywiadu, Wiktor Suworow, wspomina, że delegacje Gestapo i SS przyjeżdżały do Związku Radzieckiego „uczyć się jak budować⁵² obozy koncentracyjne”. Biorąc pod uwagę fakt, że brytyjski i hitlerowski typ obozu koncentracyjnego łączyła głównie nazwa oraz to, że pomiędzy NKWD a Gestapo istniała ścisła współpraca, m.in. w zakresie metod stosowanych w ramach zachowania porządku publicznego w danym państwie, można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że naziści wzorowali się na obozach radzieckich.

Na podobieństwa między lagrami pochodzenia radzieckiego i nazistowskiego zwraca uwagę również A. Applebaum (2005, s. 191). Autorka ta wskazuje następujące elementy wspólne:

- strefę więzienną (*zona*⁵³) budowaną na planie kwadratu lub prostokąta;
- rzędy prymitywnych, bliźniaczo podobnych do siebie baraków drewnianych;
- plac apelowy w środkowej części obozu;
- wydzieloną część dla zabudowań straży i administracji obozu;
- otoczenie drutem kolczastym;
- wysokie drewniane wieżyczki;
- strefę zakazaną (*zaprietnaja zona*).

A. Kamiński (1990, s. 76–81) pisze, że radzieckie obozy koncentracyjne w całym swoim rozwoju, aż do czasów obecnych (1990 r. – data wydania jego publikacji), tworzone były według trockistowsko-leninowskich wytycznych i zasad, a pewne posunięcia praktyczne służyły hitlerowcom za wzorzec przy tworzeniu ich własnych obozów koncentracyjnych. System obozów, jako narzędzie wykonawcze, zostało technicznie udoskonalane i rozwinięte w późniejszym okresie przez Stalina, a Niemcy skorzystali z gotowych wzorców, które musieli jedynie dalej rozwijać według własnej „polityki”⁵⁴, niejako wspólnej z totalitarnym reżimem Związku Radzieckiego. Podobieństw tych należy doszukiwać się w sposobie traktowania tych kategorii osób, które stanowią przeszkodę do

⁵² Określenie „budować” jednoznacznie wskazuje na wzorzec sowiecki (i chodzi tu, choć zapewne nie tylko, o aspekty morfologiczne obozu), natomiast hitlerowskie działania, wymierzone wobec więźniów ich obozów koncentracyjnych w okresie II wojny światowej były często kopią zachowań wypracowanych przez Brytyjczyków w czasie wojen burskich oraz Niemców przy eksterminacji Hererów (transporty w bydłocych wagonach, oznakowania więźniów, planowa eksterminacja, wyniszczająca praca itd.). Prawdopodobnie część owych działań również powielanych była w Gułagu, co potwierdza niejako sumowanie doświadczeń wypracowanych w ramach rozwoju instytucji obozów koncentracyjnych.

⁵³ Określenie *zona*, wskazujące na strefę (część obozu) pojawia się również w pracy W. Sofsky’ego (2016, s. 65, 67).

⁵⁴ Hitler już w 1921 r. pisał na łamach *Völkischer Beobachter*, że „należy zapobiec żydowskiemu podkopywaniu naszego narodu, w razie potrzeby przez bezpieczne umieszczenie jego sprawców w obozach koncentracyjnych”, jak również oznajmił, 8 grudnia tamtego roku, że po objęciu władzy ma zamiar utworzenia obozów koncentracyjnych (A. Kamiński 1990, s. 81).

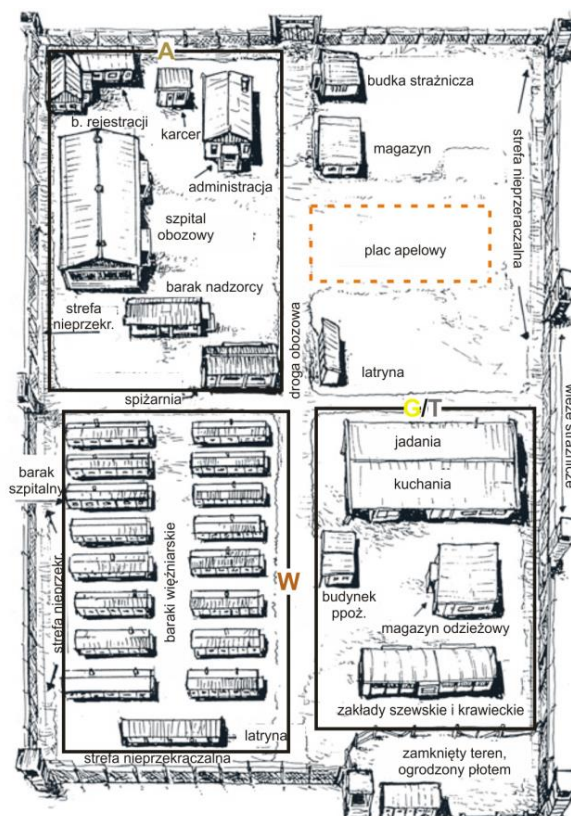
rajskiego szczęścia na ziemi Niemców i obywateli Związku Radzieckiego (A. Kamiński 1990, s. 83–84). Cel ten staje się bowiem tym głównym, któremu „zawdzięczać” można rozwój systemu obozów koncentracyjnych (a w skrajnym, hitlerowskim przypadku – zagłady). Prócz tego, w odnalezionych przez aliantów dokumentach niemieckich odnotowano, jakoby rząd niemiecki obserwował sowiecki system pracy przymusowej. Później również wykazano, że sam Himmler był jednym z najwcześniejszych znawców systemu sowieckich obozów pracy. Polecił on dokładnie studiować sowieckie obozy i skopiować je pod wieloma aspektami (A. Kamiński 1990, s. 91).

W przypadku łagrów, opisywane przez A. Kamińskiego (1990) czynniki lokalizacyjne należałoby uznać w pełni za zgodne z rzeczywistością, w szczególności te związane z obecnością surowego klimatu (przykładem może być pierwszy obóz w systemie Gułagów – Sołwki, na Wyspach Sołowieckich).

Wracając do kwestii naśladownictwa obozów radzieckich przez nazistów, o pewnych podobieństwach mogą świadczyć też inne, powszechnie znane elementy obozowej rzeczywistości, przykładowo: stosunek do pracy w obydwu typach obozów, wielkość racji żywnościowych, system strzeżenia, pełnione funkcje gospodarcze, a poniekąd morfologia obozu.

Wyraźne podobieństwa morfologiczne można dostrzec przy analizie planu jednego z obozów w Workucie (ryc. 7) i zestawieniu go z planami nazistowskich obozów koncentracyjnych.

Cały obóz otoczono drutem kolczastym, wzdłuż którego postawiono wieże strażnicze, a do wnętrza łagru prowadziła główna brama. Wzdłuż ogrodzenia, po wewnętrznej stronie, wyznaczono strefę nieprzekraczalną, która w obozach nazistowskich zwana była „strefą śmierci”. Widać również, że w jednej z części łagru skupione są budynki administracyjne (wraz z innymi o odmiennych funkcjach), a w drugiej obiekty gospodarcze i techniczne. Odrębną częścią obozu jest teren z barakami dla więźniów. Części te poprzedzielane są drogami. Układ ten w pewnym stopniu wyznacza wewnętrzny podział łagru na części funkcjonalne i daje pewien obraz dążenia do uporządkowania przestrzeni obozowej pod względem funkcjonalnym. Warto zwrócić uwagę, że wyróżniającym się elementem przestrzeni obozu był plac apelowy. Wymienione, ważniejsze części łagrów były szeroko wykorzystywane w przypadku nazistowskich obozów koncentracyjnych, co może świadczyć o powielaniu w nich wzorca radzieckiego. Dokładna odpowiedź tkwi w analizie porównawczej większej liczby planów obozów radzieckich i nazistowskich. Wymaga to jednak oddzielnych badań.

Ryc. 7. Szkic planu jednego z obozów w Workucie

Objaśnienia:

A – część z budynkami administracyjnymi; W – część dla więźniów;

G/T – część obozu z zabudową gospodarczą/techniczną.

Tłumaczenie nazw obiektów i oznaczenia wykonane przez autora.

Źródło: <http://www.von-potsdam-nach-workuta.de/workuta.php> [dostęp: 09.12.2013]

W historii obozów (do 1945 r.), oprócz scharakteryzowanych powyżej, można dopatrzyć się jeszcze innych przykładów takich miejsc:

- przed II wojną światową w Austrii (*Anhalterlager*);
- od 1934 r. do 1939 r. – „obóz odosobnienia” w Berezie Kartuskiej w Polsce, głównie dla nacjonalistów ukraińskich i przeciwników politycznych władzy;
- na krótko przed wojną we Francji – dla republikanów hiszpańskich, na początku wojny dla obywateli Rzeszy Niemieckiej (uchodźców); były to obozy internowania, lecz wykazywały wiele podobieństw do kacetów; później we Francji Vichy, a także w Hiszpanii – kacety dla przeciwników Hitlera, którzy chcieli zbiec do Anglii;
- podczas II wojny światowej – obozy m.in. dla ponad 100 tys. japońskich mieszkańców Stanów Zjednoczonych podejrzanych o nielojalność, jak również dla obywateli USA pochodzenia japońskiego; dla pierwszej grupy osadzonych były to obozy internowania, dla drugiej – obozy koncentracyjne (A. Kamiński 1990, s. 242–243).

Hitlerowskie obozy koncentracyjne były w swoich założeniach, przebiegu funkcjonowania i skutkach sumą wybranych doświadczeń wielu tego typu miejsc na

świecie. W historii III Rzeszy pierwszym aktem zmierzającym do utworzenia tam systemu obozów koncentracyjnych było „rozporządzenie wyjątkowe o ochronie narodu i państwa” z 28 lutego 1933 r., wydane na drugi dzień po podpaleniu Reichstagu. Rozporządzenie to znosiło wolność osobistą i upoważniało policję do zwalczania wszelkimi sposobami wrogów III Rzeszy. Władze III Rzeszy za takich wrogów uznawały: Komunistyczną Partię Niemiec, partię socjaldemokratyczną, partię demokratyczną, Centrum, Bawarską Partię Ludową, monarchistów, marksistów, niektórych dziennikarzy, pisarzy, adwokatów itd. Wystarczającym powodem do aresztowania było podejrzenie o działaniu na szkodę III Rzeszy, co nie musiało wiązać się ze złamaniem prawa. Stosowano tzw. uwięzienie ochronne, które miało mieć charakter prewencyjny, a nie represyjny. Początkowo więźniów umieszczano w więzieniach, lecz z powodu przepełnienia tychże więzień organizowano pośpiesznie inne miejsca pobytu, którymi stawały się baraki, opuszczone zabudowania, piwnice.

W 1933 r., z inicjatywy głównie miejscowych władz SS w porozumieniu z policją polityczną (często bezprawnie), powstały pierwsze obozy koncentracyjne⁵⁵ i tzw. areszty ochronne (*Schutzhaft und Konzentrationslager*). Należy tu wymienić obóz w Berlinie, tzw. *Kolumbia Haus*, „podręczny obóz” we Wrocławiu na terenie jednej z fabryk, jak również obozy w miejscowościach: Oranienburg, Quendnau, Königswursterhausen, Hammerstein, Bornim, Papenburg-Esterwegen, Kamma koło Wuppertalu, Sonnenberg i Lichtenburg (T. Mencil 1991, s. 19–20). Pierwszym zalegalizowanym natomiast obozem został lager utworzony w Dachau 22 marca 1933 r. na podstawie zarządzenia H. Himmlera (ówczesnego komisarycznego prezydenta policji w Monachium). W dniu 14 października 1933 r. oficjalnie wydano zarządzenie, że osoby aresztowane z powodów politycznych powinny trafić do państwowych obozów koncentracyjnych. Dotyczyło to m.in. obywateli niemieckich, natomiast samo osadzenie w obozie bazowało na wyroku sądowym na czas nieokreślony.

Część z nowo powstałych obozów została szybko zlikwidowana (tzw. dzikie obozy)⁵⁶ i w latach 1933–1937 wypracowano w III Rzeszy model obozu koncentracyjnego

⁵⁵ Pierwsze obozy nie miały jeszcze typowego układu przestrzennego późniejszych kompleksów barakowych. Dopiero po modernizacji systemu obozów po 1936 r., poszerzono zakres funkcjonalny lagrów oraz zracjonalizowano ich układ przestrzenny. Objawiało się to przede wszystkim tym, że zrezygnowano z lokalizowania lagrów w istniejących wcześniej obiektach typu: zakłady poprawcze, więzienia, twierdze lub klasztory. W zamian za to nowoczesne obozy koncentracyjne stały się produktem idealnego planu, a ich zewnętrzny wygląd określony był przez ogrodzenia, bloki (baraki), otwarte place. Wyodrębniono w ich przestrzeni również stanowiska pracy, kwatery i miejsca straceń, a cały teren obozu podzielony został na „zony” (W. Sofsky 2016, s. 66–67).

⁵⁶ Pod koniec 1933 r. istniało w Niemczech 55 dzikich obozów koncentracyjnych (S. Sterkowicz 2008, s. 52).

z określeniem jego wewnętrznej organizacji, kompetencji służbowej załogi SS, traktowania i karania więźniów.

Theodor Eicke, komendant KL Dachau, został w lipcu 1933 r. mianowany inspektorem obozów koncentracyjnych i dowódcą oddziałów wartowniczych w stopniu SS-Gruppenführera. W kwietniu 1933 r. ówczesny premier i minister spraw wewnętrznych Prus, Herman Göring, oficjalnie zalegalizował instytucję obozów koncentracyjnych i powołał jednolite „kierownictwo i nadzór nad instytucją obozów koncentracyjnych”. Tę funkcję spełniał sztab inspektora obozów z siedzibą w Oranienburgu, na czele którego stał Eicke. Eicke opracował również instrukcje dla służb wartowniczych obozów, które stały się potem wzorcem dla wszystkich tego typu miejsc w III Rzeszy, jak również na terenach okupowanych. Głównymi zadaniami obozów w III Rzeszy w latach 1936–1939 było internowanie i unieszkodliwianie politycznych przeciwników reżimu oraz podejrzanych, działających na szkodę III Rzeszy. Grupy osób osadzanych w tych miejscach powiększały się o opozycyjnych księży i pastorów, Żydów, przestępców kryminalnych, włóczęgów, członków sekt religijnych, homoseksualistów i innych⁵⁷.

Szczególnie istotnym wydarzeniem dla rozwoju systemu obozów koncentracyjnych było powołanie na szefa Niemieckiej Policji Państwowej Heinricha Himmlera, który kierował olbrzymim aparatem, ochraniającym Rzeszę hitlerowską przed wszelkiego rodzaju wewnętrznymi „wrogami państwa”. Obozy stały się narzędziem terroru politycznego. W tym czasie jednak obozy służyły jako miejsce odosobnienia i izolowania więźniów, a nie ich wyniszczenia. Zadania te zostały zmienione po wybuchu wojny (J. Gumkowski i K. Leszczyński 1961, s. 64–65).

Dopiero w 1938 r. miejscami uwięzienia ochronnego stały się państwowe obozy koncentracyjne. Przed wojną, w latach 1933–1939 utworzono na terenie Niemiec 6 obozów koncentracyjnych: Dachau (1933 r.), Sachsenhausen (1936 r., w miejsce obozu w Oranienburgu, stąd nazwa Sachsenhausen-Oranienburg), Buchenwald (1937 r.), Mauthausen (1938 r.), Flossenbürg (1938 r.) oraz Ravensbrück (1939 r.) (C. Madajczyk 1970, s. 274–275; *Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 15).

Do 1945 r., na terenach kontrolowanych przez III Rzeszę powstały 22 tzw. obozy główne (koncentracyjne) i 1202 filie oraz *Aussenkommandos* – komanda zewnętrzne (*Britannica. Edycja polska* 2002, s. 307)

⁵⁷ <http://www.majdanek.com.pl/obozy/historia%20obozow.html> [dostęp: 24.01.2014].

Ostatni okres tworzenia obozów przez hitlerowskie Niemcy przypadał na czas okupacji Polski. Dodatkowo pojawiły się nowe typy obozów – ośrodki zagłady. W sierpniu 1939 r. w związku z przygotowaną agresją na Polskę, Reinhardt Heydrich wydał okólnik, w którym nakazał zwiększyć zakres zadań obozów koncentracyjnych w celu tępienia całych grup społecznych i narodowych, zwiększając jednocześnie liczbę jednostek wartowniczych SS⁵⁸. W tym momencie można pokusić się o stwierdzenie, że obozy koncentracyjne miały zostać przeznaczone również dla obywateli obcych narodowości, co w niedalekiej przyszłości stało się faktem. W tym czasie na terenie III Rzeszy istniały oficjalnie następujące obozy koncentracyjne: Dachau, Sachsenhausen, Buchenwald, Flossenbürg, Mauthausen i Ravensbrück.

W czasie II wojny światowej można wyodrębnić dwa okresy w ewolucji obozów koncentracyjnych: 1) lata 1939–1941, 2) lata 1942–1945. R. Heydrich, 2 stycznia 1942 r., jako szef policji bezpieczeństwa Rzeszy, wydał zarządzenie, w którym dokonano podziału obozów na trzy kategorie: I – Dachau, Sachsenhausen, Auschwitz I – dla więźniów „mało obciążonych” i „nadających się do poprawy” oraz warunkowo zdolnych do pracy; II – Buchenwald, Flossenbürg, Neuengamme i Auschwitz II, w których mieli przebywać więźniowie „ciężko obciążeni”; III – Mauthausen, dla karanych sędownie i „aspołecznych”. Jednak podział ten nie był zgodny z rzeczywistym stanem rzeczy, ze względu na zmiany sytuacji wojennej i ekonomicznej (C. Madajczyk 1970, s. 275).

Najwyższe władze obozów koncentracyjnych stanowiły: Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), na czele którego początkowo stał R. Heydrich, a od 1942 r. SS-Gruppenführer Ernst Kaltenbrunner; Główny Urząd Gospodarki i Administracji SS (*SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt* – SS-WVHA) pod kierownictwem SS-Obergruppenführera Oswalda Pohla; Inspektorat Obozów Koncentracyjnych (*SS-Führungs und Aufsichtshauptamt*), który 3 marca 1942 r. wszedł w skład SS-WVHA jako *Amtsgruppe D – Konzentrationslager*. Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy decydował o deportacji ludzi do obozów koncentracyjnych, WVHA – Wydział D II (*Arbeitseinsatz der Häftlinge* – WVHA) zarządzał eksploatacją siły roboczej więźniów. Inspektor obozów koncentracyjnych przekazywał poszczególnym komendantom obozów wytyczne i instrukcje dotyczące funkcjonowania tych miejsc. Gestapo, wchodzące jako wydział IV w skład RSHA, którego placówki istniały w każdym obozie koncentracyjnym pod nazwą *Politische Abteilung*, decydowało

⁵⁸ <http://www.majdanek.com.pl/obozy/historia%20obozow.html> [dostęp: 24.01.2014].

m.in. o egzekucjach, określało ogół zarządzeń. Komendant obozu miał całkowitą władzę w zakresie stosowania kar, włącznie z karą śmierci. W poszczególnych obozach mieliśmy do czynienia z podziałem władz obozowych na wydziały (podległe komendantowi): Wydział I – biuro komendatury; Wydział II – polityczny; Wydział III – biuro organizacyjne; Wydział IV – administracyjny; Wydział V – lekarz obozowy (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 16–17; T. Mencil 1991, s. 22–23). Z obozami koncentracyjnymi były związane ich podobozy i oddziały robocze.

Przedstawiona skrótowo administracyjna struktura władzy nad obozami koncentracyjnymi wskazuje na to, że obozy te tworzyły pewien system pod względem administracyjnym, posiadający zhierarchizowaną strukturę.

1.3. Rodzaje obozów nazistowskich

Reżim hitlerowski wykształcił system obozów, stanowiących narzędzie represji i wyniszczenia przeciwników politycznych oraz określonych narodów. Na podstawie wyszczególnień obozów, zaproponowanych i scharakteryzowanych przez Z. Czyńską i B. Kupść (1946, s. 18–26), autorów opracowania pt. *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 6, 14–67), J. Kosińskiego (1999, s. 29), Z. Kołakowskiego (2004, s. 17) i N. Waschmanna (2015), zbiorczo wyróżnić można następujące ich rodzaje:

- „dzikie obozy” (wczesne obozy)⁵⁹;
- obozy koncentracyjne (z podobozami);
- obozy (ośrodki) zagłady;
- obozy jenieckie;
- obozy pracy;
- obozy karne;
- obozy specjalne;
- obozy bezpieczeństwa;
- obozy wychowawcze (reedukacyjne, germanizacyjne);
- obozy wysiedleńcze i przejściowe;
- getta;
- więzienia i areszty.

⁵⁹ Miejsca uwięzienia bez właściwej infrastruktury, rozwijające się od 1933 r., rozsiane głównie po niemieckich miastach, zorganizowane w specyficznych miejscach, przykładowo w maszynowniach, magazynach, szopach itp.

Powyższy wykaz zawiera wszystkie obozy nazistowskie, które funkcjonowały w okresie II wojny światowej. W informatorze encyklopedycznym *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 6) podstawowymi kategoriami obozów na ziemiach polskich zostały określone obozy koncentracyjne i ośrodki zagłady, obozy jenieckie, obozy pracy, obozy wysiedleńcze i przejściowe, getta oraz więzienia i areszty. Szczegółowa charakterystyka poszczególnych rodzajów obozów wymaga oddzielnego opracowania. Nie jest to łatwe zadanie, ponieważ trudność może sprawiać przyporządkowanie niektórych obozów do konkretnej kategorii, co wynika z różnic definicyjnych, oficjalnego nazewnictwa, pełnionych funkcji czy też fizycznej postaci. Pod znakiem zapytania stoi również określanie gett i więzień oraz aresztów jako obozów. Oczywiście miejsca te wpisują się w ogólną definicję „obozy”, gdyż stanowią miejsce uwięzienia/izolacji. Pytaniem jest jednak to, czy więzienie lub areszt, jako budynek z celami, może być traktowany jako „obóz”, czy też nazwa „obóz” zarezerwowana jest wyłącznie dla fragmentu przestrzeni, strzeżonego i odgradzonego od otoczenia jakimś typem ogrodzenia? Getto najwyraźniej może być również pojmowane jako obóz, ponieważ wpisuje się w definicję tego miejsca, a zarazem stanowi wydzieloną przestrzeń, odgradzoną i strzeżoną. Rozstrzygnięcie tego problemu nie stanowi jednak celu niniejszej pracy. Przedstawione zestawienie obozów w tym rozdziale ma ukazać jedynie zróżnicowanie rodzajowe obozów, jakie wykształcił reżim hitlerowski.

1.4. Obozy koncentracyjne i zagłady na terytorium Polski w świetle polityki III Rzeszy

Jednym z głównych celów ekspansji terytorialnej III Rzeszy na wschód było poszukiwanie tzw. przestrzeni życiowej (*Lebensraum*)⁶⁰. Sposobem na uzyskanie wolnej przestrzeni była fizyczna eksterminacja miejscowej ludności (J. Gumkowski i K. Leszczyński 1961, s. 66). Dlatego też działania wojenne modyfikowały politykę

⁶⁰ Twórcą tego pojęcia był niemiecki geograf Friedrich Ratzel (1844–1904). Ratzel twierdził, że procesy społeczne i polityczne są uwarunkowane geograficznie. Opierając się na teorii darwinowskiej oraz poglądach filozoficzno-społecznych Herberta Spencera uznał, że państwo jest żywym organizmem dążącym do rozwoju. Wyodrębnił pojęcia *Lage* (położenie) oraz *Raum* (przestrzeń), które warunkowały sytuację geopolityczną każdego narodu walczącego z sąsiadami o zdobycze terytorialne i przewagę. Przestrzeń życiowa była traktowana jako obszar niezbędny do wyżywiania narodu i zapewnienia mu obecnego i przyszłego bezpieczeństwa politycznego i ekonomicznego (P. Eberhardt 2008, s. 179–180). Z teorii *Lebensraum* korzystali Niemcy już od I wojny światowej w ramach idei *Mitteleurop*y, zgodnie z którą część Europy Środkowej miała stać się tworem gospodarczo-politycznym podporządkowanym państwu niemieckiemu (J. Barbag 1987, s. 8; P. Eberhardt 2005, s. 471–474).

III Rzeszy w kierunku zmian wykorzystania obozów koncentracyjnych na terenach okupowanych. Wojna rozpoczęła więc w dziejach obozów nowy okres, który miał trwać, według dyrektyw Himmlera, do początku 1942 r., lecz trwał dłużej. W tym okresie funkcją obozów było unicestwienie masowo deportowanych tam ludzi. Jednak w trakcie trwania wojny błyskawicznej nie ceniono siły roboczej więźniów, którzy byli systematycznie wyniszczani z powodu chorób, ciężkiej pracy, egzekucji od 1939 r., czy zbrodniczych doświadczeń. Stopniowo w trakcie wojny rosła liczba obozów. Trzon ich istniał początkowo na obszarze III Rzeszy i Austrii, a następnie również okupowanej Polski.

Funkcje obozów koncentracyjnych były determinowane przez następujące czynniki:

- ewolucję reżimu nazistowskiego,
- potrzeby gospodarki wojennej,
- instytucjonalizację obozów.

W obozach koncentracyjnych regularnie wyniszczano i mordowano więźniów do czasu, kiedy zadecydowano o szerszym wykorzystaniu więźniów jako siły roboczej, przeznaczonej do robót w Niemczech. Część z nich pozostawała w obozach przy pracy, rozbudowie tych miejsc, budowie autostrad itp., ale praca nie była w tym momencie celem zasadniczym, stąd często narzucano pracę bezsensowną. Podstawowym celem było stwarzanie warunków skracających życie osadzonego. Toteż potrzeba rąk do pracy nakazywała ukroczenie procedury masowych mordów więźniów. W rzeczywistości zmniejszyły się przypadki gwałtownej śmierci, lecz umieralność ogólna utrzymywała się na wysokim poziomie. Od 1942 r. funkcja eksterminacyjna obozów zazębiła się z funkcją ekonomiczną, a obozy zostały związane z gospodarką zbrojeniową Rzeszy. Początkowo zakłady zbrojeniowe miały być organizowane wewnątrz obozów, jednak nieudolne wykorzystanie siły roboczej i brak doświadczenia w zakresie organizacji produkcji spowodowały, że kierowano się w stronę budowy obozów w pobliżu fabryk, a filii fabryk w pobliżu obozów w Polsce, aby wykorzystać niewyczerpane źródła siły roboczej Polaków. Po tej decyzji obozy koncentracyjne zaczęły budować swoje filie – obozy pracy. Dochodziło do wynajmowania więźniów zewnętrznym przedsiębiorcom. Zalecano w wytycznych, aby praca więźniów była maksymalnie wyczerpująca oraz dbano o jak najwyższą wydajność pracy. Właśnie ta długotrwała i wyniszczająca praca pod przymusem stała się podstawowym zadaniem obozów koncentracyjnych. Po 1942 r. obozy koncentracyjne powoli stawały się racjonalnie gospodarującymi zbiorowiskami siły roboczej. Lagry te stały się przedsiębiorstwami, które przynosiły ogromne dochody poprzez wypożyczanie więźniów (C. Madajczyk 1970, s. 273–278; A. Klafkowski 1968,

s. 39–41). Należy również zaznaczyć, że usytuowanie części obozów na ziemiach leżących na wschód od pierwotnej granicy Niemiec (głównie na ziemiach polskich) służyło realizacji tzw. Generalnego Planu Wschodniego, zakładającego m.in. likwidację elit krajów podbitych, a w dalszej kolejności wyniszczenie ludności (głównie żydowskiej i słowiańskiej), a także kolonizację zdobytych ziem.

Obozy zagłady natomiast od początku do końca miały służyć jednemu celowi – bezpośredniej masowej eksterminacji określonych grup ludzi. Warto jednak dodać, że ośrodki zagłady, miały być źródłem ogromnego bogactwa dla III Rzeszy w ramach grabieży dóbr osobistych, szczególnie złota i innych drogocennych przedmiotów. Były więc machinami śmierci natychmiastowej oraz źródłem dochodu o czysto zbrodniczym podłożu.

Warto podkreślić, że przez 12 lat (w okresie 1933–1945) obozy koncentracyjne stanowiły narzędzie terroru i ujarzmiania ludności europejskiej. Obozy przed wojną, mimo podobnej struktury organizacyjnej i pierwotnej nazwy, różniły się od tych funkcjonujących w czasie wojny. Przed 1939 r. były one miejscem odosobnienia przeciwników hitleryzmu, przestępców kryminalnych oraz prześladowanych ze względów rasowych, w czasie wojny natomiast, w przeważającej większości, do obozów trafiali głównie ludzie przeznaczeni do zagłady.

1.4.1. Więźniowie obozów

Obozy koncentracyjne i zagłady stały się miejscami uwięzienia i śmierci wielonarodowościowej ludności europejskiej. Społeczność więźniarska tych miejsc składała się z ludzi o zróżnicowanym pochodzeniu społecznym: elit, inteligencji, duchownych, artystów, komunistów, homoseksualistów, biedoty i wielu innych, jak również narodowościowym (etnicznym): m.in. Polaków, Romów, Jugosłowian, Czechosłowaków, Rosjan, Francuzów, Holendrów, Belgów, Włochów, Greków, Hiszpanów, Norwegów, Anglików, Luksemburczyków, Austriaków, Węgrów, Rumunów, a także Niemców (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 21). Zdecydowaną większość wśród nich stanowili jednak Żydzi, głównie pochodzenia polskiego. To właśnie oni zostali objęci w największym stopniu hitlerowską polityką eksterminacji w czasie II wojny światowej.

Najtragiczniejszy okres w dziejach ludności żydowskiej rozpoczął się po I wojnie światowej. Po objęciu władzy przez Hitlera w Niemczech, na podstawie Ustaw norymberskich z 1935 r. – „O obywatelstwie Rzeszy” i „O ochronie krwi niemieckiej

i czci” – pozbawiono Żydów praw obywatelskich. Antysemityzm niemiecki traktował Żydów jak „podludzi” (*Untermenschen*), odpowiedzialnych za wszystkie niepowodzenia narodu niemieckiego, niemogących wnieść do kultury żadnych pozytywnych wartości. Naziści stosowali stopniowo działania, mające na celu ostateczne wyniszczenie Żydów, poczynając od ograniczania ich praw, przez wysiedlenia i pogromy, osadzanie w gettach i różnego typu obozach, aż do masowych mordów w specjalnych ośrodkach, zwanych obozami zagłady (R. Szuchta 2015, s. 197–210).

W okupowanej Polsce ponad 95% Żydów posiadało obywatelstwo polskie (C. Łuczak 1989, s. 68). Zamieszkiwali oni w większych, jak i mniejszych miastach oraz wsiach. W chwili wybuchu II wojny światowej, we wrześniu 1939 r. ich liczba wynosiła ok. 3 mln osób (ok. 10% ludności kraju). Na przełomie 1939 i 1940 r., polscy Żydzi mieszkali na trzech okupowanych terytoriach – ok. 1,5 mln w GG, ok. 1,3 mln na terytoriach okupowanych przez Związek Radziecki, a ok. 500 tys. na ziemiach wcielonych do Niemiec (J. Tomaszewski i A. Żbikowski 2001, s. 528–530; *Atlas historii Żydów polskich* 2010, s. 331; P. Eberhardt 2011, s. 78-81; S. Korboński 2011, s. 15–16).

Obecność znacznej liczby ludności żydowskiej na terytorium okupowanej Polski oraz skrajnie antysemickie nastawienie nazistów wiązało się z koniecznością prowadzenia przez III Rzeszę działań, mających na celu stopniowe wyniszczanie tej grupy ludzi. Przedwojenna polityka władz niemieckich, ujęta w ustawach norymberskich i powiązanych z nimi rozporządzeniach wykonawczych oraz aktach normatywnych, zakładała m.in.: pozbawienie Żydów obywatelstwa Rzeszy, zakaz zawierania przez nich związków małżeńskich z Niemcami, zakaz wykonywania kolejnych zawodów, konfiskaty ich mienia, nakładania na nich dodatkowych, specjalnych świadczeń pieniężnych, zamknięcie dostępu do wyższych uczelni, popieranie ich emigracji, rozwiązanie wszystkich żydowskich organizacji. Oprócz zakazów i nakazów, naziści stosowali również brutalną propagandę, której efektem były liczne nagonki i napady na bezbronną ludność żydowską. W pierwszych czterech miesiącach wojny, na podbitym przez Wehrmacht terytorium Polski, naziści wyrażali konieczność podporządkowania Żydów rygorom niemieckiego ustawodawstwa rasowego oraz zastosowania wobec nich daleko idącego ograniczenia swobód osobistych. Objawiało się to m.in. przez: oznakowanie Żydów gwiazdą Dawida, wysiedlanie i wywłaszczanie, nałożenie przymusu pracy, zakaz zmiany miejsca zamieszkania, zakaz korzystania z publicznych środków transportu, nakaz zaprzestania wszelkiej działalności politycznej, kulturowej, oświatowej oraz religijnej. Do tego można dołączyć pierwsze rozstrzeliwania i masowe egzekucje lokalnych grup

ludności żydowskiej. W latach 1940–1941 w polityce nazistów na plan pierwszy wysunęła się konieczność koncentracji w wyniku licznych przesiedleń Żydów w gettach⁶¹ i obozach pracy, co skrupulatnie realizowano (C. Łuczak 1989, s. 66–77).

Wyniszczanie ludności żydowskiej przez pracę i głód w gettach oraz obozach pracy od 1942 r. przerodziło się w plany fizycznej eksterminacji Żydów. Porzucono pomysł stworzenia specjalnego rezerwatu dla Żydów na Lubelszczyźnie (a ostatecznie przetransportowania ich na Madagaskar), zaś skupiono się na całkowitej, bezpośredniej eksterminacji tej ludności w obozach zagłady (C. Łuczak 1989, s. 76–77; P. Eberhardt 2011, s. 81–82).

1.4.2. Konferencja w Wannsee

Realizacja planu zagłady ludności żydowskiej musiała być uzgodniona z różnymi instytucjami, które miały współpracować w ramach tego przedsięwzięcia. W tym celu Heydrich zorganizował specjalną konferencję w celu przekazania poleceń do wiadomości odpowiednim instytucjom, które miały uczestniczyć w realizacji wyznaczonego zadania zagłady Żydów. Spotkanie miało na celu, jak określał Heydrich, określenie zasad współpracy i koordynacji działań Kancelarii Rzeszy, Urzędu Rasy i Osadnictwa, Ministerstwa Okupowanych Obszarów Wschodnich, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Spraw Zagranicznych i wielu innych urzędów państwowych. W spotkaniu wzięli udział również przedstawiciele władz GG, twórcy „planu czteroletniego”⁶² oraz Adolf Eichmann, kierownik referatu spraw żydowskich w Gestapo i główny koordynator i wykonawca planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Przedstawił on listę zawierającą dane o ludności żydowskiej zamieszkującej poszczególne kraje europejskie, która miała zostać deportowana i wymordowana (M. Gilbert i Z. Dalewski 2002, s. 70–71).

Konferencja odbyła się 20 stycznia 1942 r. w berlińskiej dzielnicy Wannsee. W tym czasie funkcjonował już pierwszy obóz zagłady Kulmhof w Kraju Warty, dlatego zagłada Żydów była już w toku. Ogólnie rzecz ujmując, plan zakładał likwidację 11 mln Żydów zamieszkałych w całej Europie. Dla GG określono liczbę Żydów do wymordowania na 2 284 000 osób (M. Gilbert i Z. Dalewski 2002, s. 71). Na konferencji tej dość niejasno

⁶¹ Do 1943 r. przetrwało ok. 60 gett, w związku z sukcesywną ich likwidacją i zsyłaniem mieszkających w nich Żydów do obozów koncentracyjnych (C. Łuczak 1989, s. 72).

⁶² Plan czteroletni (*Vierjahresplan*) określał zadania dotyczące rozwoju gospodarczego i związanych z nimi serii reform gospodarczo-ekonomicznych w III Rzeszy w latach 1936–1940.

określano cel wysyłania Żydów. Mówiono o transportach do obozów pracy, jednak większość uczestników spotkania rozumiała, jaki był cel takich masowych deportacji – obozy zagłady (S. Sterkowicz 2008, s. 136–142)⁶³.

1.4.3. „Ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej” i Akcja Reinhardt

Zasadnicze działania przeciwko Żydom w Polsce miały zostać dokonywane po zakończeniu działań wojennych. Początkowo władze Rzeszy skłoniły się ku rozwiązaniu „problemu żydowskiego” w sposób pośredni, polegającym na usuwaniu ich z terenu Niemiec drogą emigracji.

Początkowo hitlerowskie władze koncentrowały i izolowały Żydów w tworzonych w miastach gettach. Pierwsze z nich założono w Piotrkowie w październiku 1939 r. Wiosną kolejnego roku powstały w Krakowie i Lublinie, największe zaś w Warszawie i Łodzi. Do końca 1942 r. na terenie Polski utworzono ogółem 400 gett żydowskich (A. Żbikowski 2005, s. 226). Poza gettami istniały tzw. Julagi, czyli obozy pracy, których to liczba na terenie Polski wynosiła 841 obiektów⁶⁴.

W styczniu 1941 r. Heydrich przedstawił Hitlerowi kompleksową propozycję rozwiązania kwestii żydowskiej. Główne założenia tego działania były następujące:

- 1) w ZSRR za czołem wojsk hitlerowskich miały podążać specjalne grupy *Einsatzgruppen* w celu likwidacji m.in. Żydów piastujących różne stanowiska w administracji sowieckiej, a po zakończeniu kampanii napaści na Związek Radziecki Żydzi mieli zostać skoncentrowani w miejskich gettach, a następnie zabijani w pobliżu miast, w których mieszkali;
- 2) Żydzi z obszarów Wielkiej Rzeszy Niemieckiej mieli być przeniesieni do gett miejskich oraz gett na terenie GG;
- 3) dla celów eksterminacji Żydów z terenów Polski przyłączonych do Rzeszy zostać miał urządzone specjalny obóz zagłady;
- 4) w celu zlikwidowania Żydów z GG zostaną utworzone obozy zagłady blisko granicy ze Związkiem Radzieckim;
- 5) Żydzi z krajów Europy zachodniej przewożeni mieli być do obozu Auschwitz, w którym planowano urządzić komory gazowe (S. Sterkowicz 2008, s. 111–112).

⁶³ Szerzej o konferencji w Wannsee pisze M. Roseman (2002).

⁶⁴ W sierpniu 1943 r. z polecenia Himmlera obozy te zostały rozwiązane.

Operacja zagłady Żydów została rozszerzona o całe terytorium Europy pozostającej pod władaniem Rzeszy. W lipcu 1941 r. Hermann Goering⁶⁵ zwrócił się do Heydricha o podjęcie działań w ramach wspomnianej operacji na terenach okupowanych, z czasem nakazując przeprowadzenie masowych mordów na Żydach na tym obszarze w podobny sposób, w jaki czyniły to hitlerowskie grupy operacyjne w Związku Radzieckim. Nie wszystkie jednak metody realizowane w ZSRR, jak chociażby poszukiwanie i koncentrowanie Żydów w jednym miejscu, a w konsekwencji przeprowadzanie ich egzekucji na obrzeżach miast, mogły zostać wprowadzone w okupowanych krajach Europy. Dokonano ostatecznie modyfikacji tych metod. Podstawą było tworzenie obozów zagłady (Belzec, Sobibor, Treblinka) jak najbardziej oddalonych od terenów Rzeszy i krajów europejskich na wschód. Zlokalizowano je tuż przy wschodniej granicy GG. Żydzi, którzy zamieszkiwali GG, skoncentrowani w miejskich gettach, byli dowożeni do tych obozów. Działania te prowadzone były w ramach Akcji Reinhardt⁶⁶. Auschwitz pozostał obozem, gdzie kierowano transporty Żydów europejskich (C. Browning 2012, s. 347–366).

Od jesieni 1941 r. Żydów umieszczanych w gettach, którzy byli niezdolni do pracy, kierowano do obozów zagłady. Żydzi z terenów Pomorza, Wielkopolski i Łodzi od grudnia 1941 r. byli zabijani w Kulmhof, natomiast ludność żydowską z GG deportowano do trzech obozów OR – Belzca, Sobiboru i Treblinka oraz do KL Lublin. Żydzi z Górnego Śląska i dystryktu krakowskiego kierowani byli do obozu Auschwitz-Birkenau. Do dnia 31 grudnia 1942 r. wszyscy mieli zostać umieszczeni w pięciu gettach: w Warszawie, Krakowie, Częstochowie, Radomiu i Lublinie lub przetransportowani do ośrodków zagłady. Do końca 1942 r. zlikwidowano w GG blisko 300 gett, a ludność z nich skierowano do obozów śmierci. Ogromne rzesze ludzi były również transportowane do ośrodków zagłady po rozpoczęciu akcji likwidacyjnej warszawskiego getta. Podobnie postąpiono po likwidacji getta lwowskiego i getta łódzkiego. Getto łódzkie było najdłużej utrzymywanym przez nazistów i w momencie jego likwidacji ludność żydowską kierowano do otworzonego na nowo obozu Kulmhof (S. Sterkowicz 2008, s. 222–228)⁶⁷.

⁶⁵ Hermann Goering (Göring) – polityk nazistowskich Niemiec, marszałek III Rzeszy.

⁶⁶ Jak wskazuje T. Kranz (2003, s. 7), nazwa tej operacji (*Einsatz Reinhardt*) najprawdopodobniej pochodzi od odpowiedzialnego za nią szefa RSHA – Reinhardta Heydricha. W literaturze jednak pojawia się zamiennie stosowana pisownia: (*Aktion/Einsatz*) *Reinhard* bądź *Reinhardt*. Wspomniany R. Heydrich pisał czasami swoje imię używając końcówki -dt, stąd zapewne ta zamiennosc w pisowni. Jako że w najnowszej literaturze dominuje nazwa Reinhardt, autor rozprawy również tę pisownię będzie stosował.

⁶⁷ Wśród obszernej literatury dotyczącej problematyki Zagłady, na wyróżnienie zasługują, bardzo szczegółowo podejmujące tę kwestię, monumentalne prace: m.in. D. Bankiera i I. Gutmana (2002), G. Knoppa (2011), C. Browninga (2012), R. Hilberga (2014).

Wspomniana operacja odegrała szczególną rolę w eksterminacji Żydów, prowadzona w GG. Jej idea pojawiła się w czerwcu 1942 r., kiedy eksterminacja już trwała. Głównym założeniem OR było deportowanie Żydów do specjalnie utworzonych ośrodków w Bełcu, Sobiborze i Treblince, przy jednoczesnej grabieży mienia żydowskiego.

Plan wymordowania Żydów w GG miał stanowić kolejny etap masowej eksterminacji ludności rozpoczętej przez nazistowskie Niemcy na okupowanych polskich Kresach i terenach Związku Radzieckiego. Odpowiedzialnym za akcję był Odilo Globocnik, dowódca SS i policji w dystrykcie lubelskim. Do jego zadań należało stworzenie obozów zagłady na terenie przez niego zarządzanym i przeprowadzenie deportacji Żydów do nich oraz przejęcie mienia ofiar zamordowanych przez III Rzeszę. Plan wymordowania Żydów w GG był związany z ideą germanizacji tych terenów, najpierw dystryktu lubelskiego, a potem całego GG. Żydzi byli pierwszą kategorią ludzi, którzy mieli stamtąd zniknąć. Jednocześnie utworzenie obozów w Bełcu, a następnie w Sobiborze związane było także z niemieckimi planami przesiedlenia Żydów na Wschód z terenu Rzeszy, Protektoratu Czech i Moraw oraz Słowacji. Idea wybudowania obozów zagłady ze stacjonarnymi komorami gazowymi była z jednej strony „warunkiem konkretnej decyzji o masowym mordzie Żydów polskich, a także europejskich”, a z drugiej strony „woła realizacji masowego mordu była warunkiem rozwoju ośrodków do zabijania” (B. Musiał 2004, s. 31).

Globocnik utworzył jesienią 1941 r. w Lublinie sztab całej operacji, rekrutując jednocześnie grupę 450 oficerów SS, w tym 92 członków załóg trzech obozów OR. Byli to wyspecjalizowani ludzie, o bogatym doświadczeniu zdobytym m.in. w Akcji T4⁶⁸ w Niemczech, którzy mieli wprowadzać podobne metody uśmiercania w obozach zagłady w GG. Operacja Reinhardt rozpoczęła się w Lublinie, gdzie znajdował się sztab operacji⁶⁹, na przełomie 16 i 17 marca 1942 r. W jej ramach kierowano liczne transporty Żydów do odpowiednich ośrodków zagłady w GG. Najintensywniejszy przebieg Akcji Reinhardt miał miejsce w sierpniu i wrześniu 1942 r. Wtedy to nasiliła się maksymalnie fala deportacji. Jesienią 1942 r. włączono do akcji obóz koncentracyjny w Lublinie. Ostatecznie OR zakończyła się wedle decyzji Himmlera, co miało związek

⁶⁸ *Aktion T4* – pod tym pojęciem kryje się realizowany w III Rzeszy program fizycznej „eliminacji życia niewartego życia” (*Vernichtung von lebensunwerten Leben*), polegający na unicestwianiu (eutanazji) ludzi chorych psychicznie i niepełnosprawnych (P. Czarnecki 2008, s. 110). Jej celem była dążność do zachowania czystości krwi niemieckiej. Nazwa akcji pochodzi od adresu biura tego przedsięwzięcia, zlokalizowanego przy ulicy Tiergartenstraße 4 w Berlinie.

⁶⁹ Rozpoczęto ją od likwidacji getta na Podzamczu w Lublinie (teatrnn.pl/leksykon/node/607/„akcja_reinhardt”_w_lublinie_-_zaglada_zydow_w_dystrykcie_lubelskim_-_wprowadzenie_do_zagad) [dostęp: 07.04.2015].

z nasilającymi się buntami żydowskimi w gettach i ośrodkach zagłady, głównie w 1943 r. po buncie więźniów w obozie w Sobiborze. Ostatnim momentem zakończenia tejże operacji była „Akcja Erntefest” („Dożynki”), która miała miejsce 3 i 4 listopada 1943 r. W ciągu tych dwóch dni w obozie koncentracyjnym w Lublinie, obozach w Poniatowej i Trawnikach oraz innych obozach dystryktu lubelskiego wymordowano niemal wszystkich, blisko 42 tys. więźniów pochodzenia żydowskiego (B. Musiał 2004, s. 15–39; D. Pohl 2004, s. 39–68, J. Młynarczyk 2004, s. 217–232; T. Kranz 2004, s. 233–247).

Finalnie, OR przyniosła śmierć blisko 440 tys. osobom w obozie w Bełżcu, w Sobiborze 170 tys. – 180 tys.⁷⁰, a w Treblince 800 tys. – 900 tys. W obozie koncentracyjnym w Lublinie natomiast zostało zamordowanych ok. 60 tys. Żydów⁷¹. Łącznie wymordowano ok. 2 mln ludzi – 1 280 000 Żydów z czterech dystryktów GG, 530 tys. Żydów z dystryktu Galicja, 130 tys. Żydów z rejonu białostockiego oraz wiele mniejszych grup z terenów GG (C. Madajczyk 1970, s. 328).

1.5. KL Dachau i jego wpływ na niemiecki system obozów

Pierwszym obozem, jaki powstał w dziejach hitlerowskiego systemu obozów koncentracyjnych, był KL Dachau. Założono go 22 marca 1933 r. na rozkaz H. Himmlera, w celu izolowania politycznych przeciwników reżimu hitlerowskiego. Obóz usytuowano na obrzeżach Dachau⁷², miejscowości położonej ok. 15 km od centrum Monachium. Stał się on modelowym, wzorcowym obozem dla powstałych później miejsc tego typu, zarówno pod względem organizacyjnym, jak i lokalizacyjnym⁷³. Szkolono tam również przyszłe kadry innych kacetów – KL Dachau był swoistą „szkołą przemocy” (H. Marcuse 2001, s. 2).

Himmler, jako Szef Policji w Monachium, wysłał komisję monachijskiej policji w celu terenowej lustracji okolicznych terenów. Komisja ta, po rozmowach z administracją starej fabryki prochu i amunicji oraz po ocenie przydatności zabudowań na pomieszczenia na

⁷⁰ Zgodnie z najnowszymi ustaleniami R. Kuwałka (2014, s. 17–60) dotyczącymi liczby ofiar obozu Sobibor.

⁷¹ <http://www.majdanek.eu/articles.php?acid=239> [dostęp: 07.04.2015].

⁷² Dachau – miasto w południowych Niemczech, położone nad rzeką Amper, 18 km na północny zachód od Monachium, na drodze do Ingolstadt. Jak podaje H. Marcuse (2001, s. 17), nazwa Dachau pochodzi z IX w. i oznacza „ilaste (gliniaste) gleby otoczone przez rzeki” (*Dahauua*).

⁷³ Wzory dla nowych obozów zostały wypracowane właśnie w Dachau przez Theodora Eickego, późniejszego inspektora obozów koncentracyjnych. Na wzór Dachau założono obóz w Sachsenhausen (1936 r.), Buchenwaldzie (1937 r.), Mauthausen (1938 r.), Flossenbürgu (1938 r.) i kobiecy obóz w Ravensbrück (1939 r.). Stanowiły one zaczątek hitlerowskiego systemu obozowego (T. Musiał 1968, s. 31).

więźniów, wybrała opuszczone budynki wspomnianej fabryki, którą Niemcy po I wojnie światowej, zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego, musieli zamknąć. Budynki były zdewastowane przez okoliczną ludność, która wykorzystywała cegły i belki do budowy własnych domów. Tereny fabryki przejęły władze SS, które postanowiły zbudować tu obóz koncentracyjny oraz centralny ośrodek szkolenia SS, składający się z koszar, budynków mieszkalnych, warsztatów przemysłu zbrojeniowego i urządzeń rozrywkowych dla SS-manów (T. Musioł 1968, s. 31). Na teren fabryczny szybko doprowadzono linie elektryczne i wodociągowe. Z czasem jedno- i dwukondygnacyjne kamienne baraki fabryczne zostały wyburzone i na ich miejsce utworzono 34 baraki ustawione w dwóch rzędach. Wybór miejsca na założenie obozu okazał się idealnym dla nazistów rozwiązaniem również z tego powodu, że zlokalizowano go obok miejsca narodzin i siedziby partii nazistowskiej – Monachium (H. Marcuse 2001, s. 3, 21).

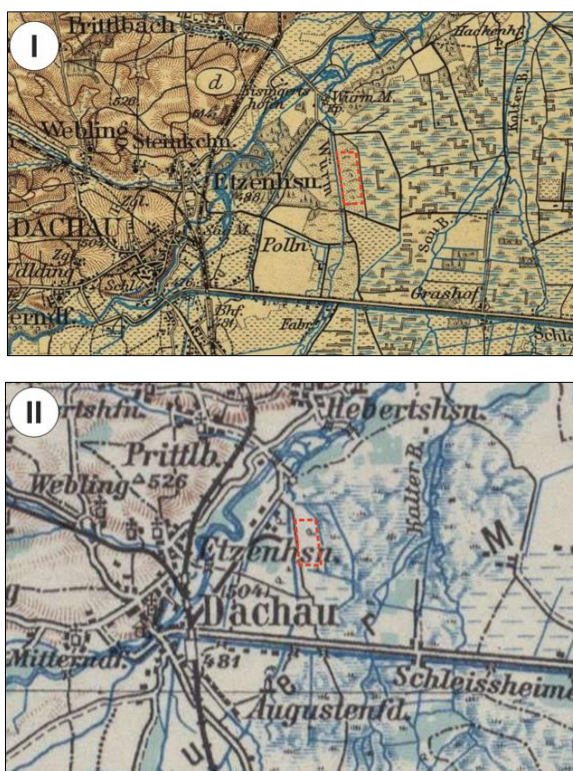
Na lokalizację wybrano miejsce na północnym pograniczu Dachau i gminy Prittlbach⁷⁴, które stanowiły bezludne, bagniste tereny. Obóz powstał na terenie odległym od większych jednostek osadniczych, usytuowanym niżej od obszaru po zachodniej i północnej stronie rzeki Amper. Najbardziej charakterystycznym elementem tego miejsca były rozległe obszary bagienne (*Dachauer-Moss*), sąsiadujące z obozem od wschodu. Teren przeznaczony na obóz również należał do najniższej położonych w obrębie miejscowości Dachau i gminy Prittlbach. Obniżał się on w kierunku północno-wschodnim od Dachau i osiągał najniższe wysokości bezwzględne w tym miejscu, gdzie zlokalizowano obóz koncentracyjny (472 m n.p.m. – najniższy punkt na terenie właściwego obozu). Wyraźny spadek wysokości zaznaczał się w kierunku północno-wschodnim, obejmując tym samym obszary wielkich bagien oraz dolinę rzeki Amper w kierunku Haimhausen⁷⁵ (ryc. 8).

Klimat tego miejsca był wyjątkowo surowy – o cechach zbliżonych do górskiego, ostry, wilgotny, szczególnie dokuczliwy jesienią i zimą. Zauważył to Eugeniusz Romer⁷⁶, który w swojej ekspertyzie geograficznej z 11 grudnia 1945 r. oznajmił, iż „miejsca typu Dachau i Oświęcimia życie od lat tysiąca omijało, a contrario czyhała tam śmierć” (T. Musioł 1968, s. 27). Zauważyć można jednocześnie, że wykorzystanie lokalnego klimatu w lokalizacji tego obozu koncentracyjnego odbywało się na wzór radziecki.

⁷⁴ J. Grążawski (1993, s. 1) podaje, że teren, gdzie założono obóz, nie należał wówczas do Dachau, lecz do gminy Prittlbach.

⁷⁵ <http://de-at.topographic-map.com/places/Dachau-3705057/> [dostęp: 07.04.2015].

⁷⁶ Eugeniusz Romer (1871–1954) – polski geograf, kartograf i geopolityk.

Ryc. 8. Orientacyjne usytuowanie KL Dachau na tle topografii najbliższego otoczenia

Oznaczenie obozu wykonane przez autora.

Źródło: opracowanie własne na podstawie:

I – *Karte des Deutschen Reichs*, 1915, 1:100000, arkusz Freising.

(http://www.landkartenarchiv.de/vollbild_tk100b.php?q=kartedesdeutschenreichs624) [dostęp: 07.04.2015];

II – *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1936, 1:200000, arkusz München.

(http://www.landkartenarchiv.de/gkm.php?q=muenchen_munich_1936_29_48) [dostęp: 07.04.2015]

Jak wspomniano wcześniej, naziści wykorzystali istniejące już zabudowania jako załóżek nowego obozu koncentracyjnego. Nie powstał on więc na tzw. surowym korzeniu, lecz jako forma adaptacji wcześniej zagospodarowanego terenu. Na zabudowania fabryczne składały się kamienne baraki, przeważnie parterowe, w których umieszczono pierwszych więźniów. Stanowili oni siłę roboczą do rozbudowy i urządzenia lagru (ryc. 9–10). Budowę obozu ukończono w sierpniu 1938 r., jednocześnie wysiedlając okoliczną ludność (w pierwszym rzędzie chłopów) (T. Musioł 1968, s. 32–34).

Przez samą miejscowość przechodziła linia kolejowa, posiadająca bocznice skierowaną w stronę obozu, którą bezpośrednio dowożono więźniów. Linia kolejowa stanowiła więc element lokalizacji KL Dachau, mimo braku bezpośredniego połączenia z terenem obozu właściwego (inaczej należy rozpatrywać to połączenie w kontekście całości instalacji obozowych – wówczas bocznicą położoną była na obszarze całego kompleksu obozowego: obozu właściwego, terenów dla SS i pozostałych). Lager posiadał również połączenie drogowe.

Ryc. 9. Baraki i budynki fabryki prochu na jednym z pierwszych zdjęć KL Dachau (marzec/kwiecień 1933 r.)

Źródło:

http://www.ushmm.org/wlc/en/media_ph.php?ModuleId=10005214&MediaId=751 [dostęp: 7.04.2015]

Ryc. 10. Widok na baraki więźniarskie w późniejszej fazie rozwoju obozu KL Dachau

Źródło:

http://www.majdanek.com.pl/obozy/kl_dachau.html [dostęp: 7.04.2015]

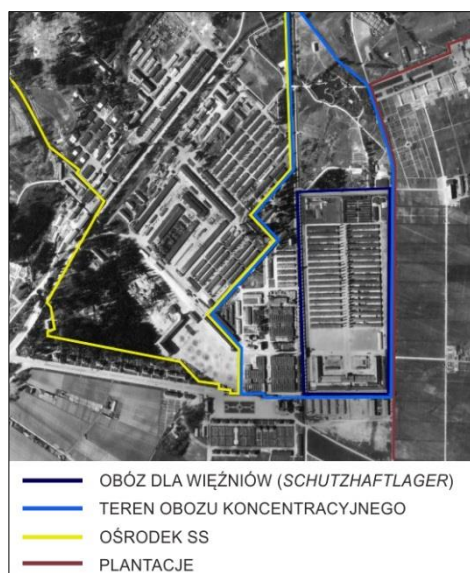
Według T. Musioła (1968, s. 34), kompleks obozowy (*Konzentrationslager Dachau*) składał się z dwóch głównych części: *Schutzhaftlager* (teren właściwego obozu koncentracyjnego) i ośrodka SS (*Kommandanturbereich*), którego częścią był teren z krematorium i komorą gazową. Co ciekawe, na stronie internetowej *United States Holocaust Memorial Museum*⁷⁷ podano, że w skład KL Dachau wchodziła strefa obozowa, odpowiadająca *Schutzhaftlager* i strefa krematorium. Zamieszczony tam plan ukazuje, że teren krematorium był jakoby ogrodzony murem, co widać również na zdjęciach archiwalnych⁷⁸. Mimo tego, był to teren przestrzennie oddzielony od obozu właściwego drogą i kanałem. Zabudowania SS zostały na planie potraktowane jako zaplecze obozu. Według autora rozprawy, właściwy obóz (*Schutzhaftlager*) mieścił się w granicach drutu kolczastego. Poza nim wydzielić można strefę SS wraz z krematorium oraz wszelkimi innymi terenami, które zagospodarowano pod kątem funkcjonowania obozu (ryc. 11–12).

KL Dachau, według T. Musioła (1968, s. 24), tworzył prostokątny obszar o szerokości ok. 300 m i długości ok. 800 m (24 ha). Mniejsze rozmiary podaje H. Marcuse (2001, s. 33) – 250 x 600 m (15 ha). Zarówno ze zdjęć współczesnych, jak i lotniczych z okresu funkcjonowania obozu wynika, że KL Dachau nie był położony na planie regularnego prostokąta, ponieważ wschodni bok ogrodzenia był nieco odchylony w kierunku wschodnim, co zmienia długości jego boków i powierzchnię. Na podstawie analizy dobrze

⁷⁷ http://www.ushmm.org/wlc/en/media_nm.php?ModuleId=10005214&MediaId=334 [dostęp: 12.04.2015].

⁷⁸ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/images/dachau/dachauaerial.jpg> [dostęp: 12.04.2015].

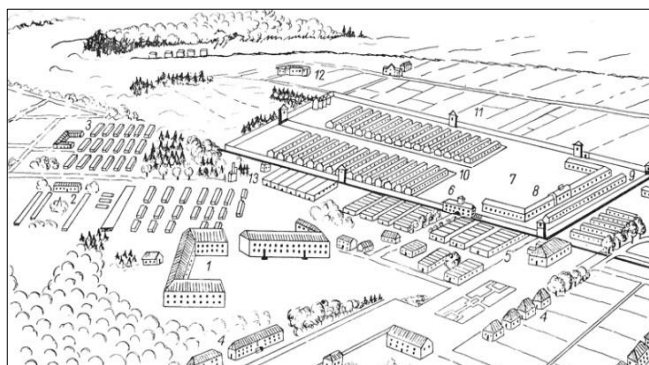
zachowanych granic byłego obozu KL Dachau należy przyjąć następujące wymiary: 255 m na 585 m na 580 m na 275 m (15,3 ha).

Ryc. 11. Zdjęcie lotnicze kompleksu obozowego KL Dachau z 20 kwietnia 1945 r.

z oznaczeniem jego części według Muzeum Miejsce Pamięci Dachau

Źródło: http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/tl_files/images/gedenkstaette/1945grenzen.jpg [dostęp: 07.04.2015]

Ryc. 12. Obóz koncentracyjny w Dachau wraz z ośrodkiem SS (Kommandanturbereich)

Objaśnienia:

1 – komendantura, 2 – garaże, 3 – baraki SS, 4 – wille kierownictwa SS, 5 – magazyny, 6 – Jorhaus z wieżą A, 7 – plac apelowy, 8 – zabudowania gospodarcze (kuchnia, magazyny, łaźnia), 9 – bunkry, 10 – ulica obozowa z rozmieszczonymi po obu stronach barakami dla więźniów, 11 – plantacje, 12 – fabryka pieprzu, 13 – krematorium
 Źródło: T. Musioł 1968, s. 35

Do granicy bezpośredniej (otaczającej teren właściwego obozu) należy zaliczyć linię naelektryzowanych drutów kolczastych. Wewnętrzną granicę stanowił rów z wodą oraz tzw. strefa śmierci⁷⁹. Jako granicę zewnętrzną postawiono betonowy mur, lecz tylko z trzech stron obozu, i wieże strażnicze – na linii muru oraz drutów kolczastych. Dodatkowo można wyróżnić patrole strażników dookoła obozu. Wszystkie te elementy składały się na szeroko rozwiniętą strefę graniczną KL Dachau.

Analizując strukturę przestrzenną właściwego obozu koncentracyjnego Dachau, można wyróżnić następujące budynki/obiekty:

- 1) administracyjno-usługowe na potrzeby SS – areszt obozowy⁸⁰, kantyna⁸¹, *Jourhaus*⁸², „ściana śmierci” (ściana egzekucji);

⁷⁹ Strefa śmierci (*Todeszone*) – obszar między drutem kolczastym a linią tylnych ścian baraków więziarskich. Przekroczenie tego obszaru groziło śmiercią, przez zastrzelenie bez ostrzeżenia. Przed przekroczeniem strefy śmierci przestrzegały tablice z tekstem w trzech językach: polskim, niemieckim i rosyjskim (<http://www.majdanek.com.pl/slowniczek/lz.html>) [dostęp: 07.04.2015].

⁸⁰ Tu też znajdowały się pomieszczenia dla tzw. więźniów uprzywilejowanych.

⁸¹ Dwa pierwsze budynki zachodniego rzędu baraków służyły w różnym czasie za muzeum, kancelarię obozową, biuro przydziału pracy, biuro starszego obozu i bibliotekę obozową.

- 2) więźniarskie – baraki (w liczbie 30);
- 3) gospodarcze – obozowy zakład ogrodniczy, kuchnia;
- 4) techniczne – magazyny;
- 5) sanitarne – budynek dezynfekcyjny, kostnica, szpital obozowy, blok 5 (służący do eksperymentów medycznych oraz jako łaźnia);
- 6) strażnicze – wieżyczki (6), ogrodzenie (mur i linia drutu kolczastego, betonowana fosa) (ryc. 13.).

Elementami powierzchniowymi obozu były: plac apelowy, szeroka aleja obozowa oraz składnice materiałów. Z czasem dobudowano również dom publiczny (przy bloku 29).

Większość zabudowy obozu wykonana była z drewna (m.in. baraki więźniarskie), a tylko niewielka część zabudowań była murowana, np. areszt obozowy, kuchnia lub główna brama.

Zabudowa obozu w Dachau charakteryzowała się regularnością oraz symetrycznym ułożeniem. Oś symetrii obozu biegła wzdłuż alei głównej między dwoma rzędami baraków więźniarskich. Układ zabudowań wydaje się przemyślany. Na dwóch końcach obozu umieszczono budynki gospodarcze i techniczne, centrum zaś stanowiła część więźniarska. Zabudowania barakowe w tej części charakteryzowały się tym, że budynki sanitarne (oraz kantyna) położone były na końcu rzędów, co nie powodowało mieszania funkcji budynków.

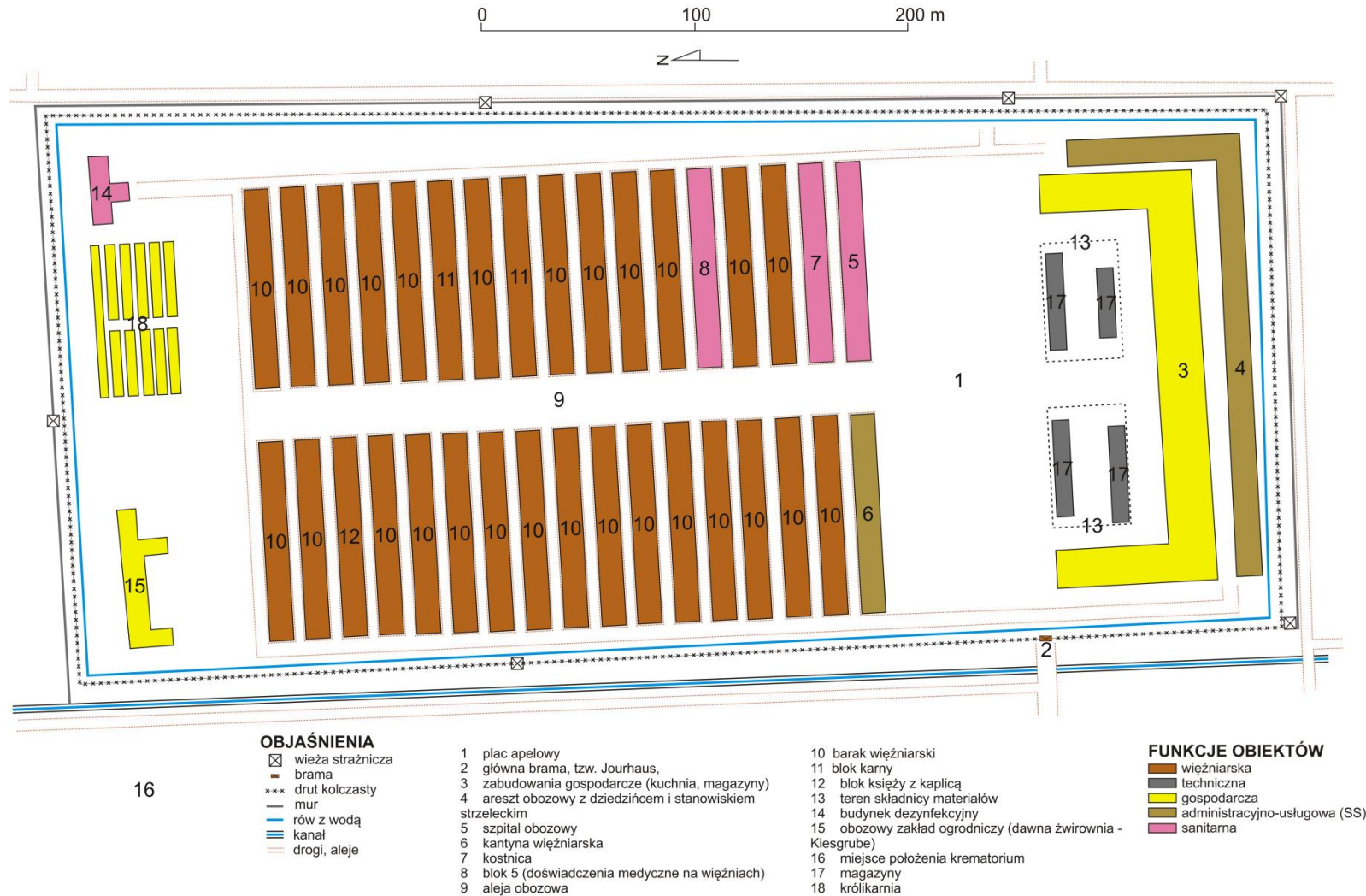
Obóz właściwy w Dachau nie był podzielony wewnętrznie na części wyraźnymi granicami (na przykład linią drutów wewnętrznych, płotem czy parkanem). Cały lager, ze względu na dominującą liczbę budynków więźniarskich, można objąć granicami jednej strefy – więźniarskiej (barakowej)⁸³. Strefa dla SS znajdowała się poza obozem właściwym.

Budynki w omawianej strefie więźniarskiej miały kształt prostokątny, ułożone były w dwóch rzędach, równoległe do siebie. Aleja obozowa nie pełniła żadnego rozgraniczenia funkcjonalnego, dzieląc jedynie strefę barakową na dwa rzędy zabudowań po 17 budynków. Między poszczególnymi barakami istniały ulice blokowe, szerokie na ok. 10 m. Należy zauważyć, że KL Dachau był pierwszym obozem koncentracyjnym nazistów, dlatego podział na dodatkowe strefy funkcjonalne mógł wykształcić się w obozach powstałych później, jako forma ewolucji zagospodarowania przestrzeni obozowej.

⁸² Budynek z biurami administracyjnymi SS oraz bramą wejściową.

⁸³ F. Bertrand (2005, s. 145) stosuje ogólne określenie dla tej części obozu – kwatery więźniarskie.

KL DACHAU

Ryc. 13. Plan KL Dachau (1945 r.)

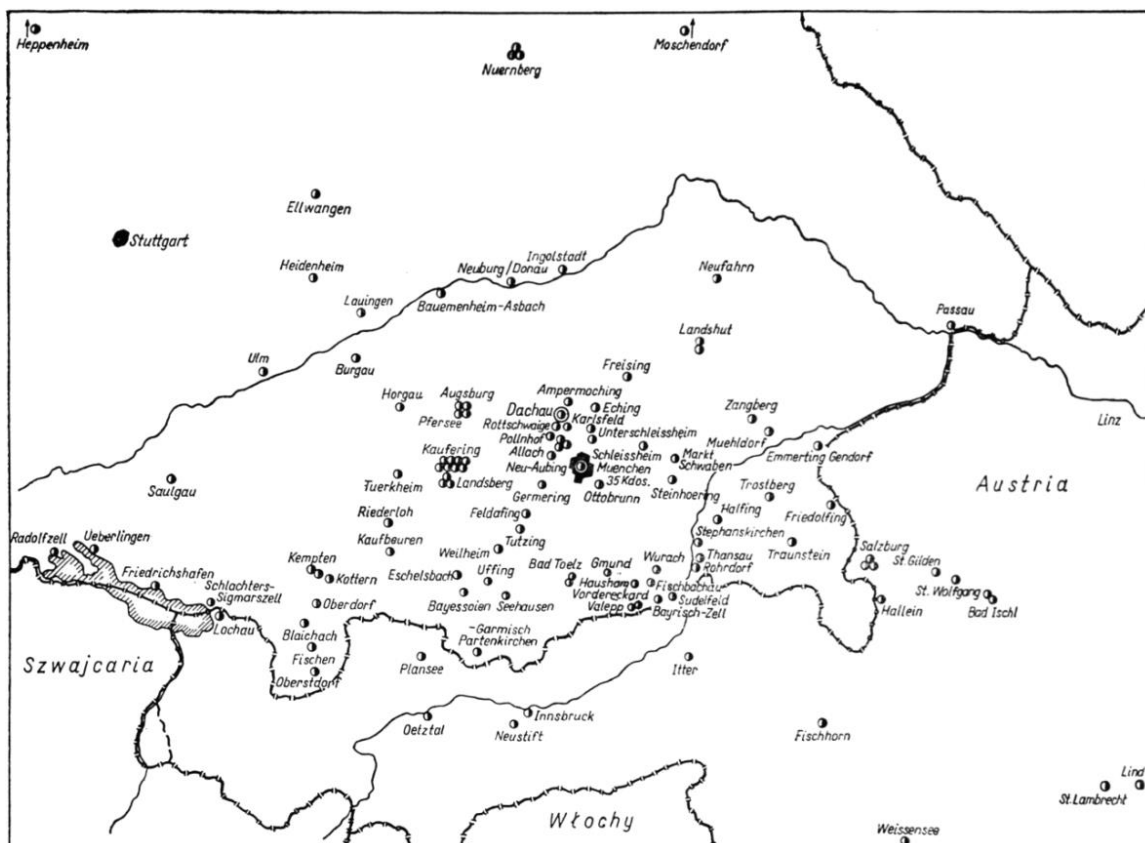
Źródło: opracowanie własne na podstawie: T. Musioł (1968, s. 37); H. Marcuse (2008, s. bn); F. Bertrand (2000, s. 146); współczesnego i archiwalnego zdjęcia lotniczego KL Dachau (1944 r.) oraz stron internetowych: <http://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1035995> [dostęp: 21.11.2015], <http://collections.ushmm.org/search/catalog/pa15062> [dostęp: 21.11.2015], http://www.ushmm.org/wlc/en/media_nm.php?MediaId=334 [dostęp: 21.11.2015]

Jak wspomniano wcześniej, do całości urządzeń kompleksu obozowego Dachau należy doliczyć budynki poza drutami kolczastymi, leżące w strefie *Kommandanturbereich*. Jako że strefa ta nie była właściwym obozem koncentracyjnym i nie podlegała tak szczegółowej analizie przez autora, warto wymienić jedynie rodzaje obiektów, jakie tam występowały. Były to: komendantura obozu wraz z pomieszczeniami dla oddziałów wartowniczych SS i funkcyjnych, szpital SS, biuro wypłacania żołdu SS-manom i policji, kotłownia centralnego ogrzewania pomieszczeń SS, przedsiębiorstwa SS, fabryka porcelany, przedsiębiorstwo zbrojeniowe, krematorium z małą strzelnicą, komora gazowa, duże osiedle SS. W obrębie osiedla SS istniały: koszary, karny obóz dla SS-manów, stadion, warsztaty, magazyny, garaże, wille oficerów SS i obiekty rozrywkowo-kulturalne. Wszędzie przebiegała dobrze utrzymana sieć dróg. W kierunku północno-wschodnim rozciągały się tereny plantacji ziół i roślin leczniczych z cieplarniami, suszarnią i fabryką pieprzu. W kierunku północno-zachodnim znajdowała się strzelnica, gdzie rozstrzeliwano masowo jeńców radzieckich (ryc. 13)⁸⁴.

KL Dachau nie był szczególnie wyizolowanym przestrzennie obozem, gdyż posiadał pewne powiązania z otaczającym go terenem – zarówno w strefie *Kommandanturbereich*, jak i na terenach uprawnych, gdzie pracowali więźniowie obozu, a właściwy obóz koncentracyjny był miejscem praktyk dla szkolącej się kadry SS.

KL Dachau, zgodnie ze stanem na 24 kwietnia 1945 r., posiadał 143 obozy filialne i różne kolumny robocze, pracujące dla przemysłu zbrojeniowego (w dużej części przy produkcji samolotów i części do nich), chemicznego, spożywczego, przedsiębiorstw SS i prywatnych firm (były to: warsztaty krawieckie, rzeźnie, piekarnie, stolarnie, ślusarnie, elektrownie, budownictwo, fabryki ceramiki, prace: ziemne, drogowe, leśne). Najdalej położonym od Dachau był podobóz Happenheim (266 km), najbliżej zaś – Rottschwaige (3,3 km) (ryc. 14).

⁸⁴ W odróżnieniu od większości planów KL Dachau dostępnych w literaturze, plan ten został opracowany przez autora ze staraniem zachowania skali i przedstawieniem rzeczywistej morfologii obozu.

Ryc. 14. Rozmieszczenie podobozów i komand pracy KL Dachau
 Źródło: T. Musioł (1968, s. bn)

2. Geneza, okres działalności i funkcje nazistowskich obozów na okupowanych ziemiach polskich

2.1. Geneza

W podrozdziale tym przedstawiono czynniki i decyzje wpływające na utworzenie poszczególnych obozów na okupowanych ziemiach polskich. W tej analizie obozy omówiono chronologicznie, zgodnie z czasem ich powstania.

2.1.1. KL Auschwitz-Birkenau

Geneza KL Auschwitz, pierwszego z obozów koncentracyjnych założonych na terenach okupowanej Polski, wpisuje się w ogólny schemat organizacji obozów koncentracyjnych jako miejsc uwięzienia przeciwników politycznych III Rzeszy. Utworzenie obozu w Oświęcimiu było rozwiązaniem problemu przepełnionych więzień Rejencji Katowickiej. Dokładne przedstawienie idei powstania KL Auschwitz wymaga jednak szerszego wyjaśnienia, z wyraźnym nakreśleniem kontekstu politycznego.

Wraz z wybuchem wojny zaostrozono aparat policyjny funkcjonujący na terenach okupowanej Polski. Metody sprawowania władzy przez Niemców wynikały z perspektywicznych założeń ideologicznych, politycznych i ekonomicznych w stosunku do państwa polskiego i narodu polskiego. Polityka III Rzeszy miała na celu całościowe zgermanizowanie Polski oraz innych terenów Europy Środkowo-Wschodniej, które w przyszłości miały być zasiedlone przez Niemców. Wiązało się to nie tyle ze zgermanizowaniem w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz z doprowadzeniem do osiedlenia na tych obszarach ludności czysto niemieckiego pochodzenia. Z czasem, a jeszcze przed „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej”, przywódcy nazistowscy zaczęli dokonywać przedsięwzięć związanych z bezpośrednią, stopniową eksterminacją ludności polskiej. Represje, przybierające z czasem na sile, powodowały, że wielu Polaków zostało wysyłanych do obozów koncentracyjnych w III Rzeszy w ramach akcji „unieszkodliwiania warstw przywódczych w Polsce”. Szczególnie drastycznie akcje przeciwko ludności polskiej przebiegały – obok Pomorza i Wielkopolski – na śląskim pograniczu. W ich wyniku rosła liczba osób kierowanych do obozów w Niemczech, a nadmiar więźniów

umieszczano w budowanych naprędce obozach lub pomieszczeniach zastępczych (F. Piper 1995, s. 30–38).

Kierownictwo wielu urzędów, odpowiedzialnych za utrzymanie więzień, wysyłało alarmujące ostrzeżenia o przepełnieniach. Lokalne władze policyjne i administracyjne Rejencji Katowickiej szczególnie mocno zaangażowały się w rozwiązanie tej sytuacji, apelując do inspektora policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa Arpada Wiganda oraz wyższego dowódcy SS i policji Ericha von dem Bach-Zalewskiego o odciążenie więzień. W grudniu 1939 r. zrodził się pomysł utworzenia na obszarze Rejencji Katowickiej obozu koncentracyjnego po Nowym Roku. Do tego jednak nie doszło, w związku z czym sytuacja w więzieniach wciąż była trudna. Jednocześnie rozpoczęcie niemieckiej ofensywy na zachodzie gwarantowało kolejną falę aresztowań prewencyjnych (F. Piper 1995, s. 39).

W lutym 1940 r. sztab personalny dowódcy SS wydał inspektorowi obozów koncentracyjnych – Richardowi Glücksowi – rozkaz inspekcji kilku więzień i obozów rozrzuconych w różnych prowincjach Rzeszy pod kątem przydatności do adaptacji na obozy koncentracyjne (F. Piper 1995, s. 38–39). Pod uwagę wzięto więzienie policyjne w Welzheim, obóz przejściowy w Kislau (obydwa w okręgu *des Höheren SS-und Polizeiführers Südwest*), obóz we Frauenbergu koło Admontu (w okręgu *des Höheren SS-und Polizeiführers Alpenland*), żydowski obóz przejściowy w Sosnowcu i koszary w Oświęcimiu (obydwa w okręgu *des Höheren SS-und Polizeiführers Südost*) (D. Czech 1992, s. 9).

Wigand postulował wybór Oświęcimia. Wskazywał na kilka powodów takiej decyzji. Poza istnieniem tam kompleksu zabudowań pokoszarowych (które łatwiej było zaadoptować na nowe funkcje niż inwestować w budowę nowego obozu), stanowiących część tzw. Osady Barakowej⁸⁵, znaczenie miały: dogodne połączenie kolejowe Oświęcimia

⁸⁵ Osada Barakowa, zwana inaczej obozem dla robotników sezonowych, składała się z 22 murowanych budynków z czterospadowymi dachami oraz 90 baraków drewnianych, przeznaczonych dla 12 tys. osób poszukujących pracy. Powstała pod koniec 1916 r., kiedy to rada miejska w Oświęcimiu odsprzedała ten teren rządowi Austro-Węgier, a rok później powstała tam kolonia dla emigrantów i robotników sezonowych. Obóz dla robotników sezonowych pełnił swoją funkcję ok. dwóch lat, a ostatecznie stał się miejscem schronienia dla ok. 4 tys. ludzi z Zaolzia, części Śląska Cieszyńskiego. Schronili się tam wysiedleni członkowie mniejszości polskiej, kiedy tereny te przypadły Czechosłowacji zgodnie z postanowieniami traktatu wersalskiego. W byłym obozie osiedleńcy stworzyli małą osadę ze szkołą, kaplicą, teatrem, klubem sportowym oraz związkami strzeleckim. Nowa dzielnica nosiła nazwę Oświęcim III (obok starego miasta i dzielnicy dworcowej) lub Nowe Miasto. Inna część osady została wydzierzawiona przez Monopol Tytoniowy (gdzie w początkowym okresie istnienia obozu w budynku monopolu przetrzymywano więźniów), a największy areał zarekwirowała armia polska (S. Steinbacher 2012, s. 18–20) – początkowo 73. pułk piechoty z Katowic i 21. pułk artylerii lekkiej, a od 1938 r. były dywizjon artylerii konnej z Krakowa.

ze Śląskiem i GG, położenie w widłach Soły i Wisły, ułatwiające odizolowanie obozu od świata zewnętrznego, jak również istnienie niezabudowanych terenów umożliwiających w przyszłości rozszerzenie obozu (D. Czech 1993, s. 19–20).

Po złożeniu przez Waltera Eisfelda, członka komisji wysłanej do Oświęcimia, raportu Reichsfürerowi SS, Gruppenführerowi Pohlwi, Gruppenführerowi Heydrichowi i naczelnemu lekarzowi SS oraz przeprowadzeniu badań budynków i inspekcji sanitarnej, rozpoczęto na początku kwietnia 1940 r. przygotowywanie do utworzenia nowego obozu koncentracyjnego. Wytypowanie do inspekcji dwóch obiektów na terenie Rejencji Katowickiej (oprócz Oświęcimia również obozu w Sosnowcu) nie było jednoznaczne z utworzeniem tam dwóch obozów. Stałoby się to niezgodne z dotychczasową praktyką, mówiącą o tym, że jeden obóz przypadał na jedną lub kilka prowincji Rzeszy. Dlatego też słuszne jest przypuszczenie, że obie wspomniane lokalizacje traktowano alternatywnie (F. Piper 1995, s. 39–40).

Początkowo została wydana decyzja, zgodnie z sugestią Eisfelda, o utworzeniu w Oświęcimiu obozu kwarantanny. Rozpoczęto rokowania z władzami wojskowymi w sprawie przejęcia obiektów. Trwały również prace ekspertów technicznych, mające na celu ustalenie zakresu działań adaptacyjnych (F. Piper 1995, s. 41).

W związku z przygotowaniem do ofensywy na zachodzie, zaplanowano na kwiecień i maj 1940 r. na całych okupowanych ziemiach polskich akcje aresztowań inteligencji i osób uznanych przez okupanta za niepożądane. W związku z kolejnymi licznymi aresztowaniami i nieprzygotowaniem Oświęcimia do planowanej roli, władze lokalne prowincji śląskiej postanowiły rozwiązać ten problem we własnym zakresie, i nie licząc się z negatywną opinią Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych, zorganizowały obóz przejściowy w Sosnowcu. Dnia 29 marca 1940 r. specjalna komisja, w skład której wchodził m.in. generał Karl Riege (zastępca wyższego dowódcy śląskiej policji porządkowej) i SS-Obersturmfürer Reihard Thomsen (zastępca szefa katowickiego Gestapo), dokonała przeglądu przygotowywanego pośpiesznie obozu w Sosnowcu i stwierdziła, że miejsce to spełnia określone warunki i nadaje się do pełnienia wyznaczonej funkcji. Obóz ten nosił różne nazwy: przejściowy, więźniarski, zbiorczy. Przydzielony został mu kierownik oraz trzynastoosobowa załoga esesmanów. Drugiego kwietnia 1940 r. na konferencji landratów Rejencji Katowickiej poinformowano o możliwości kierowania aresztowanych do nowo utworzonego obozu w Sosnowcu. Wkrótce zapełnił się on Polakami, aresztowanymi na podstawie wcześniej sporządzonych list w ich mieszkaniach lub miejscach pracy. Po pewnym czasie wyprowadzano ich na

dworzec kolejowy i pociągami kierowano do obozów w Rzeszy, większość do Dachau (D. Czech 1993, s. 19–20; F. Piper 1995, s. 41–42).

Na początku kwietnia 1940 r. sfinalizowano pertraktacje z władzami wojskowymi na temat przejścia byłych koszar w Oświęcimiu. W połowie kwietnia wysłano do Oświęcimia drugą komisję, na której czele stał Rudolf Höss – kierownik obozu w Sachsenhausen. Wraz z nim przybył dr Werner Kirchert, jako ekspert do spraw sanitarnych, i SS-Untersturmfürer Friedrich Seidler jako ekspert do spraw budowlanych. Komisja ta, po dwudniowych badaniach obiektów i terenu, uznała, że koszary nadają się na utworzenie tam obozu przejściowego-kwarantanny, a nawet regularnego obozu koncentracyjnego. Konieczne było zainstalowanie wodociągu i kanalizacji. Po przekazaniu przez Hössa raportu Himmlerowi, ten polecił Glücksowi bezzwłocznie założyć w Oświęcimiu obóz kwarantanny o pojemności ok. 10 tys. ludzi i zasiedlić go więźniami. Höss już 1 maja udał się z kilkoma esesmanami, aby rozpocząć przygotowania do otwarcia obozu (F. Piper 1995, s. 42). Prace przygotowawcze rozpoczął od powiadomienia starostwa w Bielsku, w skład którego wchodził Oświęcim, o konieczności wysiedlenia 1,2 tys. osób, zamieszkujących baraki położone w bezpośrednim sąsiedztwie obozu, gdyż teren ten został włączony w strefę obozową⁸⁶. W celu uporządkowania terenu przejął od burmistrza miasta 300 Żydów oraz kilkunastu polskich robotników mieszkających w pobliżu (D. Czech 1993, s. 21).

Za oficjalną datę otwarcia można przyjąć przybycie 14 czerwca 1940 r. pierwszego transportu 728 Polaków z Tarnowa. Od tego momentu upadła koncepcja obozu kwarantanny, a Auschwitz zaczął funkcjonować jako typowy obóz koncentracyjny (F. Piper 1995, s. 43).

Analizowany kompleks obozowy nie dotyczył jedynie obiektu zlokalizowanego na terenie Oświęcimia, ale swoim zasięgiem obejmował również sąsiednią wieś Brzezinka. Pierwotnie na jej terenie powstał jednak odrębny obóz, który stanowił później element kompleksu Auschwitz-Birkenau.

⁸⁶ W czerwcu 1940 r. usunięto mieszkańców Osady Barakowej, potem rodziny przy ulicach Legionów, Krótkiej i Polnej, a w kwietniu 1941 r. pozostałych mieszkańców dzielnicy Zasole. Następnie tą samą akcją zostali objęci mieszkańcy okolicznych wsi, co miało służyć stworzeniu tzw. strefy interesów obozu koncentracyjnego (D. Czech 1987, s. 16–17; M. Rawecki 2003, s. 14). Część osób, świadoma nadchodzących zdarzeń, opuściła baraki przed planowaną akcją wysiedleńczą, inni rozproszyli się po okolicznych miejscowościach. Kilkaset osób ujętych przez siły policyjne skierowano na roboty przymusowe do Niemiec (A. Konieczny 1970, s. 37–42).

Wyjaśnienie genezy obozu w Brzezince jest dość trudne. P. Setkiewicz (2002, s. 161–190) wskazuje na możliwe powiązanie budowy fabryki *IG Farben*⁸⁷ w Oświęcimiu z koncepcją utworzenia ośrodka zagłady dla Żydów. Najczęściej pojawiającym się argumentem, który miał wyjaśniać przyczynę powstania omawianego obozu, była konieczność zaspokojenia zapotrzebowania na siłę roboczą we wschodniej części Górnego Śląska. Obiektem w okolicach Oświęcimia, który miał korzystać z tych zasobów, była m.in. fabryka *IG Farben*, zlokalizowana na terenach wsi Monowice. Zasobów siły roboczej mieli dostarczać głównie jeńcy radzieccy, wykorzystywani do prac budowlanych na terenie miasta Oświęcim.

Najprawdopodobniej obóz Birkenau miał być obozem jenieckim, ponieważ da się zauważyć podobieństwo jego historii z dziejami obozu koncentracyjnego w Lublinie. We wrześniu 1941 r. obozy te zostały wytypowane jako miejsca uwięzienia 100 tys. radzieckich jeńców wojennych. Oba również otrzymały identycznie brzmiące nazwy: *Kriegsgefangenenlager der Waffen SS*. Prace konstrukcyjne, polegające na wznoszeniu pierwszych baraków rozpoczęły się w bardzo zbliżonym czasie – w październiku 1941 r. Zauważalne jest również podobieństwo w rozmieszczeniu poszczególnych części składowych (odcinków, względnie tzw. pól) tych lagrów. Jednak zmiana przeznaczenia obozu w Brzezince nastąpiła wskutek porażki Wehrmachtu w bitwie pod Moskwą. Stało się jasne, że nie będzie można liczyć w przyszłości na masowy przyływ jeńców radzieckich.

Zdaniem P. Setkiewicza (2002, s. 190), wyrażonym na podstawie przytoczonych przez niego hipotez różnych badaczy, można przyjąć, że plan budowy obozu jenieckiego zmienił się przypuszczalnie na przełomie stycznia i lutego 1942 r. Zastąpienie jeńców przez Żydów, według Himmlera, mogło być naturalnym rozwiązaniem problemu nieprzybywania nowych transportów jenieckich. Ponieważ komory gazowe zlokalizowane były w pobliżu obozu, można było wyselekcjonować odpowiednią liczbę osób zdolnych do pracy spośród przywożonych na zagładę Żydów. Mogli oni być zatrudnieni w gospodarstwach rolnych, warsztatach SS i przedsiębiorstwach przemysłowych. Być może Höss został poinformowany o roli, jaką KL Auschwitz miał odgrywać w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”, i mógł przeprowadzić wówczas rozmowy z Eichmannem, wskazując mu lokalizację pierwszej prowizorycznej komory gazowej w Brzezince (tzw. czerwonego domku).

⁸⁷ *IG Farbenindustrie A.G.* – niemiecki koncern chemiczny.

Monografie obozu w Oświęcimiu nie precyzują dostatecznie przyczyn utworzenia Birkenau. D. Czech (1993, s. 24–25) podaje, że już w styczniu 1941 r. Auschwitz I (obóz macierzysty) został zaliczony, zgodnie z zarządzeniem Heydricha, do grupy obozów koncentracyjnych pierwszej kategorii. Z powyższego zarządzenia wynika, że już w końcu 1940 r. musiał powstawać projekt utworzenia w Oświęcimiu drugiego obozu – Auschwitz II. Co więcej, w marcu 1941 r., podczas wizytacji Himmlera w Oświęcimiu, wydał on kilka rozkazów komendantowi Hössowi, wśród których znalazło się zarządzenie wybudowania na terenie wsi Brzezinka obozu dla 100 tys. jeńców wojennych⁸⁸. Podobnie o tej wizycie i decyzjach Himmlera co do Birkenau pisze I. Strzelecka (1995, s. 54).

P. Setkiewicz (2002, s. 190) dodaje, że każda dotychczas powstała hipoteza obarczona jest niedostatkami, ze względu na brak wystarczających materiałów. Trudno również wskazać na hipotezę w pełni właściwą.

D. Dwork i R. Pelt, w swojej pracy z 2012 r. o mieście i obozie Auschwitz (2012, s. 258–259) podają, że utworzenie obozu w Brzezince było bezpośrednio związane z programem Himmlera zmierzającym do przekształcenia Oświęcimia w modelowe miasto niemieckie na Wschodzie⁸⁹. Była to decyzja Himmlera, który upatrywał w nowej części

⁸⁸ Bardzo obrazowo opisuje to wydarzenie J. Sehn (1964, s. 18): „Stojąc wraz ze swą żoną na moście biegnącym nad torami kolejowymi, Himmler wskazał ręką w kierunku Brzezinki i powiedział, że taki obóz można by założyć ewentualnie w tej okolicy. Chodziło mu bowiem o to, aby obóz był położony na uboczu, z dala od ludzi i nie łączył się z obozem w Oświęcimiu”.

⁸⁹ Miasto Oświęcim początkowo nie odgrywało znaczącej roli w narodowosocjalistycznej „polityce germanizacji”, co uległo zmianie po 1941 r. wraz z utworzeniem zakładów *IG Farben*. Od tamtego momentu w polityce zasiedlania wschodnich części Górnego Śląska otrzymało specjalny status – stało się „wzorem wschodniego osadnictwa”. Oświęcim awansował do rangi ekonomicznego ideału i doboru rasowego poprzez industrializację, renowację miasta oraz restrukturyzację ludności (S. Steinbacher 2012, s. 65–69). W pierwszej kolejności doprowadzono do wysiedlenia ludności żydowskiej z miasta oraz częściowego wydalenia Polaków. Prowadzono również szeroko zakrojoną akcję wysiedlania okolicznych wsi w ramach tworzenia tzw. strefy interesów KL Auschwitz. Zgodnie z planami, na miejsce dotychczasowych mieszkańców Oświęcimia mieli napływać osadnicy z Niemiec, mający pełnić rolę fachowców w tworzonej fabryce. Fabryka ta była nie tylko ważna dla wojennego wysiłku III Rzeszy, lecz miała mieć znaczenie polityczne po wojnie, gdyż Oświęcim, po zakończeniu inwestycji i usunięciu Polaków, desygnowany był na „wzór osadnictwa” oraz „bastion niemieczyny na wschodzie”. Chcąc wykorzystać atut, jakim dla rozwoju miasta miało stać się powstanie kombinatu chemicznego *IG Farben*, zlecono wrocławskiemu architektowi Hansowi Stosbergowi sporządzenie planu zagospodarowania przestrzennego i generalnej przebudowy Oświęcimia oraz zaprojektowanie nowych dzielnic, w których mieli zamieszkać osadnicy niemieccy (P. Setkiewicz 2000, s. 19–22). Stosberg był zafascynowany średniowiecznymi projektantami, których wizja budowy miast była zawsze skierowana w przyszłość. Opisuując pierwszy swój plan przebudowy Oświęcimia podkreślił, że miasto było wybudowane na łatwym do obrony kawałku ziemi, co należy zawdzięczać zdrowemu rozsądkowi jego trzynastowiecznych poprzedników (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 252). Oświęcim miał stać się pod względem urbanistycznym odzwierciedleniem narodowosocjalistycznej „wspólnoty narodowej” (*Volksgemeinschaft*). Planowany był podział miasta na dzielnice w kształcie komórek, z monumentalnymi budynkami do wspólnego użytku, placami apelowymi, budynkami do partyjnych miejsc zgrupowań i defilad, ze schroniskami dla Hitlerjugend, z domkami wczasowymi i miejscami spotkań dla mieszkańców całego powiatu. Przewidziano również wielką aleję główną dla defilad z szerokimi, osiowo ułożonymi ulicami. Planowano wybudowanie dwóch nowych dzielnic i kilku „osiedli satelitarnych” (*Trabantensiedlungen*), utworzenie ulicy biegnącej prosto od dworca przez całe miasto, co wiązało się

obozu spore siły robocze, uzupełnione radzieckimi więźniami (Himmler w marcu 1941 r. wiedział o agresji III Rzeszy na Związek Radziecki).

Budowę obozu rozpoczęto w październiku 1941 r. siłami więźniów i jeńców radzieckich, osadzonych w Auschwitz. Od tego momentu istniał w Oświęcimiu i okolicznej wsi Brzezinka kompleks obozowy składający się z dwóch organizmów: obozu macierzystego Auschwitz I oraz Auschwitz II – Birkenau⁹⁰.

2.1.2. KL Lublin

Decyzję o założeniu obozu koncentracyjnego w Lublinie wydał H. Himmler, wizytujący miasto w dniach 20–21 lipca 1941 r. Polecenie to zostało skierowane do Odilo Globocnika – dowódcy SS i policji dystryktu lubelskiego. Jak pisze Z. Mańkowski (1991, s. 24–26), geneza obozu powiązana była ściśle z działaniami i polityką miejscowych władz dystryktu, w tym SS i policji. Obszar między Bugiem a Wisłą stanowić miał teren „rezerwatu” dla Żydów z III Rzeszy oraz innych podbitych krajów Europy, co miało zdezorientować opinię międzynarodową w sprawie rzeczywistych zamierzeń „rozwiązania kwestii żydowskiej”. Planowano tu przesiedlić blisko 5 mln Żydów europejskich. Choć plan stworzenia rezerwatu upadł w marcu 1940 r., to na obszarze Lubelszczyzny zlokalizowano trzy ośrodki zagłady: w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Globocnik w czasie sprawowania wspomnianego stanowiska skrupulatnie planował i realizował wyznaczane przez siebie zadania umacniania wpływów SS na tym

z wyburzeniami m.in. katolickiego kościoła parafialnego pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny z XIV w. Stosberg przewidział w swoich planach również dwanaście szkół, sześć przedszkoli, dwadzieścia placów zabaw oraz kilka stadionów z basenami pływackimi i boiskami sportowymi. Punktem centralnym miasta miał być „stary Auschwitz” z siedzibami władz, bankami, sklepami i rynkiem. Wraz z Nowym Miastem Wschód i Nowym Miastem Zachód miały powstać nowe centra, miejsce z budynkami partyjnymi, ulicami do defilad, osiedlem dla SS i osiedlem mieszkaniowym dla pracowników kolei państwowych. Przewidziano również rezerwy terenowe dla inwestycji, które nie mogłyby być zrealizowane na terenie miasta. W planach nie było żydowskiej dzielnicy Oświęcimia, a na miejscu cmentarza żydowskiego miał powstać dom partyjny z kinem, restauracją i hotelem. Wokół centrum Starego Miasta Stosberg zaplanował kompleks złożony z zamku piastowskiego, rynku i ratusza. Centralny punkt miasta zdobiły na jego rysunkach słaskie pergole, nie brakowało również fontann na rynku i klonów (S. Steinbacher 2012, s. 70–73). Założenia te, wielokrotnie modyfikowane, nie doczekały się realizacji z powodu braku środków finansowych. Jedynymi inwestycjami, które przyniosły miastu realną korzyść, było utwardzenie nawierzchni kilku ulic oraz ukończenie ok. setki mieszkań w osiedlu zakładowym *IG Farben* (P. Setkiewicz 2000, s. 23).

⁹⁰ Autor w pracy często stosuje złączenie nazw obu obozów „KL Auschwitz-Birkenau” jako określenie kompleksu lagrów. Warto podkreślić, że obok Auschwitz i Birkenau istniała trzecia część tego systemu, którym był Auschwitz III – Monowitz. Obóz ten, położony we wsi Monowice, nieopodal Oświęcimia, był jednym z pierwszych i jednocześnie największych podobozów KL Auschwitz. Z biegiem czasu uzyskał status centrali podobozów „przemysłowych” (ok. 30), a jego komendant skupił w swym ręku funkcje zarówno kierownicze, administracyjne, jak i dowódcze wobec podległych mu załóg SS (<http://www.auschwitz.org/historia/auschwitz-iii/>) [dostęp: 14.05.2015].

terenie. Przeprowadził na szeroką skalę akcję niszczenia inteligencji (*Ausserordentliche Befriedungsaktion* – Akcja A-B), wprowadził prawo odpowiedzialności zbiorowej w celu zwalczania wzrastającego ruchu oporu i partyzantki, założył sieć obozów pracy oraz snuł dalekosiężne plany kolonizacyjne. Był on również pełnomocnikiem Himmlera dla zorganizowania placówek SS i policji na nowych obszarach wschodnich jako osiedli dla całych rodzin funkcjonariuszy obu służb. W tym ostatnim celu zorganizował specjalną jednostkę architektów i demografów niemieckich, zwaną Placówką Badawczą do Spraw Osiedleńczych na Wschodzie (*Forschungsstelle für Ostunterkünfte*). Jego plany wyprzedzały zamierzenia Głównego Urzędu Rasy i Osadnictwa (*Rassen- und Siedlungshauptamt SS*) w Berlinie. Szczególne zainteresowanie nimi było ze strony Himmlera, który chciał, by Generalne Gubernatorstwo stało się w przyszłości niemieckim obszarem życiowym.

Zakładanie placówek SS i policji na Wschodzie związane było również z dogodną lokalizacją Lublina. Było to duże, ponad stutysięczne miasto, wysunięte najdalej na wschód spośród innych większych miast GG, stanowiące siedzibę władz cywilnych i politycznych. Lublin był stolicą dystryktu lubelskiego oraz siedzibą SS i policji, znajdowały się tam m.in. sztab i magazyn OR, siedziba i areszt Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa, więzienie gestapo na Zamku, urząd gubernatora, Wydział Propagandy dystryktu, dyrekcja policji, siedziby głównej komendantury polowej i garnizonowej. Lublin uważany był przez faszystowskich historyków i polityków jako „stare niemieckie miasto”, „pośrednik między Zachodem a Wschodem i krańcowym filarem wielkiej niemieckiej Rzeszy”.

Drugim elementem wpływającym na genezę obozu był program natury gospodarczo-politycznej dla Lublina. W tym celu należało rozbudować przedsiębiorstwa SS: Niemieckie Zakłady Zaopatrzeniowe (*Deutsche Ausrüstungswerke* – DAW⁹¹), istniejące od 1940 r. przy obozie pracy przy ul. Lipowej 7, oraz Zakłady Odzieżowe (*Bekleidungswerke*) przy ul. Chełmskiej. Do puli robót Himmler włączył również budowę osiedla dla funkcjonariuszy SS i policji na terenie byłego lotniska w Lublinie dla 60 tys. SS-manów, które byłoby połączone ze „starym miastem”. Planowany obóz miał łączyć cele gospodarcze z programem polityczno-ekonomicznym miasta, mającym stanowić

⁹¹ Była to ogólnoniemiecka spółka esesowska, istniejąca od 1939 r. Jej rozwój przypada na rok 1940, kiedy to wraz z 25 innymi spółkami esesowskimi weszła w skład Niemieckich Przedsiębiorstw Gospodarczych (*Deutsche Wirtschaftbetriebe*). Od 1940 r. filie DAW zakładane były na terytoriach okupowanych. Lokalizowano je na terenach obozów koncentracyjnych bądź w ich pobliżu, a w niektórych przypadkach opierały się na obozach pracy przymusowej (C. Rajca 1991, s. 379–380).

swoistą bazę wojskowo-materiałowo-zaopatrzeniową. Według wytycznych Himmlera, więźniowie obozu mieli być zatrudnieni przy budowach osiedla dla SS i DAW oraz w produkcji tych zakładów i warsztatach obozowych. W ten sposób kierownictwo SS zabezpieczyło ogromne rezerwy bezpłatnej siły roboczej, tworzącej bazę wojskową dla jednostek SS i policji biorącej udział w akcji na Wschodzie⁹². Obóz, stając się zasadniczą częścią lubelskiej bazy zaopatrzeniowej, miał spełniać dwojaką funkcję: producenta wyrobów wytwarzanych we własnych zakładach na potrzeby SS oraz rezerwuar bezpłatnych robotników dla zakładów i fili. Obóz stał się więc pierwszoplanową wytyczną w programie gospodarczo-politycznym Lublina (J. Marszałek 1965, s. 20–24; 1987, s. 17–18).

Dodatkowymi celami politycznymi, związanym z organizacją obozu, były plany zniemczenia Lublina, jak również kolonizacja południowych powiatów Lubelszczyzny, głównie rejonu zamojskiego. Obszar ten był atrakcyjny ze względu na dużą liczbę zamieszkujących tam osób pochodzenia niemieckiego oraz z powodów rolniczych – występowały tam bardzo urodzajne gleby. Globocnik zapowiedział na konferencji NSDAP, w dniu 15 czerwca 1941 r., stworzenie w Lubelskiem „czysto niemieckiego osiedla, do którego zostaną sprowadzeni koloniści z Bułgarii, Jugosławii, Besarabii itp.”. Połączenie tego obszaru z Siedmiogrodem i zamieszkałymi tam Niemcami pozwalało na zamknięcie w „kocioł” ludności polskiej między Krajem Warty a Lubelszczyzną, a w konsekwencji miało doprowadzić do pogorszenia jej społecznego i gospodarczego położenia. Lublin miał być poważnym ośrodkiem germanizacyjnym Lubelszczyzny (później i całego GG), a powstający tu obóz stanowić miał ośrodek terroru, koncentracji jednostek „niepożądanych” i w konsekwencji ich zagłady (J. Marszałek 1987, s. 17–20; 1965, s. 24–26).

Formalne polecenie budowy obozu zostało wydane 22 września 1941 r., w którym wskazano na budowę pierwszego odcinka dla 5 tys. więźniów. Docelowo zmierzano do utworzenia 50-tysięcznego więźniarskiego obozu koncentracyjnego (J. Marszałek 1987, s. 20). Drugi rozkaz dotyczył wybudowania z dniem 1 października 1942 r. dwóch obozów w Lublinie (oraz Oświęcimiu, a dokładniej w Brzezince) dla jeńców wojennych.

⁹² W odległości ok. 800 m, po drugiej stronie szosy Lublin-Zamość, na terenie dawnego lotniska, program gospodarczo-polityczny Niemiec dla Lublina przewidywał budowę bazy SS, wraz ze specjalną dzielnicą mieszkalną. Sąsiedztwo obozu, w którym miała się znaleźć duża ilość siły roboczej potrzebnej do budowy Zakładów Odzieżowych, Zaopatrzeniowych, Magazynu Zaopatrzeniowego Wyższego Dowódcy SS i Policji Rosji Południowej, Magazynu Gospodarczego, a także planowanego osiedla, pozwalało na szybkie i sprawne doprowadzenie więźniów do miejsca pracy. Po ukończeniu budowy, więźniowie mieli być zatrudnieni w produkcji, a także warsztatach obozowych (J. Marszałek 1991, s. 39–42).

Jednoznacznie nie określono, czy charakter obozu lubelskiego miał zmienić się z koncentracyjnego w jeniecki, jednak, jak wynikało z szeregu rozkazów, miał mieć charakter jeniecki, a później koncentracyjny, gdzie ostatecznie planowano połączyć obie funkcje. Według J. Marszałka (1965, s. 27) nadana na początku nazwa obozu jako *Kriegsgefangenlager der Waffen SS Lublin* miała ukryć przed społeczeństwem polskim fakt powstania drugiego po oświęcimskim obozu koncentracyjnego. W tym czasie zła sława Auschwitz przybierała na sile i rozgłosie. Cywilne władze administracyjne GG również były przeciwne budowie na tym terenie obozów koncentracyjnych. W zamian za to wszystkie jednostki „podejrzane” powinny być na miejscu likwidowane. Budowa kolejnego obozu jenieckiego nie rzucałaby się w oczy, gdyż latem 1941 r. na terenie dystryktu lubelskiego założono już kilka obozów tego typu dla podoficerów i żołnierzy Armii Radzieckiej (tzw. stalagi). Cel i charakter powstałych obozów nie były w konflikcie z polityką gospodarczo-narodowościową lokalnych władz administracyjnych i nie budziły żadnych zastrzeżeń. Jednocześnie powód budowy obozu jenieckiego w Lublinie tkwił również w jego gospodarczym przeznaczeniu. Od momentu napaści III Rzeszy na ZSRR, kierownictwo SS, głównie Himmler, dążyło do przejęcia przez obozy koncentracyjne maksymalnej liczby jeńców ze stalagów podległych Wehrmachtowi. Chodziło o wykorzystanie taniej siły roboczej w licznych przedsiębiorstwach SS skupionych wokół tychże obozów. W dystrykcie lubelskim istniało aż sześć stalagów, których jeńcy nie mogli być użyci do tak ważnych zadań, jakie Globocnikowi powierzył Himmler. Sprawa obozu lubelskiego została uzgodniona przez Globocnika w ramach umowy z komendantem Obozów Jeńców Wojennych w GG, generałem Paulem von Witassem oraz z pełnomocnikiem Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy – SS-Sturmabführerem Walterem Liska. Tłumaczy to sprowadzenie pierwszego pięciotysięcznego transportu jeńców ze stalagu w Chełmnie (J. Marszałek 1965, s. 29).

2.1.3. Kulmhof

Zlokalizowany w Chełmnie nad Nerem obóz zagłady Kulmhof był pierwszym niemieckim ośrodkiem zagłady Żydów w utworzonej przez okupanta jednostce administracyjnej – Kraju (Okręgu) Warty (Warthegau), jak również pierwszym ośrodkiem tego typu na terytorium okupowanej Polski⁹³. Genezę obozu należy wiązać z polityką

⁹³ W literaturze spotkać można również wzmianki o Forcie VII, zlokalizowanym na obrzeżach Poznania, funkcjonującym od 10 października 1939 r. do wiosny 1944 r., jako drugim po Kulmhof miejscu zagłady na

kolonizacyjno-wysiedleńczą III Rzeszy na obszarze Kraju Warty. Zorganizowana na szeroką skalę deportacja ludności żydowskiej na okupowanych terenach przebiegać miała z zachodu na wschód, aż do GG. Ponieważ akcja wysiedleńcza nie mogła zostać zrealizowana w planowanych rozmiarach, koncentrowano Żydów w gettach. Miał być to jedynie etap przejściowy zmierzający do „końcowego celu”, którym, jak podaje J. Marczewski (1979, s. 210), „mogła być zarówno deportacja do określonego rezerwatu, jak i zagłada fizyczna”. Załamanie się akcji wysiedlania Żydów do GG i związana z tym koncepcja rozwiązania „problemu żydowskiego” za pomocą wypędzeń i deportacji, atak III Rzeszy na ZSRR oraz dalekosiężne plany rozszerzania *Lebensraum* spowodowały, że wizja totalnej eksterminacji ludności żydowskiej przybrała na sile (J. Marczewski 1979 s. 214; C. Łuczak 1989 s. 76–78).

Kraj Warty, według zamierzeń ówczesnego Gauleitera (naczelnika okręgu) Arthura Greisera, dążącego do całkowitej germanizacji podległego mu obszaru administracyjnego, miał stać się wzorcowym okręgiem Rzeszy – *Mustergau* (J. Baranowski 1995, s. 20; C. Epstein 2011, s. 13). Greiser traktował Kraj Warty jako poligon doświadczalny (*Exerzierplatz*) walki narodowościowej, gdzie odbywała się intensywna akcja emigracyjna ludności żydowskiej na wschód okupowanych terenów. Mając pod sobą szeroką kadrę fanatycznych nazistów, potrafiących harmonijnie i skutecznie realizować wyznaczone cele, chciał w sposób perfekcyjny realizować projekt „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” na podległym mu obszarze. Warto zaznaczyć, że administracja Kraju Warty wyróżniała się szczególną sprawnością działania na tle pozostałych okręgów Rzeszy i GG, gdzie dochodziło do częstych nieporozumień i sporów kompetencyjnych między poszczególnymi szczeblami administracji i policji (J. Baranowski 1995, s. 20; T. Nasierowski 2008, s. 120;).

terenie Kraju Warty. Na początku, w oficjalnych dokumentach, nosił on nazwę obozu koncentracyjnego (*Sicherheitspolizei. Chef der Einsatzgruppe VI. Konzentrationslager – Posen*; w skrócie: KL Posen). W listopadzie 1939 r. fort przejęło Gestapo (zmieniono nazwę na *Geheime Staatspolizei. Staatspolizeileitstelle Posen. Übergangslager*), a od połowy 1941 r. stał się więzieniem policyjnym i obozem wychowawczym (*Polizeigefängnis der Sicherheitspolizei und Arbeitserziehungslager – Fort VII*). Nie miał on nigdy charakteru koncentracyjnego, lecz od początku do końca był obozem przejściowym (M. Olszewski 1974, s. 19–20). Pełnił nieoficjalnie funkcję eksterminacyjną, lecz w ograniczonej skali. Przez Fort VII przeszło ok. 18 tys. więźniów, z czego 5 tys. zginęło (T. Nasierowski 2008, s. 62). Określanie go mianem „miejsca zagłady” jest pewnym uproszczeniem, gdyż nie miał ścisłego powiązania z Zagładą we właściwym znaczeniu. Pierwotnym zadaniem fortu było zgrupowanie i zlikwidowanie więźniów politycznych aresztowanych przez *Einsatzgruppen* na początku wojny, potem odgrywał wieloraką rolę w systemie planowego wyniszczania społeczeństwa polskiego na ziemiach Kraju Warty (M. Olszewski 1974, s. 19), w tym akcji T4. Problemowi pierwszych komór gazowych i charakterystyce tych znajdujących się w Forcie VII przyjrzał się bliżej m.in. A. Hojan (2011, s. 167–177).

Kraj Warty stał się w pierwszej kolejności polem wdrażania hitlerowskich planów zagłady. Jak piszą J. Marczewski (1979 s. 215–217) i J. Baranowski (2004, s. 5), początkowo planowano utworzyć tzw. *Gau-Getto*⁹⁴ w Łodzi jako rozszerzenie istniejącego tam getta. Silne stłoczenie ludności oraz koszarne warunki higieniczne powodowały liczne problemy, które zadecydowały o propozycji utworzenia centralnie położonego *Massenlagru*⁹⁵ w Okręgu, mającego pomieścić 300 tys. Żydów z całego terenu Kraju Warty. W dniu 24 lipca 1941 r. zaproponowano, żeby zdrowych Żydów z innych gett przesiedlić do Łodzi, nie zaś do *Massenlagru*, a chorych pozostawić na miejscu, co wiązało się z ich automatycznym wymordowaniem (M. Siek 2012, s. XIX).

W dniu 31 lipca 1940 r. w Krakowie odbyła się konferencja z udziałem Greisera i Franka oraz wyższych urzędników Generalnej Guberni i Kraju Warty, gdzie poruszono temat wspólnej polityki wobec ludności polskiej i żydowskiej. Greiser wywnioskował, że „Generalna Gubernia nie ma warunków przyjęcia 250 tys. Żydów, nawet na okres przejściowy i że problem ten trzeba rozwiązać w sposób zasadniczy” (T. Nasierowski 2008, s. 120). Jego stanowisko podzielał szef SD w Poznaniu, Rolf Heinze Höppner⁹⁶, który w notatce służbowej z 16 lipca 1941 r. pisał, że nie będzie możliwości wyżywić wszystkich Żydów w wystarczający sposób, dlatego należałoby rozważyć „humanitarny” sposób likwidacji tych niezdolnych do pracy za pomocą „szybko działającego środka”, niż pozwolić im umrzeć z głodu (E. Serwański 1964 s. 34, C. Łuczak 1989 s. 78, J. Baranowski 1995 s. 20, T. Nasierowski 2008 s.121, C. Epstein 2011 s. 181). Administracja Kraju Warty zgadzała się z jego opinią.

Problem z umiejscowieniem Żydów niezdolnych do pracy z getta łódzkiego, jak i prowincjonalnych gett, Greiser chciał rozwiązać radykalnie, poprzez ich wymordowanie. W październiku 1941 r. uzyskał on zgodę od Himmlera na uśmiercenie blisko 100 tys. Żydów i prawdopodobnie wtedy zdecydował o ustanowieniu ośrodka masowej zagłady, którego lokalizację wybrano w Chełmnie nad Nerem (S. Abramowicz 1995, s. 11), mającego stać się wzorcowym obiektem dla przyszłych tego typu obozów na okupowanych ziemiach polskich, głównie w GG (A. Czerkawski i M. Dunin-Wąsowicz 1967, J. Baranowski 2004, s. 5).

⁹⁴ Getto okręgowe.

⁹⁵ Obóz masowy dla dużej liczby ludzi.

⁹⁶ SS-Sturmabführer, szef SD w Poznaniu (*Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS* – pol. Służba Bezpieczeństwa Reichsführera SS), jeden z odpowiedzialnych za masową eksterminację Żydów w Kraju Warty. O roli Höppnera w tym procederze szerzej pisze J. Leszczyński (1977, s. 41–55).

Utworzenia obozu oraz prowadzenia jego działalności miał się podjąć specjalny oddział (*Sonderkommando Lange*⁹⁷), którego członkowie wraz z dowódcą – Herbertem Lange – stanowili kadre obozową w Kulmhof, wybraną specjalnie ze względu na doświadczenie zdobyte podczas akcji T4 w ramach masowego uśmiercania ludzi gazem. Jak pisze P. Montague (2012 s. 49–52), Lange jesienią 1941 r., wraz ze swoim prywatnym kierowcą – Walterem Burmeisterem, będąc w Koninie podczas jednej z operacji tam prowadzonych, wybrał się do położonego 40 km obok Chełmna. Wieś tę wizytował dwukrotnie. Podczas pierwszego pobytu dokładnie przyglądał się poszczególnym zabudowaniom oraz zasięgał informacji o nich u Waltera Bechta, tamtejszego lidera partii nazistowskiej. Lange zwrócił szczególną uwagę na pałac otoczony starym parkiem oraz uważnie zbadał najbliższe otoczenie posiadłości.

Nie określono mającego tam powstać obozu terminem „obozu zagłady”, lecz utrzymywano na początku, że będzie to *Durchgangslager* (obóz przejściowy) dla Żydów, którzy będą tu przebywać tymczasowo w trakcie ich podróży w głąb Rosji. Warto zauważyć, że fałszywe określanie go mianem obozu przejściowego jest związane z faktem, że Niemcy zakładali, iż po pokonaniu ZSRR, Żydów przesiedli się daleko na wschód. W opinii publicznej (jak również wśród części załogi⁹⁸) przekonanie to miało odwracać uwagę od faktycznych zamiarów nazistów co do funkcji tamtejszego obozu.

Dodatkowo, na decyzję utworzenia takiego ośrodka wpłynął techniczny problem z eksterminacją ludności żydowskiej z gett Kraju Warty w powiecie konińskim⁹⁹. Akcje rozstrzeliwań oraz zabijania w wymyślny sposób blisko 3 tys. Żydów, skupionych w gettach Zagórowa i Grodzca, nie dawały – w opinii dokonujących mordów – zadowalających efektów oraz wiązały się z dużym rozgłosem tego typu działań. Pomysł użycia samochodów specjalnie przystosowanych w formę mobilnej komory gazowej

⁹⁷ Specjalny oddział, utworzony w celu wymordowania osób chorych psychicznie przebywających w szpitalach psychiatrycznych i zakładach opiekuńczych Kraju Warty, na czele którego stanął Herbert Lange (1909–1945), założyciel i pierwszy komendant obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem (T. Nasierowski 2008, s. 61).

⁹⁸ Członkowie *Sonderkommando*, jak i sam kierowca Lange, zobowiązani byli do dochowania tajemnicy związanej ze zbrodniczą działalnością jaka miała mieć miejsce w Chełmnie. Przesiedlony do Chełmna, pracujący jako nauczyciel, Niemiec – Erhard Michelsohn, był również fałszywie informowany o zamiarach utworzenia tam obozu przejściowego dla Żydów. Co więcej, późniejszy kierownik obozu w Lesie Żuchowskim – Politzeimeister Willi Lenz, organizował część kadry obozowej, nie informując jej członków o celu organizacji takiej załogi. Nie informował również ich o miejscu stacjonowania, o czym wspominał Karl Heintz, członek załogi Kulmhof (P. Montague 2012, s. 52).

⁹⁹ Na terenie Kraju Warty rozmieszczenie Żydów było nierównomierne. Z rejencji poznańskiej wszystkich Żydów wysiedlono do GG już w 1939 r., a do lutego 1940 r. większa częśći rejencji inowrocławskiej była od nich wolna. Większe skupiska zachowały się tylko w powiatach: ciechocińskim, gostynińskim, kolskim, konińskim, kutnowskim i wrocławskim. Całkowite wysiedlenia ludności żydowskiej przeprowadzono tylko w powiatach kępnieńskim i ostrowskim. W pozostałych powiatach liczba wysiedlonych Żydów wahała się w granicach od 8,5 % (powiat łaski) do 90% (Kalisz i powiat kaliski) (J. Baranowski 1995, s. 21).

nadawały się do tego celu idealnie, gdyż był to sposób szybki, wygodny w obsłudze i prowadzony we względnej tajemnicy (J. Baranowski 1995, s. 21).

Decyzja o powstaniu Kulmhof była więc wynikiem zbieżności postanowień odgórnych na najwyższych szczeblach władzy III Rzeszy oraz ambicji lokalnych władz Kraju Warty w ramach polityki eksterminacyjnej. Należy podkreślić, że stało się to jeszcze przed osławioną konferencją w Wannsee, gdzie podjęto szczegółowe wytyczne co do „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” oraz zanim 12 grudnia 1941 r. Hitler poinformował kierownictwo NSDAP, że podjął decyzję w tej sprawie (C. Łuczak 1989, s. 78; T. Nasierowski 2008 s. 120).

2.1.4. Belzec

Obóz zagłady w Bełżcu¹⁰⁰ związany był z planami eksterminacji ludności pochodzenia żydowskiego w GG. Decyzje o jego powstaniu było nieco odmienne od tych, jakie wpłynęły na utworzenie Kulmhof.

Od początku agresji III Rzeszy na Polskę, ludność żydowska poddawana była szeregowi szykan prawnych, społecznych, gospodarczych, psychicznych i fizycznych. Stopniowo koncentrowano ich w gettach znajdujących się na terenie miast, w wyznaczonych dzielnicach. Część z gett miała charakter zamknięty (głównie te zlokalizowane w siedzibach dystryktów), a część była otwarta. Tworzenie tych zamkniętych we wszystkich miejscowościach GG nie było możliwe z przyczyn praktycznych. Zamykanie całych dzielnic (gdzie ludność żydowska stanowiła większość) mogło powodować liczne problemy, chociażby komunikacyjne. Gubernator GG, Frank, zgodnie z rozporządzeniem obowiązującym od października 1941 r., zakazał opuszczania przez Żydów gett pod groźbą kary śmierci. Brak możliwości wydostania się w celu poszukiwania żywności skutkujący permanentnym głodem, odebranie praw własności, pozbawienie możliwości prowadzenia działalności gospodarczej, kulturalnej i religijnej, jak również napływ osób przesiedlanych z innych terenów (m.in. z Kraju Warty) pogłębiał tragizm losu Żydów. W Galicji Wschodniej, obejmującej tereny dawnych województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego, po inwazji III Rzeszy na ZSRR, Żydzi doświadczyli na sobie pierwszych działań eksterminacyjnych jeszcze przed początkiem

¹⁰⁰ Wśród starszych mieszkańców okolicznych miejscowości, obóz w Bełżcu nosił nazwę „obozu na Kozielsku”, od nazwy Wzgórza Kozielsk, na którym został zlokalizowany (R. Kuwałek 2008, s. 136).

OR (R. Kuwałek 2005, s. 3–8). W ramach tych działań z rąk *Einsatzgruppe C*¹⁰¹ ginęły jednorazowo tysiące ludzi. Ogromna liczba gett oraz masy ludzi w nich stłoczonych, poddanych cierpieniom głodu, prześladowań i chorób miały być krokiem w stronę ich całkowitego unicestwienia, jak się później okazało, w ośrodkach zagłady, których pierwszym przedstawicielem w GG był Belzec.

Nie ma dokumentów, które pozwalałyby na określenie dokładnej daty rozpoczęcia akcji zagłady Żydów w GG. Wiadomo jednak, że plany eksterminacyjne w GG miały zostać wprowadzone w życie jeszcze przed konferencją w Wannsee, gdzie całkowity kształt Zagłady miał zostać dopiero opracowany (R. Kuwałek 2005, s. 9). W dniu 20 lipca 1941 r. Himmler podjął decyzję o germanizacji dystryktu lubelskiego, a później całego GG, co wiązało się z oczyszczeniem tego terenu z ludności żydowskiej i polskiej. Planowaniem akcji germanizacyjnej zajął się dowódca SS i policji w dystrykcie lubelskim SS-Brigadeführer Globocnik, któremu zadanie zostało powierzone przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA). W lecie 1941 r. rozpoczął również opracowywanie koncepcji efektywnego sposobu masowej eksterminacji Żydów zarówno w dystrykcie lubelskim, jak i na terenie całego GG. Wpływ na cały proces decyzyjny w tej sprawie miały – jak już częściowo wspomniano – sytuacja wojenna na froncie wschodnim oraz brak możliwości logistycznych na przesiedlenie Żydów europejskich i tych z GG do ZSRR (R. Kuwałek 2008, s. 133).

Według R. Kuwałka (2005, s. 9) decyzje o lokalizacji ośrodka zagłady w Bełżcu oraz użyciu stacjonarnych komór gazowych do przeprowadzania masowego mordy zapadły w Głównej Kwaterze Hitlera na przełomie lata i jesieni 1941 r.¹⁰² Dla nazistów niezmiernie ważna była kwestia zachowania bezwzględnej tajemnicy przeprowadzanej zbrodni. Podjęcie decyzji o założeniu obozu w Bełżcu mogło być też spowodowane przeświadczeniem okupanta o swojej bezkarności na terenach polskich¹⁰³. Co więcej, użycie stacjonarnych komór gazowych miało być lepszym sposobem zabijania, niż masowe rozstrzelanie (jak miało to miejsce na terenach okupowanych Związku

¹⁰¹ *Einsatzgruppen* były operacyjnymi grupami hitlerowskiej policji (Sipo) i służb bezpieczeństwa (SD), które miały za zadanie m.in. działać na zapleczu wojsk niemieckich i niszczyć ideologicznych przeciwników III Rzeszy (poprzez stosowanie terroru, masowych egzekucji). Jedną z takich grup było *Einsatzgruppe C*, działające przy Grupie Armii „Południe” i na terenie Ukrainy.

¹⁰² R. Kuwałek (2005, s. 9) podaje, że był to czas między lipcem a październikiem, natomiast B. Musiał (2004, s. 29) wskazuje okres wrzesień – październik 1941 r.

¹⁰³ W dniu 23 czerwca 1942 r. Globocnik, podczas spotkania w Lublinie z Victorem Braackiem (zastępcą szefa Kancelarii Hitlera), stwierdzić miał na temat deportacji Żydów do obozów zagłady, że „należy pracować możliwie szybko, już choćby ze względu na zamaskowanie sprawy”. Niemożliwe było więc dokonanie takich zbrodni za pomocą obozów zagłady na terenach Europy Zachodniej, ze względu na opinię publiczną i rozgłos sprawy (R. Kuwałek 2008, s. 134).

Sowieckiego), które wymagały dużej obsady osobowej, trwały zbyt długo i były zbyt mocnym obciążeniem psychicznym dla wykonawców egzekucji, a stosowanie samochodów gazowych również było problemowe i czasochłonne.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na decyzję budowy bełżeckiego obozu było przerwanie akcji T4 ze względu na protesty Kościołów w Niemczech oraz niezadowolenie wśród niemieckiego społeczeństwa. „Bezrobotni” członkowie oddziałów zajmujących się przeprowadzaniem wyżej wymienionej akcji mogli zostać wykorzystani do organizowanej na jeszcze większą skalę operacji zagłady Żydów. Część kadry tych oddziałów wykorzystana została do założenia oraz kierowania ośrodkiem w Chełmnie nad Nerem, a część skierowana do Bełżca (R. Kuwałek 2008, s. 134).

Problematyczna w ocenie jest kwestia, czy Belzec miał się stać obozem „eksperymentalnym”, czy też miał stanowić wzorzec dla przyszłych tego typu ośrodków zagłady¹⁰⁴. C. Browning (1998, s.100, cyt. za: R. Kuwałek 2008, s. 134) stwierdził, że Belzec miał zostać ograniczony do pewnego terenu GG¹⁰⁵ i miał mieć charakter „eksperymentalny”. B. Musiał (2004, s. 35) natomiast jest zdania, że obóz w Bełżcu miał być centralnym obozem śmierci w GG, lecz w momencie trwających tam prac budowlanych zapadła również decyzja o budowie podobnego ośrodka w Sobiborze koło Włodawy. W. Chrostowski (2004, s. 21) natomiast określił Belzec jako pole ćwiczeniowe OR, gdzie wypracowane miały zostać metody psychologicznego nacisku i zniewolenia ofiar ludobójstwa oraz ich uśmiercania, które później zostały użyte w obozach w Sobiborze i Treblince.

Pierwsi SS-mani, związani wcześniej z akcją T4, zjawili się w Bełżcu pod koniec października, stąd decyzja (podejmowana pod presją czasu) w sprawie budowy ośrodka musiała zapadnąć już wcześniej, prawdopodobnie 13 października 1941 r. w trakcie narady Himmlera, Globocnika oraz wyższego dowódcy SS i policji w GG Hansa Krügera. W tym czasie Globocnik organizował sztab OR, gdzie poinformował podległych mu pracowników o planach operacji. Jednym z odpowiedzialnych za uformowanie sztabu był SS-Sturmbannführer Hermann Höfle¹⁰⁶. Miał za zadanie odpowiedni dobór funkcjonariuszy SS (jako kadry obozowej), uruchomienie obozów (późniejszych Sobiboru i Treblinka) i zorganizowanie deportacji ludności żydowskiej, co wiązało się ze ścisłą

¹⁰⁴ A. Czerkawski, M. Dunin-Wąsowicz (1967b) określają go mianem „poligonu śmierci”.

¹⁰⁵ Innymi słowy, Belzec miał być ośrodkiem, do którego przybywać miały transporty z określonego terenu GG, nie zaś z całego terytorium tej jednostki administracyjnej.

¹⁰⁶ Były kierownik Oddziału IV B w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy, specjalista od spraw żydowskich (R. Kuwałek 2005, s. 10).

współpracą z policją i placówkami SS w GG, niemiecką administracją cywilną, Koleją Wschodnią i RSHA. Innymi zadaniami, jakimi miał zajmować się Höfle, było zabezpieczenie i zagospodarowanie mienia po zamordowanych (R. Kuwałek 2005, s. 10).

Dnia 31 października 1941 r. do Bełżca przybyli dwaj członkowie załogi akcji T4 wraz z SS-Haupsturmführerem Richardem Thomalla¹⁰⁷ z SS-Zentralbauleitung w Lublinie, gdzie wyznaczono 30 polskich robotników do pracy nad tworzeniem obozu. Po przybyciu pierwszego komendanta obozu – SS-Obersturmführera Christiana Wirtha, zwolnił on polskich robotników i zastąpił ich grupą 120–150 Żydów aresztowanych w sąsiadującej z Bełżcem miejscowością Lubycza Królewska. Pierwsze prace polegały na oczyszczeniu terenu. Do połowy grudnia 1941 r. pojawiły się pierwsze baraki rozbieralni i komory gazowe. W trakcie budowy baraków, wachmani (strażnicy), którzy przybyli z obozu szkoleniowego SS w Trawnikach, kopali pierwsze doły przeznaczone na masowe groby. Całą akcją kierował wspomniany Thomalla, który w późniejszej fazie budowy przebywał już w Lublinie, gdzie prawdopodobnie przygotowywano plany budowy obozu w Sobiborze (R. Kuwałek 2005, s. 13).

2.1.5. Sobibor

Sobibor stał się po Belzcu drugim ośrodkiem zagłady, którego powstanie związane jest ściśle ze wspomnianą wcześniej OR. Na genezę tego miejsca składa się cały proces urzeczywistniania planu totalnej zagłady ludności żydowskiej, jaki miał miejsce w GG. Dokonywane przez nazistów liczne przesiedlenia Żydów, z mniejszych ośrodków miejskich oraz wsi do punktów koncentracyjnych położonych w obrębie większych miast, było pierwszym etapem kierowania tych ludzi do obozów śmierci. Miejsca takie sytuowano przy węźle kolejowym bądź przy linii kolejowej, co w praktyce oznaczało transport tych ludzi w ostateczne miejsca przeznaczenia, jakim były ośrodki zagłady. Kolejnym etapem była organizacja gett. Specyficzną formą tych miejsc były tzw. getta tranzytowe, zakładane w niewielkich miejscowościach położonych przy liniach kolejowych prowadzących do obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Rozpoczęcie wojny z ZSRR i związane z tym brak możliwości przesiedleń na wschód, liczne egzekucje i pogromy Żydów na terenach rosyjskich oraz proces szukania nowej,

¹⁰⁷ Architekt i konstruktor obozów w Bełżcu, Sobiborze i Treblince.

efektywnej metody uśmiercania dużej liczby ludzi stały się kolejnymi przyczynami do tworzenia miejsc zagłady (M. Bem 2013, s. 15–33).

Jak pisze M. Bem (2011, s. 73), nie można precyzyjnie określić, kiedy i w jakich okolicznościach podjęto decyzję o budowie obozu zagłady w Sobiborze. Wiadomo, że o zlokalizowaniu ośrodka decydował prawdopodobnie Globocnik, jako szef OR. Decyzja ta zapadła pod koniec lata 1941 r. (M. Bem 2013, s. 35), czyli w podobnym czasie, jak decyzja o założeniu obozu w Bełżcu. Według W. Sulimierskiego (1993, s. 9) postanowienia te miały miejsce na konferencjach w lutym i marcu 1942 r., organizowanych przez Heydricha i Eichmana, co jest stwierdzeniem błędnym, gdyż prace nad stworzeniem dużego obszaru oraz mocno rozbudowanego w swej postaci obozu nie mogły trwać 2–3 miesiące, szczególnie w okresie zimowym (obóz funkcjonował od maja 1942 r.). Jednocześnie relacje świadków wskazują na rozpoczęcie prac budowlanych już pod koniec 1941 r. (M. Bem 2011, s. 61–83).

Prace budowlane nowego ośrodka nadzorował Richard Thomalla¹⁰⁸. Na teren sąsiadujący ze stacją kolejową Sobibór grupa esesmanów przybywała trzykrotnie (jesienią 1941 r.) w celu dokonania pomiarów tych terenów oraz lasu po wschodniej stronie torowiska. Na przełomie 1941 i 1942 r. rozpoczęto dostarczanie materiałów budowlanych i sprowadzono tam 120 Żydów z obozu pracy w Ossowie (7 km na zachód od Sobiboru). Materiał budowlany zorganizowany był przez firmę *Deutsch Horst* i dostarczony z obozu w Krychowie w powiecie chełmskim oraz bezpośrednio ze stacji kolejowej w Chełmie. Baurath Moser¹⁰⁹ wraz z załogą przystąpili do zbadania topografii terenu, wyznaczenia granic obozu, zorganizowania potrzebnych materiałów, zaplanowania komunikacji wewnętrznej, karczowania lasu wraz z usunięciem korzeni, uzbrojenia terenu w energię elektryczną oraz wodę, odprowadzania ścieków oraz utworzenia sieci telefonicznej. Założenie obozu w istniejących warunkach było trudnym zadaniem, mimo wykorzystania zastanej infrastruktury budowlano-komunikacyjnej. Od jesieni 1941 r. do marca 1942 r. wykorzystywano okoliczną ludność do prac specjalistycznych związanych z obsługą odpowiedniego sprzętu oraz do prac rozładunkowych. Do pomocy sprowadzono również Żydów z okolicznych miast. Do końca marca 1942 r., kiedy to Sobibor stał się zamkniętym

¹⁰⁸ Według M. Bema (2013, s. 35) Thomalla, jako późniejszy komendant obozu w Sobiborze, nadzorował budowę ośrodka. W innej publikacji tego samego autora (2011, s. 62) „nadzór nad całą budową (i podobno nawet nad całym projektem) sprawował architekt budowlany Moser, wtedy urzędujący w Chełmie, a później przeniesiony do *Technische Hauptamt* w Krakowie. Można przypuszczać, że do momentu przyjazdu Thomalli do Sobiboru obszar przyległego obozu traktowany był już jako teren budowy”. Wynika z tego, że Thomalla był głównym zarządcą owych prac, Moser natomiast wykonawcą i kierownikiem budowy na miejscu.

¹⁰⁹ Inspektor budowlany, reprezentujący Zarząd Budowlany SS w Chełmie Centralnego Zarządu Budowlanego (M. Bem 2011, s. 62).

obiektem, nadzór nad terenem obozu i pracami budowlanymi sprawowali żołnierze z posterunku we Włodawie. Od tego czasu zaczęto pracować nad budową obiektów związanych z procesem eksterminacji, m.in. komory gazowej i dołów przeznaczonych do zakopywania zwłok oraz przygotowano część administracyjną i komendanturę (M. Bem 2011, s. 61–70). Budowa sobiborskiego obozu odbywała się w ścisłej tajemnicy, a okoliczni mieszkańcy nie wiedzieli do końca, jaką funkcję będzie pełnił to miejsce.

Ostatecznie obóz zaczął funkcjonować od maja 1942 r., a jego budowa przechodziła trzy fazy:

- 1) zasadnicza rozbudowa – od jesieni 1941 r. do końca lipca 1942 r.;
- 2) wstrzymanie funkcjonowania (naprawa linii kolejowej między Lublinem a Chełmem); to okres wykopywania i spalania zwłok, rozbudowa i modernizacja obozu – od lipca do października 1942 r.;
- 3) wznowienie działania ośrodka (zakończenie naprawy linii kolejowej Lublin-Chełm) – październik 1942 r.

Warto zaznaczyć, że rozbudowa i modernizacja obozu w Sobiborze po krótkim okresie funkcjonowania mogła być związana z planami całkowitego zamknięcia ośrodka w Bełżcu, co nastąpiło w połowie grudnia 1942 r. (M. Bem, s. 78–85).

2.1.6. Treblinka (II)

Ośrodek zagłady w Treblince (Treblinka II) był ostatnim z trzech, jakie funkcjonowały w GG w ramach OR. W literaturze przedmiotu geneza tego obozu jest ściśle związana z polityką eksterminacyjną III Rzeszy, gdzie okres funkcjonowania tego ośrodka przypadał na najintensywniejszy czas wspomnianej operacji.

Ustanowienie ośrodka zagłady Treblinka II było związane z istniejącym tam obozem pracy – Treblinka I. Już od początków okupacji niemieckiej, w trójkącie wsi Maliszewa, Poniatowo i Wólka-Okraglik (w powiecie sokołowskim), w odległości 6 km od stacji kolejowej Treblinka, hitlerowcy zajęli istniejącą tam prywatną żwirownię o bogatych pokładach kruszców (E. Kopówka 2002, s. 77; E. Kopówka i P. Rytel-Andrianik 2011, s. 35), które wykorzystywane były do budowy umocnień wojskowych (A. Czerkawski i M. Dunin-Wąsowicz 1967b). Doprowadzono do niej tor kolejowy z głównej linii Małkinia – Sokołów Podlaski. Urzędujący tam starosta powiatowy – Sturmabführer Ernst Gramss – zainicjował powstanie spółki, której celem była produkcja betoniarska oparta na złożach żwirowni. Na wspomnianej stacji stał parowóz przeznaczony

tylko i wyłącznie do pracy w żwirowni. Jednak wydobyć z czasem spotkało się z problemami braku siły roboczej, a przez chwilę, po ataku na Związek Radziecki, nawet zaprzestano tej działalności. Późnym latem 1941 r. Gramss postanowił powołać tam obóz pracy, którego komendantem został SS-Hauptsturmführer Theo van Eupen, dotychczasowy urzędnik starostwa w Sokołowie Podlaskim. Do pracy w obozie przeznaczane zostały tzw. „oporne elementy” z powiatu sokołowsko-węgrowskiego. Początkowo obóz liczył kilkadziesiąt więźniów. Zlokalizowany był w zabudowaniach gospodarczych przy żwirowni oraz podlegał lokalnym władzom administracyjnym. Zgodnie z zarządzeniem gubernatora dystryktu warszawskiego – Ludwiga Fischera, z 15 listopada 1941 r., postanowiono m.in.:

- utworzyć obóz pracy w Treblince, w powiecie sokołowskim;
- umieszczać na okres 2–6 miesięcy wszystkich, którzy wykroczyli przeciwko zakazowi lub nakazowi wydanemu przez niemiecki urząd w GG¹¹⁰;
- umieszczonych w obozie zająć surową pracą.

Zarządzenie weszło w życie z mocą wsteczną od dnia 1 września 1941 r. O jego wydaniu poinformowano opinię publiczną, co było jedynym przypadkiem podania do publicznej wiadomości faktu utworzenia obozu pracy. Kierowane do obozu były również osoby cywilne w odwecie za akcje zbrojne polskiego podziemia, za nieprzestrzeżenie godziny policyjnej, za podejrzenie o pomoc zbiegłym i ukrywającym się jeńcom radzieckim oraz wszelkie przejawy oporu wobec władzy okupacyjnej (nawet te najbardziej absurdalne). Obóz objęto przepisami wykonawczymi, które miały jedynie zatrzeć faktyczny cel tego miejsca – wyniszczenie więźniów przez pracę. Początkowo nosił on nazwę *Arbeitserziehungslager* (Wychowawczy Obóz Pracy), później przemianowany na *Der SS – und Polizeiführer im Distrikt Warschau Arbaitslager Treblinka*. Przyjęto również nazwę Treblinka I, w celu odróżnienia od późniejszego obozu zagłady – Treblinka II (E. Kopówka 2002, s. 77–83; E. Kopówka i P. Rytel-Andrianik 2011, s. 35–38).

Prace nad powstaniem obozu zagłady w Treblince rozpoczęły się na początku kwietnia 1942 r. Do Poniatowa przybyła grupa SS-manów, dokonująca inspekcji najbliższej okolicy, i wyznaczyła ok. 13 ha¹¹¹ terenu pomiędzy Poniatowem i Wólką Okrąglik.

¹¹⁰ Dotyczyło osób, które m.in. nie stosowały się do nakazu urzędu pracy, odmawiały pracy, nie wypłacały na czas nałożonego kontyngentu dostawy, naruszały przepisy o pracy, handlowały bez pozwolenia (E. Kopówka 2002, s. 81–82).

¹¹¹ E. Kopówka (2002, s. 7) stwierdza, że drutem kolczastym otoczono 17 ha gruntów. Różnica ta wynikać może z faktu, iż w trakcie inspekcji terenu jedynie oględnie wyznaczono obszar pod przyszły obóz. Dokładne wyznaczenie granic ośrodka (przez okrążenie go drutem kolczastym) wykonano w trakcie rozpoczęcia prac budowlanych.

Po kilku tygodniach na miejsce przybyły ciężarówki z rurami, materiałami sanitarnymi, cementem i deskami. Miejsce zostało również podpięte pod linię telefoniczną z okoliczną pocztą oraz wyznaczono drogę przez las na plac budowy. Nadzór nad budową sprawował Thomalla, a załoga stacjonująca w obozie (później jako kadra obozowa) wybrana została z grupy SS-manów zaprawionych w masowym uśmiercaniu ludzi (podobnie jak w przypadku Sobiboru i Bełżca). Do pracy nad budową ośrodka sprowadzono Żydów z okolicznych miejscowości (Węgrowa i Stoczek Węgrowski) oraz polskich więźniów z obok położonego obozu pracy Treblinka I. Plac budowy został również zaopatrzony w materiały z Sokołowa Podlaskiego, Kosowa Lackiego oraz te dostarczone przez komisarza warszawskiego getta – SS-Untersturmführera Heinza Auerswalda. Prócz tego, robotnicy używali lokalnych zasobów, m.in. piasku, gliny oraz drewna z pobliskich lasów. Obóz został utworzony w ciągu ok. dwóch miesięcy. Do jego budowy wykorzystano ok. 400 więźniów (W. Chrostowski 2004, s. 25–26; E. Kopówka i P. Rytel-Andrianik 2011, s. 76–78).

W dniu 7 czerwca 1942 r. pierwszy komendant obozu w Treblince – Irmfried Ebert – poinformował komisarza getta warszawskiego, że Treblinka II jest gotowa do przyjęcia pierwszego transportu, który planowano skierować 11 czerwca. Ostateczne prace nad budową ośrodka zostały zakończone pod koniec tego samego miesiąca (W. Chrostowski 2004, s. 32).

2.1.7. ZAL/KL Płaszów

Geneza obozu w Płaszowie ściśle związana jest z gettem krakowskim. Przed II wojną światową w Krakowie mieszkało blisko 60 tys. Żydów. Po objęciu władzy w GG przez nazistów, na czele z gubernatorem Hansem Frankiem, dokonywali oni stopniowego ograniczania praw Żydów, dążąc do ich całkowitego wysiedlenia ze „stolicy” GG – Krakowa. Pierwsze wysiedlenia rozpoczęły się w maju 1940 r. i trwały etapami do kwietnia 1941 r. (ostatnia lista transportowa pochodzi z 2 kwietnia). Oficjalna liczba wysiedlonych Żydów sięga 55 tys. osób¹¹². W marcu 1941 r. w Krakowie utworzono getto, do którego kierowano ludzi z okolicznych miejscowości. W październiku 1941 r. liczyło 17 tys. mieszkańców. Zapowiedź akcji całkowitego „rozwiązania kwestii żydowskiej”, w myśl ustaleń konferencji w Wannsee, rozpoczęła falę wysiedleń z getta krakowskiego.

¹¹² Liczbę tę podał w swoim przemówieniu podsumowującym akcję wysiedleń krakowski Stadthauptmann Rudolf Pavlu w dniu 1 grudnia 1941 r. (R. Kotarba 2009, s. 13).

W czerwcu 1942 r. zainicjowano zagładę Żydów przez kierowanie ich do ośrodka zagłady w Bełżcu. Akcja rozłożona była na dziesięć dni i w jej efekcie wywieziono blisko 5 do 7 tys. ludzi, a getto zostało zmniejszone w swych rozmiarach. W październiku tego samego roku dokonano kolejnej akcji wysiedleńczej, w wyniku której do obozu w Bełżcu wywieziono 7 tys. osób. Po raz kolejny getto zmniejszono, dzieląc je na dwie części: A – dla pracujących i B – dla pozostałych. Utworzenie części B było jednoznaczne z przeznaczeniem osób tam zgromadzonych na śmierć (R. Kotarba 2009, s. 13–20).

Na podstawie decyzji Himmlera, wyrażonej w piśmie z 19 lipca 1942 r. do SS-Obergruppenführera Friedricha Wilhelma Krügera, będącego m.in. pełnomocnikiem Himmlera do spraw umocnienia niemieckości w GG¹¹³, chciano zakończenia przesiedleń do ośrodków zagłady do 31 grudnia 1942 r. W getcie pozostać mieli zdolni do pracy w wieku od 16 do 35 lat. W dniu 10 listopada 1942 r. Krüger utworzył getta w niektórych miejscowościach dystryktów: radomskiego, krakowskiego i galicyjskiego. W dystrykcie krakowskim mogły funkcjonować getta jedynie w: Krakowie, Bochni, Tarnowie, Rzeszowie i Przemyślu. Poza nimi, Żydzi przebywać mogli jedynie w obozach pracy. W ten sposób szybko tworzone nowe obozy pracy, gdzie w myśl rozkazu Himmlera można byłoby upatrywać się zaczątków późniejszego obozu w Płaszowie. Getto krakowskie zlikwidowano ostatecznie w marcu 1943 r. (R. Kotarba 2009, s. 20–21).

Według tajnego rozkazu Himmlera z 9 października 1942 r., nakazano skoszarować wszystkich Żydów pracujących na potrzeby armii w obozach pracy podległych SS. Żydzi krakowscy mieli zostać osadzeni w wydzielonej części getta i stamtąd rozprowadzani do robót. W październiku prawdopodobnie musiała powstać decyzja o budowanie obozu w Płaszowie (konkretnej daty nie da się ustalić), który miał na pewien czas rozwiązać sprawy wykorzystania żydowskiej siły roboczej z getta i jednocześnie doprowadzić do realizacji zagłady w Krakowie. Administracja Krakowa była zgodna co do szybkiego umieszczenia Żydów w barakach poza miastem. Obóz w Płaszowie, funkcjonujący początkowo jako Julag I, miał nosić od tamtej pory nazwę: *Zwangsarbeitslager Płaszow der SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau* (w skrócie: ZAL Płaszow)¹¹⁴. Był to karny obóz pracy przymusowej dla Żydów. W dniu 27 listopada 1942 r. wydano rozkaz o skoncentrowaniu w ZAL Płaszow wszystkich tych Żydów, którzy byli zatrudnieni

¹¹³ <http://generalgouvernement.pl/biografie/funkcjonariusze/krueger-friedrich-wilhelm> [dostęp: 13.03.2014].

¹¹⁴ W Krakowie w 1942 r. były trzy obozy pracy dla Żydów (w skrócie: Julag, od niemieckiej nazwy *Judenarbeitslager*). Obóz w Płaszowie otrzymał nazwę Julag I, w Prokocimiu – Julag II, a w Bieżanowie – Julag III. Z chwilą rozwiązania getta krakowskiego, obozy te zlikwidowano, a więźniów przeniesiono do obozu w Płaszowie, który przemianowano na obóz pracy przymusowej podległy dowódcy SS i policji dystryktu krakowskiego (T. Wroński 1981, s. 6).

w zakładach zbrojeniowych, w placówkach wojskowych i firmach prywatnych realizujących zamówienia dla wojska. Na czas budowy obozu ludność żydowska miała być umieszczona w specjalnej części getta – *Arbeitsghetto* (R. Kotarba 2009, s. 23).

Pierwsze prace budowy obozu rozpoczęto w połowie lata 1942 r., a właściwie w październiku (A. Chwalba 2002, s. 143). Początkową budową obozu zajęła się firma *Deutche Wohn- und Siedlungsgenossenschaft GmbH* pod kierownictwem inż. arch. Rudolfa Lukasa. Założeniem jego planu było utworzenie obozu o powierzchni 15 ha dla ok. 4–5 tys. ludzi. Do pracy wyznaczono blisko 200 robotników pochodzenia żydowskiego, których kierowano do robót przy burzeniu dwóch cmentarzy (z 1887 i 1932 r.). Na terenie tych cmentarzy prowadzono prace przygotowujące teren po budowę baraków przyszłego obozu.

Wzniesienie obozu na cmentarzach nie było bez znaczenia. Jeszcze w lecie 1942 r. chowano tam zmarłych, baraki budowano na ich grobach, a podczas prac budowlanych odkopywano szczątki ludzkie. Miało to potęgować grozę tego miejsca (R. Kotarba 2009, s. 26). W toku prac budowlanych dokonywano licznych wysiedleń oraz wyburzania większości obiektów na terenie budowy. Wybrane obiekty adaptowano na nowe cele związane z działalnością obozu. Ze względu na bezpieczeństwo, szereg budynków mieszkalnych i fabrycznych po stronie ul. Wielickiej zrównano z ziemią, a zadrzewienia i zakrzewienia w otoczeniu obozu usunięto dla osiągnięcia przejrzystości terenu. Tereny pod obóz zajmowano bez jakichkolwiek postępowań prawnych, całkowicie dowolnie i bez odszkodowań (R. Kiełkowski 1981, s. 109; R. Kotarba 2009, s. 26).

Prócz tego, nazisci wyznaczyli specjalne komando robocze, tzw. *Barackenbau*, liczące 300 ludzi, potem 500 (głównie wykwalifikowanych robotników). Wznosili oni baraki i byli w nich systematycznie osadzani. W grudniu 1942 r. skoszarowano pierwsze grupy w nieukończonych budynkach. W początkowej fazie kierownictwo budowy narzekało na niedostatki materiałów i ludzi. Z czasem organizowano grupy inżynierów odpowiedzialnych za konkretne elementy (np. kanalizację, elektrykę), sprowadzono firmy budowlane, bezrobotnych z miasta, fachowców i zwykłych robotników, przewoźników i furmanów. Budowę rozpoczęto od postawienia pierwszych baraków na przedłużeniu ul. Jerozolimskiej, od północno-zachodniego narożnika nowego cmentarza. Kolejne prace miały na celu usytuowanie 60 baraków na rezerwie gruntowej cmentarza żydowskiego (T. Wroński 1981, s. 4–6; R. Kotarba 2009, s. 23–26).

2.2. Okres działalności

Określenie dokładnych ram czasowych funkcjonowania obozów nie jest możliwe. Wynika to z doboru kryteriów, na podstawie których ustala się zakres czasowy istnienia tych ośrodków. Wśród kryteriów wskazujących na początek działalności można bowiem przyjąć różne daty, np. przybycia pierwszych transportów, rozpoczęcia budowy obozów (gdzie w większości przypadków budową zajmowali się pierwsi więźniowie¹¹⁵) czy przystosowanie obozów do przyjęcia pierwszych pociągów z więźniami oraz uśmiercania.

Za początek działalności obozów koncentracyjnych uznano czas stanowiący datę przybycia pierwszego transportu więźniów. W przypadku obozów zagłady autor rozprawy przyjął datę pierwszego transportu osób przeznaczonych na zagładę (co związane jest z funkcją tego typu miejsc – eksterminacją). Za kres funkcjonowania obozów koncentracyjnych autor uznał dni uwolnienia ostatnich więźniów, natomiast w przypadku obozów śmierci były to dni dotarcia ostatnich transportów z osobami przeznaczonymi do eksterminacji bądź daty ostatnich masowych mordów.

Pierwszym z omawianych obozów jaki powstał na ziemiach polskich był Auschwitz I (później wchodzący w skład kompleksu Auschwitz-Birkenau). Datą rozpoczęcia funkcjonowania był 14 czerwca 1940 r., czyli dzień przybycia pierwszego transportu z Tarnowa¹¹⁶. Swoje istnienie (jako kompleks Auschwitz-Birkenau) zakończył 27 stycznia 1945 r., po wkroczeniu Armii Czerwonej do obozu (i uwolnieniu pozostałych więźniów), mimo iż proces likwidacji obozu¹¹⁷ trwał od połowy 1944 r. (tab. 2).

Drugim w kolejności powstania obozem na ziemiach okupowanej Polski był KL Lublin. Prace budowlane rozpoczęto w nim w październiku 1941 r., kiedy do obozu koncentracyjnego w Lublinie przybył pierwszy transport więźniów – jeńców radzieckich, w liczbie ok. 2 tys. (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 306; J. Marszałek 1991, s. 46),

¹¹⁵ Według autora pracy, pierwszym transportem należałoby określić tę grupę ludzi, która przybyła do obozów zagłady w celu eksterminacji, a do koncentracyjnych – w celu uwięzienia. Przybycie takich transportów do określonego obozu nie oznaczało, że budowa całego miejsca została ukończona.

¹¹⁶ W dniu 29 kwietnia 1940 r. Glücks powołał Hössa na komendanta obozu w Oświęcimiu i dostarczył 300 miejscowych obywateli polskich pochodzenia żydowskiego jako siłę roboczą w celu tworzenia pierwszych budynków administracyjno-gospodarczych (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 359).

¹¹⁷ Himmler, w związku ze zbliżającym się frontem do Oświęcimia oraz rozpowszechnieniem się informacji o obozach w zagranicznej prasie, nakazał w okresie październik–listopad 1944 r. przerwanie gazowań w Auschwitz i zniszczenie komór gazowych w krematoriach. Ostatnie z nich – krematorium V – zostało zniszczone 26 stycznia 1945 r. Do tego czasu więźniowie umierali z głodu, strzałów i chorób (D. Dwork i R. Pelt 2011, s. 359).

stanowiących siłę roboczą przy wznoszeniu obozu¹¹⁸. Obóz funkcjonował do 22 lipca 1944 r., kiedy nocą załoga opuściła to miejsce, a pozostali więźniowie opuścili teren lagru (*Obozy hitlerowskie...* 1979, s. 310). W dniu 23 lipca do obozu wkroczyły oddziały radzieckie (T. Mencil 1991, s. 416) (tab. 2).

W podobnym okresie funkcjonował ośrodek zagłady Kulmhof (w Chełmnie n. Nerem). Pierwszy transport z Koła przybył tam 8 grudnia 1941 r. i data ta uznawana jest za czas uruchomienia obozu (S. Krakowski 2004, s. 11), ponieważ miał on odgrywać rolę eksterminacyjną (organizację ośrodka rozpoczęto już w październiku tego samego roku). Funkcjonował on w pierwszej fazie do 7 kwietnia 1943 r., czyli do momentu wysadzenia pałacu i zburzenia krematoriów (J. Gulczyński 1990, s. bn). Decyzja o zamknięciu ośrodka w Chełmnie spowodowana była modyfikacjami w realizacji planu zagłady Żydów od początku wiosny 1942 r.¹¹⁹ Kulmhof wznowił działanie w okresie wiosna-lato 1944 r., a od 23 czerwca do 15 lipca deportowano do tego obozu ponad 7 tys. ludzi, po zamordowaniu których zakończono masowe ludobójstwo¹²⁰. Załoga obozu wraz z kilkudziesięcioma więźniami żydowskimi pozostała na miejscu do momentu zbliżenia się Armii Czerwonej, a do tego czasu trwało intensywne zacieranie śladów po zbrodniach (S. Krakowski 2004, s. 12). W nocy z 17 na 18 stycznia 1945 Niemcy rozstrzelali ostatnich (blisko 47) więźniów. Dzień 18 stycznia 1945 r. można przyjąć za datę zakończenia działalności Kulmhof (P. Montague 2012, s. 168–174) (tab. 2).

Jako pierwszy z obozów zagłady wchodzących w skład OR uruchomiony został Belzec. Jego budowę rozpoczęto już 1 listopada 1941 r. Jednakże właściwą datą rozpoczęcia ludobójczej działalności był 17 marca 1942 r., gdy do obozu zaczęły przybywać transporty z Lublina i Lwowa¹²¹. Obóz w Bełżcu działał w określonych fazach. Pierwsza faza eksterminacji zakończyła się 16 kwietnia 1942 r. Do drugiej połowy maja

¹¹⁸ Prócz nich do budowy KL Lublin zatrudniono mieszkańców okolicznych miejscowości oraz grupę Żydów – żołnierzy Wojska Polskiego.

¹¹⁹ Brak sił roboczych związany z przedłużającą się wojną spowodował zmiany w ludobójczych planach nazistów. Pozostawiono nie likwidować części gett, lecz pozostawić w nich ludzi w celach eksploatacji niewolniczej siły roboczej, co określono planem wyniszczenia przez pracę – *Vernichtung durch Arbeit*. Szczególną rolę w tym planie odegrał jeden ze współorganizatorów obozu w Chełmnie – Hans Biebow. Dążył on do czasowego pozostawienia getta łódzkiego, co zapewniało mu możliwość dalszego bogacenia się. Jednocześnie brał udział w selekcjach podczas dalszej likwidacji gett w Kraju Warty, wybierając określoną liczbę ofiar do pracy w getcie łódzkim. W marcu 1943 r. wszystkie żydowskie skupiska na terenie Kraju Warty były już zlikwidowane, z wyjątkiem okrojonego getta łódzkiego. Gdy w 1944 r. zapadła decyzja o likwidacji tegoż, wznowiono działalność obozu w Chełmnie nad Nerem (S. Krakowski 2004, s. 11–12).

¹²⁰ Jak podaje A. Grzegorzczak (2014, s. 96), w celu palenia zwłok, podobnie jak w pierwszym okresie działalności, wybudowano dwa krematoria.

¹²¹ R. Kuwałek (2008, s. 145) wspomina, że pierwsze gazowania w celach testowych komór gazowych odbyły się pod koniec lutego lub na przełomie lutego i marca 1942 r., wykonane na grupie robotników żydowskich, którzy zostali zabrani do obozu z Lubyczy Królewskiej. Działo się to przed przybyciem transportów z 17 marca 1942 r.

1942 r. do obozu nie przybywały żadne transporty, a sam ośrodek był chroniony przez grupę wartowników pochodzących z Trawnik. Kolejna faza deportacji nastąpiła pod koniec maja 1942 r. Po 18 lub 19 czerwca tego samego roku znowu zamknięto obóz dla transportów i zaczął się nowy okres w jego funkcjonowaniu. Obóz przebudowywano, głównie w zakresie komór gazowych, prawdopodobnie do 8–9 lipca 1942 r.¹²² Transporty do obozu w Bełżcu przybywały do połowy grudnia 1942 r., a ostatni z nich datowany jest na 11 grudnia. Po tym wydarzeniu, kolejnym etapem w funkcjonowaniu obozu była akcja masowego palenia ciał i likwidacji ośrodka¹²³ (R. Kuwałek 2008, s. 146–165) (tab. 2).

Już w trakcie funkcjonowania Bełzca, do życia powołano obóz zagłady w Sobiborze. Pierwsze prace pomiarowe i planistyczne pod przyszły obóz rozpoczęły się już jesienią 1941 r.¹²⁴, a właściwe prace budowlane trwały od marca 1942 r. Po ukończeniu budowy w kwietniu 1942 r., pierwsze masowe transporty zaczęły przybywać od 6 maja¹²⁵. Tę datę można uznać za oficjalny czas rozpoczęcia funkcjonowania obozu sobiborskiego. Działał on praktycznie nieprzerwanie, z wyjątkiem okresu od końca lipca do października 1942 r., kiedy wstrzymano transporty masowe ze względu na naprawę linii kolejowej między Lublinem a Chełmem oraz ogólną rozbudowę i modernizację kompleksu. Dodatkowym czynnikiem, mającym wpływ na czasowe zawieszenie działalności ośrodka zagłady miał być od czerwca 1942 r. problem z rozkładającymi się zwłokami, składowanymi w wielkich dołach. Wraz z podjęciem decyzji o wykopaniu i spaleniu zwłok, zaplanowano rozbudowę i modernizację obozu. Jednocześnie rozważano możliwość całkowitego zamknięcia obozu w Bełżcu wraz z przewidywanymi deportacjami Żydów holenderskich i francuskich do Sobiboru od początku 1943 r. (M. Bem 2011, s. 82–85). Dopiero udany bunt więźniów obozu sobiborskiego 14 października 1943 r. przerwał jego istnienie, co było jednoznaczne z zakończeniem masowych mordów. Pozostali w obozie więźniowie zostali rozstrzelani. Do grudnia 1943 r. ukończono wszelkie prace związane z likwidacją obozu w Sobiborze (M. Bem 2013, s. 101–104) (tab. 2).

¹²² M. Tregenza (2001, s. 187) podaje datę 7 lipca 1942 r.

¹²³ Całkowita likwidacja obozu (rozebranie budynków i urządzeń obozowych) nastąpiła do czerwca 1943 r., a członkowie ostatniego Sonderkommanda biorącego udział w likwidacji obozu zostali wywiezieni do Sobiboru i tam zamordowani (<http://www.belzec.eu/articles.php?acid=77>).

¹²⁴ M. Bem w swojej publikacji z 2011 r. na s. 63–64 jako czas rozpoczęcia inwentaryzacji terenu i pomiarów podaje jesień 1942 r., co jest błędem, ponieważ w tym czasie obóz już funkcjonował. Rok 1941, jako czas prac pomiarowych, Bem wskazuje poprawnie w swojej późniejszej pracy o obozie (2013, s. 35).

¹²⁵ Pierwszy transport 250 Żydów, przywiezionych z obozu pracy przymusowej w Krychowie w pierwszych dniach maja 1942 r., był grupą doświadczalną w procesie zagazowywania (http://www.izrael.badacz.org/historia/szoa_obozy_sobibor.html [dostęp: 17.04.2014]).

W Treblince wszelkie prace budowlane, trwające od kwietnia 1942 r., zakończono 11 lipca 1942 r. (E. Kopówka 2002, s. 7; W. Chrostowski 2004, s. 24–25). Pierwszy masowy transport przybył tam 23 lipca 1942 r. i ten dzień można uważać za oficjalną datę rozpoczęcia funkcjonowania obozu zagłady. Ważnym wydarzeniem w jego dziejach był bunt więźniów, który miał miejsce 2 sierpnia 1943 r. Stanowił punkt zwrotny w dziejach obozu, przybliżając Niemców do decyzji o jego zlikwidowaniu (E. Kopówka i P. Rytel-Andrianik 2011, s. 107–113). 19 sierpnia 1943 r. był datą przybycia ostatniego transportu do ośrodka zagłady. Ostatnie gazowanie jednak miało miejsce 21 sierpnia 1943 r.¹²⁶ i tę datę autor uznaje za zakończenie funkcjonowania obozu. Rozwiązanie ośrodka zagłady i całkowite zrównanie go z ziemią trwało do 17 listopada tego roku (tab. 2).

Datę rozpoczęcia funkcjonowania obozu ZAL/KL Plaszow trudno jednoznacznie określić. Budowa rozpoczęła się jesienią 1942 r., a dokładniej w listopadzie, kiedy skierowano grupę ok. 200 robotników do budowy obozu przy burzeniu pomników cmentarnych i przygotowaniu terenu pod budowę baraków. Należy podkreślić, że w tym czasie tworzył się przyszły obóz pracy przymusowej¹²⁷, a nie obóz koncentracyjny. Jak podaje R. Kotarba (2009, s. 24), utworzone komanda pracy były doprowadzane na teren powstającego obozu, a ich zadaniem było wzniesienie pierwszych baraków. Pracownicy tych komand byli sukcesywnie osadzeni w powstających zabudowaniach. Można zatem uznać ich jako pierwszych więźniów obozu Plaszow (niepełniącego jeszcze funkcji koncentracyjnej). Trudno jednak określić dokładną datę osadzenia ich w powstającym obozie¹²⁸. Dlatego należałoby odnieść się do okresu, kiedy pełnił on funkcję obozu koncentracyjnego. Zmiana funkcji nastąpiła 10 stycznia 1944 r.¹²⁹ i tę datę należy uznać za moment rozpoczęcia funkcjonowania obozu jako koncentracyjnego. Ostatecznie KL Plaszow przestał funkcjonować 16 stycznia 1945 r., kiedy to wywieziono ostatnią grupę więźniów do KL Auschwitz-Birkenau (T. Wroński 1981, s. 33) (tab. 2).

¹²⁶ http://www.deathcamps.org/treblinka/treblinka_pl.htm [dostęp: 17.04.2014].

¹²⁷ *Zwangsarbeitslager Plaszow des SS- und Polizeiführers im Distrikt Krakau* (w skrócie: ZAL).

¹²⁸ R. Kotarba (2009, s. 25) podaje dokładną datę 10 grudnia 1942 r., kiedy odemani wyłapywali na ulicach getta ludzi bez odpowiednich dokumentów, których odesłali do budowy baraków w obozie Plaszow. Warto jednak podkreślić, że w tym czasie jako więźniowie byli już osadzeni pierwsi robotnicy obozowi.

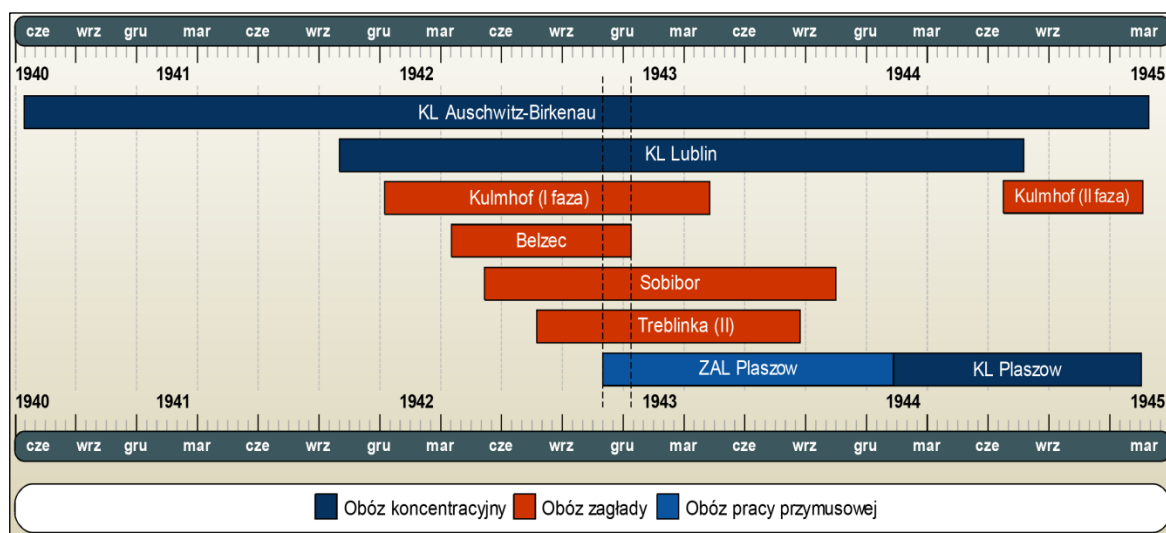
¹²⁹ Według R. Kotarby (2009, s. 39). T. Wroński (1981, s. 7) podaje natomiast datę 11 stycznia.

Tab. 2. Okres działalności obozów

OBÓZ	RODZAJ OBOZU	ROZPOCZĘCIE	ZAKOŃCZENIE	OGÓŁEM (w miesiącach)
AUSCHWITZ-BIRKENAU	koncentracyjny	14 VI 1940	27 I 1945	55
KL LUBLIN	koncentracyjny	X 1941	22 VII 1944	33
KULMHOF	(I FAZA)	08 XII 1941	07 IV 1943	23
	(II FAZA)	23 VI 1944	18 I 1945	
BELZEC	zagłady	17 III 1942	11 XII 1942	9
SOBIBOR	zagłady	06 V 1942	14 X 1943	17
TREBLINKA (II)	zagłady	23 VII 1942	21 VIII 1943	13
ZAL PLASZOW	pracy przymusowej	XI 1942	10 I 1944	14
KL PLASZOW	koncentracyjny	10 I 1944	16 I 1945	12

Źródło: opracowanie własne

Warto zaznaczyć, że na terenie okupowanej Polski w czasie II wojny światowej, tylko w okresie jednego miesiąca¹³⁰ (od listopada do grudnia 1942 r.) funkcjonowały jednocześnie wszystkie z badanych obozów (ryc. 15).

Ryc. 15. Oś czasu działalności obozów koncentracyjnych i zagłady

Linią przerywaną został oznaczony czas, w którym wszystkie obozy działały jednocześnie.

Źródło: opracowanie własne

Pewien wyjątek stanowił KL Plaszow, który w przywoływanym okresie pełnił dopiero funkcje obozu pracy przymusowej. Najdłużej istniejącym lagrem stał się KL Auschwitz-Birkenau, funkcjonujący niemal przez cały okres okupacji. Świadczy to o jego dominującej roli wśród badanych obozów koncentracyjnych. Obozy zagłady OR działały w podobnym do siebie czasie, lecz zróżnicowanie pod względem łącznej liczby miesięcy.

¹³⁰ Na ryc. 15 zaznaczone przerywanymi liniami.

Ośrodek w Bełżcu funkcjonował najkrócej, co w pewnym sensie koreluje z jego eksperymentalnym charakterem.

2.3. Funkcje

Pojęcie funkcji jest wieloznaczne, a jego zakres znaczeniowy jest zależny od konkretyzacji przez poszczególne dyscypliny naukowe, w których to pojęcie stanowi podstawową kategorię opisu i wyjaśnienia obiektu badania (A. Suliborski 2010, s. 55–56). W rozumieniu potocznym (semantycznym)¹³¹, wieloznaczność słowa „funkcja” pozwala na jego stosowanie w opisach geograficznych różnych problemów geografii społeczno-ekonomicznej¹³². W związku z tym można zdefiniować to pojęcie również w odniesieniu do obozów. Inspirując się definicjami funkcji miast, zaproponowanymi przez W. Maikę¹³³ (S. Liszewski i W. Maik 2000, s. 179), M. Kielczewską-Zaleską¹³⁴ (1972, s. 110) i A. Suliborskiego¹³⁵ (S. Liszewski i W. Maik 2000, s. 179), semantycznym znaczeniem pojęcia „funkcja” oraz kontekstem historycznym nazistowskich obozów, można przyjąć, że funkcja obozu to w ogólnym znaczeniu zadanie (rola), jaką pełnił lager w systemie

¹³¹ Funkcja w tym znaczeniu oznacza: czynność, działanie, zadanie, obowiązek czegoś, stanowisko, rola, znaczenie czegoś lub kogoś (A. Suliborski 2010, s. 55).

¹³² A. Suliborski (2010, s. 61, cyt. za: A. Mandal 2013, s. 55–56) wyróżnia sześć znaczeń terminu „funkcja”: 1) refleksji poznawczej (metafory) – funkcja miasta w tym kontekście jest efektem refleksji podmiotu (obserwatora, badacza) dotyczącej rzeczywistości miejskiej i zależna jest ona od branych pod uwagę przez autora kryteriów [...]; 2) rodzaju działalności jego mieszkańców (struktury społeczno-zawodowej) [...]; 3) cechy przedmiotu lub miejsca (rzeczy, elementu) – funkcja w tym ujęciu jest cechą odnoszącą się do materialnej formy przestrzeni miejskiej, przeznaczenia i użytkowania przedmiotu i miejsca [...]; 4) rodzaju istniejących w nim miejsc pracy (funkcji działań miejskich) [...]; 5) skupiska miejsc pracy lub miejsc zamieszkania – funkcja definiowana w ten sposób opisuje miasta jako miejsce koncentracji dwóch podstawowych elementów zagospodarowania miejskiego (zabudowy mieszkaniowej i zakładów pracy) [...]; 6) relacji (ujęcie strukturalno-funkcjonalne) – funkcja badanego miasta w tym znaczeniu odnosi się do konkretnego systemu osadniczego, w którego skład to miasto wchodzi (określa funkcję, jakie w nim pełni), i zależna jest od funkcji innych tworzących go miast.

¹³³ Zdaniem W. Maiki (2000, s. 179) „zwykle przez funkcję miasta rozumie się jego działalność jako pewnej całości, czyli taką, która jest nie tylko racją bytu miasta, ale pozwala je wyróżnić i zidentyfikować w przestrzeni geograficznej. Chodzi zatem o działalność miasta skierowaną na zewnątrz, która jest podstawą rozwoju miasta i stwarza zasoby niezbędne dla jego egzystencji. Świadczą o tym, będące w powszechnym użyciu, takie terminy, jak: miasto przemysłowe, miasto handlowe i inne. W tym wypadku pojęcie funkcji wiąże się z rolą, jaką dane miasto odgrywa w systemie gospodarki narodowej i w przestrzeni społeczno-ekonomicznej”.

¹³⁴ „Funkcje miasta są to główne dziedziny działalności jego mieszkańców, od których zależy życie i rozwój miasta” (M. Kielczewska-Zaleska 1972, s. 110).

¹³⁵ A. Suliborski pod pojęciem funkcji miejskich rozumie każdą działalność społeczno-gospodarczą wykonywaną w mieście, niezależnie od jego rangi ekonomicznej i przestrzennej, rozpatrywaną z punktu widzenia tego miasta, jak również systemu osadniczego, w skład którego ono wchodzi. Omawiane pojęcie oznacza także położenie jednostki osadniczej w systemie powiązań bądź też cel istnienia tej jednostki i zadania, które ona spełnia (S. Liszewski i W. Maik 2000, s. 179).

nazistowskich obozów, będących narzędziem realizacji polityki III Rzeszy, bądź też dziedziną działalności obozu lub przeznaczenia więźniów w nim osadzonych¹³⁶.

W rezultacie pełnionej funkcji obozy zajmowały określone miejsce w systemie hierarchii lagrów. Przykładem jest tu nadrzędna rola obozu koncentracyjnego (KL), odgrywającego rolę obozu głównego, w stosunku do jego podobozów (filii), realizujących odmienne zadania (przede wszystkim obozów pracy) i działających na rzecz obiektu hierarchicznie wyższego. Oprócz tego istniały obozy spełniające właściwe dla siebie funkcje, a co za tym idzie tworzące swoiste sieci obozów o konkretnym profilu funkcjonalnym, m.in.: koncentracji i uwięzienia ludzi (np. jako główne państwowe obozy koncentracyjne), pracy przymusowej, germanizacji, z przeznaczeniem dla jeńców wojennych, czy na masową zagładę.

W literaturze przedmiotu często podstawowe zadanie pełnione przez obozy koncentracyjne łączy się z funkcją zagłady¹³⁷. W przypadku obozów zagłady funkcją główną była masowa eksterminacja. Poza tym wiele obozów realizowało, oprócz zadań głównych, dodatkowe funkcje, takie jak np.: grabież mienia czy wynajem siły roboczej. Odnosząc się do badanych obozów należy dokonać wnikliwego wglądu w problematykę zadań realizowanych przez poszczególne z nich.

F. Piper (1995, s. 99–101) jest zdania, że zasadniczym celem funkcjonowania KL Auschwitz-Birkenau od początku do końca była eksterminacja (obok funkcji typowej dla obozów koncentracyjnych), a cele takie, jak: eksploatacja siły roboczej więźniów, grabież mienia ofiar, utylizacja zwłok czy eksperymenty medyczne, odgrywały rolę drugoplanową. D. Dwork i R. Pelt (2011, s. 178) podają natomiast, że pierwotnym celem obozu było sterroryzowanie miejscowej ludności, która nie została przez Niemców deportowana. Masowa eksterminacja dotyczyła zarówno Żydów jak i przedstawicieli innych narodów: Polaków, Romów, Rosjan. Dla Polaków obóz stanowił docelowe miejsce deportacji, ośrodek wyizolowania i stopniowego wyniszczania (już od pierwszych miesięcy istnienia). Dodatkowo, obóz w Oświęcimiu miał zadanie likwidowania jednostek nieproduktywnych (głównie chorych i wyniszczonych fizycznie), pochodzących z innych obozów koncentracyjnych oraz uśmiercania w ramach „akcji eutanazji”. Ubocznym celem funkcjonowania omawianego obozu było wykorzystanie siły roboczej. Choć w przypadku wyboru miejsca założenia tego obozu nie brano pod uwagę sprawy przyszłego zatrudnienia

¹³⁶ Należy podkreślić, że obozy koncentracyjne i zagłady, w przeciwieństwie do miast, stanowiły miejsca przymusowego umieszczenia („zamieszkania”) i pracy, jak również tragicznej egzystencji i śmierci.

¹³⁷ Ciekawie i polemicznie ustosunkowuje się do tego połączenia A. Kamiński (1964).

więźniów, to stało się ono realne i to na szeroką skalę w 1942 r. Do tego czasu więźniowie pracowali przy rozbudowie obozu i realizacji zadań administracyjno-gospodarczych. Pod koniec 1940 r. wykorzystano ich do pracy w rolnictwie, a w 1941 r. – w koncernie *IG Farbenindustrie*. Oczywiście w międzyczasie realizowano podstawowy cel obozów koncentracyjnych, jakim był – w ogólnym ujęciu – terror wobec przeciwników politycznych. Od wiosny 1944 r. Auschwitz-Birkenau stał się miejscem koncentracji, segregacji i dystrybucji siły roboczej dla całego systemu obozów koncentracyjnych.

Dodatkowo Auschwitz-Birkenau był obozem przejściowym dla aresztowanych Polaków, których wysyłano do obozów na Zachodzie jako robotników przymusowych. Funkcję obozu przejściowego pełnił również w 1944 r., kiedy przybywały do niego transporty z Węgier. Większość przybyłych wtedy więźniów przeznaczono jednak na śmierć, tylko niewielu trafiło do innych obozów koncentracyjnych w Rzeszy jako siła robocza w przemyśle zbrojeniowym (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 349). Auschwitz miał również odgrywać znaczącą rolę gospodarczą ze względu na występujące w okolicy złoża piasku i żwiru. Jednakże cel ogólnogospodarczy został zmieniony w rolniczy i omawiany obóz stał się centrum o takim charakterze (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 185).

Zadania i cele kompleksu Auschwitz-Birkenau zmieniały się wraz ze zmianami sytuacji politycznej, gospodarczej i militarnej. S. Sterkowicz (2010, s. 34) wyznaczył pewne okresy funkcjonowania obozu wraz z uwzględnieniem zadań wykonywanych przez lager:

- 1) od 20 maja 1940 r., tj. od przyjęcia pierwszych więźniów, do 28 marca 1942 r. – funkcje typowe dla obozu koncentracyjnego;
- 2) od początku kwietnia 1942 r. do października 1944 r. – masowa eksterminacja Żydów;
- 3) od października 1944 r. do 27 stycznia 1945 r. – działania ewakuacyjne i likwidacyjne obozu.

Należy jednak dokonać pewnego rozgraniczenia funkcjonalnego obydwu części KL Auschwitz-Birkenau. Kompleks składał się bowiem z obozu macierzystego (Auschwitz I) i obozu w Brzezince (Birkenau/Auschwitz II). Jak wspomniano, początkowo obóz w Brzezince miał stanowić obóz dla jeńców wojennych, gdzie duże znaczenie miała eksterminacja jeńców radzieckich. W rzeczywistości obóz ten nie podjął pierwotnie zakładanej funkcji i jeszcze w trakcie jego budowy (początek 1942 r.) podjęto decyzję o zmianie charakteru obozu i postanowiono go włączyć – jako integralną część – do obozu koncentracyjnego Auschwitz. Wpływ na to, o czym warto przypomnieć, miało załamanie

się ofensywy na Związek Radziecki oraz przystąpienie do wojny silnych gospodarczo i militarnie Stanów Zjednoczonych, co wymuszało zmiany w polityce Rzeszy. Stąd władze niemieckie zmieniły traktowanie siły roboczej więźniów wojennych w kierunku wykorzystania ich do pracy w przemyśle. Obóz w Brzezince nie spełniał tych warunków, gdyż w rejonie Oświęcimia nie było zakładów przemysłowych, w których jeńcy mogliby zostać zatrudnieni. Kolejne transporty jeńców z frontu nie były zatem kierowane do Birkenau. Jednocześnie obóz w Brzezince, będący jeszcze w budowie i po rezygnacji z planów nadania mu charakteru jenieckiego, wydawał się najlepszym miejscem dla mających tam dotrzeć masowych transportów Żydów w celu wykorzystania ich w niemieckiej gospodarce wojennej. Od marca 1942 r. do Birkenau kierowano pozostałych przy życiu jeńców wojennych, wyselekcjonowanych do pracy Żydów część Polaków i Romów, a także więźniów innych narodowości.

Zaczął się więc kształtować podział funkcjonalny dwóch głównych części kompleksu obozowego, co wiązało się z trudnościami w jego zarządzaniu i koniecznością podziału ostatecznie na obozy o wyspecjalizowanych funkcjach. Auschwitz I skupiał w swoim otoczeniu centralne biura obozowe, mieściły się tam magazyny zaopatrzenia, warsztaty i przedsiębiorstwa SS, a celem pracy więźniów była obsługa tych placówek. Odbływały się w nim również liczne egzekucje oraz mordy na więźniach. Auschwitz II był przede wszystkim centrum eksterminacyjnym, w głównej mierze Żydów. Warto dodać, że w stosunku do Żydów dokonywano tego głównie metodami bezpośrednimi (komory gazowe), a w stosunku do nie-Żydów – metodami pośrednimi (głód).

Cały kompleks obozowy KL Auschwitz-Birkenau łączył więc dwie funkcje: obozu koncentracyjnego (miejsca uwięzienia i powolnej zagłady w wyniku stworzonych celowo niemożliwych do dłuższego przetrwania warunków życia różnych kategorii więźniów) i ośrodka zagłady. Te dwie funkcje należy uznać za podstawowe i istniejące ze sobą we wzajemnej symbiozie. W konsekwencji obóz w Brzezince i pozostałe części kompleksu Auschwitz stanowiły nową kategorię obozu koncentracyjnego ze względu na połączenie funkcji typowych dla obozów koncentracyjnych i zagłady. Tego typu lager miał w sposób najbardziej efektywny realizować równocześnie zadania ekonomiczne i eksterminacyjne hitlerowskiego państwa¹³⁸. Dodatkowo celem działalności każdego z omawianych obozów była grabież mienia.

¹³⁸ <http://www.auschwitz.org/historia/auschwitz-ii/funkcje-obozu> [dostęp: 14.12.2014].

KL Lublin, jak analizuje T. Kranz (2007, s. 9–39), był obozem nietypowym, gdyż oprócz funkcji właściwych dla obozów koncentracyjnych, pełnił wiele funkcji specyficznych, co wynikało z polityki lokalnego aparatu SS i policji oraz działań Globocnika, prowadzonych w ramach polityki demograficznej wobec Słowian i Żydów. KL Lublin był więc obozem wielofunkcyjnym, pełniącym w różnych okresach funkcje obozu karnego dla polskiej ludności cywilnej, obozu przejściowego dla rodzin chłopskich wysiedlanych z Zamojszczyzny oraz lazaretu dla radzieckich inwalidów wojennych. Do wiosny 1943 r. oficjalna nazwa obozu brzmiała: „Obóz Jeńców Wojennych Waffen SS w Lublinie”, lecz wcześniej w dokumentacji urzędowej pojawiał się on jako obóz koncentracyjny, co powodowało szereg nieporozumień administracyjnych.

Zgodnie z zarządzeniem Himmlera z 1941 r. KL Lublin miał być jedynym w GG obozem koncentracyjnym, aż do 1943 r. Po podporządkowaniu go SS-WVHA w marcu 1942 r. częściowo zmieniono jego funkcje – z obozu na potrzeby Globocnika (jako część programu osiedleńczego na Wschodzie) stawał się jednym z ogniw „państwa SS” zarządzanego przez SS-WVHA i RSHA, czyli organy centralne. Nie oznacza to jednak całkowitego przekształcenia go w obóz koncentracyjny, gdyż część kompetencji sprawował aparat SS i policji w Lublinie oraz sam Globocnik. Obozowi lubelskiemu wyznaczano różne zadania, jednakże ostatecznie wykształciły się następujące funkcje KL Lublin:

- pracy;
- rezerwuaru siły roboczej dla przedsiębiorstw gospodarczych SS;
- grabieży mienia żydowskiego;
- masowych egzekucji i mordów.

Przez funkcję obozu pracy należy rozumieć zatrudnienie więźniów przy budowie obozu, a w późniejszym czasie w przedsiębiorstwach i magazynach SS. Rola KL Lublin jako rezerwuaru siły roboczej wiązała się z wysyłaniem nadwyżek więźniów do innych obozów koncentracyjnych oraz z umieszczaniem więźniów w zakładach zlokalizowanych na terenie Lublina. Można tu dodać, że lager pełnił częściowo funkcje charakterystyczne dla obozu przejściowego.

Uznanie KL Lublin jako miejsca masowych egzekucji i mordów wymaga dodatkowego wyjaśnienia. Nie można zaliczyć bowiem KL Lublin do typowych ośrodków zagłady, ponieważ do tego obozu przywożono Żydów wyselekcjonowanych specjalnie do pracy (mimo że działo się to już w trakcie realizacji OR), a wysoka śmiertelność więźniów wynikała z wyniszczającej pracy fizycznej i tragicznych warunków bytowych. Komory

gazowe i ich użyteczność związane były natomiast z OR oraz z wykorzystaniem ich zarówno do zabijania ludzi, jak i dezynfekowania odzieży. Gazowanie w komorach betonowych trwało od października 1942 r. do przełomu sierpnia i września 1943 r. Po egzekucji z 3 listopada 1943 r., będącym dniem tzw. Akcji Dożynki (*Aktion Erntefest*)¹³⁹, komory nie pełniły już funkcji eksterminacyjnych (T. Kranz 2003, s. 20–31).

T. Kranz (2003, s. 45–49) określa KL Lublin jako jeden z obozów OR (często w dokumentach wymieniany był obok obozów: Belzec, Sobibor i Treblinka¹⁴⁰). Nie odgrywał on w niej roli centralnej (taką miał ośrodek Treblinka, a w dystrykcie lubelskim – Belzec). Poza tym, gdy OR przeżywała swoje apogeum, w KL Lublin komory gazowe nie zostały w pełni ukończone. W momencie, kiedy zdecydowana większość zabudowy tego obozu została zakończona (pod koniec 1942 r.), w dystrykcie lubelskim pozostało przy życiu mniej niż 10% Żydów, co wskazuje dobitniej na podrzędną rolę eksterminacyjną obozu lubelskiego (przeprowadzona została na mniejszą skalę niż w przypadku pozostałych obozów OR). Należy w tym miejscu przypomnieć, że pierwotnym celem istnienia obozu było wykorzystanie siły roboczej więźniów i ustanowienie rezerwuaru pracowników, utworzenie więc w tym miejscu typowego ośrodka zagłady stałoby w sprzeczności z zasadniczą funkcją ośrodka. Zdaniem J. Marszałka (1987, s. 49) obóz nie zaopatrywał jednak w siłę roboczą swoich filii, tak jak to miało miejsce w przypadku innych nazistowskich obozów koncentracyjnych, ponieważ filie te miały już obsadzone stanowiska fachowcami-więźniami. Z drugiej strony, wysoka śmiertelność spowodowana tragicznymi warunkami bytowymi powoduje, że można uznać ten obóz za miejsce wyniszczenia przez pracę. Do komór gazowych trafiali tu więźniowie niezdolni do pracy, nie zaś wszyscy deportowani. Inaczej mówiąc, więźniowie w pierwszej kolejności mieli być wykorzystywani do pracy, aż do wyczerpania, a dopiero potem byli mordowani.

Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku ZAL/KL Plaszw. Początkowo, jak Julagi w Prokocimiu czy Biechanowie, Julag I (potem Plaszw) stanowił obóz pracy przymusowej

¹³⁹ W tym dniu funkcjonariusze Waffen SS, policji bezpieczeństwa oraz 22. i 25. pułku policji wymordowali ponad 18 tys. więźniów żydowskich ulokowanych m.in. na terenie lubelskiego obozu. Do podjęcia decyzji o wymordowaniu pozostałych Żydów w dystrykcie lubelskim doprowadziły powstania w obozach zagłady w Treblince i Sobiborze oraz gettach warszawskim i białostockim, jak również rywalizacja między nazistami o żydowską siłę roboczą (http://tnn.pl/_Akcja_Do%C5%BCynki_w_Lublinie,2384.html) [dostęp: 17.05.2016].

¹⁴⁰ Za argumentami przemawiającymi za tym, że KL Lublin był jednym z obozów OR stały następujące fakty: jedną z grup narodowościowych byli Żydzi, którzy pochodzili ze skupisk żydowskich w Polsce i zagranicą, które likwidowano w ramach tejże akcji; Żydów uwięzionych w tym obozie doliczano do ogólnej statystyki OR (T. Kranz 2003, s. 50–51).

dla Żydów. Od listopada 1942 r. został przekształcony w ZAL Plaszow (*Zwangsarbeitslager Plaszow*)¹⁴¹ (T. Wroński 1981, s. 6). W trakcie funkcjonowania Plaszowa jako ZAL, pełniącego funkcję karnego obozu pracy przymusowej dla Żydów, utworzono w nim obóz „wychowawczy” dla Polaków (*Arbeitserziehungslager – AEL*), który był rodzajem więzienia policji bezpieczeństwa, do którego kierowano więźniów za drobne wykroczenia na kary krótkoterminowe (R. Kotarba 2009, s. 23–24). ZAL Plaszow natomiast realizował działania mające na celu wykorzystanie siły roboczej z getta krakowskiego, a w przyszłości jego zadaniem miało być związane z rozwiązaniem „kwestii żydowskiej” w Krakowie. W konsekwencji obóz ten stanowił miejsce wyniszczenia fizycznego przez pracę (T. Wroński 1981, s. 6–7; R. Kotarba 2009, s. 23–24). Funkcja zgładzenia stała się przewodnią od 11 stycznia 1944 r., kiedy podjął oficjalną działalność¹⁴². Zatem celem jego funkcjonowania, jako KL Plaszow, było umieszczenie więźniów w odosobnionym miejscu (obozie), przy jednoczesnym wykorzystaniu ich jako siły roboczej oraz likwidacji. Mowa tu o funkcji koncentracyjnej i przymusowej pracy z dodatkową funkcją eksterminacyjną (pośrednią). Należy jednak zwrócić uwagę na tę ostatnią. O ile w przypadku KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin mamy do czynienia z istnieniem komór gazowych i krematoriów, o tyle w przypadku KL Plaszow takich obiektów nie było. Dlatego funkcja zagłady w obozie płaszowskim nie ma tak ewidentnego i bezpośredniego charakteru eksterminacji, jak w dwóch pozostałych lagrach. Mimo że był to obóz pracy, a w późniejszym okresie nosił status koncentracyjnego, funkcja zagłady bezpośredniej, często przypisywanej obozom koncentracyjnym, nie była realizowana.

Funkcje pełnione przez obozy koncentracyjne były mocno do siebie zbliżone. Każdy z badanych lagrów pełnił zadania charakterystyczne dla obozów przejściowych, w których umieszczani byli więźniowie na pewien czas i przenoszeni do innych lagrów. Stałym elementem ich działalności była również praca przymusowa osadzonych, polegająca nie

¹⁴¹ W okresie od lipca 1942 r. do końca października 1942 r. planowany był jako obóz zbiorczy (*Stammlager*), do którego kierowano ludzi deportowanych później do obozów na wschodzie.

¹⁴² Po przemianowaniu, obóz płaszowski był podobny organizacyjnie od innych kacetów, ponieważ zlikwidowano osobny „obóz polski” i włączono go w teren obozu płaszowskiego, wszyscy więźniowie zaczęli stanowić jedną grupę, obowiązywała wspólna numeracja, jednolity ubiór oraz pojawiła się nowa kategoria więźniów – przestępców kryminalnych i tzw. asocjalnych, którzy obejmując ważne stanowiska we władzach obozowych przenosili z innych obozów najgorsze wzorce. Początkowo obóz był nieformalnie zarządzany przez funkcyjnych więźniów żydowskich (esesmani sprawowali jedynie kilkanaście funkcji kierowniczych), natomiast później nastąpił napływ kadry esesmańskiej i wachmanów, głównie pochodzenia ukraińskiego. Utworzono również oddział polityczny (*Politische Abteilung*), mający na celu kontrolę bezpieczeństwa wewnętrznego obozu oraz rozpoczęto stosowanie kartotek więźniów itp. (R. Kotarba 2009, s. 39–40).

tylko na pracy na rzecz obozu, ale również innych przedsiębiorstwach, zakładów produkcyjnych, gospodarstw rolniczych itp. Obozy te były zatem rezerwuarami siły roboczej. W obozach dochodziło również do regularnej grabieży mienia osadzonych. Ostatnią funkcją była eksterminacja, która w poszczególnych lagrach nie przebiegała w jednakowy sposób. Jedynie KL Auschwitz-Birkenau łączył w sobie funkcje obozu koncentracyjnego i zagłady, gdzie na śmierć posyłano ludzi w sposób bezpośredni (w komorach gazowych) bądź pośredni (przez wyniszczającą pracę, rozstrzelanie, eksperymenty medyczne etc.). W obozie lubelskim eksterminacja bezpośrednia nie miała takiego charakteru, jak w Auschwitz-Birkenau, mimo istnienia w nim komór gazowych. KL Płaszów natomiast był obozem, w którym więźniowie ginęli w wyniku morderczej pracy, a nie w komorach gazowych. Cecha ta podkreśla odmienną rolę obozu płaszowskiego na tle pozostałych lagrów, który jawił się jako typowy obóz pracy (tab. 3).

W ramach uzupełnienia zagadnienia dotyczącego procesu eksterminacji należy wskazać liczbę ofiar poszczególnych lagrów: w KL Auschwitz-Birkenau zginęło minimum 1,1 mln ludzi; KL Lubin – ok. 80 tys. osób; KL Płaszów – blisko 80 tys. osób¹⁴³.

Obóz w Bełżcu, jak podaje M. Tregenza (2001, s. 165–188), został założony jako obóz eksperymentalny (doświadczalny), przeznaczony dla ludności żydowskiej z południowej i wschodniej części GG, która nie była zdolna do pracy w przedsiębiorstwach należących do SS w tym regionie. Przy wykreślaniu planów budowy przez *Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei* w Lublinie nie przeznaczono dla tego obozu żadnych środków finansowych, co świadczy, że obóz miał być prymitywny i urządzony prowizorycznie. Eksperymentalny charakter obozu nie wykluczał od samego początku realizacji procesu masowych gazowań. Początkowo była to eksterminacja członków miejscowej ludności (polskiej i żydowskiej), którą uważano za „niegodnych życia”, jak również więźniów politycznych SD, Policji Bezpieczeństwa oraz gestapo. Gazowania te odbywały się w ruchomych komorach (samochodów z systemem rur doprowadzających spaliny do wnętrza komory). Pierwszą funkcją obozu w Bełżcu była zatem rola czasowego ośrodka zagłady. Do 15 marca 1942 r. wykonywano szereg prób z użyciem dwutlenku węgla oraz Cyklonu B w zainstalowanych komorach gazowych na terenie obozu oraz mierzono ich wydajność. Okres eksperymentalny zakończył się właśnie 15 marca 1942 r., kiedy uznano, w wyniku prowadzonych testów, że komory osiągnęły możliwość zagazowania 4 tys. ofiar w ciągu jednego dnia. W dniu 17 marca 1942 r. do Bełżca przybył pierwszy transport

¹⁴³ Dane na podstawie: www.auschwitz.org [dostęp: 14.12.2014]; www.majdanek.pl [dostęp: 14.12.2014]; http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/martyrologia_plaszow.html [dostęp: 14.12.2014].

masowy i rozpoczął się okres masowej eksterminacji. Należy podkreślić funkcję poboczną ośrodka, realizowaną obok procesu zagłady: ustanowienie poligonu doświadczalnego dla pewnych rozwiązań przy budowie ośrodków w Treblince oraz Sobiborze (J. Marszałek 1996, s. 20)

Obozy zagłady OR od początku do końca pełniły tylko jedną funkcję – funkcję eksterminacji bezpośredniej. W szczególności Sobibor i Treblinka założone zostały w celu osiągnięcia największej wydajności w zabijaniu. Do tej grupy należy zaliczyć również Kulmhof, jako ośrodek zagłady dla Kraju Warty, pełniący również od początku do końca funkcje eksterminacyjne (tab. 3).

Dodatkowym zadaniem realizowanym w obozach zagłady była systematyczna grabież mienia osób przybywających do tych miejsc.

Tab. 3. Funkcje obozów

OBÓZ		FUNKCJE					
		praca przymusowa	eksterminacja		rezerwuar siły roboczej	obóz przejściowy	grabież mienia
			pośrednia	bezpośrednia			
KONCENTRACYJNY	KL AUSCHWITZ-BIRKENAU	■	■	■	■	■	■
	KL LUBLIN	■	■	■	■	■	■
	ZAL/KL PLASZOW	■	■	■	■	■	■
ZAGŁADY	BELZEC	■	■	■	■	■	■
	SOBIBOR	■	■	■	■	■	■
	TREBLINKA	■	■	■	■	■	■
	KULMHOF	■	■	■	■	■	■

Objaśnienia:

■ – funkcja występuje ■ – funkcja nie występuje ■ ■ – funkcja realizowana częściowo.

Źródło: opracowanie własne

3. Podobozy

Znaczącą rolę w strukturze organizacyjnej obozów koncentracyjnych odgrywały podobozy, zwane filiami. Przeważnie zlokalizowane były w znacznym oddaleniu od obozów macierzystych, a pełnione przez nie funkcje były różnorodne. W nomenklaturze hitlerowskiej podobóz określano jako *Nebenlager*, *Aussenlager* lub *Arbeitslager*.

Najwięcej podobozów posiadał KL Auschwitz-Birkenau, w liczbie 44. Początkowo wszystkie filie podlegały Auschwitz I. Z czasem, po podziale administracyjnym na trzy obozy w listopadzie 1943 r., podobozy o charakterze rolno-hodowlanym podlegały Birkenau, a przemysłowym – Auschwitz III-Monowitz. Głównym zadaniem funkcjonowania podobozów było dostarczenie siły roboczej dla różnego rodzaju zakładów produkcyjnych i przemysłowych. Zakres działalności podobozów KL Auschwitz był szeroki: 6 miało charakter rolno-hodowlany, 28 – przemysłowy, pozostałych 10 pełniło różne funkcje. Podobozy przy gospodarstwach rolno-hodowlanych stanowiły zaplecze gospodarcze obozu macierzystego, dostarczając do niego produkty rolne, a w podobozie Raisko prowadzone były również badania nad pozyskiwaniem kauczuku. W podobozach przy zakładach przemysłowych warto zwrócić uwagę na to, że ich działalność w większości przypadków związana była z górnictwem, produkcją chemiczną, budownictwem oraz produkcją zbrojeniową. Takie obozy zakładano przeważnie na Górnym Śląsku pod kątem miejscowego przemysłu. Znaczącą liczebnie grupę stanowiły filie wykorzystujące więźniów do prac leśnych, różnych napraw, remontów, pomniejszych budów (F. Piper 1995, s. 80–81) (tab. 4).

Tab. 4. Podobozy KL Auschwitz

PRZY GOSPODARSTWACH ROLNO-HODOWLANYCH						
Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Profil działalności	Najemca	Lokalizacja
1.	GEFLÜGELFARM HARMENSE	Harmęże	XII 1941 – I 1945	hodowla drobiu, królików i ryb w farmie hodowlanej	KL	obszar zabudowań wiejskich i upraw rolnych
2.	WIRTSCHAFTSHOF BUDY	Budy (obecnie część Brzeszcz)	IV 1942 – I 1945, z przerwą – jesień/zima 1942 – 1943 r.	gospodarstwo rolne, hodowla bydła i trzody; roboty leśne; pogłębianie i oczyszczanie stawów rybnych	KL	obszar zabudowań wiejskich i upraw rolnych
3.	WIRTSCHAFTSHOF BABITZ	Babice koło Oświęcimia	III 1943 – I 1945	praca w gospodarstwie rolnym SS	KL	teren zurbanizowany (północno-zachodni kraniec Babic – budynek szkolny i otoczenie barakowe)
4.	BIRKENAU	Brzeźinka k. Oświęcimia	1943 – I 1945	praca w gospodarstwie rolnym SS	KL	tereny zabudowy i pól uprawnych wsi Brzeźinka; od zachodu częściowo otoczony lasem, od północy i południa polami uprawnymi i rzadką zabudową
5.	RAISKO	Rajsko	VI 1944 – I 1945	ogrodnictwo; rolnictwo; prace badawcze nad pozyskiwaniem kauczuku	KL i SS	północno-zachodnia część wioski; teren po zabudowaniach mieszkalnych i gospodarczych
6.	WIRTSCHAFTSHOF PLAWY	Plawy	XII 1944 – I 1945	hodowla bydła; dostarczanie mleka do obozowej mleczarni	KL	teren rolniczy
PRZY ZAKŁADACH PRZEMYSŁOWYCH						
7.	GOLLESCHAU	Goleszów	VII 1942 – I 1945	cementownia	<i>Ostdeutsche Baustoffwerke GmbH</i>	budynek na terenie cementowni
8.	JAWISCHOWITZ	Jawiszowice	VIII 1942 – I 1945	praca w Kopalni Węgla Kamiennego „Brzeszcze”; rozbudowa obiektów kopalnianych i budowa elektrowni kopalnianej Kraftwerk „Andreas” w Brzeszczach	<i>Herman Göring Werke</i>	teren zurbanizowany; przy skrzyżowaniu dróg (na zachód – Góra, na wschód – Kolonia Robotnicza przy kopalni (szyby Andrzej III i Andrzej IV, na południe – Jawiszowice); 0,5 km na wschód od stacji kolejowej Jawiszowice
9.	AUSSENKOMMANDO CHELMEK	Chelmek	X 1942 – XII 1942	pogłębianie i oczyszczanie stawu (dla zasobów wody wykorzystywanej przez fabrykę obuwia <i>Ota Schlesische Schuhwerke</i>)	<i>Ota Schlesische Schuhwerke („Bata”)</i>	parowozownia w dzielnicy Paprotnik-Chelmek, teren częściowo zakryty
10.	MONOWITZ ("BUNA-WERKE")	Monowice k. Oświęcimia	X 1942 – I 1945	zakłady chemiczne	<i>IG Farbenindustrie</i>	teren zabudowań mieszkalnych, gospodarczych i pól uprawnych wsi Monowice; teren równinny; od wschodu graniczący z linią kolejową, od północy z wsią Dwory I, od południa tereny rzadkiej zabudowy wiejskiej oraz stawów, od zachodu graniczący z zabudowaniami Oświęcimia
11.	EINTRACHTHÜTTE	Świętochłowice	V 1943 – I 1945	zakłady zbrojeniowe; produkcja broni przeciwlotniczej	<i>Berghütte</i>	przy drodze do Świętochłowic, naprzeciw zakładów zbrojeniowych Eintrachthütte (przed wojną – Huta Zgoda)
12.	NEU-DACHS	Jaworzno	VI 1943 – I 1945	praca w kopalniach węgla kamiennego i przy budowie elektrowni „Wilhelm”; budowa nowej kopalni „Richard”	<i>Energieversorgung Oberschlesien Aktiengesellschaft (EVO)</i>	teren zamknięty; od południa i zachodu otoczony lasem; w pobliżu kopalni
13.	FÜRSTENGRUBE	Wesoła koło	IX 1943 – I 1945	wydobywanie węgla i budowa	<i>IG Farbenindustrie</i>	teren częściowo zurbanizowany (zabudowania

Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Profil działalności	Najemca	Lokalizacja
		Mysłowic		nowej kopalni (zapewnienie bazy surowcowej dla najemcy)		Ławek); wzdłuż linii kolejowej po zachodniej (Lager Ostland) i wschodniej (Lager Nord i Süd); od północy sąsiedztwo starej kopalni Fürstengrube-Altlager; Lager Ostland od zachodu otoczony lasem. Lagry Nord i Süd od wschodu częściowo otoczone lasem i terenami kopalni
14.	JANINAGRUBE (GUTE HOFFNUNG)	Libiąż	IX 1943 – I 1945	wydobycie węgla na potrzeby Buna-Werke	<i>IG Farbenindustrie</i>	teren lekko opadający, zamknięty (od zachodu końcowe budynki gminy Libiąż zwanej Moczydło); od południowego wschodu – hałda i zabudowania kopalni „Janina”; od północnego wschodu – kolonia mieszkaniowa kopalni – Obieżowa, przylegająca bezpośrednio do podobożu; od północnego zachodu – wzgórze
15.	LAGISCHA	Łagisza	IX 1943 – IX 1944	prace konstrukcyjno-montażowe, obsługa dźwigów i kolejki przemysłowej; budowa fundamentów	<i>Energie-Versorgung Oberschlesien AG</i>	tereny pól uprawnych
16.	GÜNTHERGRUBE^a	Lędziny	II 1944 – I 1945	wydobycie węgla w kopalni "Piaś" (baza surowcowa) i budowa kopalni "Günther"	<i>IG Farbenindustrie</i>	„Lager Heimat” usytuowany na wzniesieniu, w obrębie zabudowań Lędzin; „Lager Günther 3” od północy graniczący z budującą się kopalnią, od południa z lasem
17.	GLEIWITZ I	Gliwice	III 1944 do I 1945	naprawa taboru kolejowego	<i>Reichsbahnausbesserungswerk</i>	teren zurbanizowany; 2 km od przedsiębiorstwa kolejowego <i>Wagenwerk</i> , przy końcu obecnej ul. Przewozowej, poniżej stadionu sportowego
18.	LAURAHÜTTE (HUTA LAURA)	Siemianowice Śląskie	III/IV 1944 – I 1945	produkcja nadbrzeżnych dział przeciwlotniczych	<i>Rheinmetall Borsig AG</i>	tereny huty „Laura”
19.	BLECHHAMMER	Sławęcice koło Blachowni Śląskiej	IV 1944 – I 1945	budowa zakładów chemicznych	<i>O/S Hydrierwerke AG</i>	teren równinny, lesisty; przy skrzyżowaniu drogi i bocznicy kolejowej
20.	BOBREK	Bobrek k. Oświęcimia	V 1944 – I 1945	produkcja precyzyjnej aparatury do samolotów i łodzi podwodnych	<i>Siemens-Schuckert</i>	między drogą Oświęcim-Chrzanów a Wisłą; od południowego zachodu równoległe do wału przeciwpowodziowego), od północnego zachodu przylegało do linii kolejowej Oświęcim-Trzebinia
21.	GLEIWITZ II	Gliwice	V 1944 – I 1945	przetwarzanie antracytu, olei i siarki na sadzę	<i>Deutsche Gasrusswerke</i>	teren zurbanizowany; bezpośrednie sąsiedztwo obozu pracy przymusowej dla robotników cudzoziemskich, między ówczesną Plesserstrasse a terenem Gasrusswerke
22.	SOSNOWITZ II	Sosnowiec	V 1944 – I 1945	odlewanie luf do dział przeciwlotniczych; produkcja pocisków	<i>Ost Maschinenbau GmbH (Berghütte)</i>	obszar walcowni; teren zurbanizowany

^a Początkowo więźniów koszarowano w obozie Lager Heimat, istniejącym od 1942 r. i położonym obok wiejskiej drogi prowadzącej z Lędzin w kierunku budującej się kopalni Günthergrube. W jego pobliżu stał jedynie murowany budynek szkoły. Więźniowie przebywali w nim do czerwca 1944 r., a potem przeniesiono ich do nowo utworzonego podobożu (Lager Günther 3) w pobliżu kopalni, w kierunku południowym (T. Iwaszko 1970, s. 118).

Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Profil działalności	Najemca	Lokalizacja
23.	GLEIWITZ III	Gliwice	VII 1944 – I 1945	warsztaty mechaniczne; produkcja kół kolejowych, lawet do dużej amunicji	<i>Zieleniewski - Maschinen und Waggonbau GmbH - Krakau</i>	teren zurbanizowany; przylegający od północy do Gleiwitzer http; od południowej i zachodniej strony na skarpie opadającej w kierunku graniczącej z podobozem rz. Kłodnicy
24.	HINDENBURG	Zabrze	VIII 1944 – I 1945	produkcja uzbrojenia i amunicji	<i>Vereinigte Oberschlesische Hüttenwerke AG (Oberhütten)</i>	obszar huty; teren zurbanizowany
25.	TRZEBINIA	Trzebieńka k. Trzebini	VIII 1944 – I 1945	budowa rafinerii	<i>Erdölraffinerie Trzebinia GmbH</i>	teren zurbanizowany; obszar rafinerii
26.	TSCHECHOWITZ- BOMBENSUCHERKO- MMANDO	Czechowice- Dziedzice	VIII 1944 – IX 1944	usuwanie niewypałów po bombardowaniu	<i>Reichsbahn</i>	teren zurbanizowany; budynek rozlewni piwa (kamienica Felixa); przy linii kolejowej
27.	ALTHAMMER	Stara Kuźnica. Halemba, dziś dzielnica Rudy Śląskiej	IX 1944 – I 1945	budowa elektrowni	<i>Interessen- Gemeinschaft Farbenindustrie AG</i>	przy drodze łączącej Halembę ze Starą Kuźnicą; od południa otoczony lasem ^b
28.	BISMARCKHÜTTE	Chorzów-Batory (Hajduki)	IX 1944 – I 1945	produkcja armat i samochodów pancernych	<i>Berghütte</i>	teren zurbanizowany; przedmieścia Chorzowa- Batorego, po prawej stronie drogi wiodącej do Kochłowic
29.	CHARLOTTENGRUBE^c	Rydułtowy	IX 1944 – I 1945	prace kopalniane	<i>Hermann Göring Werke</i>	teren zurbanizowany; bliskie sąsiedztwo z terenem kopalni; obóz na „rampie Anna” przy boczniczy kolejowej, od południowego wschodu otoczony skarpą; na terenie nierównym (część wyniesiona wyżej); obóz Judenlager usytuowany po wschodniej stronie hałdy, przy obecnej ul. Urbana, ok. 150 m od linii kolejowej; odległość między tymi obozami wynosiła ok. 1,5 km
30.	NEUSTADT	Prudnik	IX 1944 – I 1945	praca w zakładach włókienniczych	<i>Schlesische Feinweberei AG</i>	teren zurbanizowany
31.	TSCHECHOWITZ-VACUUM	Czechowice- Dziedzice	IX 1944 – I 1945	rozbiórka zbombardowanych obiektów; prace murarskie; naprawa dróg i torów	-	teren gospodarstwa rolnego (obory dworskie) przy przystanku kolejowym Czechowice Rafineria
32.	HUBERTUSHÜTTE	Łagiewniki (dzielnica Bytomia)	XII 1944 – I 1945	prace w hucie	<i>Berghütte-Königs und Birmarckhütte AG</i>	teren huty
33.	FREUDENTHAL	Bruntal	1944 – I 1945	przetwórstwo owocowe	<i>Emmerich Machold</i>	południowo-wschodni kraniec miasta Bruntal; ok. 200 m. od dworca kolejowego; teren fabryki włókienniczej

^b Na podstawie mapy Oświęcimia i okolic z 1942 r. (http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P48_S28_OSWIECIM_1933-37-42_400dpi.jpg) [dostęp: 14.11.2014].

^c A. Strzelecki (1975, s. 41–51) wskazuje na istnienie na terenie Rydułtów pięciu obozów hitlerowskich: I – obóz na terenie tzw. masztarni czyli stajni końskich; II – obóz na terenie tzw. „noclegowiska” (*Schlafhaus*), czyli hotelu robotniczego; III – obóz na „rampie Anna”; IV – obóz przy cegielni Hercera; V – Judenlager. Jedynie obozy III i V określone zostały jako części podobozu Charlottegrube. Mimo iż części te stanowiły osobne jednostki, to administracyjnie należy traktować je jako jeden podobóz.

Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Profil działalności	Najemca	Lokalizacja
34.	LICHTEWERDEN	Světlá (obecnie Czechy)	XI 1944 do I 1945	praca w fabryce nici	<i>G.A. Buhl und Sohn</i>	przy fabryce nici
O INNYCH FUNKCJACH						
35.	SOSNITZ	Sośnica koło Gliwic	VII 1940 – VIII 1940	rozbiórka obiektów po obozie jeńców wojennych	KL	b.d.
36.	SS-HÜTTE POROMBKA	Międzybrodzie Bialskie	X/XI 1940 – I 1945	budowa i obsługa domu wypoczynkowego dla SS	SS	b.d.
37.	ALTDORF	Stara Wieś k. Pszczyny	X 1942 – wiosna 1943	prace leśne	<i>Oberforstamt Pless</i>	piwnica jednego z domów w Starej Wsi
38.	RADOSTOWITZ	Radostowice k. Pszczyny	1942 – 1943 z przerwą w zimie	prace leśne	<i>Oberforstamt Pless</i>	budynek leśniczówki
39.	KOBIOR (AUSSENKOMMANDO KOBIER)	Kobiór	jesień 1942 – IX 1943	prace leśne	<i>Oberforstamt Pless</i>	b.d.
40.	BRÜNN	Brno (Protektorat Czech i Moraw)	X 1943 – IV 1945	wykańczanie budynku Akademii Technicznej SS i Policji	SS	teren zurbanizowany, wzniesienie; budynek, otoczenie wokół budynku niesplantowane; graniczył z parkiem zwanym <i>Jiraskuv Les</i>
41.	SOSNOWITZ (I)	Sosnowiec	VIII 1943 – II 1944	remont budynku	brak najemcy	teren zurbanizowany
42.	GLEIWITZ IV	Gliwice	VI 1944 – I 1945	budowa koszar; naprawa i przeróbka samochodów; prace nad Kanałem Gliwickim	SS	poła przykoszarowe; zachodnia część Gliwic
43.	SONDERKOMMANDO KATTOWITZ	Katowice	I 1944 – I 1945	budowa schronu i baraku dla Gestapo	Gestapo	b.d.
44.	2 SS BAUZUG	Karlsruhe, potem Stuttgart	IX 1944 – X 1944	usuwanie szkód bombardowań; odgruzowanie	Urząd C w SS-WVHA	wagony pociągu początkowo stacjonującego na stacji w Karlsruhe

Objaśnienia: b.d. – brak danych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Frąckiewicz (1965, s. 55–59; 1965a, s. 104–106); E. Iwaszko (1967, s. 66; 1967a, s. 101–102; 1970, s. 47–49; 1983, s. 225–226); T. Iwaszko (1970, s. 113–121; 1975, s. 76); H. Kubica (2010, s. 158; 2010a, s. 166); F. Piper (1967, s. 44; 1969, s. 83–85; 1969a, s. 91–102; 1970, s. 57–64; 1971, s. 137–140; 1975a, s. 97–101; 1975 s. 153–156; 1995, s. 80–98); P. Setkiewicz (2002, s. 36; 2012, s. 231–232); I. Strzelecka (1969, s. 119–122; 1970, s. 152–153; 1970a, s. 160–164; 1971, s. 156–160; 1972, s. 65–67; 1972a, s. 98); A. Strzelecki (1972, s. 118; 1972a, s. 137–138; 1974, s. 176; 1975, s. 41–51); A. Zięba (1965, s. 71–75; 1967, s. 83–85; 1969, s. 37–38; 1969a, s. 69–73); <http://www.dws-xip.pl/reich/zaglada/oboz40.jpg> [dostęp: 20.11.2014]; <http://www.fcvsia.org/pl/lista-podobozow/item/2-ss-bauzug> [dostęp: 14.11.2014]; http://towarzystwo.czechowice-dziedzice.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=137&Itemid=51 [dostęp: 14.11.2014]; <http://www.fcvsia.org/pl/lista-podobozow/item/tschechowitz-ii> [dostęp: 14.11.2014]; <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/26079,czechowice-dziedzice-podobozy-tschechowitz-%28i%29---bombensucherkommando-i-tschechowitz-%28ii%29---vacuum.html> [dostęp: 18.11.2014]

KL Lublin podlegało jedynie kilkanaście filii¹⁴⁷. Spowodowane było to tym, że wschodnie tereny okupowanej Polski były mało uprzemysłowione, a podobozы zakładane były głównie w celu zaopatrzenia w siłę roboczą niemieckich przedsiębiorstw. Poza powyższym, na terenie GG istnienie licznych gett ludności żydowskiej i obozów pracy było korzystniejsze dla okupanta niemieckiego – pozwalało na osiągnięcie znacznych korzyści materialnych i stwarzało szersze możliwości pozyskiwania siły roboczej. Podobozы KL Lublin związane były w większości z Niemieckimi Zakładami Zaopatrzenia (*Deutsche Ausrüstungswerke* – DAW), Zakładami odzieżowymi (*Bekleidungswerke*) oraz zakładami Przemysł Wschodni (*Ostindustrie* – OSTI). Wymienione zakłady były miejscami wyniszczenia przez pracę więźniów obozów koncentracyjnych, przy jednoczesnej możliwości uzyskania określonych efektów gospodarczych (C. Rajca 1991, s. 379). Oddzielną grupę stanowiły komanda zewnętrzne, wchodzące w skład podobozów KL Lublin, ale pracujące na rzecz instytucji i przedsiębiorstw niemieckich, niezwiązanych z obozem na Majdanku. Różniły się od pozostałych podobozów stopniem organizacji, mniejszą liczbą więźniów i czasem funkcjonowania. Tworzono je w celu wykonania określonych prac przez więźniów.

Spośród kilkunastu podobozów KL Lublin należy wymienić 8 głównych i 5 komand zewnętrznych (tab. 5):

Filie DAW

- 1) filia przy ul. Lipowej w Lublinie;
- 2) wytwórnia papy¹⁴⁸ przy ul. Chełmskiej w Lublinie;
- 3) tartak w Puławach;
- 4) obóz pracy w Radomiu (wcześniej podporządkowany *Ostindustrie*);
- 5) obóz jeńców radzieckich w Bliżynie (*Ostindustrie*);

Pozostałe

- 6) zakłady odzieżowe¹⁴⁹ (przy ul. Chełmskiej);
- 7) zakłady Heinkla (Budzyń pod Kraśnikiem);
- 8) KL Warschau;

¹⁴⁷ C. Rajca (1991, s. 379) pisze o 12 filiach, a na s. 397 stwierdza, że lubelskiemu obozowi koncentracyjnemu podlegało w różnym okresie 13 obozów filialnych. Wyszczególnia 8 głównych podobozów i 5 podobozów zwanych „komandami zewnętrznymi”. Trzynastego podobozu należałoby się dopatrywać w uruchomionej przez spółkę DAW w połowie 1942 r. wytwórni papy przy ul. Chełmskiej (obecnie Droga Męczenników Majdanka), na terenie lubelskiej fabryki samolotów.

¹⁴⁸ Przemianowana z czasem na warsztaty szewskie i produkcji wyrobów drewnianych.

¹⁴⁹ Początkowo określane jako „Warsztaty Futrzarsko-Odzieżowe”, potem „Zakłady Odzieżowe w Dachau – przedstawicielstwo Lublin” (*BKW Lublin*), a ostatecznie jako „Placówka zużycia starzyzny administracji garnizonu Lublin” (C. Rajca 1991, s. 386–387).

Komanda zewnętrzne

- 9) przy na ul. Ogródkowej w Lublinie;
- 10) przy ul. Żniwnej w Lublinie;
- 11) W Trawnikach¹⁵⁰;
- 12) W Piaskach pod Lublinem;
- 13) W Chełmie Lubelskim.

Podobozy KL Lublin różniły się pod kątem powiązań organizacyjnych z obozem macierzystym, niemniej zakładane były, podobnie jak te przy KL Auschwitz, w celu maksymalnego wykorzystania więźniów. Cechą charakterystyczną podobozów KL Lublin było ich ściśle powiązanie z OR. Przebywali w nich w większości więźniowie pochodzenia żydowskiego, a celem ich pracy było „zagospodarowanie” przez SS mienia zagrabionego w czasie eksterminacji Żydów (C. Rajca 1991, s. 398). Głównym zadaniem podobozów DAW było zaspokajanie potrzeb wojska. Tylko niewielki procent zamówień był skierowany dla cywilnych odbiorców. Obóz macierzysty odbierał tylko niewielką część wyrobów, m.in. prycze, skrzynki na kartoteki, szafy, drewniaki i numery więźniarskie (C. Rajca 1991, s. 384). Sieć podobozów KL Lublin nie była rozbudowana, a dwa¹⁵¹ istniały przed powstaniem obozu macierzystego (tab. 5).

Podobozy KL Lublin planowano także umieścić w obozach w Trawnikach, Poniatowej, Lwowie i Płaszowie. Nie zrealizowano tego, ponieważ w trzech pierwszych obozach w listopadzie 1943 r. zostali wymordowani wszyscy więźniowie, a w przypadku obozu płaszowskiego, z początkiem 1944 r., przeorganizowano go w samodzielny obóz koncentracyjny (C. Rajca 1977, s. 103).

¹⁵⁰ Trawniki jako cały obóz miały zostać podobozem KL Lublin zgodnie z zarządzeniem Pohla z października 1943 r. Gdy wspomina się o Trawnikach jako komandzie zewnętrznym KL Lublin, należy mieć na myśli zagospodarowanie jednego baraku na terenie obozu, w którym byli skoszarowani więźniowie pracujący przy budowie mostu kolejowego na rzece Wieprz (C. Rajca 1991, s. 396–398).

¹⁵¹ Przy ul. Lipowej i ul. Chełmskiej (*BKW Lublin*).

Tab. 5. Podobozy KL Lublin

FILIE DAW						
Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Profil działalności	Najemca	Lokalizacja
1.	DAW LUBLIN	Lublin, ul. Lipowa	XII 1940 – VII 1944	produkcja wielobranżowa	<i>Deutsche Ausrüstungswerke (DAW)</i>	teren zurbanizowany; były obóz pracy przy skrzyżowaniu ul. Lipowej i ul. Skłodowskiej
2.	DAW LUBLIN	Lublin, ul. Chełmska	połowa 1942 – ? 1944	produkcja wielobranżowa	DAW	teren zurbanizowany; teren lubelskiej fabryki samolotów
3.	DAW LUBLIN	Puławy	VI 1943 – ? 1944	przetwórstwo drzewa	DAW	tartak w Puławach
4.	DAW RADOM	Radom	VIII 1942 ^a – IX 1944	warsztaty rzemieślnicze i poligraficzne, praca w fabrykach i placówkach esesowskich	DAW	przy ul. Szkolnej; w pobliżu fabryki broni <i>Puch Dennler</i>
5.	DAW BLIZYN	Bliżyn pod Kielcami	1942 ^a – IX 1944	kamieniołom, warsztaty branży odzieżowo-obuwniczej	DAW, <i>Ostindustrie</i>	teren fabryki farb
POZOSTAŁE						
6.	BKW LUBLIN	Lublin, ul. Chełmska	VI 1941 ^b – ? ^c (1944)	praca przy tekstyliach ^d	<i>Bekleidungswerke Dachau – Aussenstelle Lublin, Ostindustrie</i>	teren zurbanizowany; hangary przedwojennej wytwórni samolotów Plage-Laśkiewicza
7.	BYDZYN	Budzyń k. Kraśnika	wrzesień 1942 ^e – VII 1944	przemysł lotniczy	<i>Heinkel</i>	teren obecnej dzielnicy fabrycznej przy szosie Kraśnik-Urzędów; oddzielony od osiedla mieszkalnego wąskim pasem leśnym; 3 km od <i>Heinkelwerke</i>
8.	KL WARSCHAU	Warszawa, przy ul. Gęsiej	VII 1943 ^f – VII 1944	zróżnicowane komanda pracy, m.in. wyburzanie getta	<i>Merckle, Ostdeutsche Tiefbau, Berlinische Baugesellschaft, Willy Keyer</i>	teren zurbanizowany; teren zniszczonego getta wokół Pawiaka, w rejonie ówczasie istniejących ulic: Gęsiej, Dzikiej i Zamenhofa

^a Podobozem KL Lublin stał się w styczniu 1944 r.

^b Formalnie podporządkowany KL Lublin od jesieni 1942 r. do wiosny 1943 r.

^c Po reorganizacji podobozu jesienią 1943 r. wydano zarządzenie o przekazaniu Majdankowi obozu przy ul. Chełmskiej i innych obozów dla Żydów. Jednak postanowienie to nie zostało zrealizowane, ponieważ 3 listopada tego roku wszyscy więźniowie z warsztatów przy ul. Chełmskiej zostali zamordowani na Majdanku (C. Rajca 1991, s. 387).

^d Po przejęciu obozu przez *Ostindustrie* (zakłady Przemysłu Wschodniego – spółka, której organizacja opierała się na niewolniczej pracy więźniów) zlokalizowano tam wytwórnię koszyków i szczotek oraz warsztaty w których dokonywano prac demontażowych oraz naprawczych sprzętu wojskowego (C. Rajca 1991, s. 389). Nie można jednak stwierdzić, czy warsztaty te powstały zamiast wcześniej istniejących warsztatów tekstylnych, czy też funkcjonowały równolegle, stąd autor określił główną funkcję obozu jako pracę przy tekstyliach, tym bardziej, że obiekt ten miał taki profil przez dłuższy czas.

^e Podporządkowany KL Lublin od X 1943 r.

^f Podporządkowany KL Lublin od IV 1944 r.

KOMANDA ZEWNĘTRZNE						
Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Charakter działalności	Najemca	Lokalizacja
9.	SS- UND POLIZEIFÜHRERKOMMANDO – SPORTSPLATZ	Lublin (Wieniawa), przy ul. Ogródkowej	wiosna 1942 – wiosna 1944	wyburzanie zabudowań żydowskich i niwelowanie cmentarza żydowskiego	SS	teren zurbanizowany; ul. Ogródkowa (dzielnica Wieniawa); dawny budynek szkoły
10.	STANDORTERWALTUNGSKOMMANDO	Lublin, ul. Żniwna	? 1942 – ? 1943	praca przy komendzie garnizonu SS	SS	teren zurbanizowany; zabudowania gospodarcze
11.	TRAWNIKI	Trawniki	jesień 1942 – ? ^g	budowa mostu	-	budynek na terenie obozu w Trawnikach
12.	SÄGEWERKKOMMANDO PIASKI	Piaski k. Lublina	IX 1943 ^h – ?	praca w tartaku	-	b.d.
13.	-	Chełm Lubelski	V 1944 ⁱ – ?	w dyspozycji dywizji SS "Viking"	SS	b.d.

Objaśnienia: b.d. – brak danych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: C. Rajca (1977, s. 83–109); C. Rajca (1991, s. 379–398); B. Wróblewski (1971, s. 181); S. Piątkowski (1998, s. 41–45); S. Piątkowski (2001, s. 99); A. Mix (2005, s. 55–60), <http://www.majdanek.eu/articles.php?acid=226> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.majdanek.eu/images/media/WLenarczyk-oboz-budzyn.pdf> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.regionalista.pl/budzyn.htm#> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/blizyn/13,miejsca-martyrologii/21476,nazistowski-oboz-pracy-przymusowej-w-blizynie/> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/radom/13,miejsca-martyrologii/7097,obozy-pracy-przymusowej-przy-ul-szkolnej/> [dostęp: 15.11.2014]

^g Trudno określić dokładną datę zakończenia funkcjonowania Trawniki jako podobozu KL Lublin. Miejsce to nie w całości było wykorzystywane jako podobóz, ponieważ skoszarowano w nim również więźniów pracujących przy budowie mostu. Po zakończeniu prac nad budową obiektu, więźniowie powrócili do obozu macierzystego.

^h We wrześniu 1943 r. w jego skład wchodziło 17 więźniów (C. Rajca 1991, s. 397).

ⁱ Zachowały się jedynie karty pracy za maj 1944 r., stąd ramy czasowe istnienia komanda nie są możliwe do określenia (C. Rajca 1991, s. 397).

Omówienie podobozów KL Plaszow wymaga w pierwszej kolejności wyszczególnienia tych, które powstały w czasie funkcjonowania ZAL Plaszow, a w drugiej kolejności – wskazania filii pod zarządem obozu płaszowskiego pełniącego oficjalną funkcję obozu koncentracyjnego.

Jak podaje R. Kotarba (2009, s. 51–63), istniejące od 1942 r. obozy pracy Julag I, II i III w 1943 r. zostały przyłączone do ZAL Plaszow jako filie i stan taki utrzymywał się do ich likwidacji w listopadzie 1943 r. Utworzenie tych obozów było związane z koniecznością wspomagania gospodarki wojennej III Rzeszy w okresie ogromnych zmagania na froncie wschodnim. Powstawały one w związku z działalnością niemieckich firm prowadzących duże inwestycje, zwłaszcza w zakresie robót kolejowych i drogowych, gdzie do pracy wymagane były duże zasoby taniej siły roboczej. W ramach akcji *Erntefest* rozpoczęto likwidację obozów pracy w dystrykcie lubelskim, a w okresie od listopada 1943 r. rozpoczęto likwidację julagów krakowskich, których więźniów przeniesiono do ZAL Plaszow. Oprócz julagów, w tej samej okolicy istniały różne placówki robocze przy niemieckich przedsiębiorstwach, firmach i obiektach wojskowych, które w 1943 r. przekształciły się w podobozy ZAL Plaszow:

- 1) przy ul. Zabłocie – początkowo skład oraz magazyn sprzętu lotniczego i łączności, później obóz pracy dla Żydów (*Nachrichtengerätelager der Luftwaffe*, później *Feldluftpark*); funkcjonował w okresie 1942 r. – 23 sierpień 1944 r.;
- 2) przy ul. Prokocimskiej – fabryka kabli (*Kabelwerk-Betriebs GmbH*); funkcjonowało od 1942 r. do września 1944 r.;
- 3) przy ul. Lipowej 4 – obóz pracy przy fabryce Oskara Schindlera (*Deutsche Emailwarenfabrik – Oskar Schindler*); funkcjonował od wiosny 1943 r. do sierpnia 1944 r.;
- 4) lotnisko Kraków Rakowice (*Fliegerhorstkommandantur*); funkcjonował od początku 1942 r. do grudnia 1943 r.

Podobozy te przetrwały (oprócz obozu na lotnisku Kraków Rakowice) do momentu, kiedy ZAL Plaszow stał się obozem koncentracyjnym. Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy wymienione obozy przeszły pod zarząd KL Plaszow. Można jednak domniemywać, że pewna ciągłość administracyjna mogła zostać zachowana.

Obozowi płaszowskiemu, przekwalifikowanemu (w kwietniu 1944 r.) w samodzielny obóz koncentracyjny, podlegały podobozy¹⁶¹ w: Wieliczce, Mielcu¹⁶², Rzeszowie (na tzw.

¹⁶¹ R. Kotarba (2009) dość niejasno określa, jakie podobozy były pod zarządem KL Plaszow, a jakie podporządkowane ZAL Plaszow. Określa on istnienie podobozu w czasie funkcjonowania ZAL Plaszow

Lisiej Górcy)¹⁶³, Drohobyczu i Zakopanem Olczy¹⁶⁴ (tab. 6). Podobozy w Wieliczce, Drohobyczu i Zakopanem Olczy bez wątpienia były filiami KL Plaszow, na co wskazuje m.in. R. Kotarba (2009, s. 64–66). Pozostałe (w Mielcu i Rzeszowie), choć powstały w 1942 r., zostały podporządkowane obozowi płaszowskiemu już w czasie, gdy został on mianowany obozem koncentracyjnym. Powyższe pięć obozów pracy można więc traktować jako oficjalne filie KL Plaszow. Takiej jednoznaczności nie ma natomiast w przypadku podobozów w Krakowie przy ulicach: Zabłocie, Prokocimskiej i Lipowej¹⁶⁵. W związku z tym autor rozprawy nie zaliczył ich do oficjalnej grupy podobozów KL Plaszow.

wraz z informacją o jego zamknięciu w okresie istnienia już KL Plaszow, lecz bez wzmianki o tym, czy dany podobóz przeszedł pod zarząd KL czy też nie. W pracy pt. *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 390–391) natomiast wymienionych zostało tylko 5 podobozów, z czego tych z okresu istnienia KL Plaszow, jako obozu koncentracyjnego, były jedynie 3 (w Mielcu, Wieliczce i jeden o nieokreślonej lokalizacji i nazwie).

¹⁶² Utworzony w marcu 1942, lecz przejęty przez KL Plaszow wiosną 1944 r. (R. Kotarba (2009, s. 65).

¹⁶³ Działał od lata 1942 r., a wiosną 1944 r. został podporządkowany KL Plaszow (R. Kotarba 2009, s. 65).

¹⁶⁴ Wszystkie z wymienionych były obozami pracy.

¹⁶⁵ Oprócz R. Kotarby (2009, s. 51–66), o podobozach KL Plaszow wspomina T. Wroński (1981), z tym, że wymienia jedynie te w Wieliczce i Mielcu. W *Encyklopedii Krakowa* (2000, s. 682) podano natomiast, że [...] „ponadto więźniowie pracowali w podobozach: w Krakowie przy ulicach Zabłocie, Prokocimskiej i Lipowej, w Mielcu oraz Wieliczce”. W encyklopedii tej wspomniano również o komandach roboczych, wśród których wymieniono m.in. obóz pracy na lotnisku w Rakowicach, który we wcześniej wymienionych publikacjach nazywany był podobozem. Wprowadza to dodatkowe problemy z jednoznacznym ustaleniem, które obozy pracy były oficjalnymi filiami KL Plaszow.

Tab. 6. Podbozy KL Płaszow

Lp.	Podobóz	Miejscowość	Okres istnienia	Charakter działalności	Najemca	Lokalizacja
1.	ABRAUMBETRIEB WILHELMSBURG – AL WIELICZKA	Wieliczka	IV 1944 – IX 1944	montaż części samolotowych	Heinkel	teren zurbanizowany; pomiędzy ul. Janińską a parkiem salinarnym, nieopodal wejścia do kopalni soli
2.	HEINKEL FLUGZEUGWERKE MIELEC ^a	Mielec	III 1942 – VI 1944	produkcja części lotniczych; montaż i remonty samolotów	Heinkel	teren zurbanizowany; przy zakładach lotniczych (<i>Heinkel-Flugzeugwerke Mielec</i>)
3.	ARBEITSLAGER BEI FLUGMOTORENWERK IN REICHSHOF ^a	Rzeszów (Lisia Górka)	lato 1942 – VII 1944	produkcja części lotniczych; naprawa silników lotniczych	Heinkel	wzniesienie – Lisia Górka; obrzeża Rzeszowa
4.	b.d.	Drohobycz ^b	? – IV 1944	b.d.	b.d.	b.d.
5.	b.d.	Zakopane Olcza	IV 1944 – VII 1944	budowa sieci elektrycznej i kanału dopływowego do miejscowej elektrowni; regulacja potoku	b.d.	b.d.

Objaśnienia: b.d. – brak danych.

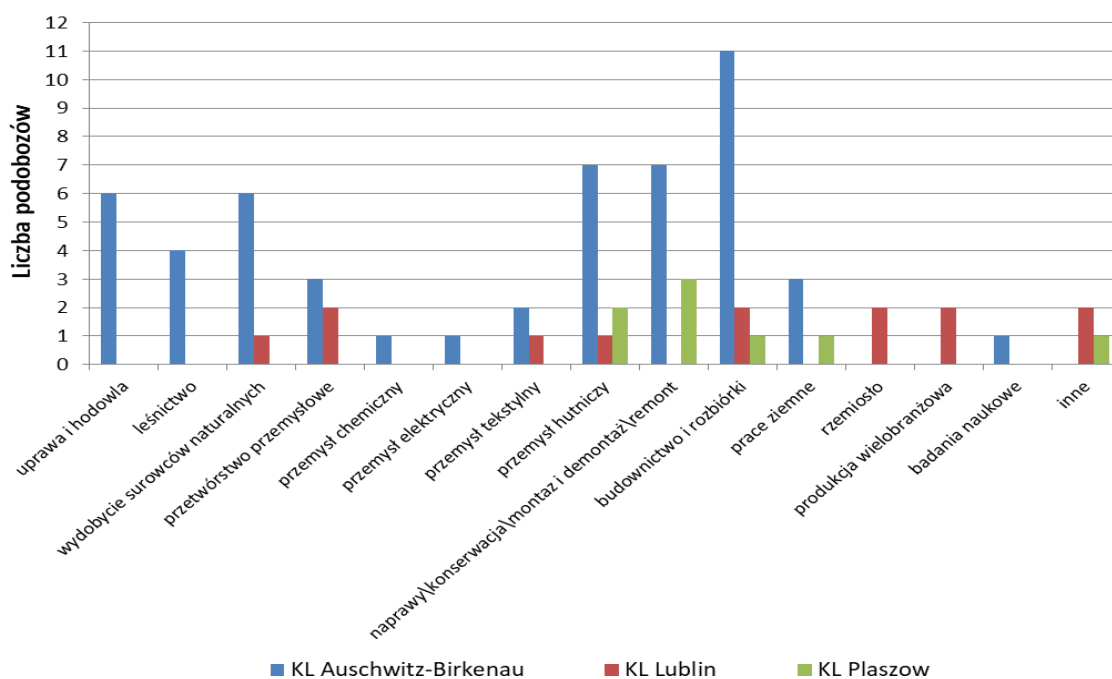
Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Kotarba (2009, s. 64–66)

^a Od wiosny 1944 r. przejęty jako obóz filialny przez KL Płaszow.

^b Podlegał KL Płaszow jako jego filia (R. Kotarba 2009, s. 65).

Wszystkie podobozy KL Auschwitz-Birkenau zostały założone w trakcie jego istnienia i praktycznie wszystkie przetrwały do momentu wyzwolenia obozu macierzystego. W przypadku KL Lublin podobozy przy ul. Lipowej i Chełmskiej (BKW) zorganizowano przed wzniesieniem obozu lubelskiego, a te w Radomiu i Bliżynie przetrwały od niego kilka miesięcy dłużej. Podobozy KL Płaszów natomiast, zlokalizowane w Mielcu i Rzeszowie, istniały jeszcze przed ustanowieniem obozu koncentracyjnego, lecz zamknięto je przed ostateczną likwidacją obozu macierzystego¹⁶⁸.

Najwięcej podobozów prowadziło działalność budowlaną (14), począwszy od wytwarzania drobnych konstrukcji baraków, przez prace rozbiórkowe, po budowę większych zakładów, fabryk, elektrowni itp. (ryc. 16). Niewiele mniej podobozów (10) związanych było z pracami naprawczymi, konserwacyjnymi, montażem i demontażem oraz remontami, oraz tych, które działały na rzecz przemysłu hutniczego (10). Mniej było podobozów działających na potrzeby gospodarstw rolnych (tylko KL Auschwitz-Birkenau – 6), zajmujących się wydobywaniem surowców naturalnych, głównie węgla kamiennego (6 przy KL Auschwitz-Birkenau i 1 przy KL Lublin).

Ryc. 16. Podobozy według funkcji¹⁶⁹

Źródło: opracowanie własne

¹⁶⁸ Nie wliczono obozu w Drohobyczu, na temat którego brak bliższych danych.

¹⁶⁹ W tym wyszczególnieniu liczba przyporządkowań określonych podobozów ze względu na pełnione funkcje jest większa od faktycznej liczby filii, co wynika z zakwalifikowania jednego podobozu do kilku kategorii. Przykładowo: podobóz KL Auschwitz-Birkenau w Budach, zajmujący się produkcją rolną oraz robotami leśnymi został podwójnie zakwalifikowany do grup: „uprawa i hodowla” oraz „leśnictwo” (tab. A1).

Najszerzy zakres działalności miał obóz w Oświęcimiu. Jako jedyny posiadał podobozy związane z uprawą i hodowlą, leśnictwem, przemysłem chemicznym i elektrycznym oraz pracami badawczymi (nad pozyskiwaniem kauczuku). KL Lublin natomiast był wyjątkowy pod tym względem, że posiadał podobozy, w których zajmowano się szeroko pojętym rzemiosłem, produkcją wielobranżową oraz budownictwem na małą skalę. KL Plaszow na tle dwóch pozostałych nie wyróżniał się niczym szczególnym, co związane było z posiadaniem najmniejszej liczby podobozów. Na podstawie analizy jako podobozy o funkcjach innych wyróżniono:

- dwa podobozy KL Lublin (jeden związany z pracą przy komendzie garnizonu SS oraz drugi o nieokreślonej funkcji, pozostający w dyspozycji dywizji SS "Viking");
- podobóz KL Plaszow (w Drohobyczu).

Przedstawione profile działalności podobozów wskazują pośrednio na rangę poszczególnych obozów macierzystych na terenach okupowanej Polski. KL Auschwitz-Birkenau był obozem o najsilniej rozbudowanej strukturze filialnej, a co za tym idzie o największych możliwościach produkcyjnych. Podążało to w parze z dążeniami nazistów do uczynienia z niego samowystarczальной jednostki położonej w sąsiedztwie „wzorcowego miasta na Wschodzie”, jakim miało być Auschwitz. Pod względem potencjału produkcyjnego KL Lublin, a w szczególności KL Plaszow, były obozami drugorzędnymi. Ich zakres nie wykraczał poza małe i średnie prace budowlane, drobną pracę wytwórczą i produkcję. Mała liczba podobozów należących do KL Lublin wynikała z dwóch przyczyn: po pierwsze – teren Generalnego Gubernatorstwa, zwłaszcza jego wschodnie tereny, nie były tak uprzemysłowione jak Górny Śląsk, po drugie – jak zakłada J. Gumkowski (1967, s. 5–6) – władzom III Rzeszy oraz Hansowi Frankowi mogło zależeć na nieekspozowaniu obozów koncentracyjnych na tym terenie, stanowiącym pewnego rodzaju rezerwat dla Polaków.

Najemcami podobozów były w większości przedsiębiorstwa i firmy poszukujące siły roboczej w więźniach obozów koncentracyjnych. Na potrzeby KL Auschwitz-Birkenau pracowały wszystkie podobozy o profilu rolno-hodowlanym. Podobóz w Rajsku służył ponadto do badań prowadzonych przez SS. W podobozach pracujących na rzecz zakładów przemysłowych mamy natomiast do czynienia z wieloma najemcami, wśród których dominowało *IG Farbenindustrie* (Monowitz, Fürstengrube, Janinagrube, Günthergrube). Podobozy o innych funkcjach działały na potrzeby SS, KL, komórek administracyjnych Rzeszy, a trzy z nich (Altdorf, Radostwoitz i Kobbior) na rzecz *Oberforstamt Pless* (Nadleśnictwo Pszczyna).

W KL Lublin z pracy więźniarskiej korzystało przede wszystkim DAW. Powstało ono wcześniej niż sam obóz lubelski. Początkowo planowano, by na terenie obozu założyć kompleks baraków na potrzeby DAW, lecz z tego pomysłu zrezygnowano i jedynie niektóre warsztaty znalazły się na tym terenie. Prócz tego, kilka podobozów pracowało na rzecz następujących najemców: *Bekleidungswerke Dachau – Aussenstelle Lublin*¹⁷⁰, *Ostindustrie, Merckle, Ostdeutsche Tiefbau, Berlinische Baugesellschaft, Willy Keyer*¹⁷¹, zakładów *Heinkel*¹⁷². Komanda zewnętrzne obozu lubelskiego pełniły funkcje na potrzeby SS. W KL Plaszow natomiast głównym najemcą były zakłady *Heinkel*.

Wszystkie filie KL Plaszów i KL Lublin zostały założone na terenie GG, w każdym z dystryktów. Podobozy KL Auschwitz-Birkenau były zlokalizowane w większości na obszarze Rzeszy Niemieckiej oraz w Protektoracie Czech i Moraw (ryc. 17).

Podobozy były różnie lokowane – głównie na obszarach miejskich, przyfabrycznych, ale również na terenach leśnych, rolniczych lub w pojedynczych budynkach.

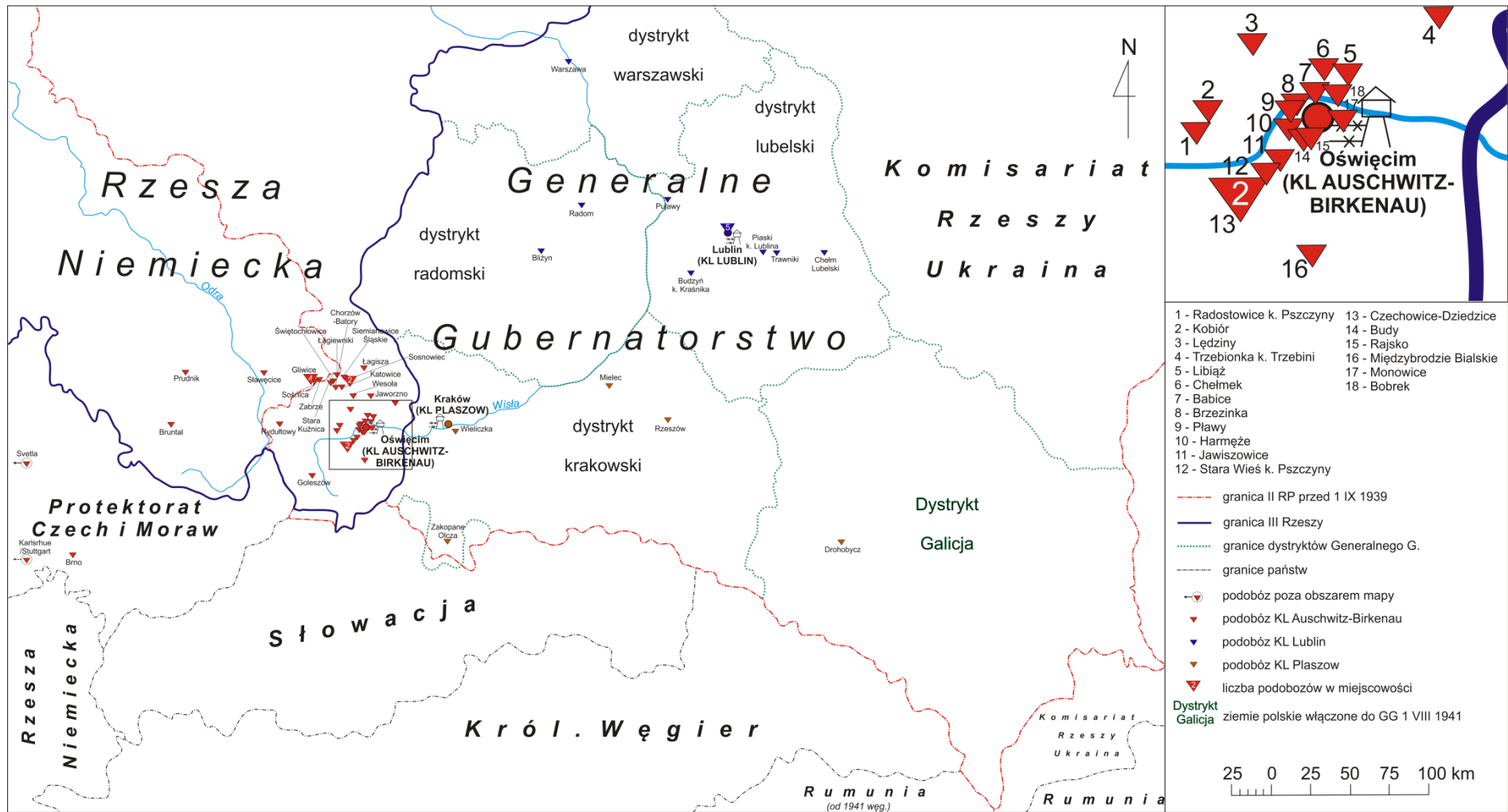
Filie KL Auschwitz-Birkeanu o charakterze rolno-hodowlanym wykazywały podobne cechy lokalizacyjne. Sytuowano je na obszarach rolniczych oraz byłej zabudowy wiejskiej. Najczęściej dokonywano tam przymusowych wysiedleń i rozbiórki budynków w celu przygotowania terenu pod określone funkcje. Były to obszary w większości równinne, łatwe do zagospodarowania rolniczego przy wykorzystaniu istniejących już obiektów. Wyjątek może stanowić *Wirtschaftshof Babitz*, który został założony na krańcu zabudowań *Babic*, w budynku szkolnym i jego otoczeniu.

Większość podobozów przy zakładach przemysłowych funkcjonowała w pobliżu zakładów przemysłowych, kopalń, hut, elektrowni bądź innych obiektów, na rzecz których miały pracować. Zakłady te często zlokalizowane były na terenach zurbanizowanych, a co za tym idzie, podobozy również. Niektóre usytuowano na terenach rolnych (*Lagisha, Tschechowitz-Vacuum*). Podobozy o tzw. innych funkcjach zajmowały tereny otwarte i zurbanizowane, a także wagony pociągów i piwnice.

¹⁷⁰ Lubelska filia fabryki odzieży KL Dachau.

¹⁷¹ *Merckle, Ostdeutsche Tiefbau, Berlinische Baugesellschaft* oraz *Willy Keyer* były firmami, które kierowały pracami wyburzeniowymi na terenie byłego getta warszawskiego oraz pracami budowlanymi w obozie koncentracyjnym w Warszawie (C. Rajca 1977, s. 99).

¹⁷² Niemiecka wytwórnia lotnicza.

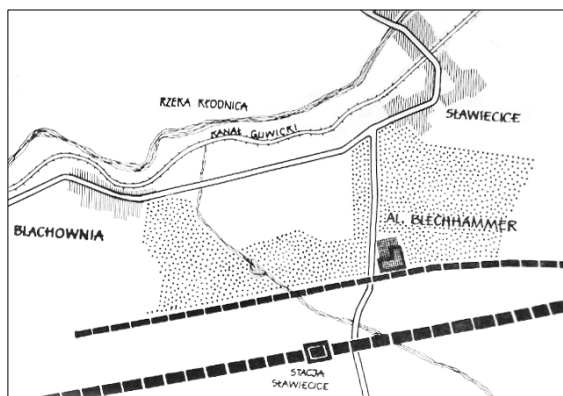

Ryc. 17. Lokalizacja podobozow KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin i KL Plaszow

Źródło: opracowanie własne

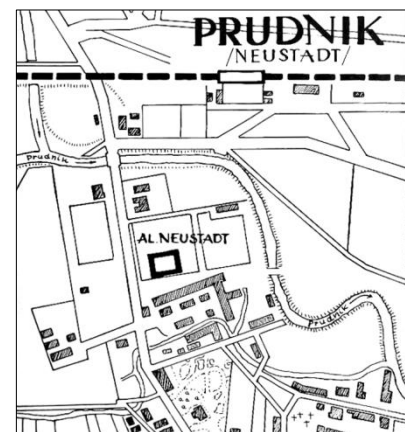
Podobozy KL Lublin również zlokalizowano w zdecydowanej większości na obszarze zurbanizowanym, przy istniejących zakładach fabrycznych bądź na ich terenie, często adaptując istniejące już budynki dla celów obozowych. Jedynie podobóz w Radomiu zlokalizowano na otwartym terenie, z dala od zabudowań. Podobnie do KL Lublin, filie KL Plaszow sytuowano przy istniejących zakładach i towarzyszącej im zabudowie.

Można stwierdzić, że lokalizowanie podobozów w najbliższym sąsiedztwie miejsc na rzecz których miały wykonywać prace i służyć siłą roboczą, umożliwiło rezygnację z transportowania na większe odległości więźniów z obozów macierzystych do miejsca pracy (tab. 4–6; ryc. 18–21).

Ryc. 18. Plan sytuacyjny położenia podobozu Blechhammer (KL Auschwitz-Birkenau)

Źródło: F. Piper (1967, s. bn)

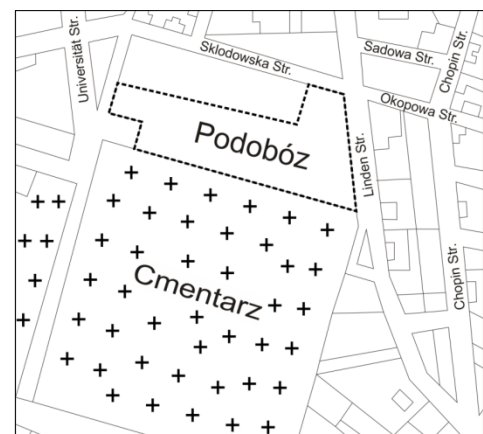
Ryc. 19. Plan sytuacyjny położenia podobozu Neustadt (KL Auschwitz-Birkenau)

Źródło: I. Strzelecka (1971, s. 156)

Ryc. 20. Plan sytuacyjny położenia podobozu Bismarckhütte (KL Auschwitz-Birkenau)

Źródło: I. Strzelecka (1970, s. 153)

Ryc. 21. Plan sytuacyjny położenia podobozu przy ul. Lipowej (KL Lublin)

Odrys planu według autora

Źródło:

<http://www.deathcamps.org/lublin/lipowa.html>
[dostęp: 28.11.2014].

Autor rozprawy dokonał również analizy morfologicznej podobozów KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin i KL Plaszow (tab. 7–9). Należy zaznaczyć, że nie wszystkie z wyszczególnionych podobozów doczekały się opracowania naukowego, część z nich opracowano cząstkowo, a niektóre wcale.

Analizując plany oraz charakterystyki podobozów można stwierdzić, że w swojej budowie były bardzo zróżnicowane, zarówno pod względem powierzchni i budowy zewnętrznej, jak i odległości od obozu macierzystego. Zdecydowana większość z badanych podobozów posiadała ogrodzenie w postaci siatek mocowanych na drewnianych bądź murowanych słupach, często zwieńczonych drutami kolczastymi. Niekiedy stosowano podwójne ogrodzenie siatką lub drutami. Zagęszczenie ogrodzeń na ogół nie zależało od wielkości obozu i konieczności lepszego zabezpieczenia. Są jednak podobozy, które nie miały odgrodzeń od terenów sąsiadujących. Wymienić tu można Harmense, Tschelowitz-Bombensucherkommando, Altdorf, Radostowitz, Sosnowitz (I) lub BKW Lublin. Można to tłumaczyć tym, że więźniów przeznaczanych do prac tymczasowych lokowano najczęściej w opuszczonych budynkach, w jednym z pomieszczeń (często kratując okna i zamykając pomieszczenie na kłódkę).

Niejednoznaczna jest kwestia podłączenia ogrodzeń do prądu wysokiego napięcia. Ogrodzenia pod napięciem stosowano jedynie w części podobozów, zarówno tych zakładanych na otwartym obszarze, jak i tych na zamkniętych terenach, zwłaszcza fabrycznych.

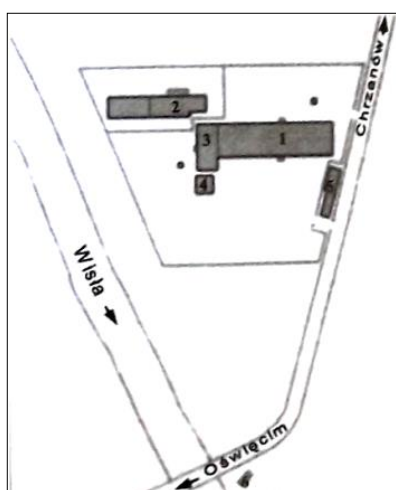
Dodatkowym elementem ogrodzenia było maskowanie podobozu za pomocą nieprześwitujących materiałów. Stawiane były albo dookoła całego podobozu (np. w Laurahütte) lub tylko dla zasłonięcia jego fragmentów. Wszystko to po to, by ograniczyć widoczność cywilom z zewnątrz. Tak chociażby odgrodzono północny i zachodni bok Gleiwitz I lub Bismarckhütte od strony drogi. Gdy porównamy ze sobą typ ogrodzenia w podobozach Blechhammer, Bismarckhütte i Neustadt zauważymy, że w dwóch pierwszych zastosowano odgrodzenie od strony drogi, gdzie dookoła Blechhammer dodatkowo porastał las. Mimo różnego usytuowania Blechhammer i Bismarckhütte (pierwszy umieszczono na terenie leśnym, drugi – zurbanizowanym), poziom maskowania podobozów był względnie wysoki. W odróżnieniu od nich, Neustadt, usytuowany na terenie zurbanizowanym, nie był tak silnie odcięty od otoczenia (por. tab. 7 i ryc. 19). Dlatego nie zawsze w ramach systemu maskowania i zabezpieczeń podobozów stosowano takie same rozwiązania. Niekiedy mur stanowił nawet trzeci rząd ogrodzenia, jak w przypadku Neu-Dachs, gdzie postawiono go poza podwójnym rzędem drutów.

Podobóz w Brnie był natomiast otoczony płotem drewnianym z drutami na szczycie, a co więcej, dookoła rozmieszczono wieże strażnicze.

Nie można więc ustalić reguły konstruowania zabezpieczeń wokół poszczególnych podobozów. Do tego dochodzi kwestia istnienia wieżyczek strażniczych. Jak wynika z tab. 7–9, część z podobozów nie posiadała w ogóle wież. Wśród tych, gdzie one się pojawiały, były ustawione albo w przestrzeni podobozu, albo – w większości przypadków – poza ich ogrodzeniem. W Jawishowitz wieże ustawione były zarówno poza ogrodzeniem, jak i na terenie podobozu. Günthergrube, jako że był podzielony na dwie części, w jednej z nich (Lager Heimat) posiadał wieże poza linią drutów, a Günther III – w linii murów ogrodzeniowych. W Charlottengrube natomiast część zwana Judenlager nie miała wież, które zaś istniały w części zwanej podobozem na „rampie Anna”.

Większość podobozów nie była oświetlona z zewnątrz reflektorami z wież strażniczych lub ogrodzeń. Można przypuszczać, że oświetlenie takich miejsc było konieczne i stosowano je często. Nie jest bowiem możliwe, aby pilnujący na wieżach strażnicy w nocy mogli swobodnie wykonywać swoje obowiązki, kiedy na terenie podobozu panowałby mrok. Dawałoby to więźniom możliwość podejmowania częstych prób ucieczek. Założyć można, że na wieżach jakieś reflektory istniały, chyba że podobóz dobrze oświetlony był z wewnątrz.

Podbozy najczęściej tworzone były na planie kwadratu bądź prostokąta, sporadycznie kształtem przypominały trapez bądź miały kształty nieregularne (ryc. 22–25).

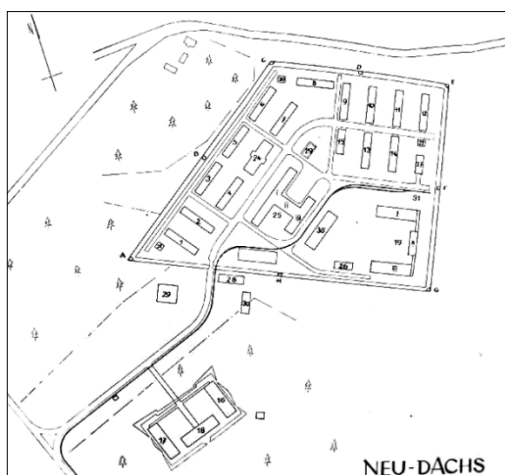

Objaśnienia:

- 1 – hala fabryczna;
- 2 – pomieszczenie mieszkalne dla więźniów;
- 3 – pomieszczenie mieszkalne dla więźniarek (na piętrze);
- 4 – kotłownia;
- 5 – wartownia;
- 6 – biura administracji podobozu.

Ryc. 22. Plan sytuacyjny podobozu Bobrek

Źródło: P. Setkiewicz (2002, s. 31)

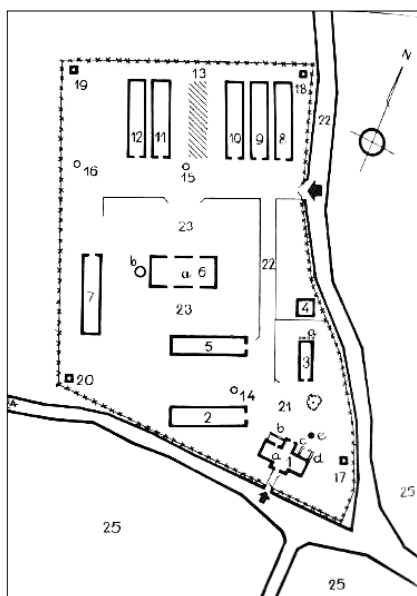

Ryc. 23. Plan sytuacyjny podbozu Neu-Dachs

Źródło: F. Piper (1970, s. bn)

Objaśnienia:

- 1-14 – baraki mieszkalne dla więźniów;
- 15 – magazyn odzieży;
- 16-18 – baraki SS;
- 19 – (I-III) – szpital więźniarski (HKB);
- 20, 22, 23 – latryny;
- 24 – łaźnia;
- 25 (I) – warsztaty, 25 (II) – kuchnia, 25 (III) – zaplecze kuchni;
- 26 – odwieszalnia;
- 27 – kotłownia;
- 28 – wartownia;
- 29 – basen p. poż.;
- 30 – garaże;
- 31 – wysypisko popiołu;
- 35 – budynek murowany;
- A-H – wieże wartownicze.

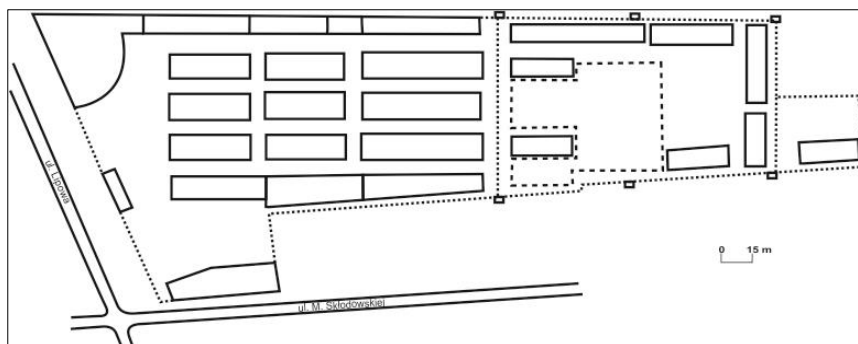

Ryc. 24. Plan sytuacyjny podbozu Wirtschaftshof Babitz

Źródło: A. Zięba (1969, s. 81)

Objaśnienia:

- 1 – budynek szkolny z pomieszczeniami dla więźniarek na piętrze (a – mieszkanie SS-manki; b – jadalnia dla SS; c – ustęp; umywalnia i kuchnia zimowa więźniarek; e – kuchnia polowa);
- 2 – barak mieszkalny dla więźniów;
- 3 – umywalnia (a – kubły na śmieci);
- 4 – basen p. poż.;
- 5 – barak gospodarczy;
- 6 – stodoła (a – klepisko; b – silos);
- 7 – stajnia;
- 8 – zlewnia mleka;
- 9, 10 – obory;
- 11 – magazyn;
- 12 – skład uprzęży;
- 13 – kompost;
- 14, 15, 16 – studnie;
- 17, 18, 19, 20 – wieże wartownicze;
- 21 – plac apelowy;
- 22 – droga, którą więźniowie chodzili do pracy;
- 23 – place gospodarcze utwardzone ceglami;
- 24 – droga w kierunku przejazdu kolejowego i szosy Oświęcim – Katowice;
- 25 – tereny wsi Babice.

Ryc. 25. Plan sytuacyjny podbozu przy ul. Lipowej w Lublinie

Źródło: odrys planu na podstawie: <http://www.deathcamps.org/lublin/pic/biglipowamaprob.jpg> [dostęp: 29.11.2014]

Wydawać by się mogło, że każdy z podobozów powinien posiadać przynajmniej baraki więźniarskie. W zdecydowanej większości przypadków takie budynki umieszczano. Tam, gdzie ich nie budowano, tworzono miejsca noclegowe dla więźniów, np. w hali fabrycznej (Laurahütte, DAW Blizyn), w pomieszczeniach przejętej willi (Harmense), zaadaptowanych na cele mieszkalne pomieszczeniach cementowni (Golleschau), w budynkach z izbą mieszkalną (Sosnowitz I), we wcześniej istniejącym, remontowanym budynku (Brünn), w szopie (Aussenkommando – Chelmek), w nieczynnej rozlewni piwa (Tschechowitz – Bombensucherkommando), w kwaterach opuszczonego budynku (Altdorf), czy murowanej stajni (Radostowitz). W niektórych przypadkach (np. Trzebinia), więźniowie zakwaterowani byli poza terenem podobozów.

W zależności od przeznaczenia, podobozы posiadały zróżnicowaną liczbę budynków gospodarczych, technicznych, warsztatów czy budynków produkcyjnych. We wszystkich podobozach Auschwitz-Birkenau zlokalizowanych przy gospodarstwach rolno-hodowlanych, ze względu na pełnioną funkcję, stawiano budynki gospodarcze (stajnie, stodoły, królikarnie, świnie itp.). Większość podobozów przy zakładach przemysłowych również takie budynki posiadała, głównie chodzi tu o kuchnie i jadalnie. Niekiedy znajdowały się one poza ogrodzeniem podobozu (Trzebinia, Gleiwitz II – kuchnia, Sosnowitz II – kartoflarnia). Podobnie sytuacja wyglądała w podobozach KL Lubin, zaś te należące do KL Płaszów występowaniem tego typu zabudowań raczej się nie odznaczały.

W większości podobozów Auschwitz-Birkenau, lecz w mniejszym stopniu w tych należących do pozostałych dwóch obozów koncentracyjnych, również zainstalowano pomieszczenia sanitarne (ustępy, łaźnie i umywalnie). Zdarzały się przypadki, że takich wydzielonych budynków nie było, a więźniowie korzystali z prymitywnych urządzeń do załatwienia swoich potrzeb i zachowania względnej higieny. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że większość podobozów posiadała izby szpitalne lub punkty medyczne (niekiedy były to zwykłe gabinety stomatologiczne). Taka sytuacja miała miejsce głównie w podobozach Auschwitz-Birkenau przy zakładach przemysłowych, natomiast przy gospodarstwach rolno-hodowlanych takie jednostki się nie znajdowały (wyjątek stanowił Wirtschaftshof Budy, gdzie poza ogrodzeniem zlokalizowano punkt dentystyczny oraz skład lekarstw). Mogło to wynikać z faktu, że praca przy zakładach przemysłowych była bardziej niebezpieczna, a więźniowie narażeni mogli być przez to na częstsze obrażenia niż w gospodarstwach.

W przestrzeni podobozów wydzielano niekiedy place apelowe. Nie były one stałym elementem zabudowy, niemniej pojawiły się w dwunastu filiach.

W Blechhammer i podobozie w Trzebini naziści wybudowali krematoria dla zmarłych więźniów, a w Charlottengrube nie ukończyli budowy takiego obiektu. W filiach KL Lublin i KL Plaszow takie budynki nie istniały. Budynki esesowskie (mieszkalne i biurowe oraz wartownie) wznoszono na ogół poza ogrodzeniem podobozu, szczególnie w przypadku filii Auschwitz-Birkenau. Wynikało to najprawdopodobniej z potrzeby izolacji od więźniów załóg SS, a wartownikom umożliwiało monitorowanie wychodzących i wchodzących do podobozu. Nie było to regułą, gdyż zdarzały się przypadki, że budynki te umieszczano na terenie podobozów.

Poza wymienionymi kategoriami budynków można wyróżnić tzw. pozostałe, w skład których wchodziły biura pisarskie, silosy, baseny przeciwpożarowe, areszty, karcery, doły na zwłoki, a nawet fontanny z posązkami. Najwięcej było jednak schronów (bunkrów) przeciwlotniczych, umieszczanych poza ogrodzeniem, w sąsiedztwie wież strażniczych. Nie wszystkie jednak podobozy posiadały tego typu budynki.

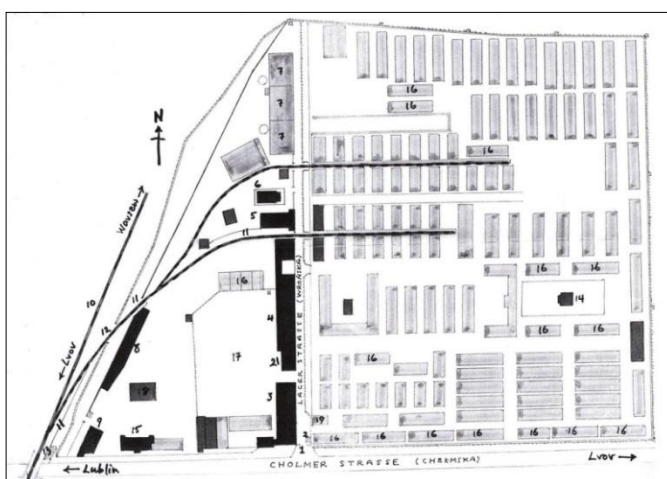
Najmniej zróżnicowane morfologicznie były podobozy Auschwitz-Birkenau o tzw. innych funkcjach, co wynikało właśnie z ich ściśle zdefiniowanego przeznaczenia i tymczasowości istnienia.

W analizie morfologicznej podobozów warto zwrócić uwagę na dwa szczególne podobozy należące do KL Auschwitz-Birkenau: Günthergrube i Charlottengrube. Dzieliły się przestrzennie na dwie części, mimo że stanowiły administracyjnie jedną całość. Ten podział niósł ze sobą różnice w budowie zewnętrznej. W części Günthergrube, zwanej Lager Heimat, istniało ogrodzenie z drutów wraz z oświetleniem, a wieże były usytuowane poza terenem podobozu. W części Lager Günther III nie było natomiast płotu z drutów kolczastych, lecz obóz odgrodzono murem z wieżyczkami strażniczymi. Obydwie części posiadały te same kategorie budynków, a Lager Günther III nie miał wartowni. Budynki esesowskie w Lager Heimat znajdowały się poza terenem podobozu, a w części drugiej – na jego terenie.

Nieco inaczej przedstawiały się Lager na „rampie Anna” i Judenlager – jako dwie części podobozu Charlottengrube. Obydwie otoczone były drutami, a pierwsza z nich miała wieże strażnicze (poza ogrodzeniem), natomiast druga nie miała ich w ogóle. Większości elementów składowych podobozu Judenlager nie posiadał. Nie było w nim budynków technicznych, gospodarczych, produkcyjnych, izby szpitalnej i placu apelowego. Istniało tam jednak nieukończone krematorium. Wynikać może z tego, że

nawet podział podobozy na dwie części nie gwarantował, że były one do siebie podobne. Mimo iż w tych przypadkach części danego podobozy stanowiły jedną całość administracyjną i oddalone były od siebie o 1–2 km, nie zostały zbudowane z jednakową wizją. Mogło to zależeć od konkretnych cech lokalizacyjnych (otoczenie, adaptacja istniejących zabudowań itp.), pełnionej funkcji i idących za tym możliwości rozbudowy.

Podobozy KL Lublin były dość słabo rozwinięte pod względem budowy zewnętrznej. Na tym tle wyróżniają się podobozy przy ul. Lipowej w Lublinie (ryc. 25) oraz składająca się z kilkudziesięciu budynków filia przy ul. Chełmskiej (ryc. 26). Zauważyć można, że stałym elementem zabudowy były budynki przeznaczone na pomieszczenia dla więźniów. O filii w Trawnikach wiadomo tylko, że więźniowie skoszarowani byli w wydzielonym budynku tego obozu, lecz nie pewności, czy całe miejsce odosobnienia w Trawnikach stanowiło jeden podobóz należący do KL Lublin.

Ryc. 26. Plan sytuacyjny podobozy przy ul. Chełmskiej w Lublinie

Objaśnienia: brak danych.

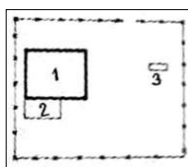
Źródło: <http://www.holocaustresearchproject.org/ar/labour%20camps/images/lublin%20airfield%20map%20Tregenza%20map.jpg> [dostęp: 29.11.2014]

KL Płaszów posiadał pięć podobozy. Te filie, dla których odnaleziono materiały źródłowe, pod względem morfologicznym nie były znacząco rozwinięte – jawią się jako prymitywne obozy z barakami więźniarskimi otoczone drutem kolczastym.

Można pokusić się o stwierdzenie, że mała liczba podobozy KL Płaszów i KL Lublin wynikała z faktu, że obozy macierzyste nie odgrywały dominującej roli w systemie obozowym oraz nie dysponowały tak liczną siłą roboczą. KL Auschwitz-Birkenau potrzebował podobozy zarówno pracujących na potrzeby obozu macierzystego, jak i takich filii, w których mógł rozdysponowywać swoją liczną siłę roboczą kierowaną głównie do różnych zakładów produkcyjnych na terenie Śląska. Podobozy KL Lublin i KL Płaszów funkcjonowały natomiast dla osiągnięcia określonych celów gospodarczych

spółek dla których pracowały, przy jednoczesnym maksymalnym wyniszczeniu przez pracę więźniów w nich zatrudnionych.

Poszczególne filie obozów koncentracyjnych różniły się pod względem liczby budynków: od jednego (czego przykładem może być Tschechowitz-Bombensucherkommando – KL Auschwitz-Birkenau), do ponad stu (podobóz przy ul. Chełmskiej – KL Lublin) (ryc. 26). Filie zróżnicowane były również powierzchniowo, co widać wyraźnie na planach (por. ryc. 26 i 27). W układzie przestrzennym wielu z nich zauważyć można regularność w usytuowaniu budynków. Zabudowania ustawione były pod kątem prostym, niekiedy rzędami, szeregowo, i takie uporządkowanie przestrzeni było dominujące (ryc. 28–30). Co więcej, nie zawsze budynki o określonej funkcji (więźniarskie, gospodarcze, techniczne itd.) były stawiane obok siebie. Można dostrzec niekiedy pewien chaos przestrzenno-funkcjonalny, wynikający przede wszystkim z adaptacji przejętych zabudowań, które determinowały ich wykorzystanie, lub też z etapowości tworzenia podobozu. W niektórych przypadkach zauważalny był jednak taki sposób rozplanowania zabudowań, który wskazywałby na pewien zamysł w tworzeniu podobozów, idący w kierunku zachowania symetrii, pewnego ładu przestrzennego (ryc. 31–32). Przykładem mogą być podobozy: Jawischowitz, Neu-Dachs, Sosnowitz II, a częściowo również podobóz przy ul. Chełmskiej w Lublinie.

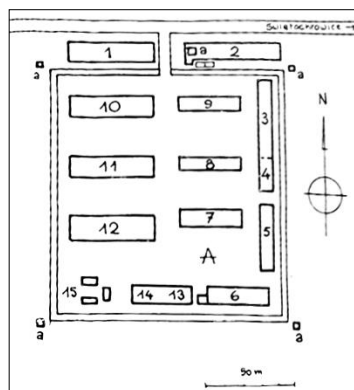

Objaśnienia:

- 1 – szopa, w której mieszkali więźniowie;
- 2 – kostnica;
- 3 – umywalnia.

Ryc. 27. Plan sytuacyjny podobozu Chelmek

Źródło: E. Iwaszko (1970, s. 49)

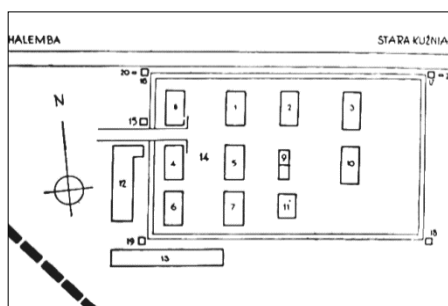

Objaśnienia:

- 1 – barak mieszkalny SS;
- 2 – wartownia i biura SS;
- 3 – barak gospodarczy;
- 4 – izba chorych;
- 5–8, 10–12 – baraki mieszkalne dla więźniów;
- 9 – kuchnia;
- 13 – łazienka;
- 14 – komora dezynfekcyjna;
- 15 – ustępy;
- a – wieże wartownicze;
- A – plac apelowy.

Ryc. 28. Plan sytuacyjny podobozu Eintrachthütte

Źródło: F. Piper (1975a, s. 101)

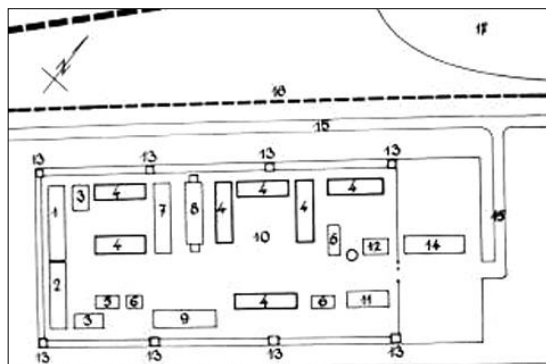

Ryc. 29. Plan sytuacyjny podbozu Althammer

Źródło: F. Piper (1971, s. 140)

Objaśnienia:

- 1-3, 5-8 – baraki mieszkalne;
- 4 – izba chorych, izba pisarska i pokój starszego bloku;
- 5 – barak zajęty częściowo na magazyn odzieży;
- 9 – latryna;
- 10 – nowa kuchnia;
- 11 – łazienka;
- 12 – kuchnia, mieszkania SS, biura wartownia;
- 13 – magazyny;
- 14 – plac apelowy;
- 15-19 – wieże wartownicze;
- 20, 21 – bunkry.

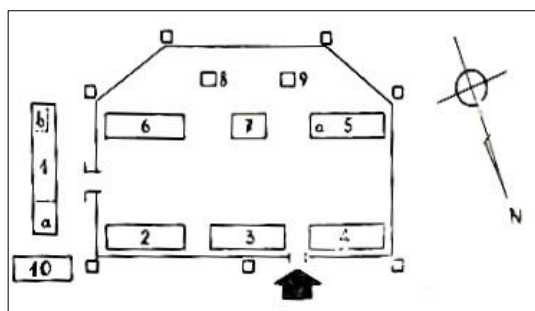

Ryc. 30. Plan sytuacyjny podbozu Gleiwitz I

Źródło: I. Strzelecka (1972, s. 66)

Objaśnienia:

- 1 – kuchnia dla więźniów;
- 2 – kuchnia SS;
- 3 – baraki gospodarce;
- 4 – baraki mieszkalne;
- 5 – umywalnie;
- 6 – latryny;
- 7 – jadalnia dla więźniów;
- 8 – magazyn;
- 9 – szpital więziński (HKB);
- 10 – plac apelowy;
- 11 – warsztaty;
- 12 – izba pisarska;
- 13 – wieże wartownicze;
- 14 – wartownia SS;
- 15 – droga do pracy;
- 16 – wąskotorowa kolejka kopalniana;
- 17 – boisko sportowe.

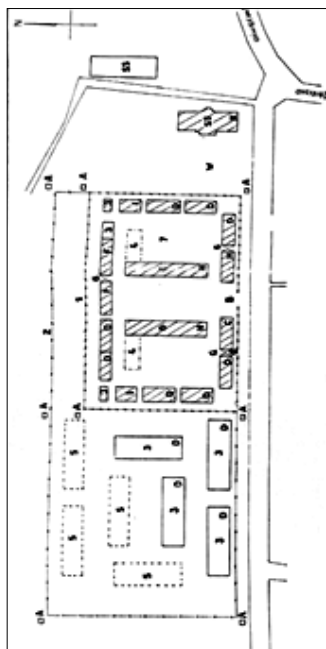
Ryc. 31. Plan sytuacyjny podbozu Sosnowitz II (układ symetryczny)

Źródło: F. Piper (1969a, s. 103)

Objaśnienia:

- 1 – kuchnia i mieszkanie SS;
- 1a – izba pisarska;
- 1b – mieszkanie kierownika kuchni
- 2, 3, 6, – baraki mieszkalne dla więźniów;
- 4 – magazyn (z kocami i siennikami);
- 4a – pokój starszego obozu i kapo¹⁷³
- 5 – magazyn odzieżowy;
- 5a – magazyn sanitarny
- 7 – izba chorych i łazienka;
- 8, 9 – ustępy;
- 10 – piwnica na ziemniaki i obieralnia ziemniaków.

¹⁷³ Kapo – więzień pełniący funkcję dozorczy innych więźniów w obozach koncentracyjnych.

**Ryc. 32. Plan sytuacyjny podobożu
Jawischowitz (układ symetryczny)**
Źródło: A. Strzelecki (1974, s. bn)

Objaśnienia:

- 1 – ogrodzenie obozowe (stan na 1942 r.);
- 2 – przyuszczalny ciąg ogrodzenia wokół terenów dołączonych do obozu w latach 1943–1944;
- Obiekty zakreskowane – baraki wybudowane przed II połową 1943 r.*
- 3 – baraki wybudowane w okresie od połowy 1943 r. do końca 1945 r.;
- 4 – baraki istniejące, ale nie uwzględnione w planach poniemieckich;
- 5 – baraki projektowane;
- 6 – przewiązki między barakami;
- 7 – plac apelowy;
- A – wieże strażnicze;
- B – brama obozowa;
- C – wartownia SS i obozowa izba pisarska
- D – baraki mieszkalne dla więźniów;
- E – kuchnia obozowa;
- F – szpital obozowy;
- G – warsztaty obozowe;
- H – magazyny;
- I – łaźnie;
- J – latryny;
- K – biura kierownictwa obozu;
- SS – mieszkania SS-manów;
- W – skwer wypoczynkowy dla SS-manów.

Tab. 7. Elementy zabudowy podobozów KL Auschwitz-Birkenau

OBÓZ MACIERZYSTY	KATEGORIA PODOBOZU	PODOBÓZ	OGRODZENIE (POJEDYNCZE DRUTY/SIATKA/DRUTY NA SZCZYTACH OGRODZEN)	PODWÓJNE DRUTY/SIATKA	OGRODZENIE POD NAPIĘCIEM	OŚWIETLENIE (z zewnątrz)	ODGRODZENIE OD OTOCZENIA/MURY/PARKANY PŁOTY	WIEŻE STRAŻNICZE	WARTOWNIA	BARAKI/BLOKI WIEŹNIARSKIE	BUDYNKI TECHNICZNE	BUDYNKI PRODUKCYJNE- WARSZTATY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA GOSPODARCZE	IZBA SZPITALNA/SZPITAL/PUNKT MEDYCZNY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA SANITARNE	PLAC APELOWY	KREMATORIUM	INNE	BUDYNKI ESESOWSKIE		
KL AUSCHWITZ-BIRKENAU	PGR-H	GEFLÜGELFARM HARMENSE																			
		WIRTSCHAFTSHOF BUDY																			
		WIRTSCHAFTSHOF BABITZ																			
		BIRKENAU	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		RAISKO																			
			WIRTSCHAFTSHOF PLAWY																		
	PRZY ZAKŁADACH PRZEMYSŁOWYCH		GOLLESCHAU																		
			JAWISCHOWITZ																		
			AUSSENKOMMANDO CHELMEK								U2										
			MONOWITZ ("BUNA-WERKE")																		
			EINTRACHTHÜTTE																		
			NEU-DACHS																		
			FÜRSTENGRUBE																U5		
			JANINAGRUBE (GUTE HOFFNUNG)																		
			LAGISCHA																		
			GÜNTHERGRUBE	1 2			1i2	1 2	1 2	1 2	1 2	1i2	1i2		1i2	1i2	1i2			1 2	1 2
			GLEIWITZ I																		
			LAURAHÜTTE (HUTA LAURA)									U1									
			BLECHHAMMER																		
			BOBREK																		
			GLEIWITZ II						U4												
			SOSNOWITZ II																		
			GLEIWITZ III																		
			HINDENBURG																		
			TRZEBINIA																		
			TSCHECHOWITZ-BOMBENSUCHERK. ALTHAMMER									U9									
			BISMARCKHÜTTE						U3												
			CHARLOTTENGRUBE	3i4						3 4		3i4	3 4	3 4	3 4	3 4	3i4	3 4	3 4	3 4	3 4

OBÓZ MACIERZYSTY	KATEGORIA PODOBOZU	PODOBÓZ	OGRODZENIE (POJEDYNCZE DRUTY/SIATKADRUTY NA SZCZYTACH OGRODZEN)	PODWÓJNE DRUTY/SIATKA	OGRODZENIE POD NAPIĘCIEM	OŚWIETLENIE (z zewnątrz)	ODGRODZENIE OD OTOCZENIA/MURY/PARKANY PŁOTY	WIEŻE STRAŻNICZE	WARTOWNIA	BARAKI/BLOKI WIĘZIARSKIE	BUDYNKI TECHNICZNE	BUDYNKI PRODUKCYJNE-WARSZTATY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA GOSPODARCZE	IZBA SZPITALNA/SZPITALIPUNKT MEDYCZNY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA SANITARNE	PLAC APELOWY	KREMATORIUM	INNE	BUDYNKI ESESOWSKIE	
			O INNYCH FUNKCJACH	PZP	NEUSTADT								U7							
TSCHECHOWITZ-VACUUM																				
HUBERTUSHÜTTE ^a																				
FREUDENTHAL	-	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
LICHTWERDEN																				
SOSNITZ	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
SS-HÜTTE POROMBKA	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
ALTDORF										U8			U8a							
RADOSTOWITZ										U6										
KOBIOR (AUSSENKOMMANDO KOBIER)																				
BRÜNN										U10										
SOSNOWITZ (I)										U10										
GLEIWITZ IV																				
SONDERKOMMANDO KATTOWITZ	-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2 SS BAUZUG										U11										

Objaśnienia: PGR-H – przy gospodarstwach rolno-hodowlanych; PZP – przy zakładach przemysłowych; - – brak danych;

 – występowanie obiektu – obiekt występuje, ale poza ogrodzeniem podobożu; – brak obiektu.

Podobozy (części): 1 – Lager Heimat, 2 – Lager Günther III; 3 – obóz na „rampie Anna”, 4 – Judenlager.

Uwagi: U1 – budynek nieukończony, U2 – szopa jako barak, U3 – odgrodzony parkanem tylko od strony szosy, U4 – płot drewniany tylko od strony północnej i zachodniej, U5 – nieukończone, U6 – budynek murowanej stajni, U7 – pomieszczenia istniejącego budynku jako mieszkania dla więźniów, U8 i U8a – kwatery w opuszczonym domu (mieszkania i kuchnia), U9 – zakwaterowanie więźniów w nieczynnej rozlewni piwa, U10 – pomieszczenia istniejącego wcześniej budynku; U11 – Więźniowie skoszarowani w wagonach pociągów.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Frąckiewicz (1965, s. 55–59; 1965a, s. 104–106); A. Zięba (1965, s. 71–75; 1967, s. 83–85; 1969, s. 37–38; 1969a, s. 69–73); E. Iwaszko (1967, s. 101–102; 1970, s. 47–49; 1967a, s. 66; 1983, s. 225–226); F. Piper (1967, s. 44; 1969, s. 83–85; 1969, s. 91–102; 1970, s. 57–64; 1971, s. 137–140);

^a Przy hucie istniały obóz jeniecki, obóz robotników przymusowych oraz wyodrębniona część dla więźniów. Jak podaje I. Strzelecka (1970a, s. 163–164), w momencie kiedy do podobożu miał przyjechać transport więźniów z Oświęcimia, dział budowlany huty zgłaszał zapotrzebowanie na drewno do budowy wież strażniczych. W grudniu 1944 r. zgłoszono również zamówienie na drewno do baraków, lecz nie wiadomo, czy je zrealizowano. Zostało jedynie wzniesione ogrodzenie w listopadzie 1944 r. I. Strzelecka (1970a, s. 160) podaje również, że zatwierdzono plany budowy 8 baraków mieszkalnych i 3 gospodarczych, stąd można przyjąć, że takowe w podobożu powstały.

1975 s. 153–156; 1975a, s. 97–101); I. Strzelecka (1969, s. 119–122; 1970, s. 152–153; 1970a, s. 160–164; 1971, s. 156–160; 1972, s. 66–67; 1972a, s. 98–99); T. Iwaszko (1970, s. 113–121; 1975, s. 71–76); A. Strzelecki (1972, s. 118; 1972a, s. 137–138; 1974, s. 176–177; 1975, s. 41–51); I. Strzelecka (1995a, s. 80–98); P. Setkiewicz (2002, s. 36–37; 2010a, s. 139–155; 2012, s. 231–235); H. Kubica (2010, s. 158; 2010a, s. 166–168); S. Steinbacher (2012, s. 170–171); <http://www.fcvsla.org/pl/lista-podobozow/item/2-ss-bauzug> [dostęp: 14.11.2014]; http://towarzystwo.czechowice-dziedzice.pl/index.php-option=com_content&task=view&id=137&Itemid=51 [dostęp: 14.11.2014]; <http://www.fcvsla.org/pl/lista-podobozow/item/tschechowitz-ii> [dostęp: 14.11.2014]; <http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/26079,czechowice-dziedzice-podobozy-tschechowitz-%28i%29---bombensucherkommando-i-tschechowitz-%28ii%29---vacuum.html> [dostęp: 18.11.2014]

Tab. 8. Elementy zabudowy podobozów KL Lublin

OBÓZ MACIERZYSTY	KATEGORIA PODOBOZU	PODOBÓZ	OGRODZENIE (POJEDYNCZE DRUTY/SIATKA/DRUTY NA SZCZYTACH OGRODZEN)	PODWÓJNE DRUTY/SIATKA	OGRODZENIE POD NAPIĘCIEM	OŚWIETLENIE (z zewnątrz)	ODGRODZENIE OD OTOCZENIA/MURY/PARKANY PŁOTY	WIEŻE STRAŻNICZE	WARTOWNIA	BARAKI/BLOKI WIĘZNIARSKIE	BUDYNKI TECHNICZNE	BUDYNKI PRODUKCYJNE-WARSZTATY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA GOSPODARCZE	IZBA SZPITALNA/SZPITAL/PUNKT MEDYCZNY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA SANITARNE	PLAC APELOWY	KREMATORIUM	INNE	BUDYNKI ESESOWSKIE		
			KL LUBLIN	A	DAW LUBLIN (Lublin, ul. Lipowa)																
DAW LUBLIN (Lublin, ul. Chełmska) ¹⁷⁵																					
DAW LUBLIN (Puławy)	-	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DAW RADOM																					
DAW BLIZYN											U1										
B	BKW LUBLIN																				
	BYDZYN			U2																	
	KL WARSZAU	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C	SS- UND POLIZEIFÜHRERKOMMANDO – SPORTSPLATZ																				
	STANDORTERWALTUNGSKOMMANDO	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TRAWNIKI ¹⁷⁶	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	SÄGEWERKKOMMANDO PIASKI	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	[nazwa nieznaną] (Chełm Lubelski)	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Objaśnienia: **A** – filie DAW, **B** – pozostałe, **C** – komanda zewnętrzne, - – brak opracowania;

 – występowanie obiektu; – obiekt występuje, ale poza ogrodzeniem podobożu; – brak obiektu.

Uwagi: U1 – miejsca noclegowe zainstalowane w hali fabrycznej; U2 – potrójne ogrodzenie; czterokondygnacyjny budynek dla więźniów.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Wróblewski (1971, s. 181); C. Rajca (1977, s. 83–109; 1991, s. 379–398); J. Kosiński (1999, s. 444); S. Piątkowski (1998, s. 41–45; 2001, s. 99); T. Radzik (1999, s. 141–142); A. Mix (2005, s. 55–60); <http://www.majdanek.eu/articles.php-acid=226> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.majdanek.eu/images/media/WLenarczyk-oboz-budzyn.pdf> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.regionalista.pl/budzyn.htm#> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/blizyn/13,miejsca-martyrologii/21476,nazistowski-oboz-pracy-przymusowej-w-blizynie/> [dostęp: 15.11.2014]; <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/radom/13,miejsca-martyrologii/7097,obozy-pracy-przymusowej-przy-ul-szkolnej/> [dostęp: 15.11.2014]

¹⁷⁵ Opracowano na podstawie planu podobożu na <http://www.deathcamps.org/lublin/pic/bigairfieldmap2.jpg> [dostęp: 20.11.2014].

¹⁷⁶ Więźniowie zostali umieszczeni w jednym z budynków obozu w Trawnikach.

Tab. 9. Elementy zabudowy podobożów KL Plaszw

OBÓZ MACIERZYSTY	PODOBÓZ	OGRODZENIE (POJEDYNCZE DRUTY/SIATKA/DRUTY NA SZCZYTACH OGRODZEŃ)	PODWÓJNE DRUTY/SIATKA	OGRODZENIE POD NAPIĘCIEM	OŚWIETLENIE (z zewnątrz)	ODGRODZENIE OD OTOCZENIA/MURY/PARKANY I PŁOTY	WIEŻE STRAŻNICZE	WARTOWNIA	BARAKI/BLOKI WIEŹNIARSKIE	BUDYNKI TECHNICZNE	BUDYNKI PRODUKCYJNE- WARSZTATY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA GOSPODARCZE	IZBA SZPITALNA/SZPITAL/PUNKT MEDYCZYNY	BUDYNKI/POMIESZCZENIA SANITARNE	PLAC APELOWY	KREMATORIUM	INNE	BUDYNKI ESESOWSKIE
KL PLASZOW	ABRAUMBETRIEB WILHELMSBURG – AL WIELICZKA																	
	HEINKEL-FLUGZEUGWERKE MIELEC																	
	ARBEITSLAGER BEI FLUG-MOTORENWERK IN REICHSHOF	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	[nazwa nieznana] (Drohobycz)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	[nazwa nieznana] (Zakopane Olcza)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Objaśnienia:

- – brak danych; – występowanie obiektu; – obiekt występuje, ale poza ogrodzeniem podobożu; – brak obiektu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: R. Kotarba (2009, s. 64–66)

W tab. 10–12 i na ryc. 33 przedstawiono z kolei odległości pomiędzy obozami koncentracyjnymi a ich podobozami. Wartości te zmierzone zostały w linii prostej biegnącej od miejscowości, w której obozy zostały wzniesione, do miejscowości lokalizacji podobozów. Z obliczeń wynika, że podobozy KL Auschwitz-Birkenau przy gospodarstwach rolno-hodowlanych zakładano na ogół w dość bliskich odległościach od obozu macierzystego (od 2 do 4 km). O takiej lokalizacji decydowała pełniona funkcja, jaką było zaspokojenie potrzeb personelu obozowego. Obozy wchodzące w skład dwóch pozostałych kategorii znajdowały się w większości w odległości od 4 do ok. 50 km od Auschwitz. Większość z nich zlokalizowana była na terenie Śląska, gdzie występowała duża liczba zakładów przemysłowych, na rzecz których podobozy pracowały. Istniały jednak i takie podobozy, których odległość od obozu macierzystego wynosiła nawet kilkaset kilometrów. Najdalej usytuowano te w Brnie i w Karlsruhe (potem w Stuttgarcie) – odpowiednio 205 km i ok. 801 km (738 km). Na okupowanych ziemiach czeskich (w tzw. Kraju Sudeckim) utworzono łącznie 3 podobozy, oprócz Brna, również w: Lichtewerden (Světlá) i Freudenthal (Bruntal). Sytuowanie podobozów na terytorium dawnych Czech było dość częstą praktyką, ponieważ nie były one silnie narażone na bombardowania oraz miały dobrze rozwiniętą infrastrukturę komunikacyjną i przemysłową.

Filia zwana 2 SS Bauzug w Karlsruhe była natomiast podobozem dość specyficznym, gdyż do jej funkcji należało m.in. odgruzowywanie i oczyszczanie terenu po bombardowaniach. Istniała ona również dość krótko – ok. miesiąca.

Medianą odległości, jaka istniała między obozem macierzystym w Oświęcimiu a jego podobozami, jest 29 km¹⁷⁷.

¹⁷⁷ I. Strzelecka (1995, s. 95) podaje, że to podobóz w Brnie był tym najdalej wysuniętym. Nawet gdyby przyjąć ten fakt, nie wpłynęłoby to na wartość mediany.

Tab. 10. Odległości pomiędzy KL Auschwitz-Birkenau a jego podobozami

OBÓZ MACIERZYSTY	KATEGORIA PODOBOZU	PODOBÓZ	MIEJSCOWOŚĆ	ODLEGŁOŚĆ* OD MIEJSCOWOŚCI Z OBOZEM MACIERZYSTYM (w km)
KL AUSCHWITZ-BIRKENAU	GRH	WIRTSCHAFTSHOF BABITZ	Babice koło Oświęcimia	2
	GRH	BIRKENAU	Brzezinka k. Oświęcimia	2
	GRH	WIRTSCHAFTSHOF PLAWY	Plawy	3
	GRH	RAJSKO	Rajsko	3
	GRH	GEFLÜGELFARM HARMENSE	Harmęże	4
	ZP	BOBREK	Bobrek k. Oświęcimia	4
	GRH	WIRTSCHAFTSHOF BUDY	Budy, obecnie część Brzeszcz	4
	ZP	MONOWITZ ("BUNA-WERKE")	Monowice k. Oświęcimia ^a	6
	ZP	AUSSENKOMMANDO CHELMEK	Chelmek	8
	ZP	JAWISCHOWITZ	Jawiszowice	10
	ZP	JANINAGRUBE (GUTE HOFFNUNG)	Libiąż	11
	ZP	GÜNTHERGRUBE	Lędziny	13
	I	ALTDORF	Stara Wieś k. Pszczyny	16
	ZP	FÜRSTENGRUBE	Wesoła koło Mysłowic	19
	ZP	NEU-DACHS	Jaworzno	20
	I	KOBIOR (AUSSENKOMMANDO KOBIER)	Kobiór	20
	ZP	TSCHECHOWITZ - BOMBENSUCHERKOMMANDO	Czechowice-Dziedzice	20
	ZP	TSCHECHOWITZ-VACUUM	Czechowice-Dziedzice	20
	ZP	TRZEBINIA	Trzebionka k. Trzebini	23
	I	RADOSTOWITZ	Radostowice k. Pszczyny	24
	I	SS-HÜTTE POROMBKA	Międzybrodzie Bialskie	26
	I	SONDERKOMMANDO KATTOWITZ	Katowice	29
	ZP	SOSNOWITZ II	Sosnowiec	29
	I	SOSNOWITZ (I)	Sosnowiec	29
	ZP	BISMARCKHÜTTE	Chorzów-Batory (Hajduki)	32
	ZP	ALTHAMMER	Stara Kuźnica. Halemba, dziś dzielnica Rudy Śląskiej	34
	ZP	LAURAHÜTTE (HUTA LAURA)	Siemianowice Śląskie	35
	ZP	LAGISCHA	Łagisza	35
	ZP	EINTRACHTHÜTTE	Świętochłowice	36
	ZP	HUBERTUSHÜTTE	Łagiewniki	38
	ZP	HINDENBURG	Zabrze	44
	I	SOSNITZ	Sośnica koło Gliwic	46
	ZP	GOLLESCHAU	Goleszów	47
	ZP	GLEIWITZ I	Gliwice	48
	ZP	GLEIWITZ II	Gliwice	48
	ZP	GLEIWITZ III	Gliwice	48
	I	GLEIWITZ IV	Gliwice	48
	ZP	CHARLOTTENGRUBE	Rydułtowy	57
	ZP	BLECHHAMMER	Sławęcice koło Blachowni Śląskiej	75
	ZP	NEUSTADT	Prudnik	121
	ZP	FREUDENTHAL	Bruntal	125
	ZP	LICHTEWERDEN	Světlá (obecnie Czechy)	185
I	BRÜNN	Brno (Protektorat Czech i Moraw)	205	
I	2 SS BAUZUG	Karlsruhe/potem Stuttgart	801/738	

*mierzona w linii prostej

Objaśnienia: GRH – przy gospodarstwach rolno-hodowlanych; ZP – przy zakładach przemysłowych;

I – o innych funkcjach.

Źródło: obliczenia własne

^a W 1954 r. wieś ta została włączona w granice Oświęcimia (J. Zinkow 1994, s.74) i dziś stanowi jego dzielnicę. Do obliczeń wybrano punkt określający położenie Oświęcim-Monowice w PRNG.

Pięć filii KL Lublin zlokalizowano na terenie Lublina. Pozostałe podobozы rozrzucone były w odległości od ok. 20 do 150 km. Wyliczona mediana odległości daje wynik 32 km.

Tab. 11. Odległości pomiędzy KL Lublin a jego podobozami

OBÓZ MACIERZYSTY	KATEGORIA PODOBOZU	PODOBÓZ	MIEJSCOWOŚĆ	ODLEGŁOŚĆ* OD MIEJSCOWOŚCI Z OBOZEM MACIERZYSTYM (w km)
KL LUBLIN	A	DAW LUBLIN (Lublin, ul. Lipowa)	Lublin, ul. Lipowa	0
	A	DAW LUBLIN (Lublin, ul. Chełmska)	Lublin, ul. Chełmska	0
	B	BKW LUBLIN	Lublin, ul. Chełmska	0
	C	SS- UND POLIZEIFÜHRERKOMMANDO – SPORTSPLATZ	Lublin (Wieniawa), przy ul. Ogródkowej	0
	C	STANDORTERWALTUNGSKOMMANDO	Lublin, ul. Żniwna	0
	C	SÄGEWERKKOMMANDO PIASKI	Piaski k. Lublina	23
	C	TRAWNIKI	Trawniki	32
	B	BYDZYN	Budzyń k. Kraśnika	42
	A	DAW LUBLIN (Puławy)	Puławy	46
	C	? (Chełm Lubelski)	Chełm Lubelski	64
	A	DAW RADOM	Radom	100
	A	DAW BLIZYN	Bliżyn pod Kielcami	127
	B	KL WARSCHAU	Warszawa, przy ul. Gęsej	154

*mierzona w linii prostej

Objaśnienia: **A** – filie DAW; **B** – pozostałe; **C** – komanda zewnętrzne.

Źródło: obliczenia własne.

Jak można zauważyć, mediany odległości dla KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin są bardzo zbliżone, co stanowi swego rodzaju statystyczne podobieństwo, lecz nie może być traktowane jako wynik zamierzonego postępowania nazistów przy wyznaczaniu odległości pomiędzy filiami a obozami macierzystymi, tym bardziej, że oba obozy koncentracyjne funkcjonowały względem siebie niezależnie. Co więcej, określone odległości nie mogą być traktowane jako jedne z czynników lokalizacyjnych, gdyż filie sytuowano tam, gdzie to było konieczne. Można pokusić się o stwierdzenie, że przy założeniu, iż KL Lublin posiadałby podobozы o charakterze rolno-hodowlanym, powstałyby one zapewne w jak najbliższej odległości od obozu macierzystego, powodując ograniczenie kosztów transportu produktów. Na terenie Lublina istniały już wcześniej oddziały DAW, stąd lokalizowanie tam podobozów pracujących na rzecz spółki niemieckiej miało swoje uzasadnienie. Odległości filii od obozu macierzystego były niewielkie (obóz przy ul. Lipowej – ok. 4 km, obóz przy ul. Chełmskiej – ok. 1,9 km).

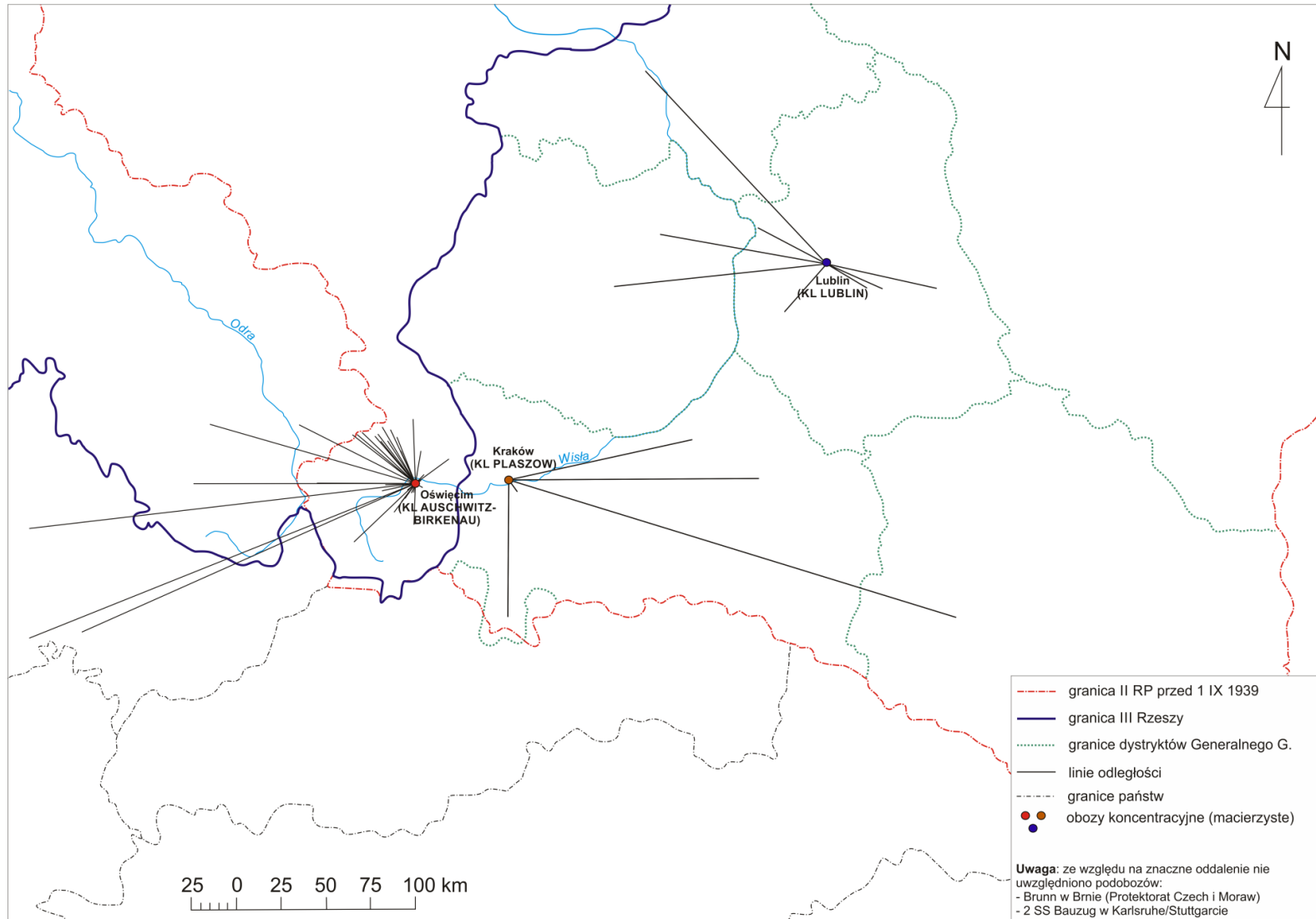
Dla KL Płaszów wartość mediany analizowanych odległości wyraźnie odbiega od poprzednich i wynosi 108 km. W większości podobozы tego lagru pracowały na cele spółki Heinkel, a ich rozmieszczenie względem obozu macierzystego było bardzo zróżnicowane. Wy tłumaczyć to można tym, że KL Płaszów stanowił przede wszystkim rezerwar siły

robotniczej, skąd grupy więźniów-pracowników rozsyłano do miejsc, gdzie było zapotrzebowanie na ręce do pracy.

Tab. 12. Odległości pomiędzy obozem KL Plaszow a jego podobozami

OBÓZ MACIERZYSTY	PODOBÓZ	MIEJSCOWOŚĆ	ODLEGŁOŚĆ* OD MIEJSCOWOŚCI Z OBOZEM MACIERZYSTYM (w km)
KL PLASZOW	ABRAUMBETRIEB WILHELMSBURG – AL WIELICZKA	Wieliczka	12
	? (Zakopane Olcza)	Zakopane Olcza	84
	HEINKEL-FLUGZEUGWERKE MIELEC	Mielec	108
	ARBEITSLAGER BEI FLUG- MOTORENWERK IN REICHSHOF	Rzeszów (Lisia Górka)	147
	? (Drohobycz)	Drohobycz	266

*mierzona w linii prostej
Źródło: obliczenia własne

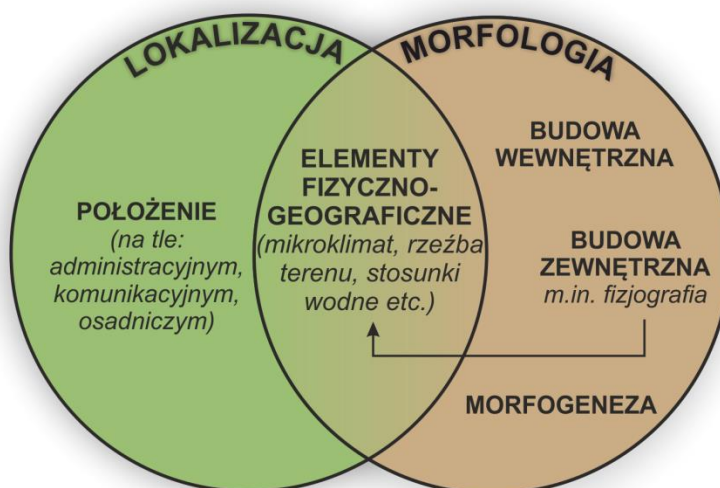

Ryc. 33. Mapa odległości między obozami macierzystymi KL Auschwitz-Birkenau, KL Plaszow i KL Lublin a ich podobozami
 Źródło: opracowanie własne

4. Lokalizacja i topografia terenu obozów

Dokonując analizy morfologicznej nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady, w pierwszej kolejności określono czynniki wpływające na ich lokalizację oraz przedstawiono tereny przez nie zagospodarowane od strony wybranych elementów fizycznogeograficznych.

Przy analizie porównawczej morfologii obozów należy, co podkreślono, uwzględnić ich lokalizację. Zagadnienie to zostało w pracy potraktowane dość szeroko. Obejmuje położenie obiektów obozowych w przestrzeni geograficznej, w określeniu którego uwzględniono elementy środowiska przyrodniczego (fizycznogeograficzne) jak i antropogeniczne (administracyjne, komunikacyjne etc.). Tak rozumiana lokalizacja wykracza poza zakres pojęcia „lokalizacja”, które stosowane bywa na ogół w badaniach morfologii miast (ryc. 34).

Ryc. 34. Zagadnienie lokalizacji w kontekście badań nad morfologią obozów

Źródło: opracowanie własne

Położenie obozów można rozpatrywać w dwóch ujęciach: makrogeograficznym (ogólnogeograficznym – lokalizacja generalna) i mikrogeograficznym (topograficznym – lokalizacja szczegółowa) (na podstawie: D. Szymańska 2013, s. 188–190). Położenie ogólnogeograficzne dotyczy relacji obozu z otaczającymi go dużymi obszarami: położenia na tle państwa i jednostek administracyjnych, sieci transportowej, skupień ludności (np. żydowskiej) itp. Położenie topograficzne określa natomiast związek między bezpośrednią zabudową obozu a terenem, na którym został założony. Dotyczy ono więc

m.in. relacji do: rzeźby terenu, warunków wodnych, okolicznej szaty roślinnej czy lokalizacji względem pobliskich jednostek osadniczych.

4.1. Obozy koncentracyjne

Najwcześniej (w czerwcu 1940 r.) założono obóz Auschwitz I, następnie w 1941 r. w skład kompleksu Auschwitz-Birkenau włączono obóz w Brzezince (Auschwitz II-Birkenau). Obozy te znajdowały się w powiecie bielskim (*Landkreis Bielitz*) rejencji katowickiej (*Regierungsbezirk Kattowitz*) prowincji Górnego Śląska (*Provinz Oberschlesien*). Administracyjnie obóz ten należał do Niemiec, kiedy Oświęcim dekretem Hitlera z 8 października 1939 r. został wcielony do III Rzeszy. Auschwitz I położony był na terenie ograniczonym od wschodniej i południowo-wschodniej strony drogą prowadzącą z Rajska do Oświęcimia, w pobliżu której – w odległości 100–200 m – przepływała rzeka Soła. Z pozostałych stron obóz otoczony był zabudowaniami, w tym m.in. Osady Barakowej¹⁷⁹. W późniejszym czasie rozszerzono cały obszar osiedla o dodatkowe zabudowania tworzące tzw. zaplecze kompleksu obozowego. Na to zaplecze składały się, ujęte w pięć kategorii, następujące zabudowania (według M. Raweckiego 2003, s. 79):

- 1) mieszkalne, socjalne, administracyjne i gospodarcze, należące do załogi obozowej i przedsiębiorstw SS (kwatery, biura, magazyny, opieka medyczna);
- 2) magazynowo-gospodarcze obozu (magazyny budowlane, mienia zagrabionego ofiarom masowej zagłady, ziemniaków i warzyw);
- 3) obiekty przemysłowe, produkcyjno-warsztatowe, obiekty infrastruktury technicznej i transportowe;
- 4) obiekty związane z gospodarką rolną;
- 5) obiekty mieszkalne załogi obozowej SS (kwatery dla kadry oficerskiej wraz z zapleczem usługowym).

Obiekty omawianego zaplecza rozciągały się w przestrzeni pomiędzy dwiema częściami kompleksu obozowego, jednak najsilniej rozwinięte i zagęszczone były przy Auschwitz I.

Obóz w Brzezince zlokalizowano natomiast na względnie otwartych, wysiedlonych terenach o charakterze rolniczym, które od północnego zachodu graniczyły z lasem,

¹⁷⁹ Osadę Barakową stanowił zespół zabudowy mieszkaniowej. Położony był w lewobrzeżnej dzielnicy Oświęcimia, na Zasolu, pomiędzy rzeką Sołą a pobliską wsią Brzezinka (K. Barańska 2008, s. 220).

częściowo wchodzącym w granice obozu¹⁸⁰. Cały kompleks otaczały widły Soły i Wisły, a przez centrum tego obszaru przebiegały linie kolejowe ze stacją w Oświęcimiu. Dodatkowo, w południowej części znajdowały się jeziora, stawy oraz lasy, które stanowiły naturalną strefę oddzielającą kompleks od osiedli ludzkich.

Na lokalizację obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, jak wspomniano, wybrano koszary Wojska Polskiego (budynki murowane – 14 parterowych i 8 piętrowych), które obok kompleksu kilkudziesięciu drewnianych baraków stanowiły część Osady Barakowej. Należy podkreślić, że osada ta posiadała połączenie za pomocą bocznicy z główną linią kolejową (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 59). Przejęte budynki wojskowe (o trwałej konstrukcji) stanowiły załazek nowego obozu (ryc. 35–36).

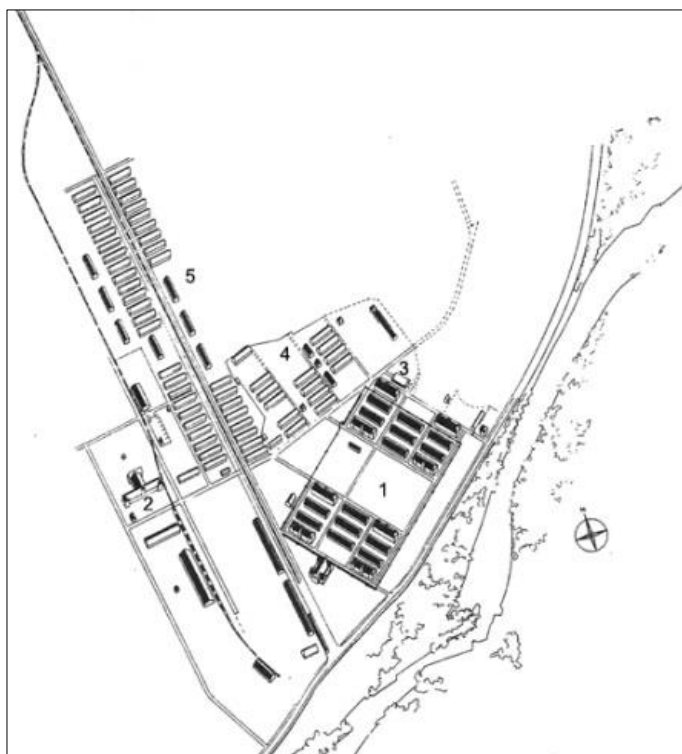

Ryc. 35. Osada Barakowa z oznaczoną częścią zaadaptowaną na przyszły obóz koncentracyjny

Objaśnienia: oznaczenie granic obozu przez autora.

Źródło: G. Kramarczyk (1916)

¹⁸⁰ Birkenau tworzono od podstaw, bez adaptacji zabudowań, tak jak w przypadku Auschwitz I.

Ryc. 36. Plan sytuacyjny osady barakowej z zabudowaniami obozu koncentracyjnego ograniczonymi drutem kolczastym (wiosna 1940 r.)

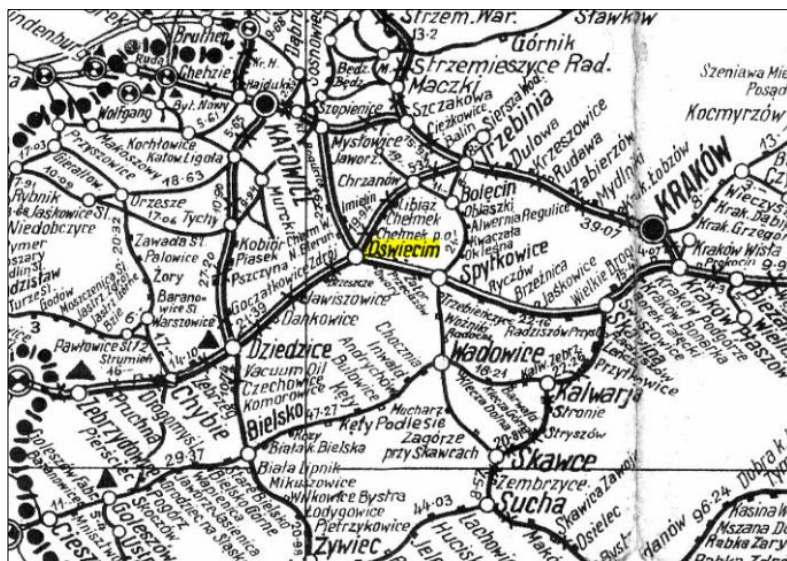
Objaśnienia: 1 – teren koszar wojskowych; 2 – budynek dawnego Polskiego Monopolu Tytoniowego;
 3 – magazyn amunicji zamieniony w krematorium, 4 – stajnie koszarowe wykorzystane jako warsztaty;
 5 – baraki mieszkalne uchodźców (rozebrane w 1941 r.).

Źródło: D. Dwork i R. Pelt (2011, s. 171)

Dodatkowym czynnikiem, który wpłynął na wybór Osady Barakowej jako miejsca założenia obozu, było jego uzbrojenie techniczne. Przed wojną, wraz z tworzeniem zabudowy mieszkalnej osady, teren wyposażono w tor kolejowy, całą sieć dróg z chodnikami, kanalizację, wodociągi, silnicę elektryczną (J. Ptaszkowski 1990, s. 75). Ułatwiało to znacznie proces tworzenia obozu poprzez adaptację istniejących zabudowań i instalacji. Należy zaznaczyć, że uzbrojenie techniczne terenu świadczyło o jego ogólnej atrakcyjności, natomiast na sam obóz wybrano część tego obszaru. Istnienie zabudowań murowanych (stałych) wraz z infrastrukturą techniczną stanowiło pierwszy czynnik lokalizacyjny obozu, ale nie jedyny.

Istotne było istnienie w Oświęcimiu dużego węzła kolejowego, z dobrze rozwiniętą infrastrukturą. Linie kolejowe w strategii istnienia obozów koncentracyjnych odgrywały szczególną rolę, ponieważ ułatwiały transport dużej liczby więźniów. Wynikało to m.in. instrukcji Heydricha z 21 września 1939 r., dotyczącej wyboru miejsc koncentracji ludności żydowskiej, mówiącej o wyborze na ten cel miejscowości, „które są węzłami kolejowymi lub przynajmniej leżą przy liniach kolejowych” (R. Kiełkowski 1981, s. 101).

Warto przypomnieć, że w Oświęcimiu od XIX w. zaczął rozwijać się przemysł i handel, a związane to było właśnie z utworzeniem węzła kolejowego łączącego Kraków, Wiedeń i Katowice. D. Dwork i R. Pelt (2011, s. 56) wspominają również o ważnym „korytarzu” Katowice-Wrocław-Berlin-Hamburg, z którym Oświęcim miał doskonałe połączenie przez Kraków z resztą Galicji. Do Oświęcimia prowadziły linie normalnotorowe (dwutorowe) przewidziane dla ruchu pociągów pośpiesznych, miejscową stację kolejową oznaczono zaś jako węzłową (ryc. 37).

Ryc. 37. Stacja Oświęcim na tle lokalnej sieci kolejowej

Źródło: W. Groszek (1931)

Połączenie stacji liniami dwutorowymi w różnych kierunkach świadczyło o znaczeniu Oświęcimia w sieci kolejowej, a jednocześnie wpływało w dużym stopniu na wybór okolic miasta do założenia tam obozu koncentracyjnego. Nieduża była również odległość stacji kolejowej od samego obozu macierzystego – ok. 1,5 km.

Transporty były kierowane do Auschwitz przy użyciu tzw. *Polakenrampe*, a do Auschwitz II (Birkenau) – *Judenrampe*. Były to bocznicie odchodzące od głównej linii w kierunku poszczególnych części kompleksu. Dostęp kolejowy do tego obozu był zatem bardzo dobry. *Judenrampe* była rampą kolejową położoną ok. kilometra na południe od dworca w Oświęcimiu, pomiędzy Auschwitz I a Birkenau. Służyła ona jedynie części obozowej w Brzezince. Stamtąd więźniów kierowano na teren obozu. Dopiero w maju 1944 r. doprowadzono rampę bezpośrednio na teren obozu w związku z licznymi transportami Żydów węgierskich, natomiast pierwotną *Judenrampe* wykorzystywano

sporadycznie¹⁸¹. Odległości pomiędzy miejscem wyładunku transportów a docelowymi częściami kompleksu obozowego stały się w związku z tym zdecydowanie mniejsze.

Do KL Auschwitz-Birkenau kierowany były transporty z gett z całej podbitej Europy, stąd istnienie lokalnego getta, jako czynnika decydującego o lokalizacji lagru w tamtym miejscu, nie miało znaczenia. Co więcej, w Oświęcimiu nie było takiego obiektu, co tłumaczy powyższą obserwację.

Istotnym czynnikiem lokalizacyjnym było strategiczne położenie obozu w widłach Soły i Wisły. Rzeki te stanowiły naturalne granice utworzonej strefy interesów obozu, a jednocześnie utrudniały ucieczki więźniom oraz stanowiły barierę ograniczającą dostęp do tego terenu z zewnątrz. Centrum Oświęcimia znajdowało się po drugiej stronie Soły, poza strefą interesów obozu. Izolacja kompleksu obozowego, poprzez wykorzystanie naturalnego „objęcia” przez rzeki, była również wspomagana poprzez tereny stawów po stronie południowo-zachodniej i niewielkie obszary leśne. Najważniejszą, naturalną granicą KL Auschwitz-Birkenau były jednak wspomniane rzeki. Naturalne czynniki izolacji nie były wystarczające, podjęto więc dodatkowe działania. Naziści w tym celu dokonali licznych wysiedleń ludności z okolicznych miejscowości; część z nich została objęta tym procesem w sposób całkowity, a pozostała częściowo¹⁸². Akcje wysiedleńcze w istocie sięgały dalej niż strefa interesów.

W okolicy Oświęcimia zalegały znaczne pokłady piasku i żwiru, które planowano wykorzystać w przemyśle budowlanym III Rzeszy¹⁸³. Ich istnienie nie było jednak czynnikiem decydującym bezpośrednio o utworzeniu obozu, ponieważ plany, w których

¹⁸¹ Szerzej: <http://www.sztetl.org.pl/pl/article/oswiecim/13,miejsca-martyrologii/26514,brama-smierci-i-rampa-kolejowa-w-aschwitz-ii-birkenau/> [dostęp: 16.06.2015].

¹⁸² Całkowitym wysiedleniem, w związku z powstaniem Auschwitz I, została objęta lewobrzeżna część Oświęcimia – dzielnica Zasole oraz Osada Barakowa. Wysiedlenia związane natomiast z rozbudową obozu (powstaniem Birkenau) dotknęły całkowicie wsie Harnężę, Pławy, Broszkowice i Brzezinka. Pozostałe wsie w znacznej mierze również zostały objęte tym procesem, niemniej w Babicach pozwolono zostać pracownikom kolei, w Rajsku – robotnikom pracującym w tamtejszym gospodarstwie rolnym i żwirowni, a w 1942 r. pozwolono wrócić do swoich domów wysiedlonym górnikom z Bud i częściowo z Boru (<http://auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/wysiedlenia-ludnosci-polskiej-jako-konsekwencja-tworzenia-strefy-interesow-obozu,483.html>) [dostęp: 18.10.2015]. Należy podkreślić, że na ryc. 39 autor oznaczył Babcie, Budy, Rajsko i Bór za wsie częściowo wysiedlone, mimo że w pierwszej kolejności dokonano tam całkowitego wysiedlenia, ale jeszcze w czasie wojny zezwolono na powrót części mieszkańców. Do pozostałych wsi mieszkańcy wrócili po wojnie.

¹⁸³ Decyzja o wykorzystaniu Auschwitz w celach produkcji materiałów budowlanych została podjęta we wrześniu 1940 r. Pohl widział Auschwitz jako przedsiębiorstwo DEST (*Deutsche Erd- und Steinwerke* – Niemieckie Zakłady Ziemi i Kamienia). Co więcej, sam Himmler chciał przekształcić system obozów, pierwotnie przeznaczony do eliminowania przeciwników politycznych Rzeszy, w przemysł budowlany. W tym celu wybudowano obozy: Buchenwald, przylegający do wielkich złóż piasku gliniastego i gliny (produkcja cegieł), Sachsenhausen i Neuengamme (podobny cel) oraz Mauthausen-Gusen (wydobycie granitu). W hitlerowskich Niemczech podstawowym budulcem dla gmachów użyteczności publicznej był granit, a cegła stała się w planach Alberta Speera (naczelnego architekta Hitlera) równie ważnym materiałem budulcowym (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 173–176).

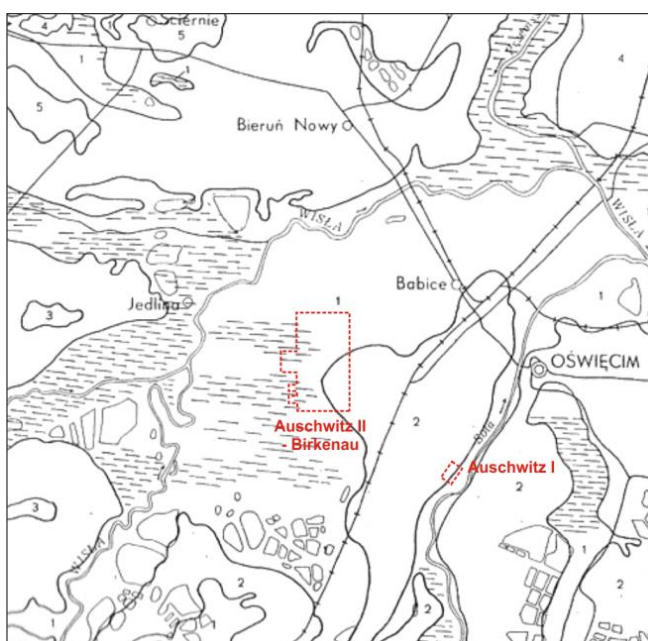
miał być on miejscem produkcyjnym w wyżej wymienionym zakresie, pojawiły się kilka miesięcy po uruchomieniu obozu. Auschwitz miał się stać ważnym punktem na mapie finansowego imperium SS. W 1940 r. zaistniała konieczność dwukrotnego zwiększenia pojemności obozu poprzez dodanie piętra do czternastu parterowych baraków w związku z nową, produkcyjną funkcją obozu. Obfite złoża piasku i żwiru spowodowały więc szybki rozwój obozu. Warto dodać, że ostatecznie zdecydowano o zmianie charakteru produkcyjnego obozu: z budowlanego na rolniczy.

Przyczyny wyboru miejsca na lokalizację obozu Birkenau należy upatrywać w autorytarnej decyzji Himmlera. Zarządził on budowę obozu „w bezpośrednim sąsiedztwie Oświęcimia” (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 258–259). Według niego teren ten oferował rozległą przestrzeń ułatwiającą izolację, miał dobre połączenie kolejowe oraz był to obszar o zmieniających się warunkach społecznych (z powodu programu czystek etnicznych w regionie łatwiej było Niemcom dokonywać zbrodni na terenie okupowanym niż na terenach Rzeszy, szczególnie w obozach takich jak Dachau, położonego koło Monachium, czy w Sachsenhausen niedaleko Berlina) (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 288).

Analizy warunków naturalnych Oświęcimia i okolic, gdzie zlokalizowany był obóz koncentracyjny, dokonano już 1946 r. w *Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*. Zgodnie z opisem „Oświęcim zajmuje płaskie, pozbawione spadku, a nawet zapadłe miejsce”. Polski geograf, Eugeniusz Romer, w swoim orzeczeniu na temat lokalizacji obozu Auschwitz-Birkenau pisał, że Oświęcim oraz jego naturalne zaplecze i sąsiednie przedpole w widłach Wisły i Soły są „dnem płaskiej niecki, pozbawionej prawidłowych spadków dla wody, a okoliczny wieniec stawów rybnych pieczętuje tę krainę piętnem wilgoci, mgły i błota”. Według Romera, specyfika tego obszaru uwarunkowana jest jego budową geologiczną. Dno niecki pokryte jest utworami miocenu, o 60–80 m grubości – piaskowcem lub ilami plastycznymi z gipsami. Iły mioceńskie stanowią dla swej nieprzepuszczalności ważny horyzont wodny. Ich nierówna powierzchnia ma tam kształt niecki, której brzegi „wychodzą na jaw” w wysokości 240–260 m na północ i południe od Oświęcimia. Na dnie niecki w centrum Brzezinki nawiercono je (w trakcie ówczesnych badań geologicznych) w wysokości 211 m, gdzie przykryte są warstwą 15–20 metrów żwirów i piasków. Warstwa ta, ze względu na podkład mioceński, stanowi wiecznie mokrą glebę, infiltrowaną wodą gruntową, spływającą z wszystkich stron po powierzchni nieprzepuszczalnych ilów mioceńskich. Woda przyjmuje tam wszelkie zanieczyszczenia, stagnuje oraz w konsekwencji ulega zakażeniu i paruje w powietrze, co stanowi zagrożenie dla życia ludzkiego. Jedynym

ratunkiem dla zaistniałej sytuacji było wykonanie prac melioracyjnych¹⁸⁴. Romer określił Oświęcim i okolicę krainą wilgoci, malarii i innych chorób, krainą zapadłą i ciężko upośledzoną przez przyrodę (*Biuletyn Głównej...* 1946, s. 65–66).

Szkic hydrologiczny okolic Auschwitz-Birkenau, przedstawiony na *Mapie geologicznej okolic Oświęcimia*¹⁸⁵ pokazuje, że na terenie Birkenau głębokość zwierciadła pierwszego poziomu wód podziemnych wynosi 0–2 m, natomiast poziom ten w Auschwitz I był nieco głębszy – 2–5 m. Co więcej, przepuszczalność gruntów na obszarze Brzezinki jest bardzo słaba¹⁸⁶. Wyraźnie widać również, że w otoczeniu obozu Birkenau występują obszary zabagnione, co świadczy o trwałym zastoju wód (ryc. 38).

Ryc. 38. Szkic hydrologiczny okolic Auschwitz-Birkenau

Objaśnienia: głębokość zwierciadła pierwszego poziomu wód podziemnych:

1: 0–2 m; 2: 2–5 m; 3: 5–10 m; 4: 5–15 m; 5: poniżej 20 m.

Położenie obozów oznaczone przez autora.

Źródło: M. Krysowska (1960)

Z powyższego opisu można wywnioskować, że warunki do życia na tym terenie sprawiały ogromne problemy, głównie ze względu na uwarunkowania wodne. Powodowało to, że egzystencja dziesiątek tysięcy ludzi, skomasowanych na małej przestrzeni, była niezwykle trudna, a ich zdrowie narażone było na ciągłe choroby. Warunki te, w połączeniu z ciężką pracą, doprowadzały do szybszego wyniszczenia organizmów osadzonych, a w konsekwencji do szybszej śmierci.

¹⁸⁴ Takie prace zostały rozporządzone przez nazistów i dokonywano ich siłami więźniów.

¹⁸⁵ S. Biernat i M. Krysowska (1955); M. Krysowska (1967, s. 30).

¹⁸⁶ Na podstawie mapy hydrograficznej w skali 1:50000 (<http://miip.geomalopolska.pl/imap/>) [dostęp: 18.09.2015].

Kwestie możliwości wykorzystania warunków naturalnych okolic Oświęcimia do założenia w tym miejscu obozu, podjął również Jan Sehn¹⁸⁷: „Jeżeli mimo to władze SS obrały sobie za właściwy teren przyszłego wielkiego obozu właśnie Oświęcim i jego okolicę, przypisać to należy położeniu oraz właściwościom terenu i klimatu Oświęcimia, które kwalifikowały go do zdobycia najsmutniejszej sławy w dużym szeregu obozów koncentracyjnych stworzonych przez Niemcy hitlerowskie w Europie. Brak warunków techniczno-budowlanych oraz fakt, że okolica Oświęcimia jest przyrodzonym odpowiednikiem typu «Dachauer Moos», bezbrzeżnego, bezustannie grząskiego i mokrego bagna, spowitego w mroku mgły własnej, rozciągającego się na północ od Monachium, dowodzą, że wybór Oświęcimia na miejsce kaźni nie był przypadkowy, lecz wprost przeciwnie – Dachau stał się topograficznym modelem terenu kaźni hitlerowskiej w Oświęcimiu. Miejsca typu Dachau i Oświęcimia życie przez lat tysiące omijało, gdyż czyhała tam śmierć (orzeczenie prof. Romera). Władze niemieckie z rozmysłem wykorzystywały przyrodę Oświęcimia w swoim zbrodniczym planie” (J. Sehn 1946, s. 67) (ryc. 39).

Ryc. 39. Topografia okolic Oświęcimia (1855 r.)

Objaśnienia: tereny bagienne oznaczono poziomymi, nieregularnymi liniami.

Źródło: von Kummersberg (1855)

Pomijając fakty usytuowania kompleksu poza zwartą zabudową i na terenach względnie otwartych (bez przeszkód w postaci większych połąci leśnych bądź

¹⁸⁷ Jan Sehn (1909–1965) – polski prawnik niemieckiego pochodzenia, członek m.in. Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, po wojnie zajmujący się m.in. gromadzeniem materiałów dotyczących zbrodni hitlerowskich popełnionych na ziemiach polskich, a także ściganiem niemieckich zbrodniarzy wojennych (<http://ies.krakow.pl/blog/historia/jan-sehn/>) [dostęp: 19.09.2015].

topograficznie zróżnicowanego terenu), określanie lokalnych warunków przyrodniczych decydującymi w lokalizacji obozu, zdaniem D. Dwork i R. Pelta (2012), jest niewłaściwe. J. Sehn (1946, s. 67) pisał natomiast, że Niemcy „z rozmysłem wykorzystały przyrodę Oświęcimia w swoim zbrodnicy planie”. Tadeusz Borowski, więzień Auschwitz, pisał natomiast, że zanim pojawiły się pierwsze ofiary gazowania i masowych mordów, przekształcenie obozu w miejsce zagłady nie było przesądzone.

Choć, jak już wspomniano, Himmler wybrał Oświęcim na miejsce zagłady europejskich Żydów z dwóch powodów: dostępności transportowej oraz rozległości (izolacji) terenu, to istnieją jednak liczne rozkazy dowództwa garnizonu SS w Oświęcimiu, z których wynika, że obozowe władze znały właściwości wody i powietrza na tym terenie, które umożliwiały przenoszenie różnych chorób. Przeprowadzono również badania wody w obozie oświęcimskim, których autorem był profesor uniwersytetu we Wrocławiu – dr inż. F. Zunker. Dokonano ich w 1941 r. na polecenie Himmlera. W pisemnym oświadczeniu z 26 marca 1941 r. Zunker stwierdził, że woda używana w obozie oświęcimskim nie nadaje się nawet do płukania ust. W wyniku tej ekspertyzy zabroniono wszystkim SS-manom używania wody niegotowanej do picia i mycia naczyń, grożąc, że może być to przyczyną ostrych zakażeń. Jednocześnie nakazano im zachowanie szczególnych środków ostrożności w celu zabezpieczenia się przed malarią i tyfusem. W interesie więźniów w tym zakresie jednakże nie zrobiono nic (*Biuletyn Badania...* 1946, s. 67–68).

D. Dwork i R. Pelt (2011, s. 195) podają, że obóz koncentracyjny Auschwitz założono na bagnistym obszarze, który położony był niewiele wyżej niż poziom rzeki, a okolica była regularnie zalewana. Woda nie mogła spływać do rzek ani wsiąkać w ziemię, ponieważ nieprzepuszczalny margiel miał grubość sześciu metrów. Powodowało to problemy sanitarne i planistyczne.

Zdaniem autora rozprawy, nie jest wykluczone, że malaryczność i skażenie wód mogły być przez nazistów wykorzystane do zwiększenia śmiertelności więźniów, szczególnie w Birkenau. Z drugiej strony warto zauważyć, że Niemcy prowadzili szeroko zakrojone działania mające na celu zbudowanie potężnej sieci melioracyjnej w celu późniejszego utworzenia na tym obszarze gospodarstw rolnych. D. Dwork i R. Pelt (2011, s. 194–195) podają, że miały one przetrwać historię obozu i stać się prywatnymi, niemieckimi gospodarstwami po zakończeniu procesu osiedlania na tych ziemiach osadników z Niemiec. Architekci Birkenau tak zaprojektowali obóz, że urządzenia sanitarne mieściły się w szesnastu barakach z umywalniami i osiemnastu latrynach, gdzie ostatecznie jedna

umywalnia przypadała na 7800 więźniów, a jedna latryna na 7000. Normy dla więźniów obozów koncentracyjnych były natomiast odpowiednio dwadzieścia i dwanaście razy wyższe. Taki projekt powodował, że wśród więźniów śmiertelność została mocno spotęgowana choć nie wiadomo, czy projektanci zrobili to umyślnie, czy też nie. Ostatecznie sytuacja hydrologiczna obszaru i sanitarne zagospodarowanie przestrzeni obozowej spowodowały, że latryny tonące w ekskrementach, niedostateczny dostęp do wody i wszechobecne błoto miały obedrzeć więźniów całkowicie z jakichkolwiek oznak człowieczeństwa (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 272–273).

Gdyby spojrzeć na następujące fakty: w październiku 1941 r. rozpoczęto budowę obozu w Brzezince, a pierwsze komory gazowe uruchomiono rok później, to wykorzystanie mikroklimatu Brzezinki oraz źle zaprojektowane latryny miały na celu wyniszczenie fizyczne więźniów radzieckich, dla których obóz był początkowo budowany. Wnioskować można wstępnie, że omawiane czynniki naturalne i związane z tym decyzje mają swoje wyjaśnienie.

Zatem, czy faktycznie założenie Birkenau na terenach zabagnionych, malarycznych, wynikało głównie z chęci wykorzystania mikroklimatu okolic Oświęcimia? Zdaniem autora wybór Brzezinki był spowodowany tym, że obok znajdował się obóz macierzysty¹⁸⁸, a cel zabicia jeńców wojennych w nowo planowanym obozie jenieckim (Birkenau) musiał być zrealizowany w obozie założonym na terenie oferującym bardzo rozległą przestrzeń (element izolacji), całkowicie kontrolowanym przez władzę obozową oraz posiadającym dogodny dostęp transportowy. Co więcej, latem 1941 r. obóz Auschwitz był jednym z nielicznych, który został włączony w plan szybkiego rozwoju i był z tego powodu faworyzowany w uzyskiwaniu wsparcia finansowego (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 288). Nowy obóz dla jeńców wojennych musiał więc powstać niedaleko, prawdopodobnie najlepiej w rozwidleniu Wisły i Soły (tak jak obóz macierzysty), na wolnej przestrzeni. Brzezinka stała się tu najlepszym wyborem z geograficznego punktu widzenia. Mikroklimat tego obszaru był więc czynnikiem sprzyjającym, ale nie decydującym.

Warto nadmienić, że sama decyzja o utworzeniu Birkenau miała miejsce wcześniej, niż poszukiwanie odpowiedniego miejsca na „rozwiązanie kwestii żydowskiej”. Mimo krytycznego stanowiska niektórych autorów w kwestii wpływu warunków klimatycznych

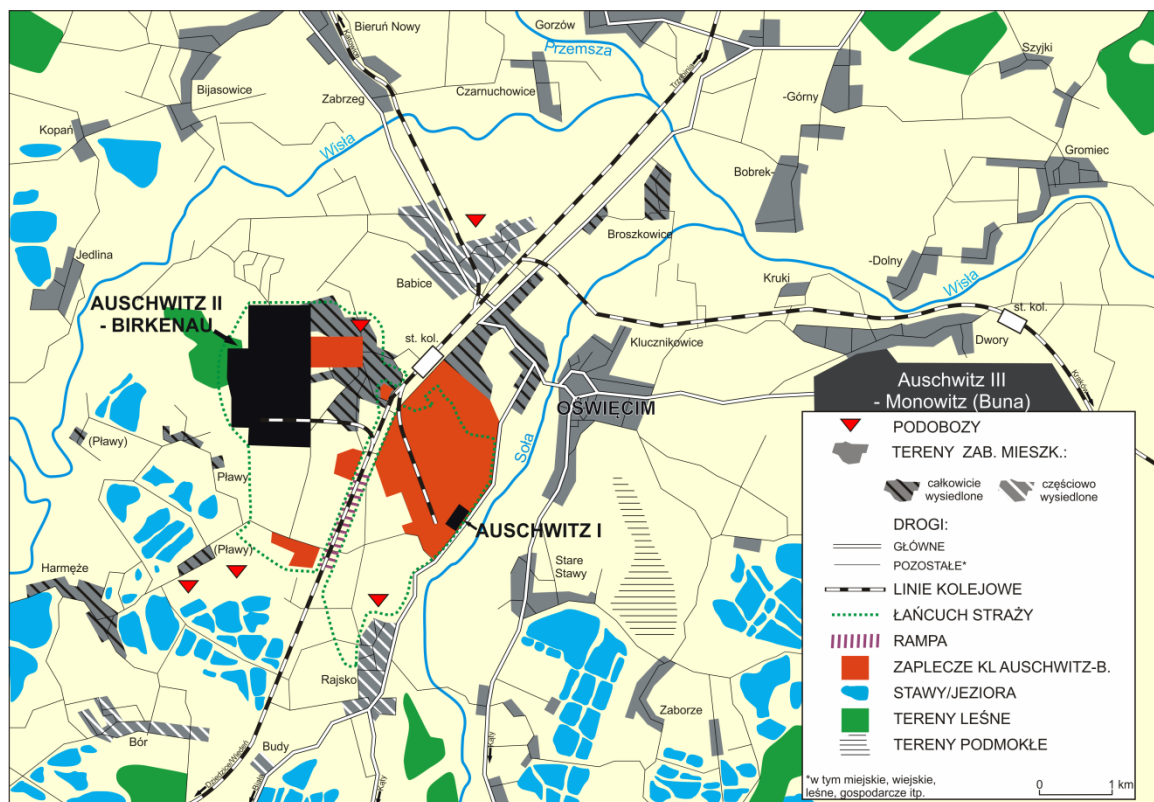
¹⁸⁸ Obozem macierzystym kompleksu Auschwitz-Birkenau był Auschwitz I, czyli lager, który powstał najwcześniej.

na decyzję o lokalizacji obozu¹⁸⁹, wydaje się, że Himmler mógł brać pod uwagę lokalne warunki przyrodnicze przy podejmowaniu decyzji o umiejscowieniu nowego obozu. Wizytował bowiem Brzezinkę w marcu 1941 r., w tym samym miesiącu zlecił badania wód i wiedział przed 1 marca tego samego roku o mającej nastąpić agresji Hitlera na Związek Radziecki, a więc wiedział też o przyszłych, licznych transportach jeńców do nowego obozu. Chciał zapewne tym samym wykorzystać mikroklimat Birkenau w celu przyśpieszenia śmiertelności wśród więźniów, nawet jeśli w tym czasie nie zdecydowano o pełnieniu przez obóz Birkenau funkcji ośrodka zagłady¹⁹⁰. Autor rozprawy jest zdania, że o owych uwarunkowaniach należy wspominać głównie przy genezie i lokalizacji tej części kompleksu (rozległej obszarowo, o niedostatecznej infrastrukturze technicznej, przeznaczonej dla znacznie większej liczby więźniów niż obóz macierzysty). Auschwitz I był obozem, gdzie znajdowały się budynki władz obozowych, a teren był stosunkowo dobrze uporządkowany, z rozwiniętą infrastrukturą techniczną. Byłoby paradoksem, aby surowość klimatu wykorzystywać w tej części obozu, gdyż wpływałoby to również na zdrowie załogi obozowej. Nie można jednak wykluczyć, że chęć spotęgowania śmiertelności wśród więźniów była również pożądana w obozie macierzystym.

Ogólnie rzecz ujmując, wybór terenów Brzezinki na centrum zagłady kompleksu był optymalny z punktu widzenia nazistów. Wieś ta znajdowała się stosunkowo niedaleko od Auschwitz I, nieopodal linii kolejowej, położona była w centrum przestrzeni określonej przez rozwidlenie Wisły i Soły, a sąsiadujące wsie (mimo że szybko wysiedlone) oddalone były o kilka kilometrów i oddzielone od Brzezinki otwartą przestrzenią (a od południowo-zachodniej strony otoczone siecią stawów), co dobrze wpływało na izolację tego typu miejsca (ryc. 40).

¹⁸⁹ D. Dwork i R. Pelt (2012, s. 282) pisali, że „choć w codziennym życiu każda chwila rozwija się tak, iż nie ma pewności co z niej wyniknie, to przy pisaniu historii zna się skutki, co skądinąd nużące fakty każde traktować jako omeny i przypisywać im nadmierne znaczenie”.

¹⁹⁰ Zlecenie Himmlera o stworzeniu „w Oświęcimiu” urządzeń do masowej zagłady pojawiło się w czerwcu 1941 r. (D. Dwork i R. Pelt 2012, s. 283).

Ryc. 40. Schemat otoczenia kompleksu Auschwitz-Birkenau

Uwaga: Babcie, Budy, Rajsko i Bór autor uznał za częściowo wysiedlone, mimo że w pierwszej kolejności dokonano tam całkowitego wysiedlenia, ale jeszcze w czasie wojny zezwolono na powrót części mieszkańców; do pozostałych wsi mieszkańcy wrócili po wojnie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Kosiński (1999, s. 110); M. Rawecki (2003, 78–81); *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1933, 1:100000, arkusze: Oswięcim, Bielsko

Obóz koncentracyjny w Lublinie, powstał w bardzo szybkim tempie. Planowana lokalizacja przy ul. Lipowej, a więc w środku miasta, a także usytuowanie go w rejonie przedsiębiorstw DAW podważały zasadność inwestycji m.in. z powodów większych możliwości ucieczki więźniów oraz ich kontaktów z miejscową ludnością. Wybrano więc tereny po południowo-wschodniej stronie Lublina, w odległości ok. 5 km od jego centrum¹⁹¹. Władze policyjne zabrały część słabo zaludnionych terenów miejskich Kośminka – dzielnicy Lublina, oraz przyległe grunta orne wsi Dziesiątej, częściowo Abramowic i Kalinówka.

Cały obszar przeznaczony na obóz był nieosłonięty, bez większych skupisk drzew lub cieków oraz zbiorników wodnych. Zdaniem Z. Murawskiej-Gryń (1972, s. 10), odsłonięty teren stwarzał doskonałe warunki do strzeżenia więźniów i uniemożliwiania im ucieczek. Obóz od strony zachodniej i częściowo północnej odgraniczony był zabudowaniami Kośminka, gdzie dalej od północy, w kierunku południowo-wschodnim, jego linia

¹⁹¹ Teren został przekazany władzom SS przez gubernatora dystryktu Ernsta Zörnera na podstawie umowy zawartej 26 września 1941 r. z Karlem Otto Kochem, pierwszym komendantem obozu.

graniczna przebiegała wzdłuż szosy wiodącej z Lublina do Zamościa, a dalej do Lwowa. Od strony południowej granica obozu biegła przed linią zabudowań Dziesiątej i Abramowic. Obóz miał być z założenia widoczny ze wszystkich stron, dlatego oprócz zabudowań otaczających go przy niektórych bokach, pozostała część nie oddzielona była od otoczenia żadnymi naturalnymi przeszkodami. E. Dziadosz (1985, s. 7) dodaje, że po stronie wschodniej znajdowały się rozległe tereny gruntów ornych.

KL Lublin położony był na płaskowyżu, zbudowanym głównie z margli i opok, w mniejszym stopniu z geż (H. Harasimiuk i A. Henkiel 1982, s. 7). Teren obozu, zgodnie ze *Szczegółową Mapą Geologiczną Polski* (J. Butrym, M. Harasimiuk, A. Henkiel 1980), posiadał w większości podłoże zbudowane z mułków (pyłów) piaszczystych i piasków pyłowatych lessopodobnych¹⁹². W części północnej fragmentarycznie występowały piaski i pyły deluwialne, a w części środkowej niewielka wyspa geż z przewarstwieniami i soczewkami wapieni. Podłoże zbudowane ze skał frakcji pyłowej było utrudnieniem dla życia więźniów. W okresie letnim doskwierała im duża ilość pyłów unosząca się w powietrzu, które miały wpływ na trudności z oddychaniem, w okresie jesienno-zimowym natomiast – grząskie błoto, utrudniające poruszanie się i pracę¹⁹³. Nie wiadomo, czy naziści wiedzieli o własnościach podłoża i potencjalnym ich wpływie na egzystencję więźniów. Niemniej śmiertelność w tej sytuacji była siłą rzeczy zwiększona.

KL Lublin służył jako rezerwuuar siły roboczej, toteż wykorzystanie naturalnych czynników wpływających na zwiększenie śmiertelności wśród więźniów było raczej nieuzasadnione. Potwierdził to pośrednio J. Marszałek (1987, s. 34), pisząc że „groźba epidemii tyfusu, czerwonki lub innych chorób zakaźnych, która była zawsze postrachem dla SS-manów, oraz взгляд na «racjonalną» eksploatację niewolniczej siły roboczej stały się argumentem, dla którego władze SS musiały rozpocząć starania o stworzenie elementarnych warunków sanitarnych”¹⁹⁴.

Teren KL Lublin zlokalizowany był na obszarach o korzystnych warunkach geologiczno-inżynierskich dla budownictwa, gdzie poziom wody gruntowej przekraczał 2 m (H. Harasimiuk i A. Henkiel 1982a), a według mapy hydrograficznej Lublina u M. Tumialis (2007) głębokość występowania wód podziemnych wahała się od ok. 5 m

¹⁹² Na marglach, opokach i geżach kredy górnej oraz geżach paleocenu.

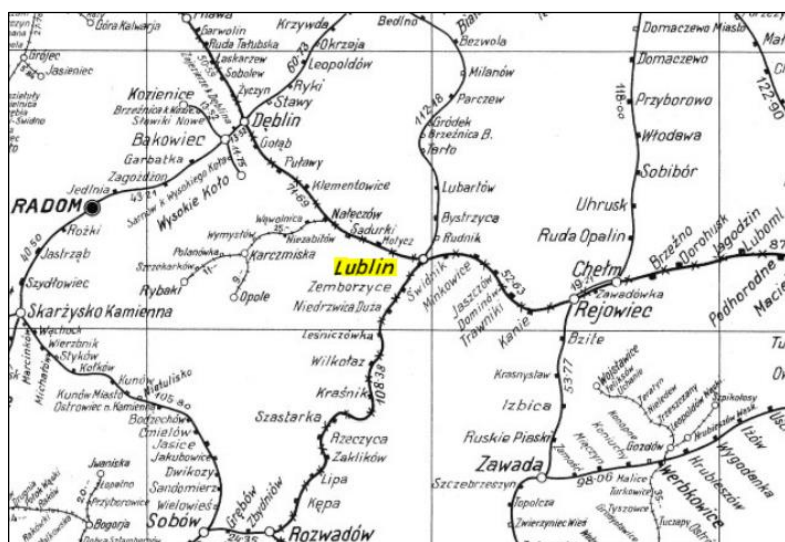
¹⁹³ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autora pracy z pracownikami Państwowego Muzeum na Majdanku.

¹⁹⁴ Obóz był sukcesywnie rozbudowywany o sieć wodno-kanalizacyjną, ponieważ istniejące od maja 1942 r. dwie studnie nie zaspokajały wzrastających potrzeb, a woda w nich była niezdatna do picia. Po zebraniu w maju 1942 r. próbek wody do analizy chemiczno-bakteriologicznej, stwierdzono, że należy podłączyć obóz do istniejącej miejskiej sieci wodociągowej. W czerwcu tego samego roku rozpoczęto prace podłączenia obozu do miejskiej sieci wodno-ściekowej (J. Marszałek 1987, s. 34–35).

po stronie południowo-zachodniej obozu do ponad 20 m w kierunku północno-wschodnim. Przepuszczalność gruntów była średnia. Obóz, ze względu na swoje położenie, nie miał problemu z odpływem wód, które spływały w kierunku rzeki Czarniejówki, a najbardziej podmokłym fragmentem obozu była jego część północno-zachodnia¹⁹⁵.

W okolicy obozu nie występowały znaczące złoża surowcowe. Jedynie duże połacie żyznej gleby lessowej okolic Lublina mogły skłaniać do budowy w okolicach podobozów KL Lublin o profilu rolniczym, choć, jak już przedstawiono, charakter ich działalności był zupełnie inny.

Czynnikami lokalizacyjnymi obozu w Lublinie stały się generalnie elementy pozaprzyrodnicze. Pierwszym z nich była obecność linii kolejowych. Najbliższa z nich przebiegała przez Lublin w odległości ok. 2 km od obozu. Zgodnie z oznaczeniami na mapie kolejowej Polski z 1939 r. (*Eisenbahnkarte von Polen...*, 1:1500000, 1939), z Lublina prowadziły cztery linie jednotorowe w kierunkach: północnym – do Łukowa, wschodnim – do Rejowca i dalej Chełma, zachodnim – do Dębina, południowym – do Rozwadowa. Stacja w Lublinie miała status węzłowej. Należy podkreślić, że do KL Lublin nie było potrzeby prowadzenia bocznic kolejowej, co tłumaczono niewielką odległością obozu od dworca i swobodą kierowania do obozu lub wysyłania z obozu transportów więziarskich, z pominięciem ewentualnego przejazdu przez miasto (J. Marszałek 1987, s. 22) (ryc. 41).

Ryc. 41. Lublin na tle linii kolejowych z 1931 r.

Źródło: W. Groszek (1931)

¹⁹⁵ To spostrzeżenie potwierdził podczas wywiadu z autorem pracownik Państwowego Muzeum na Majdanku.

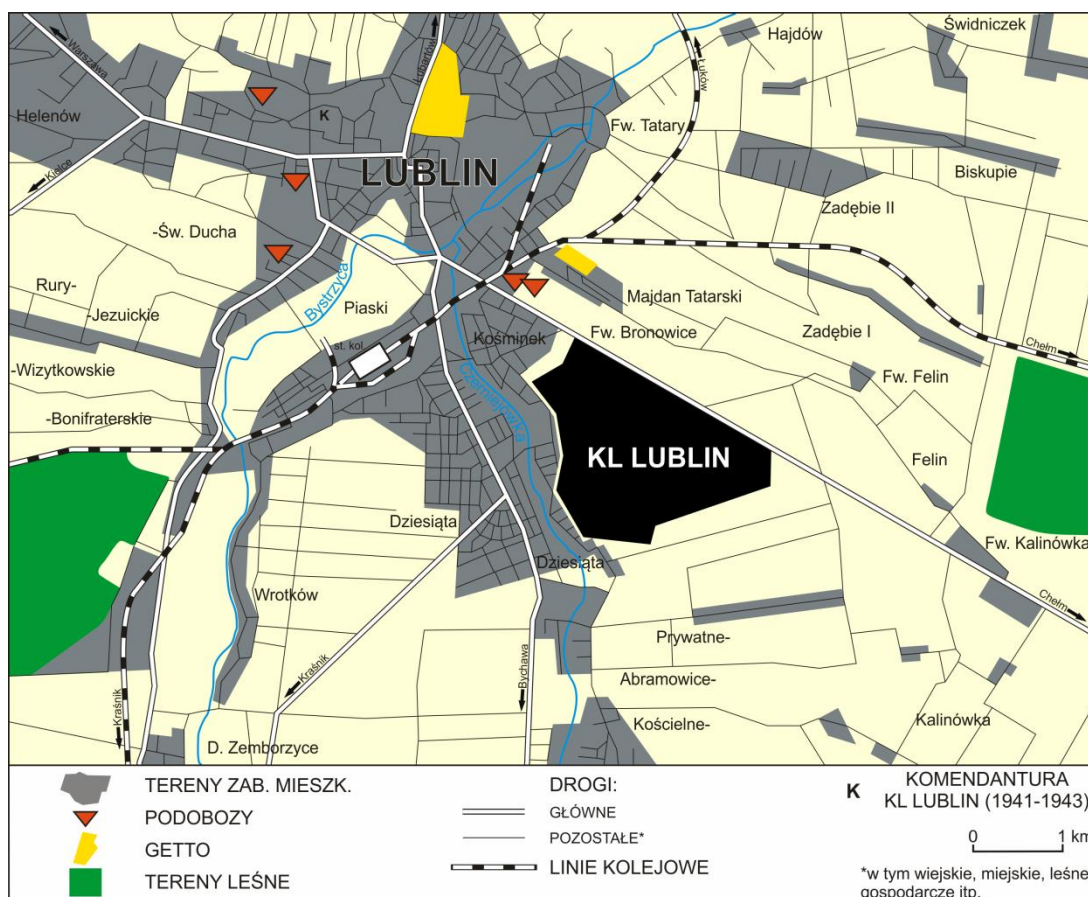
Jako ważny czynnik lokalizacyjny należy wskazać usytuowanie obozu przy szosie Lublin-Zamość-Lwów, która przecinała linię kolejową w Lublinie, ale bezpośrednio nie dochodziła do dworca. Usytuowanie obozu obok wielkiego miasta, przy ruchliwej szosie, zdaniem H. Zinsa (1972, s. 151), było pewnym ewenementem w skali obozów koncentracyjnych w podbitej przez Niemców Europie. Takie usytuowanie miało swoje znaczenie, ponieważ krył się w tym element prowokacji i tendencji do zastraszenia. Nad miastem przez cały okres istnienia obozu snuł się dym z krematorium. Można tu mówić zatem o premedytacji działań nazistów, pewnym czynnikiem psychologicznym, co do zlokalizowania obozu w granicach miasta (nie w centrum, lecz na obrzeżach). Wybór konkretnego terenu uzależniony był od wykorzystania rozległych, niezagospodarowanych przestrzeni położonych przy ruchliwej szosie, a grunty Kośminka i okolicznych wsi dobrze się do tego nadawały. Co więcej, okoliczne wsie nie były wysiedlane, co świadczy o tym, że w pewnym stopniu nazistom nie zależało na całkowitej izolacji obozu, tak jak w przypadku KL Auschwitz-Birkenau. Świadomość ludności cywilnej o istnieniu takiego miejsca w okolicy miała być silna. Ograniczono jednakże mieszkańcom okolicznych zabudowań widok na lager (okna w cywilnych zabudowaniach od strony obozu zostały zabite deskami). Choć obóz nie był odsunięty na większą odległość od zwartej zabudowy, to część więziarską lagru (teren z barakami dla więźniów) usytuowano w centrum obozu (ta część obozu wykazywała oddalenie od zabudowy, co nie pozwalało cywilom widzieć tego, co się w obozie działo). Stanowiło to formę częściowej izolacji obozu. J. Marszałek (1987, s. 30) jest zdania, że obóz lubelski był wyjątkiem na tle innych obozów koncentracyjnych, ponieważ został założony w sąsiedztwie osad ludzkich i nie posiadał osłony naturalnej¹⁹⁶.

Podczas tworzenia obozu lubelskiego, na jego cele wykorzystano jedynie: „zielony/biały domek”, gdzie przed wojną mieszkał rakarz, a potem w czasie wojny kierownik Oddziału III obozu, oraz „czerwony domek” dla komendanta obozu (od 1943 r.). Mimo wszystko stanowiły one nieznaczny udział ułamek w stosunku do liczby obiektów finalnych i całkowitej wielkości obozu, stąd budowany był on w gruncie rzeczy od podstaw.

KL Lublin nie posiadał takiego zaplecza SS jak Auschwitz-Birkenau. Powiązania z instytucjami tej formacji w Lublinie były stosunkowo luźne. Nawet jego podobozy (nie

¹⁹⁶ Według planu z 7 października 1941 r. w ogóle nie przewidziano strefy bezpieczeństwa dla obozu. Taką strefę przewidywał dopiero plan generalny, według którego zakładano stworzenie pustej przestrzeni od strony południowej i zachodniej, między zabudowaniami obozu a zabudowaniami miejskimi. Jesienią 1942 r. wykonano ogrodzenie z drutu kolczastego właśnie od wymienionych stron.

tak liczne, jak w przypadku obozów koncentracyjnych takich jak Buchenwald, Dachau, Auschwitz, Stutthof czy Gross-Rosen) nie były zaopatrywane w siłę roboczą KL Lublin, gdyż posiadały już odpowiednią liczbę fachowców-więźniów, a w 1944 r. większość podobozów dysponowała większą liczbą więźniów niż obóz macierzysty. Tłumaczone jest to brakiem rozwiniętego przemysłu w rejonie objętym zbrodniczą działalnością obozu (J. Marszałek 1987, s. 49) (ryc. 42).

Ryc. 42. Schemat otoczenia KL Lublin

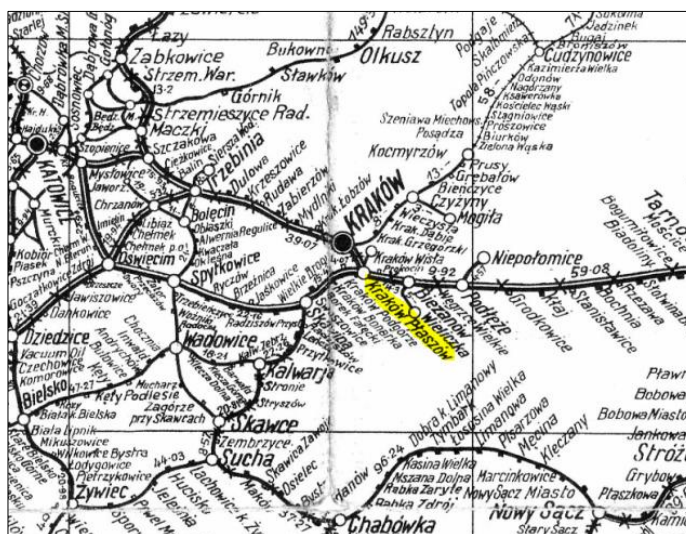
Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Marszałek (1987); *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1936, 1:100000, arkusze: Lublin-Północ oraz Lublin-Południe

Do głównych przyczyn zlokalizowania obozu obok miasta nie można też zaliczyć występujących w jego sąsiedztwie gett. KL Lublin był narzędziem wspomagającym procesy „oczyszczenia” obszaru z ludności żydowskiej, masowego wysiedlania ludności polskiej oraz kolonizacji osadników z Niemiec. Z punktu widzenia nazistów wydaje się, że decyzja o zlokalizowaniu KL Lublin w pobliżu miasta była uzasadniona.

Zlokalizowanie obozu pracy w Płaszowie, mocno powiązane jest z czynnikami transportowymi – wybór miejsca, gdzie założono obóz, związany był ze wspomnianą wytyczną Heydricha, mówiącą o wyborze na ten cel miejscowości, „które są węzłami

kolejowymi lub przynajmniej leżą przy liniach kolejowych”. Kraków spełniał te kryteria. Obszar wybrany na obóz obejmował tereny dwóch cmentarzy żydowskich: Krakowskiego (przy ul. Abrahama 3) i Podgórskiego (przy ul. Jerozolimskiej 25).

Obóz mieścił się w tych granicach na wysokości węzłowej stacji kolejowej Kraków-Płaszów i oddalony był od niej zaledwie kilkaset metrów. Do stacji tej od strony północnej prowadziła linia zbiorcza łącząca dworzec w centrum Krakowa z liniami z Trzebini i Tunelu. Z zachodu bezpośrednio do stacji Kraków-Płaszów prowadziła linia z Oświęcimia (dwutorowa), a od wschodu do Tarnowa (dwutorowa). M. Tutak (2012, s. 93) podkreśla, że na stacji Kraków-Płaszów zbiegały się strategicznie ważne linie z Krakowa Głównego do Lwowa z linią od strony Oświęcimia. W latach II wojny światowej zrealizowano ważną linię obwodową: Łobzów – Olsza – Kraków-Płaszów/Kraków-Prokocim, pozwalającą na rozdzielenie ruchu pasażerskiego od towarowego. Do tego prowadzono tam liczne prace inwestycyjne związane z powiększaniem znaczenia stacji na tle okolicznych linii kolejowych, co świadczy o transportowym i strategicznym znaczeniu Krakowa-Płaszowa (M. Tutak, s. 93–100) (ryc. 43).

Ryc. 43. Stacja Kraków-Płaszów na tle linii kolejowych z 1931 r.

Źródło: W. Groszek (1931)

W Krakowie znajdowała się również siedziba Generalnej Dyrekcji Kolei Wschodniej, zarządzająca nieprywatnymi kolejami w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945. Dzięki takiemu położeniu na mapie kolejowej obóz miał łączność z międzynarodowymi szlakami kolejowymi oraz z linią podkarpacką, a przez jej odcinek do Żywca – z Węgry. Co więcej, stacja Kraków-Płaszów sąsiadowała z traktem ciągnącym się z zachodu przez Kraków-Podgórze, Wieliczkę i Bochnię dalej na wschód.

Zapewniało to sprawną komunikację z pobliskim gettem na Podgórzu, a nawet z obozem w Oświęcimiu (kierując się na zachód przez Kalwarię Zebrzydowską, Wadowice i Zator).

Poza walorami dostępności transportowej, duże znaczenie miała bliskość wapiennych wzgórz Krzemionek. Możliwość założenia kamieniołomu w granicach obozu była korzystna z punktu widzenia przewidywanych zadań lagru. Dzięki temu możliwe było realizowanie funkcji wyniszczenia więźniów przez pracę (ryc. 44).

Ryc. 44. Schemat otoczenia ZAL/KL Plaszów

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Szczegółowej Polski (1929–1939)*, 1936, 1:25000, arkusz Kraków

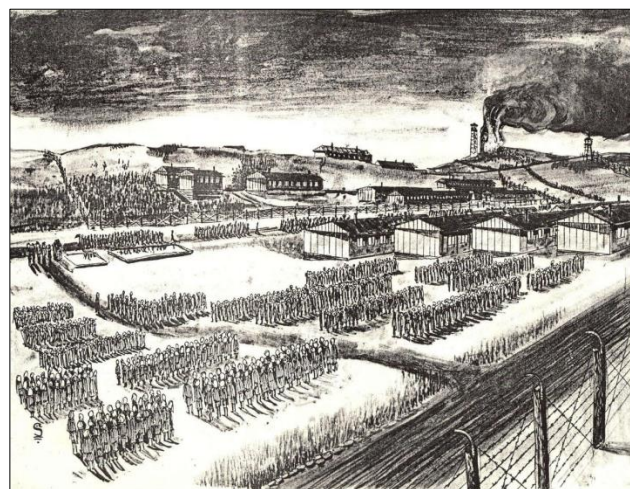
Lokalizowanie obozów obok kamieniołomów było często stosowaną praktyką przez nazistów, szczególnie na obszarze III Rzeszy. Dla obozu płaszowskiego znaczenie miały również liczne zakłady przemysłowe na terenie Krakowa, w których zatrudnieni byli więźniowie.

Obóz zlokalizowany był w administracyjnych granicach Krakowa. Katastralnie mieścił się w granicach dzielnic miejskich: Podgórze¹⁹⁷ XXII i Płaszowa XXI oraz gminy podmiejskiej Wola Duchacka (w największej części), zbiegających się na jego obszarze. Powierzchnia tego terenu podzielona była na 136 parcel. Przed wojną właścicielami parcel były: Skarb Państwa, Gmina Miasta Krakowa, Żydowska Wyznaniowa Gmina i osoby prywatne. Teren obozu obejmował tereny rolne, nieużytki, parcele budowlane, domy typu podmiejskiego (przeważnie parterowe) oraz zabudowania gospodarcze. Niemcy na cele przyszłego obozu wykorzystali istniejącą wcześniej na tym terenie infrastrukturę. Zaadaptowano częściowo szlaki drogowe, elementy Twierdzy Kraków, szanice ziemne FS 21 i FS 22 (jako miejsca straceń i groby masowe), niektóre budynki pochodzące z okresu międzywojennego (J. Żółciak 2006, s. 45–46), jak również zróżnicowany charakter rzeźby terenu, dobrze wpisujący się w ideę obozu pracy (ryc. 45–46).

Ryc. 45. KL Płaszow i okolice z 1944 r. (zdjęcie lotnicze)

Źródło: zbiory prywatne Aleksandra B. Skotnickiego [w:] J. Żółciak (2006)

Ryc. 46. Topografia KL Płaszow (szkic J. Bau)

Źródło:

<http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/plaszow/images/plaszow%20camp%20-%20jbau%20.jpg>
[dostęp: 17.11.2015]

¹⁹⁷ Podgórze było miastem założonym w końcu XVIII w. na prawym brzegu Wisły, częściowo w obrębie terasy zalewowej, częściowo na północnym stoku wapiennych Krzemionek Podgórskich. Od 1915 r. stało się dzielnicą (XXII) Krakowa (W. Przegon 2004, s. 90–91; <http://krakow.tatko41.pl/encyklopedia/p/p717-772/str0771.html> [dostęp: 14.11.2015]).

Elementy infrastruktury przedwojennej, zastane na obszarze wytypowanym pod obóz płaszowski, oraz „dopasowanie” formy i zagospodarowania lagru względem dróg i innych elementów wskazują, że miała miejsce pewna adaptacja – obóz nie powstał na pustym terenie, choć zdecydowana większość obiektów obozowych powstała od podstaw.

KL Plaszow był założony m.in. dla ludności żydowskiej z getta krakowskiego. W związku z tym położenie obozu obok miasta ma swoje wytłumaczenie. Getto w przypadku tego lagru stanowiło czynnik lokalizacyjny.

R. Kiełkowski (1981, s. 102) zwraca uwagę, że umieszczenie obozu Plaszow „na obszarze historycznego, znanego w świecie grodu i siedziby najwyższych władz Generalnej Guberni” było wyjątkiem, jeśli chodzi o praktykę lokalizowania tego typu miejsc przez SS. Obozy w krajach okupowanych jak i na terenach Niemiec były zakładane w miejscowościach niczym się nie wyróżniających, z dala od dużych miast. Lokalizacja KL Plaszow, będąca częściowym odstępstwem od tej zasady, wynikała z funkcji, jaką obóz pierwotnie pełnił, tj. pracy.

Pod względem budowy geologicznej, teren obozu Plaszow był zróżnicowany. Dominujące są utwory czwartorzędowe piasków i żwirów polodowcowych. Obecne są również fragmentami ily i mułowce oraz ily z wkładkami gipsu. W części centralnej występują jurajskie wapienie margliste i margle (J. Rutkowski 1989). Warunki budowlane na tym terenie uznane są na ogół za dobre (J. Rutkowski 1993). Cechą charakterystyczną okolic Plaszow jest występowanie w podłożu właśnie utworów wapiennych, po stronie północnej i zachodniej obozu, dzięki czemu powstały tam liczne kamieniołomy¹⁹⁸, które z uwagi na funkcje obozu były czynnikiem sprzyjającym lokalizacji.

Niemalże na całym terenie obozu przepuszczalność gruntów była słaba (*Mapa hydrograficzna Małopolski*, 1:50000). Fakt ten występuje w zgodzie z powyższym opisem R. Kiełkowskiego (1981), sugerującym występowanie na terenie obozu licznych podmokłości. Wydaje się, że dla nazistów ważniejsze było jednak wykorzystanie lokalnych kamieniołomów, aniżeli tych akurat właściwości terenu. Bez wątpienia zróżnicowana topografia obozu oraz słaba przepuszczalność gruntów powodowały, że stagnująca woda na terenie obozu w połączeniu ze skałami wapiennymi tworzyła błotniste, grząskie podłoże, utrudniające więźniom ich egzystencję (w tym zwłaszcza pracę).

Dokonując analizy lokalizacji obozów koncentracyjnych warto przyjrzeć się jeszcze jednemu aspektowi, jakim było ukształtowanie terenów zajętych przez te obiekty. Rzeźba

¹⁹⁸ Najbardziej znanym był kamieniołom Liban, miejsce morderczej pracy i śmierci ogromnej liczby więźniów.

obszaru w poszczególnych obozach była wyraźnie zróżnicowana. Świadczyła o tym m.in. deniwelacja terenów obozowych (tab. 13, ryc. 48).

Tab. 13. Różnice między wysokością minimalną i maksymalną terenu zajmowanego przez obóz

OBÓZ KONCENTRACYJNY	WYSOKOŚĆ MAKSYMALNA (m n.p.m.)	WYSOKOŚĆ MINIMALNA (m n.p.m.)	DENIWELACJA (m)
KL AUSCHWITZ I	235	235	0 (<2,5)
BIRKENAU	235	230	5
KL LUBLIN	210	175	35
KL PLASZOW	252,5	202,5	50

Źródło: obliczenia własne

Zarówno Auschwitz I jak i Birkenau były lagrami usytuowanymi na terenach płaskich. Deniwelacje w obozie macierzystym wynosiły mniej niż 2,5 m. Jedynie w Birkenau widać niewielki spadek terenu (od odcinka BI w kierunku odcinka B III – ryc. 47), co związane było z ogólnym spadkiem terenu w kierunku koryta Wisły. Rzeźba terenu w tym przypadku nie miała zróżnicowanego charakteru, co nie wpływało w żaden sposób na utrudnienie prac budowlanych czy problemy z poruszaniem się po obozie. Mogła natomiast wpływać na stagnację lub spowolniony odpływ wód.

Topografię terenu ZAL/KL Plaszow bardzo obrazowo opisał R. Kiełkowski (1981, s. 101–102)¹⁹⁹. Obóz położony był w kotlinie o nierównym dnie, otoczonej wzniesieniami z widocznymi warstwami skał wapiennych. Znaczący element morfologiczny obozu stanowił rozległy stok, o kamienistym i silnie podmokłym dnie. Od północy otoczony był wzniesieniem, a od pozostałych stron graniczył z ulicami.

Znaczne różnice wysokości terenu (50 m między najwyżej a najniżej położonym punktem) w obozie płaszowskim, było zdaniem autora poniekąd cechą sprzyjającą Niemcom, ponieważ uprzykrzało to pracę więźniom przy budowie obiektów obozowych (konieczność przemieszczania się pomiędzy różnymi częściami obozu), jak i utrudniało samą egzystencję osadzonych. Spotęgowaniem negatywnych cech zróżnicowanego terenu było istnienie licznych podmokłości i grząskie podłoże, które również utrudniały

¹⁹⁹ „[...] obszar zajęty pod obóz przedstawiał się jako kotlina łopatowatego kształtu z nierównym dnem, położona wśród wzgórz wschodniego zakola Krzemionek, kilkukilometrowym pasmem otaczających od południa Podgórze, prawobrzeżną dzielnicę Krakowa, która przed laty, pod tą samą nazwą, była samodzielnym miastem. Wzgórza te, przeważnie o szerokich płaskich grzbietach i łagodnych stokach, pokrywa ziemia, spod której wyzierają z rzadka płyty nagiej, wapiennej skały. Ogólnie przestrzeń wykorzystywana na obóz przedstawia się jako rozległy, opadający szerokimi stromiznami stok, kamienisty, podmokły i malaryczny, z licznymi moczarami u podnóża” (R. Kiełkowski 1981, s. 101). Podobną charakterystykę podał w swoim opracowaniu J. Żółciak (2006, s. 34).

poruszanie oraz pracę. Mogło to wpływać na zwiększoną śmiertelność, co realizowało skutecznie plan eksterminacji pośredniej.

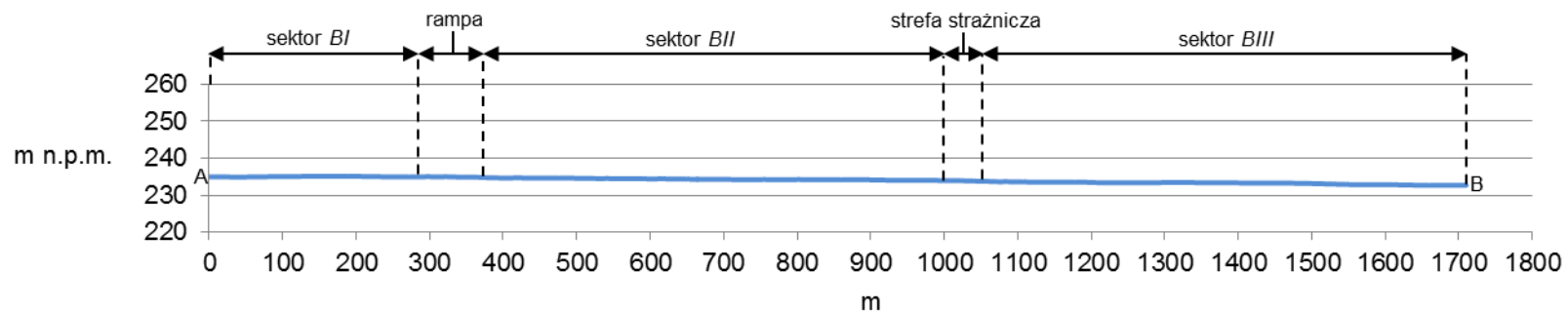
R. Kotarba (2009, s. 26) podaje dodatkowo, że podczas działań budowlanych zmierzano do tego, aby obóz miał dogodny „położenie obronne”. Najwyżej umiejscowiono baraki mieszkalne dla więźniów, najniżej – obiekty dla SS, biura administracji, warsztaty, garaże, magazyny. Termin „położenie obronne” należy rozumieć jako określenie umowne, odnoszące się głównie do wschodniej strony obozu, od ul. Wielickiej, gdzie był najłatwiejszy dostęp. Teren od wspomianej ulicy był położony najniżej, zabudowany i sąsiedował z ruchliwą drogą. Dlatego aby „odsunąć” go od właściwego obozu, wysiedlono dawnych mieszkańców, zburzono część budynków, zachowano tylko kilka – zapewne tych w najlepszym stanie – do przyszłego użytkowania przez SS. Teren po stronie zachodniej obozu nie wymagał takich zabiegów, był na wzniesieniu, z daleka od skupisk ludzkich. Podobnie było od północy, gdzie granicą były wysokie wzgórza. To ukształtowanie zapewniało większą izolację więźniów w części mieszkalnej²⁰⁰. Ogólnie teren KL Plaszow opadał w kierunku części obozu przeznaczonych dla SS. Począwszy natomiast od baraków więźniarskich teren dość gwałtownie obniżał się, po czym wznosił się w części technicznej (warsztaty, magazyny etc.) i dalej opadał w kierunku południowo-wschodnim, a całościowo w kierunku wschodnim (ryc. 47–48).

Pośrednią pozycję w kontekście zróżnicowania rzeźby terenu zajmował KL Lublin. Położony był na obszarze równinnym, lekko sfałdowanym. Południowa część obozu opadała w kierunku Abramowic i Dziesiątej, wsi położonej nad rzeką Czerniejówką. Podobny spadek występował w zachodniej części lagru, aż do jego granicy z miastem. Następnie teren podnosił się, co w efekcie tworzyło dwa niewielkie płaskowzgórza (J. Marszałek 1987, s. 21–22). Główna część obozu, przeznaczona dla więźniów, utworzona była na wznoszącym się terenie od pola I w kierunku pola III, gdzie zaznaczył się lekki spadek, a następnie teren wznosił się ku polu V. Kulminacją wzniesienia był budynek krematorium (ryc. 47). Ogólnie teren obniżał się z południowego wschodu ku wsi Kośminek (ryc. 48), a deniwelacja wynosiła ok. 35 m.

²⁰⁰ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego w maju 2016 r. z R. Kotarbą.

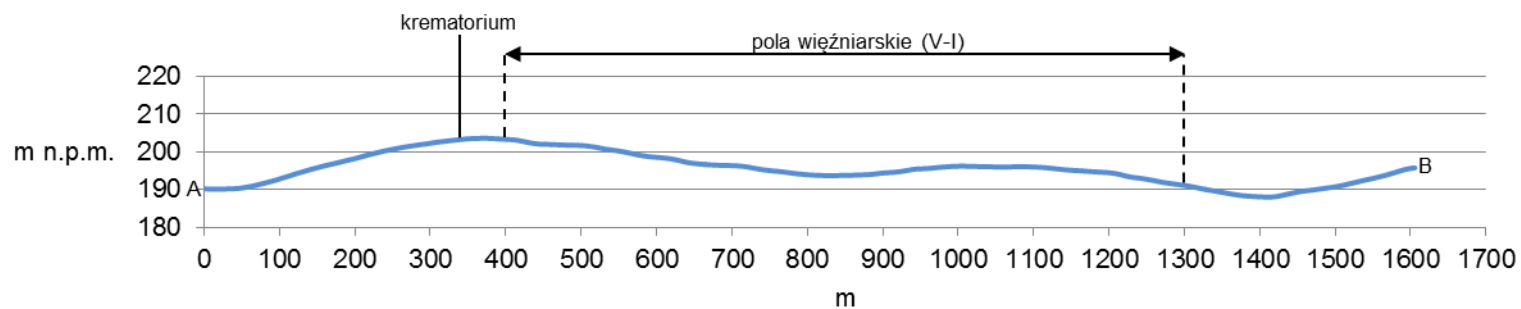
AUSCHWITZ II - BIRKENAU

przewyższenie 5x

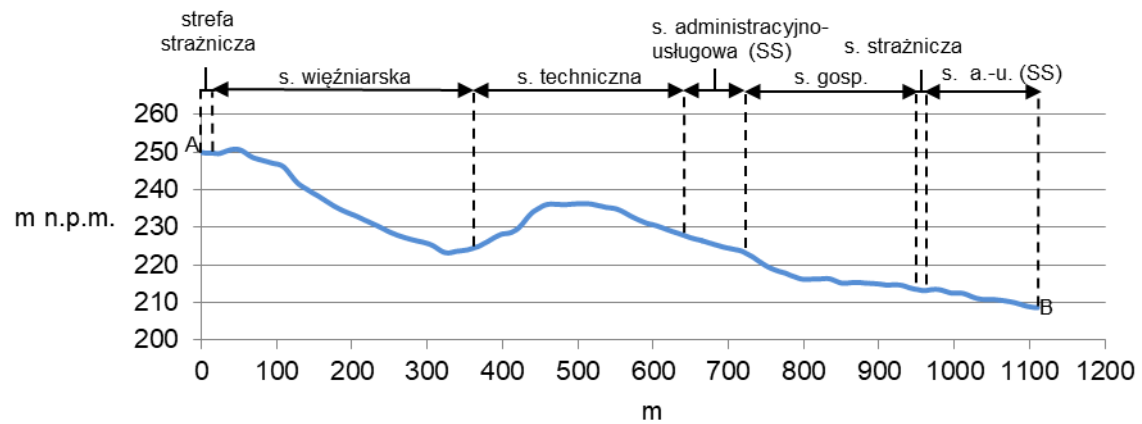
KL LUBLIN

przewyższenie 5x

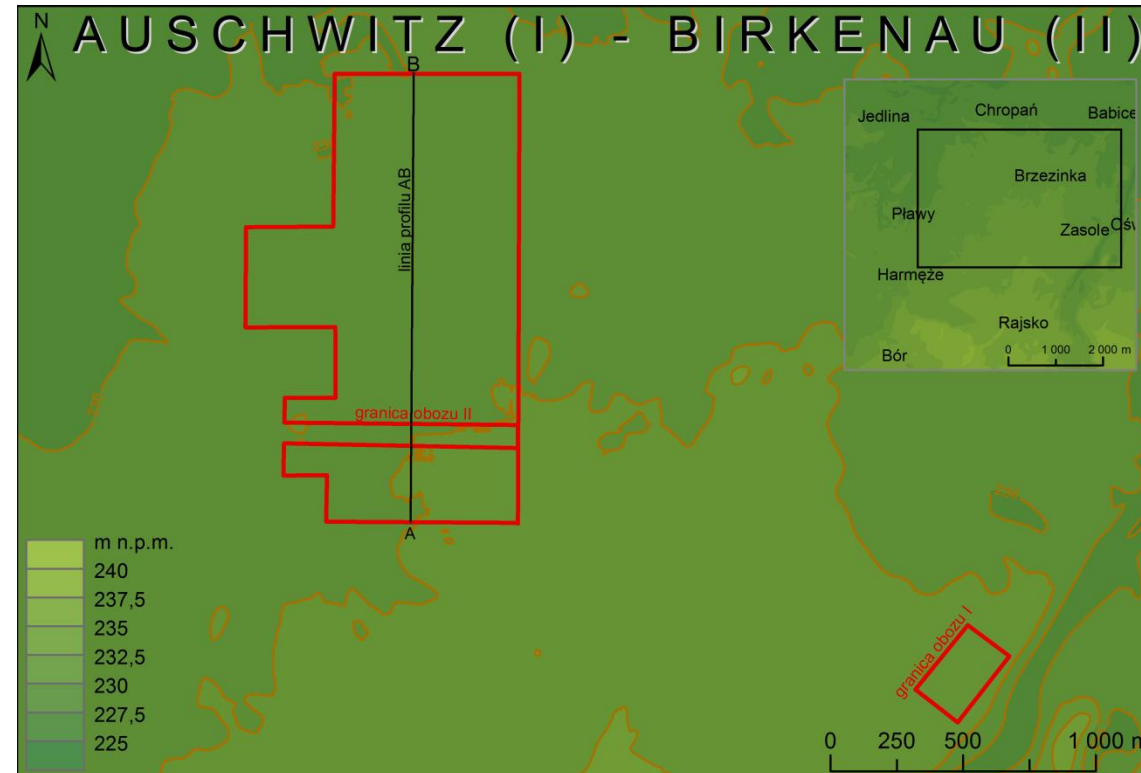
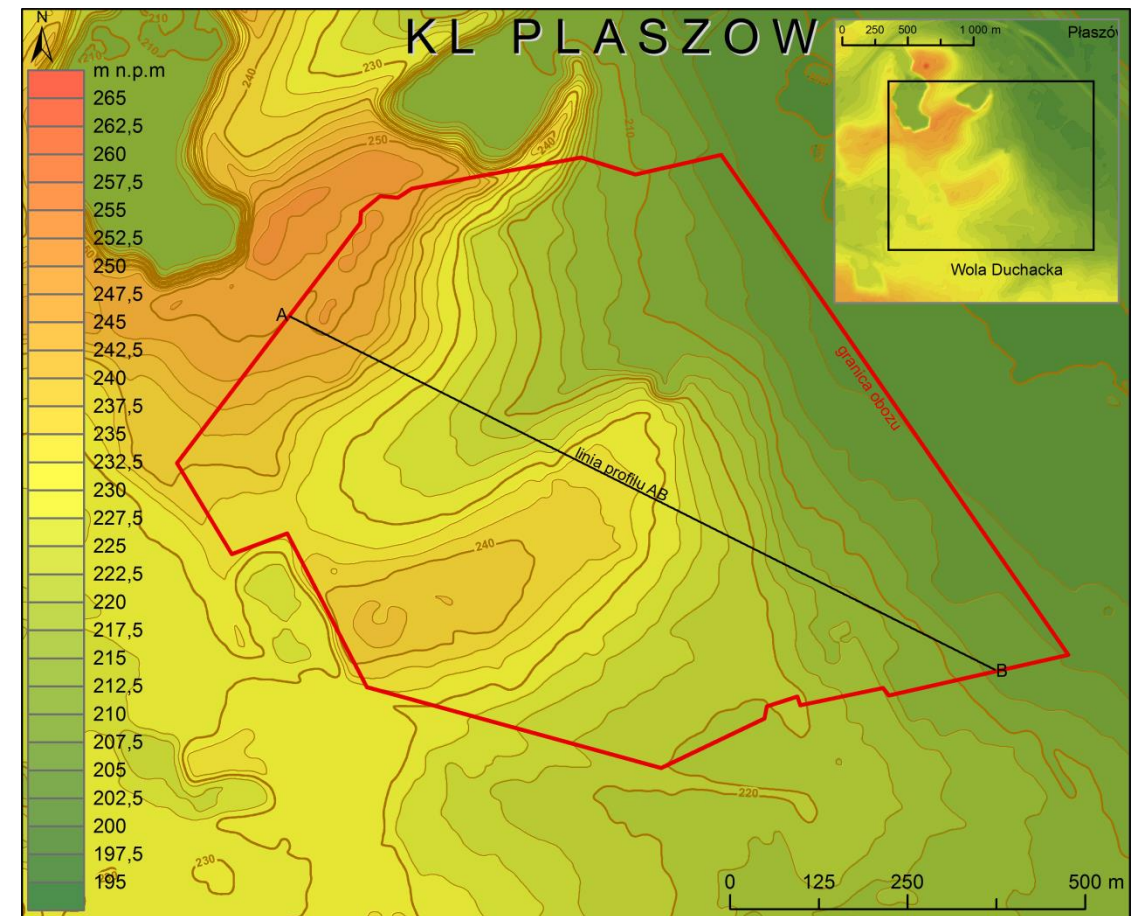
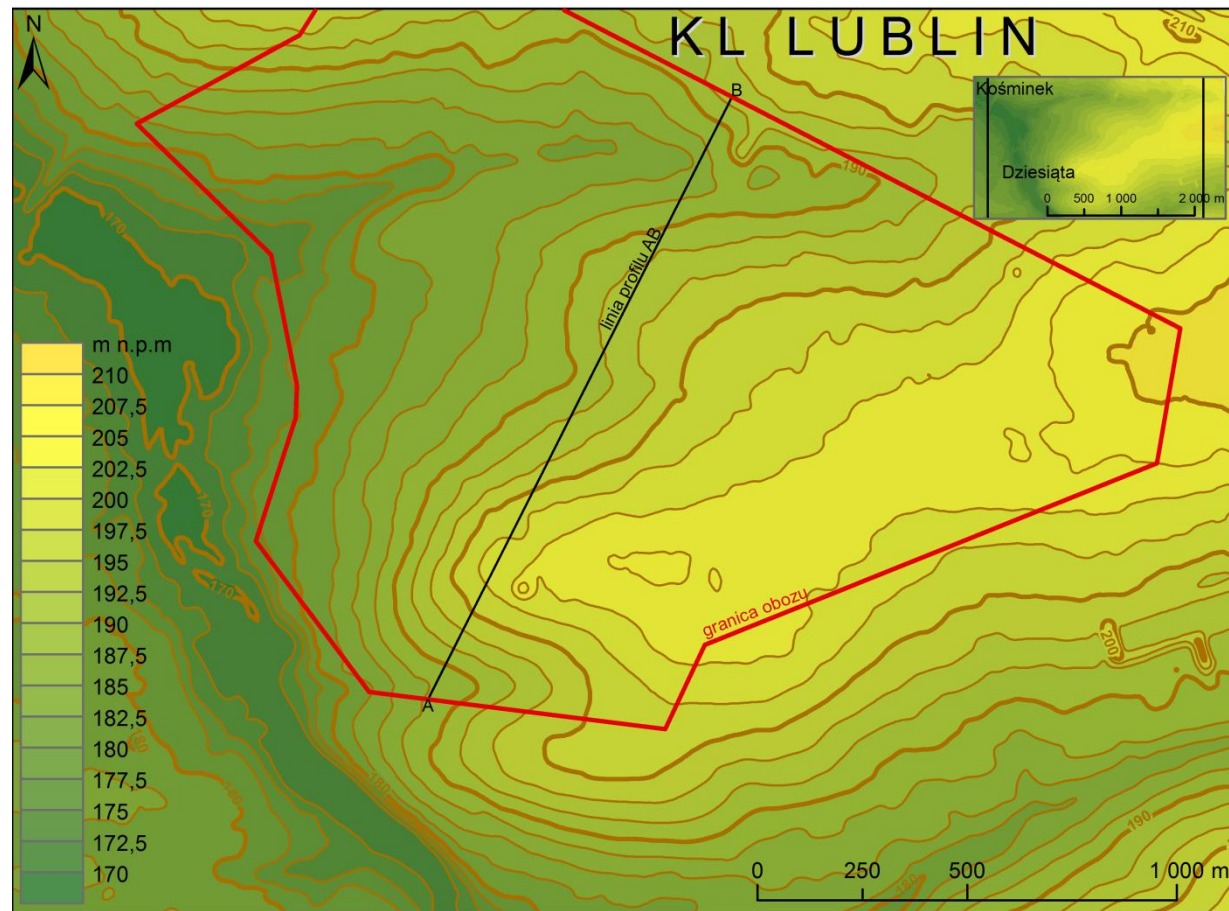
KL PLASZOW

przewyższenie 5x

Ryc. 47. Profile terenowe obozów koncentracyjnych

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 48. Rzeźba terenu obozów koncentracyjnych
Źródło: opracowanie własne

Podsumowując, czynniki decydujące o lokalizacji obozów koncentracyjnych można podzielić na: przyrodnicze i pozaprzyrodnicze. Wśród nich wyróżnić można również czynnik o charakterze złożonym (izolacja przestrzenna), będący zbiorem wspólnym obu grup (tab. 14).

Tab. 14. Czynniki lokalizacyjne obozów koncentracyjnych w zestawieniu z KL Dachau

RODZAJE CZYNNIKÓW	CZYNNIKI		OBOZY KONCENTRACYJNE						
			KL AUSCHWITZ-BIRKENAU		KL LUBLIN	KL PLASZOW	KL DACHAU		
			Auschwitz I	Birkenau					
PRZYRODNICZE	mikroklimat								
	złoża surowców naturalnych								
	izolacja przestrzenna	granice naturalne							
granice sztuczne									
POZAPRZYRODNICZE	bliskość linii i stacji kolejowych								
	połączenie z linią kolejową	pośrednie							
		bezpośrednie							
	położenie na peryferiach miejskich								
	położenie przy znaczącej linii drogowej								
	sąsiedztwo miejsc pracy dla więźniów								
	adaptacja wcześniejszej zabudowy/infrastruktury								
bliskość gett									

Objaśnienia:

– czynnik występuje; – czynnik nie występuje; – czynnik sprzyjający, ale nie decydujący.

Źródło: opracowanie własne

Podstawowym czynnikiem lokalizacyjnym obozów koncentracyjnych była dostępność transportowa. Lagry zostały założone w pobliżu znaczących linii kolejowych i miały z nimi połączenie w sposób pośredni bądź bezpośredni. Takie rozwiązanie było w zgodzie z nazistowską zasadą tworzenia miejsc koncentracji Żydów w miejscowościach, które są węzłami kolejowymi lub przynajmniej przy nich leżą. Prócz tego wszystkie lagry (w KL Auschwitz-Birkenau jedynie obóz macierzysty) położone były przy znaczącej linii drogowej. Obozy lokalizowano także na peryferiach miejskich, mimo zróżnicowanego oddalenia od centrów miast w poszczególnych przypadkach. Z tym czynnikiem związana była izolacja przestrzenna lagrów. Każdy z nich był bowiem wyizolowany przestrzennie, choć w różnym stopniu. Obozy odseparowywano od otoczenia przede wszystkim za pomocą granic sztucznych (m.in. płotów z drutów kolczastych), a w przypadku Auschwitz-Birkenau i KL Płaszów wykorzystano elementy naturalne. Izolacja od otoczenia obozu lubelskiego była najmniej zaawansowana.

Innym ważnym czynnikiem lokalizacyjnym było występowanie miejsc pracy dla więźniów w pobliżu zakładanych miejsc uwięzienia. Wymienione powyżej czynniki korelowały z tymi, które charakteryzują wzorcowy obóz KL Dachau.

Czynniki przyrodnicze sprzyjały lokalizacji (np. otoczenie za pomocą granic naturalnych), nie były jednak głównymi, na podstawie których decydowano o usytuowaniu lagrów. W KL Lublin nie miały one w ogóle większego znaczenia.

Przy lokalizacji badanych obozów zauważalna jest tendencja wyboru terenów jak najmniej urozmaiconych, względnie równinnych. Wyjątkowość KL Plaszow na tym tle tłumaczona może być tym, że wyniszczenie przez pracę było podstawowym zadaniem funkcjonowania w jego początkach jako obozu pracy, stąd wybór terenu silnie zróżnicowanego, pociętego licznymi skarpami, wzniesieniami i spadkami terenu. Niemniej analiza czynników i cech położenia tego lagru wykazała, że naziści zastosowali podobne zasady w jego lokalizacji jak w typowych obozach koncentracyjnych – KL Auschwitz-Birkenau KL Dachau i częściowo KL Lublin.

W lokalizacji badanych lagrów na pierwszy plan wysuwają się więc czynniki o charakterze polityczno-ekonomiczno-logistycznym, ze szczególnym uwzględnieniem dostępności transportowej. Gdyby warunkiem do założenia obozu koncentracyjnego było jedynie istnienie w pobliżu danego miejsca linii kolejowej, zgodnie ze wspomnianą podstawową wytyczną nazistów, to każdy lager wpisywałby się w pewien ogólny wzorzec wyboru lokalizacji. Jednakże analiza wielu czynników lokalizacyjnych pokazała, że mamy do czynienia zarówno z czynnikami wspólnymi, jak i różnicującymi. Ostatnie z wymienionych nie są na tyle znaczące, by stwierdzić, że każdy z lagrów był lokalizowany w inny sposób. Choć pewna część cech wspólnych nie jest idealnie taka sama, to można zauważyć pewną koncepcję, jaką stosowali naziści podczas lokalizowania miejsc uwięzienia i kaźni.

4.2. Obozy zagłady

Analizując czynniki wpływające na lokalizację obozów zagłady, należy podkreślić pewną odrębność Kulmhof od obozów OR. Kulmhof był jedynym obozem zagłady na terenie Kraju Warty, który stał się narzędziem polityki eksterminacyjnej Gauleitera tego obszaru – Arthura Greisera. Pozostałe trzy ośrodki eksterminacyjne znajdowały się na obszarze GG, a ich architektem był Richard Thomalla. W kolejnych akapitach dokonano analizy lokalizacji tych obozów i zidentyfikowano czynniki, które na nią wpływały.

Kulmhof, założony w małej miejscowości Chełmno nad Nerem²⁰¹, znajdował się ok. 70 km od Łodzi²⁰², a 14 km od powiatowego miasta Koło. Jak podaje J. Gulczyński (1990, s. bn), wybrano tę miejscowość ze względu na dogodne położenie komunikacyjne, przede wszystkim z Łodzią, znaczącym skupiskiem ludności żydowskiej w Kraju Warty. E. Serwański (1964, s. 22) pisał, że Niemcy w pierwszych miesiącach wojny usuwali Żydów ze wszystkich rejonów zachodnich i północnych Kraju Warty. Pozostałych Żydów koncentrowano we wschodnich powiatach województwa poznańskiego i w zachodnich województwa łódzkiego, szczególnie zaś w Łodzi. Można mniemać, że naziści poszukiwali miejsca na obóz, który sąsiadowałby z miejscem największej koncentracji ludności żydowskiej, ponieważ proces eksterminacji miał odbywać się w sposób szybki i zorganizowany. P. Montague (2012, s. 61) potwierdza to przekonanie, tłumacząc, że Chełmno było położone centralnie pośród skupisk ludności żydowskiej w Kraju Warty.

S. Krakowski (2004, s. 8; 2009, s. 31–32) wskazał na kilka czynników lokalizacyjnych Kulmhof. Pierwszy z nich to opuszczony pałac na skraju wsi²⁰³, z łatwym dostępem (ok. 50 m od drogi), pozwalający w tajemnicy dokonywać założonych działań. Kolejnym czynnikiem była naturalna przeszkoda w postaci płynącej obok rzeki Ner, utrudniającej ucieczkę²⁰⁴ i izolującej obóz. Dodatkowo znaczenie miał spichlerz, położony ok. 100 m od pałacu, przydatny w zbrodniczej działalności nazistów²⁰⁵. Nie bez znaczenia było również istnienie w pobliżu linii kolejki wąskotorowej z przystankiem koło wsi, ułatwiającej transport więźniów do obozu. Transporty były kierowane do obozu drogą kołową od wspomnianego przystanku, zatem Kulmhof nie miał bezpośredniego połączenia z linią kolejową. Chełmno połączone było kolejką wąskotorową z Kołem, gdzie znajdowała się magistrala kolejowa Łódź-Kutno (ryc. 49). Ponadto Chełmno i Łódź łączyła dobra i względnie mało uczęszczana szosa. Droga ta była najważniejszym traktem komunikacyjnym w promieniu od kilku do kilkunastu kilometrów od obozu. Pozostałe drogi były lokalnymi drogami dojazdowymi do pojedynczych gospodarstw lub wsi.

²⁰¹ Była to niewielka wieś, która w owym czasie posiadała 40 domostw, szkołę, budynek rady wiejskiej, zajazd i placówkę straży pożarnej. W czasie wojny Niemcy wysiedlili z niej większość z 250 mieszkańców, osadzając tam osadników niemieckich (S. Krakowski 2009, s. 31–32). Kilku mieszkańców pozostawiono we wsi, aby pomagali Niemcom w pracach porządkowych w ich kwaterach (J. Gulczyński 1990, s. bn).

²⁰² Łódź była drugim co do wielkości skupiskiem ludności żydowskiej w międzywojennej Polsce.

²⁰³ W tamtym czasie centrum Chełmna przesunięte było w kierunku Sobótki i stanowił go budynek władz gminy (obecne centrum to kościół), natomiast pałac znajdował się na przeciwległym skraju wsi.

²⁰⁴ Ucieczki z obozu odbywały się w kierunku wschodnim, czyli w kierunku terenów otwartych, bez przeszkód terenowych. Te w kierunku rzeki były udaremniane, np. ucieczka Finkelsteina w 1944 r. (na podstawie relacji pracownika Muzeum w Chełmnie n. Nerem – Andrzeja Grzegorzycy).

²⁰⁵ Naziści wykorzystali również kościół, znajdujący się poza terenem obozu, gdzie przetrzymywano ofiary przed skierowaniem do gazowania.

Ryc. 49. Lokalizacja Kulmhof na tle sąsiednich linii kolejowych (1931 r.)
 Źródło: W. Groszek (1931)

W pobliżu Chełmna rosły lasy iglaste z rewirami pokrytymi młodnikiem o gęstym podszyciu, co sprawiało, że teren był nieprzejrzysty. Analizując mapę topograficzną okolic wsi z 1936 r.²⁰⁶, widać, że największe tereny lasów występowały w kierunku północnym od obozu, oddalone o ok. 3 km, oraz fragmentarycznie po stronie zachodniej i wschodniej, oddalone od niego o blisko 1,5–2 km. Ograniczały one wolną przestrzeń wokół obozu, o bardzo rzadkiej zabudowie i licznych podmokłościach. Takie tereny mogłyby utrudniać ucieczki oraz dostęp do obozu.

Obóz podzielony był na dwie części: obóz główny (pałacowy) i obóz leśny (Waldlager). Waldlager zlokalizowany był w pobliskim lesie rzuchowskim (nieopodal miejscowości Rzuchów), oddalonym ok. 4 km od pałacu. Znajdowały się tam trzy polany, na których wykopano masowe groby do grzebania pomordowanych ofiar. Zbudowano tam również urządzenia krematoryjne do spalania ciał, w celu zatarcia śladów popełnianych zbrodni (S. Krakowski 2004, s. 8). Przez las przebiegała ważniejsza droga, łącząca Dąbie z Kołem (przez Chełmno), jak również linia kolejki wąskotorowej. Najważniejsze było połączenie terenu lasu z obozem drogą kołową, ze względu na wykorzystanie w zbrodniczym dziele aut – komór gazowych. Las był ważnym elementem obozu, ponieważ jego naturalne właściwości pozwalały na zakamuflowanie miejsca kaźni. Utrudniał też obserwację z powietrza (ryc. 50).

²⁰⁶ *Mapa Taktyczna Polski (1929–1939)*, 1936, 1:25000, arkusz Dąbie.

**Ryc. 50. Waldlager na zdjęciu lotniczym
(ok. 1941 r.)**

Oznaczenie granic obozu wykonane przez autora.

Źródło:

<http://www.holocaustresearchproject.org/survivor/image/s/Aerial%20view%20of%20the%20grounds%20at%20Chelmno.jpg> [dostęp: 17.11.2015]

Ryc. 51. Pałac w Chelmnie n. Nerem

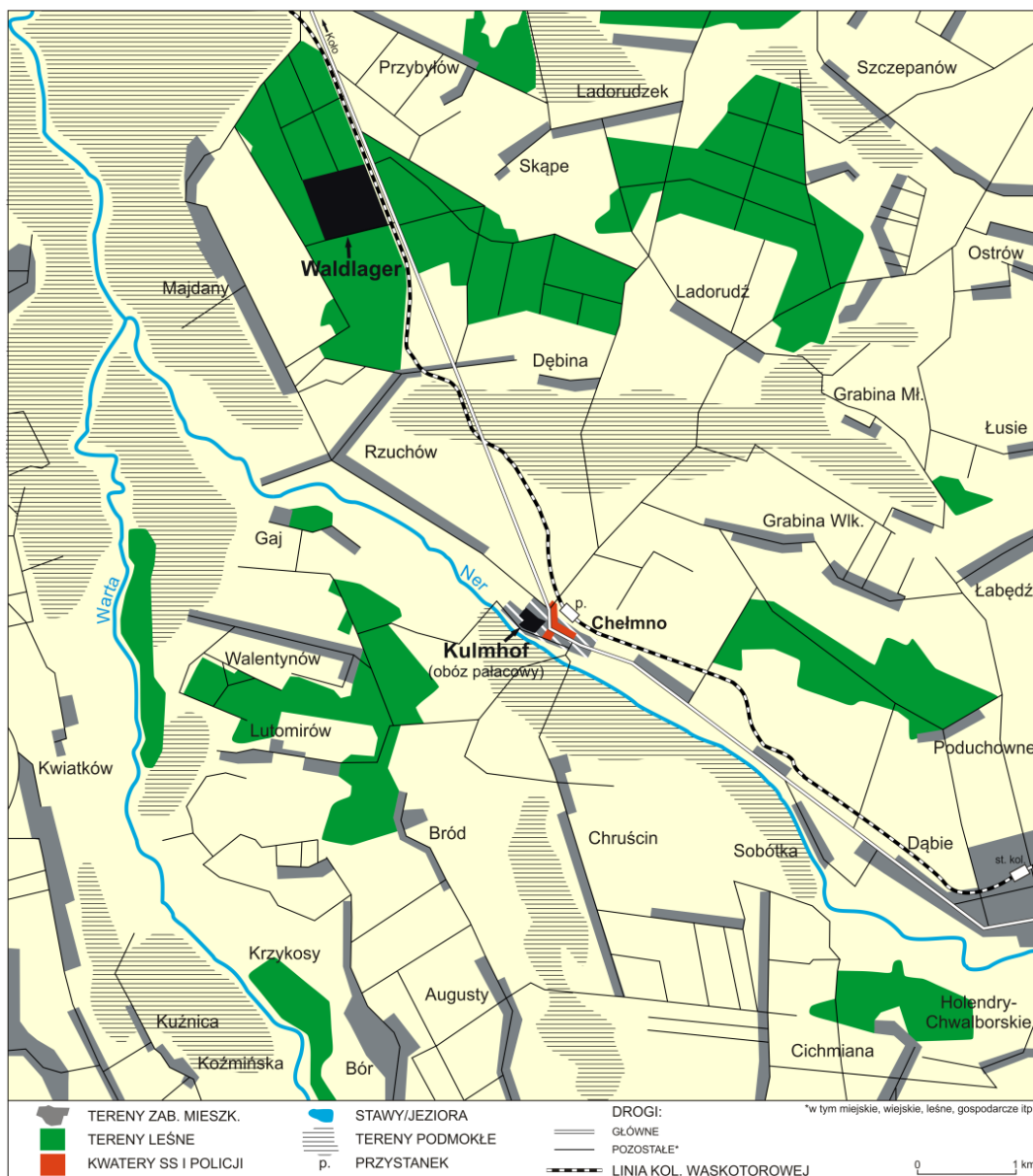
Źródło:

<http://www.holocaustresearchproject.org/survivor/images/Chelmno%20palace.jpg> [dostęp: 17.11.2015]

Wspomniany pałac (ryc. 51) był wyjątkowy, gdyż przyciągał uwagę swoimi walorami architektonicznymi, które pozwalały wykorzystać go jako centralny obiekt obozu zagłady. Był to spory budynek o wymiarach 41,64 m długości i 13,68 m szerokości. Zbudowany został na skarpie z widokiem na Ner. Zlokalizowanie obiektu na skarpie narzucało pewne rozwiązania architektoniczne, wykorzystane przez nazistów w procesie zagłady²⁰⁷. Poza tym atutami pałacu były jego przestronne pokoje, piwnice i budynki gospodarcze, które można było wykorzystać na pomieszczenia magazynowe i kwaterunkowe (W. Chrostowski 2004a, s. 159).

Należy podkreślić fakt, że Kulmhof nie powstał na wyizolowanym terenie, lecz w bliskim otoczeniu zabudowań mieszkalnych objętych częściowymi wysiedleniami. W części obozu położonej we wsi Chelmno miało miejsce ostateczne odbieranie transportów i załadunek ludzi do aut – komór gazowych. Kremacja i pochówek zwłok (czego efektem ubocznym był dym i przykry zapach) miały miejsce dopiero w pobliskim lesie. W związku z tym konieczność zachowania tajemnicy działań we wsi nie była tak silna (aczkolwiek ważna), jak w przypadku terenu leśnego, gdzie odbywał się finalny etap mordy (ryc. 52).

²⁰⁷ Piwnice pałacu od strony dziedzińca posiadały małe okna lub nie było ich wcale. W okresie od grudnia 1941 r. do początku kwietnia 1943 r. nocowali w nich żydowscy grabarze i robotnicy. Piwnice od strony Neru miały normalne okna, były dobrze oświetlone, w czasie działania ośrodka pracowali tam rzemieślnicy. Poza tym obiekt miał dobrze rozwinięte ciągi komunikacyjne: dwa wejścia od strony dziedzińca i po jednym z każdego szczytu dziedzińca. Wschodnie wejście zapewniało komunikację z całym budynkiem. Zachodnie zaś połączone było ze wschodnim i było ono ważnym trybem maszyny śmierci. Budynek swoim wyglądem nie nasuwał myśli o zagrożeniu, toteż prowadzone do niego ofiary niczego złego nie podejrzewały (Ł. Pawlicka-Nowak 2004, s. 25–26).

Ryc. 52. Schemat otoczenia Kulmhof

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Szczegółowej Polski (1929–1939)*, 1936, 1:25000, arkusz Dąbie

Otoczenie obozu było słabo zaludnione. Spośród najbliższych miejscowości (Dąbie, Koło) Chełmno było najrzadziej zabudowane, co mogło wpłynąć na lokalizację obozu i ułatwić jego kontrolę.

Czynniki związane z budową geologiczną terenu czy warunkami hydrologicznymi dla usytuowania obozów zagłady nie miały znaczenia. Dla tego typu miejsc, ze względu na pełnione funkcje, najważniejsze były: izolacja terenu oraz dostępność transportowa. Ofiary miały być przetransportowane masowo do obozu i w szybki sposób unicestwione, a wszelkie ślady zbrodniczej działalności miały ulec zatarciu. Wszystko to miało się odbywać przy zachowaniu jak największej tajemnicy, i na te elementy zwracano szczególną uwagę.

M. Maranda (2002, s. 51) wskazuje na trzy główne zasady rozmieszczenia ośrodków zagłady OR. Według niego, obozy miały zostać założone:

– w rejonie przygranicznym GG a okupowanym obszarem ZSRR, ze względu na działania kamuflażowe (ośrodki zagłady miały uchodzić za obozy przejściowe w drodze do pracy na Wschodzie);

– w bezpośredniej bliskości szlaków kolejowych i miejsc największych skupisk ludności żydowskiej;

– w odludnym miejscu, z racji zachowania ścisłej tajemnicy.

W dalszej części przedstawiona zostanie analiza lokalizacji obozów OR, z identyfikacją czynników, które na nią wpływały. Analiza ta pozwoli ocenić, czy wskazane przez M. Marandę trzy główne zasady rozmieszczenia omawianych obozów sprawdziły się w praktyce.

Na lokalizację Belzca, pierwszego z grupy obozów OR, wybrano miejsce leżące w rejonie przygranicznym GG a okupowanym obszarem ZSRR. Należy zaznaczyć, że w momencie, kiedy rozpoczęto prace konstrukcyjne obozu (październik/listopad 1941 r.), Bełżec leżał już niemal w centrum GG, ponieważ od sierpnia 1941 r. włączono w ten obszar dystrykt Galicja. Zaledwie dwa miesiące wcześniej był miejscowością *stricte* przygraniczną. Bełżec leżał na granicy trzech wielkich skupień żydowskich znajdujących się w dystryktach krakowskim, lubelskim i lwowskim (M. Maranda 2002, s. 52).

Duży wpływ na lokalizację obozu miał istniejący w miejscowości Bełżec²⁰⁸ obóz pracy, będący ośrodkiem dyspozycyjnym kompleksu obozów fortyfikacyjnych²⁰⁹. Więźniowie w nim pracujący rozmieszczeni byli w trzech miejscach wsi Bełżec: w wielkiej hali parowozowni, w spichlerzu i stajni dworskiej oraz w jednym budynku młyńskim (T. Radzik 1999, s. 121–130; J. Grechuta 2007, s. 39). Około 2–3 km od wzgórza Kozielsko²¹⁰ (na którym zlokalizowano obóz zagłady) przebiegała linia graniczna pomiędzy Niemcami a ZSRR. Na wzgórzu tym naziści budowali wał przeciwczołgowy, przy wykorzystaniu pracy rąk więźniów.

Atutami lokalizacji obozu zagłady w Bełżcu były:

– położenie na „dobrym” szlaku komunikacyjnym;

²⁰⁸ Bełżec w XIX w. zaliczał się do wsi dużych, gdzie w latach 20. XX w. liczył prawie 2 tys. mieszkańców (W. Bondyra 1993).

²⁰⁹ Powstał on w wyniku decyzji o budowie wału na granicy interesów państwowych niemiecko-rosyjskich. Początkowo na odcinku ok. 140 km, między Bugiem a Sanem, podzielonym na 15 obozów, a w konsekwencji, w wyniku modyfikacji planów, na zmniejszonym odcinku 50 km między Bełżcem a Dzikowem Starym. Obóz istniał od drugiej połowy maja 1940 r. (J. Grechuta 2006, s. 36–37).

²¹⁰ Taką nazwą posługują się mieszkańcy Bełżca, jak i okolicznych miejscowości.

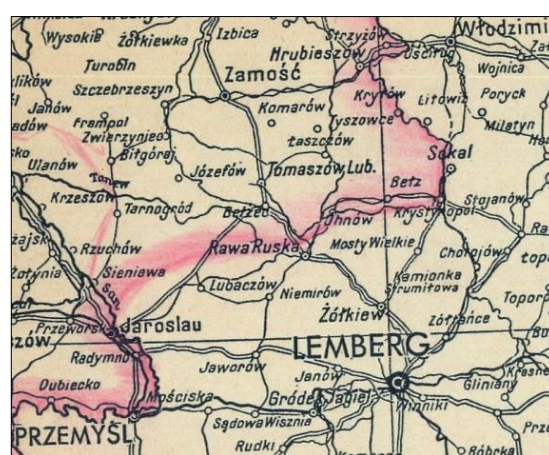
- posiadanie dodatkowej rampy i telefonu na stacji Bełżec;
- istnienie bocznic kolejowej prowadzącej od stacji na wzgórze Kozielsko²¹¹;
- pozostałości na wzgórzu fragmentów niepotrzebnego wówczas rowu przeciwczołgowego – wykorzystane na cele pierwszych grobów masowych w 1942 r.

Według R. Kuwałka (2008, s. 135–136) wybór wsi Bełżec na budowę obozu podyktowany był pobudkami czysto logistycznymi. Obóz zlokalizowano ok. 300 m na południowy wschód od dworca kolejowego w tej miejscowości. Po południowej stronie obozu przebiegała linia kolejowa ze Zwierzyńca przez Bełżec do Rawy Ruskiej oraz równoległe do niej szosa z Zamościa (a nawet z Lublina) przez Tomaszów Lubelski, Bełżec i Rawę Ruską do Lwowa (ryc. 53–54).

Ryc. 53. Położenie stacji Bełżec na tle linii kolejowych z 1931 r.

Źródło: W. Groszek (1931)

Ryc. 54. Położenie Bełżca na tle linii drogowych z 1939 r.

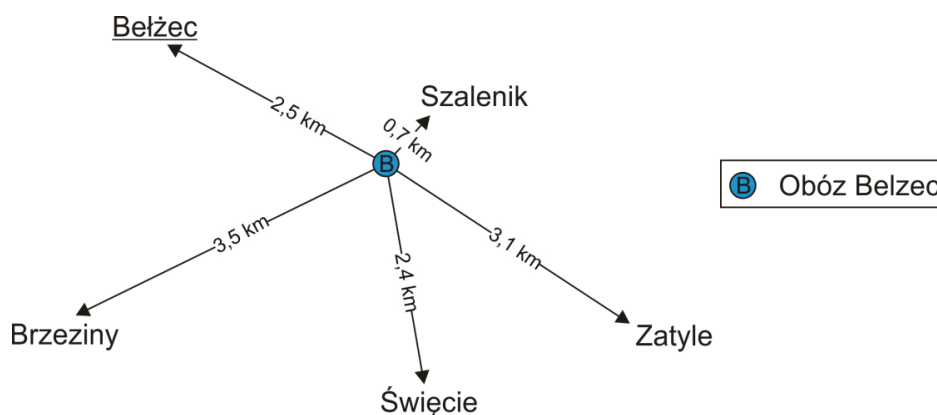
Źródło: Karte von Polen... (1939)

W odległości 14 km od wsi znajdowała się węzłowa stacja kolejowa w Rawie Ruskiej, która przed wojną i od 1941 r. łączyła te tereny z południową częścią ziem polskich, skąd również przeprowadzano deportacje do Belzca. Rawa Ruska była również łącznikiem Bełżca z północną częścią okupowanych ziem wschodnich. Od stacji kolejowej na teren późniejszego obozu odchodziła bocznic kolejowa, wybudowana przed 1940 r. Została ona zmodernizowana na cele obozu i mogła przyjmować jednorazowo do 20 wagonów towarowych. Zasięg obozu objął więc istniejącą infrastrukturę kolejową (R. Kuwałek 2008, s. 135–136).

Usytuowanie obozu względem najbliższych miejscowości nie sprzyjało zachowaniu działań ośrodka we względnie dobrej tajemnicy. Tuż za północno-wschodnią stroną Bełżca

²¹¹ Bocznic ta wybudowana została przed I wojną światową przez Austriaków, którzy używali jej do przewozu drewna (na podstawie korespondencji mailowej z Ewą Koper, asystentką MMPwB – lipiec 2015).

znajdowały się bowiem zabudowania wsi Szalenik (ok. 700 m od obozu). Pozostałe, najbliższe miejscowości (Brzeziny, Święcie, Zatyle) położone były blisko dwa i trzy kilometry dalej. Zabudowania Bełzca wraz ze stacją kolejową zbliżały się natomiast do ośrodka zagłady na odległość kilkuset metrów, mimo oddalenia „centrum” wsi o blisko 2,5 km (ryc. 55).

Ryc. 55. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Belzec

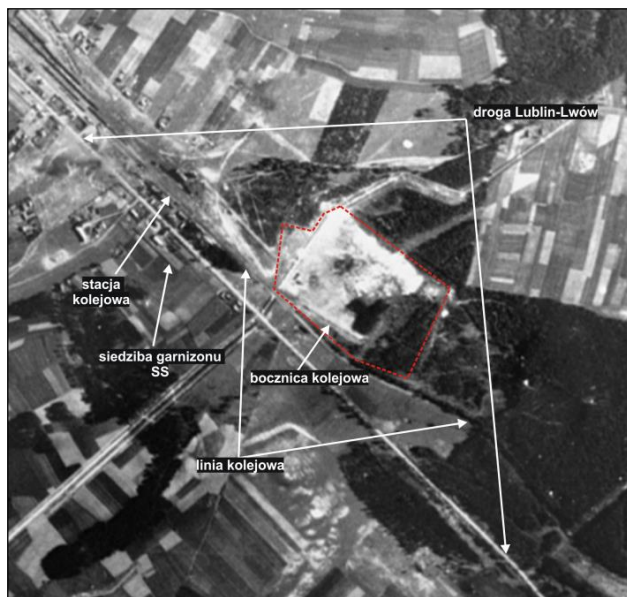
Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Taktycznej Polski (1924–1939)*, 1937, 1:100000, arkusz Tomaszów Lubelski

Ośrodek zagłady znajdował się na piaszczystym terenie wznoszącym się z południowego zachodu w kierunku północno-wschodnim. Ukształtowanie terenu obozu Belzec nie było dogodne z punktu widzenia zachowania tajemnicy, ponieważ u podnóża wzniesienia pasażerowie przejeżdżających pociągów mogli dostrzec m.in. szczyty dachów z dolnej części obozu²¹².

W najbardziej wyniesionej, wschodniej części obszar obozu był zadrzewiony. Las, głównie sosnowy, od strony północnej i wschodniej stanowił ważny element osłony miejsca kaźni. W momencie zakładania obozu, po stronie zachodniej znajdowały się natomiast pola (A. Kola 2000, s. 7–8; R. Kuwałek 2008, s. 135–136).

Według R. Redera (1946, s. 39), cały teren stacji kolejowej był kontrolowany przez SS, a do wszelkich zbłąkanych cywilów strzelano. Można mniemać, że tam, gdzie nie było lasu jako elementu maskującego, tereny otwarte były pilnie strzeżone przez Niemców. Wynika z tego jasno, że Belzec był pierwszym obozem, gdzie izolacja miejsca miała dość wysoki stopień, ale z pewnymi mankamentami. Mimo że teren wokół obozu był patrolowany, a od strony torów obóz osłonięto poćcinanymi drzewami, to pierwszymi świadkami istnienia obozu byli kolejarze i pasażerowie²¹² (ryc. 56–57).

²¹² Na podstawie korespondencji mailowej z Ewą Koper (MMPwB) (listopad–grudzień 2015).

Ryc. 56. Zdjęcie lotnicze z 1944 r. byłego obozu Belzec

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://collections.ushmm.org/search/catalog/pa29008>
[dostęp: 16.11.2015]

Ryc. 57. Schemat otoczenia Belzca

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Taktycznej Polski (1924–1939)*, 1937, 1:100000, arkusz Tomaszów Lubelski

Zastanawiające może być to, że mimo prób wykorzystania naturalnych elementów izolacji obozu realizującego funkcje zagłady, powstał on w pobliżu większej wsi. Patrząc jednak na wymienione wcześniej walory lokalizacji, związane z położeniem samego Bełzca na tle linii transportowych, strategicznego położenia w GG oraz wykorzystania istniejącej infrastruktury kolejowej przy wzgórzu Kozielsk, obecność okolicznej osady nie stanowiła dla nazistów większego problemu. Władze SS pilnie strzegły tego, co się dzieje w obozie i jego najbliższym otoczeniu. Co więcej, gęstsza zabudowa osady kończyła się na wysokości stacji Bełzec (ok. 2 km od obozu), a dalej w jego kierunku występowały już tylko pojedyncze zabudowania, które zapewne nie były z punktu widzenia nazistów przeszkodą. R. Reder (1946, s. 38) podaje dodatkowo, że domki w okolicy stacji kolejowej zamieszkiwane były przez gestapowców oraz kolejarzy ukraińskich.

Sobibor, jako drugi z omawianych ośrodków zagłady OR, został zlokalizowany niedaleko wsi Sobibór, położonej na terenach przygranicznych GG z ZSRR, nad rzeką Bug. Wieś ta w czasie okupacji znajdowała się w powiecie Chełm (w dystrykcie lubelskim GG). Sobibor był najdalej wysuniętym na wschód ośrodkiem zagłady. Zlokalizowano go w strategicznym miejscu GG – rejonie, w którym większość miast i wsi miała stać się „wolna od Żydów” (M. Bem 2011, s 73).

Okolice terenu pod przyszły obóz były wielokrotnie wizytowane przez nazistów, co ułatwiło poszukiwanie dogodnego miejsca²¹³. Na obóz wybrano przemyślaną i nader trafną – z punktu widzenia nazistów – lokalizację, głównie ze względu na:

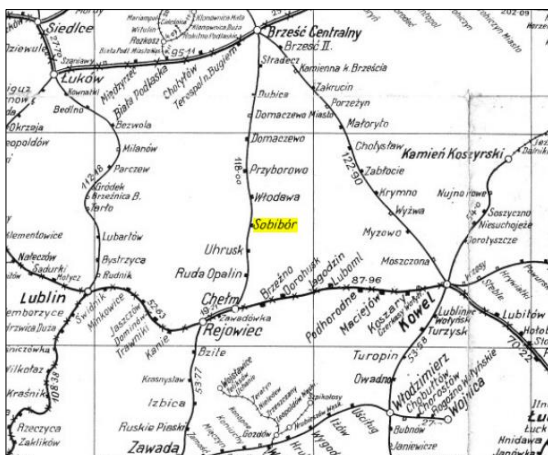
- umieszczenie ośrodka przy stacji kolejowej spełniającej wszelkie wymogi przyjmowania i postoju dużych składów towarowych i pasażerskich z jednoczesną obsługą ruchu bieżącego;
- dogodne połączenie drogowe i kolejowe z miejscowościami, gdzie były getta²¹⁴;
- przyjazne i spokojne otoczenie, ułatwiające kamuflaż i osłabiające czujność więźniów.

Sobibor położony był przy jednotorowej linii kolejowej między Brześciem a Chełmem, przy stacji Sobibor (ryc. 58). Od stacji tej odchodził boczny tor prosto do obozu (T. Blatt 2002, s. 203). Omawiany ośrodek zagłady nie miał połączenia z ważniejszym szlakiem drogowym, oddalonym o ok. 6 km na zachód. Była to droga łącząca Włodawę

²¹³ Na obszarze pojezierza łączyńsko-włodawskiego, na którym wzniesiono obóz, od 1940 r. działał szereg obozów pracy, z których większość stanowiła część niemieckiego programu modernizacji rolnictwa regionu. Najważniejsze z nich były w Krychowie, Lucie, Osowie, Rudzie Opalinie, Sawinie, Sajczycach, Tomaszówce, Ujazdowie i Włodawie (J. Marszałek 1998, s. 144–155).

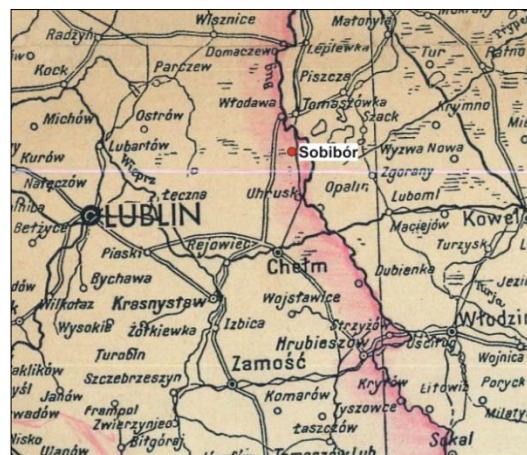
²¹⁴ Zdaniem autora rozprawy połączenia drogowe nie miały większego znaczenia, ponieważ, jak podaje M. Maranda (2002, s. 51), deportacja Żydów do ośrodków zagłady, zgodnie z postanowieniami konferencji Wannsee, miała opierać się głównie na transporcie kolejowym.

z Chełmem (dalej również z Lublinem i Zamościem) (ryc. 59). Prowadziły do niego tylko drogi leśne.

Ryc. 58. Położenie stacji Sobibór na tle linii kolejowych z 1931 r.

Źródło: W. Groszek (1931)

Ryc. 59. Położenie Sobiboru na tle linii drogowych z 1939 r.

Oznaczenie miejscowości Sobibór przez autora.
Źródło: Karte von Polen... (1939)

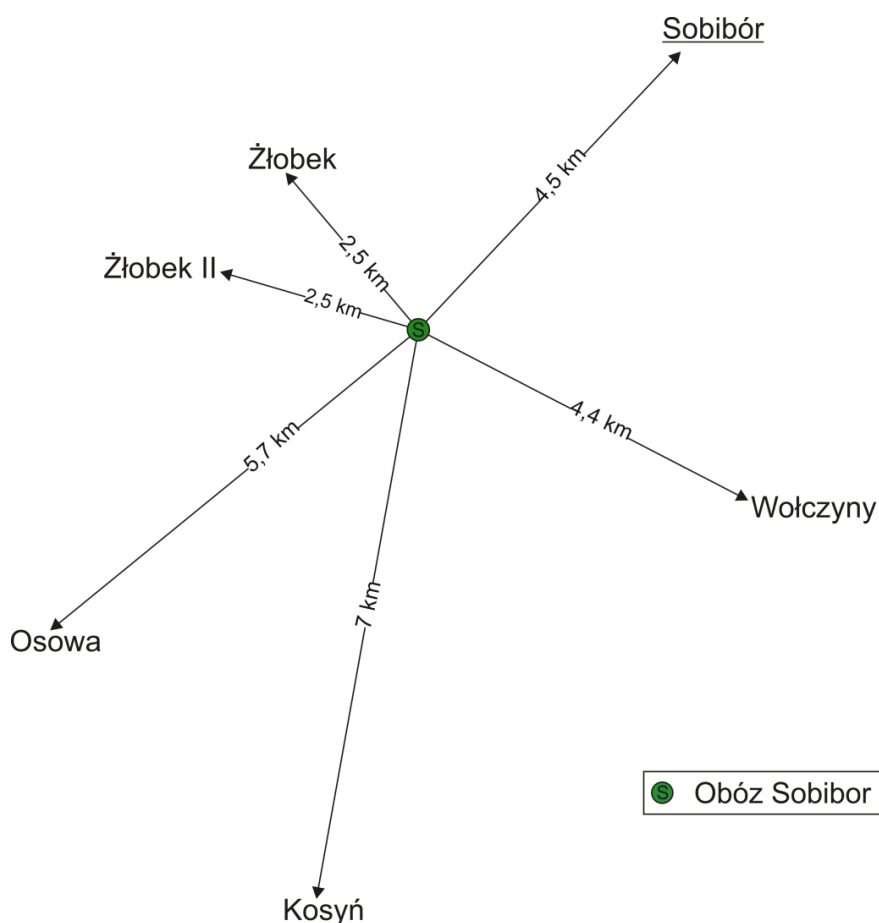
Ośrodek zagłady otoczony był z trzech stron rzadkim lasem sosnowym, który częściowo również porastał jego północne i zachodnie krańce. Wytworzyły się więc naturalne granice, gdyż od strony wschodniej płynął Bug, odległy o ok. 3–4 km, oraz bagna nadbużańskie. Od północy i zachodu występował również szeroki pas bagien rozciągający się wzdłuż rzeki Włodawki (M. Bem 2011, s. 73–74). W promieniu kilku kilometrów teren pokrywały znaczące obszary leśne i bagna (sam obóz powstał na terenie podmokłym) (fot. 1). Efekt kamuflażowy zwiększało również położenie obozu w strefie przygranicznej, między GG a okupowanym obszarem ZSRR.

Fot. 1. Tereny podmokłe i leśne w najbliższym otoczeniu byłego obozu Sobibor

Źródło: zdjęcie autora (maj 2015 r.)

Teren obozu był otwarty w niewielkim fragmencie jedynie od strony południowej. Oprócz naturalnej izolacji, lokalizację obozu charakteryzowało spore oddalenie od skupisk ludności (najbliższa wieś znajdowała się w odległości ok. 2,5 km) (ryc. 60).

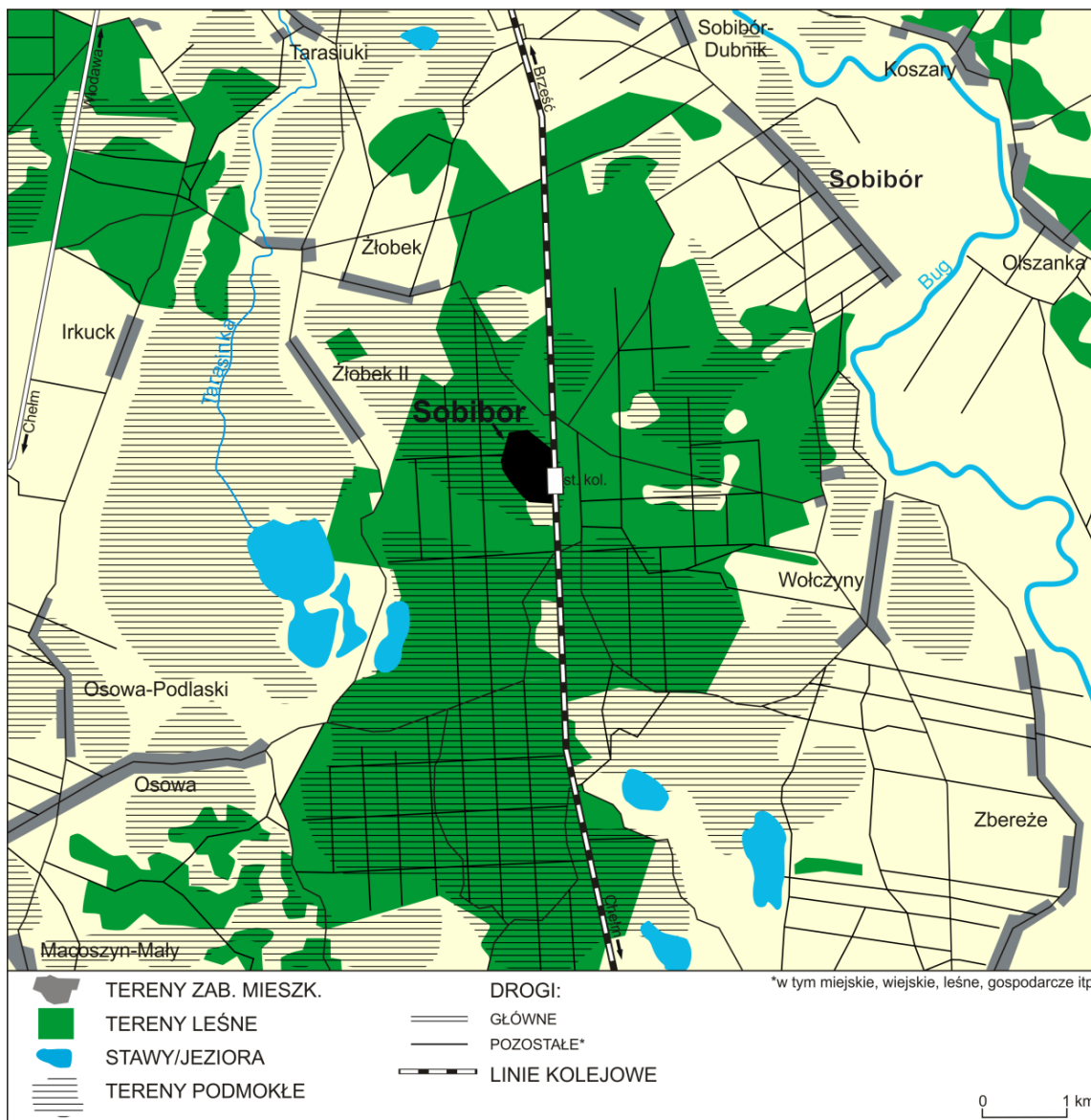

Ryc. 60. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Sobibor

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Taktycznej Polski (1929–1939)*, 1:100000, 1933, arkusz Opalin

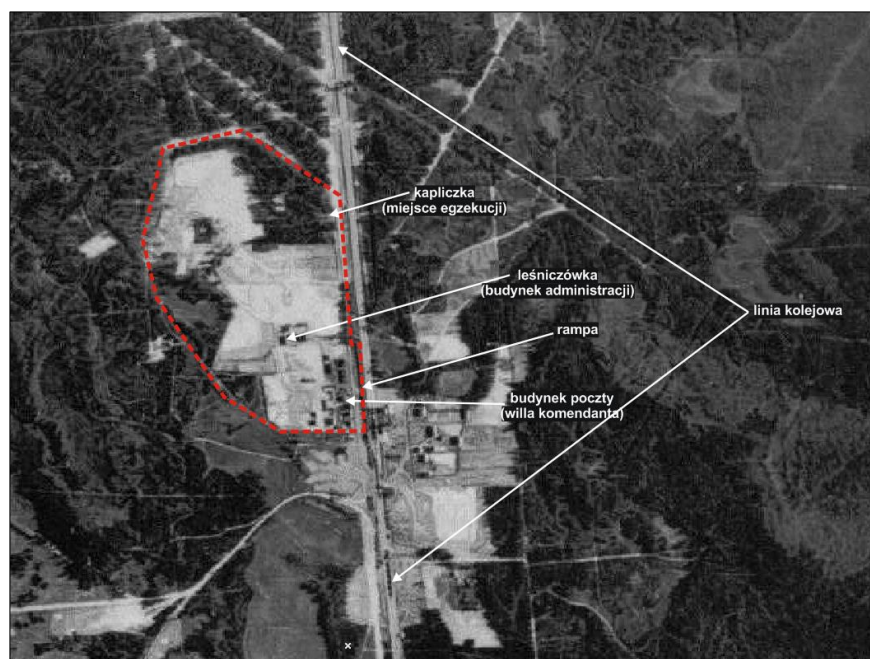
Usytuowanie obozu w otoczeniu lasów, na terenach podmokłych i w oddaleniu od skupisk ludności, umożliwiło zarówno zamaskowanie tego, co działo się na jego terenie, jak i utrudniało ucieczki i dostęp do obozu w sposób pieszy oraz zmechanizowany (ryc. 61).

T. Blatt (2002, s. 203) podaje, że przed wojną na terenie obozu istniały, wykorzystane następnie na jego rzecz: budynek poczty, leśniczówka oraz kapliczka (ryc. 62). M. Bem (2011, s. 63–64) dodaje, że zlokalizowane na tym obszarze były również: budynek będący siedzibą nadleśnictwa Sobibór, prywatne gospodarstwo rolne leśniczego, tartak parowy, a nieopodal przebiegała droga, umożliwiająca dojazd do tych miejsc. Twórcy ośrodka Sobibor wykorzystali zręcznie zastaną infrastrukturę i dostosowali po części wygląd obozu do pierwotnych elementów zagospodarowania, a z czasem dobudowywali nowe baraki.

Ryc. 61. Schemat otoczenia Sobibór

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Taktycznej Polski (1929–1939)*, 1:100000, 1933, arkusz Opalin

Ryc. 62. Teren obozu Sobibor i jego otoczenie (widok zdjęcia lotniczego) według Arie A. Galles'a (1944 r.)

Oznaczenia obiektów wykonane przez autora.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Mapa Taktyczna Polski (1929–1939)*, 1:100000, 1933, arkusz Opalin; T. Blatt (2002, s. 203); <http://www.deathcamps.org/sobibor/pic/bmap21.jpg> [dostęp: 16.11.2015]; <http://www.ariegalles.com/fourteen-stations.html> [dostęp: 18.11.2015]

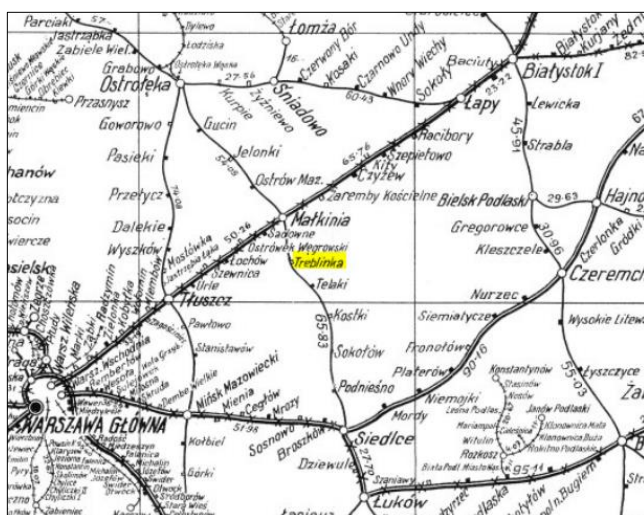
Ośrodek zagłady Treblinka był najdalej wysuniętym na północ obozem OR. Okoliczna wieś o tej samej nazwie²¹⁵, wraz ze stacją kolejową, znajdowała się na styku dystryktów lubelskiego i warszawskiego oraz Okręgu Białystok, na obszarze przygranicznym między GG a okupowanym ZSRR (obóz znajdował się na granicy skupisk żydowskich – okręgu warszawskiego i białostockiego). Od 1941 r., w okolicy wsi, jak już wspomniano, istniał obóz karny dla ludności polskiej, działający potem jako obóz pracy Treblinka I, położony na końcu bocznic kolejowej (J. Młynarczyk 2009, s. 217). Istnienie obozu pracy wpłynęło częściowo na decyzję o zlokalizowaniu na tym terenie ośrodka zagłady. Połączenie bliską odległością obozu pracy i zagłady dawało pewne korzyści, ponieważ do prac konstrukcyjnych Treblinkii II wykorzystywano więźniów Treblinkii I. Ośrodek zagłady miał uśmiercać zarówno tych więźniów obozu pracy, którzy nie byli zdolni do pracy, jak i tych, którzy mogli być świadkami istnienia obozu II.

Obóz zagłady zlokalizowany został obok wspomnianej wsi i nazwany Treblinka II. Usytuowano go na południe od wsi, przy bocznic kolejowej łączącej się z jednotorową linią kolejową Małkinia – Siedlce. Stacja Treblinka połączona była dalej z węzłem w Małkini,

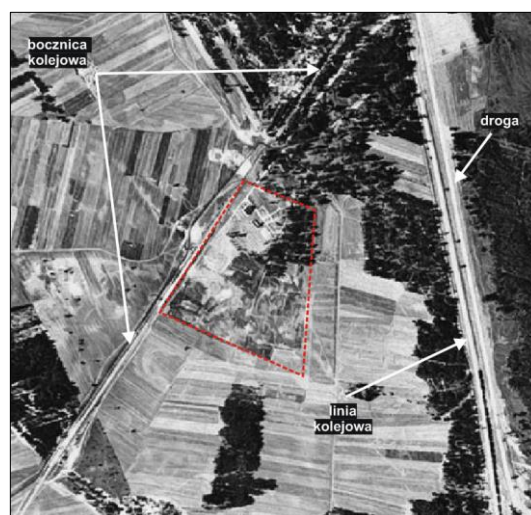
²¹⁵ R. Glazar (2011, s. 19) określa ją jako osadę z kilkoma nędznymi chatami.

gdzie zbiegały się linie z Warszawy, Siedlec, Białegostoku i Ostrołęki (ryc. 63). Na teren obozu z bocznicą kolejowej doprowadzono tor zakończony rampą.

Około 500 m od obozu przebiegała lokalna droga²¹⁶ Małkinia – Kosów Lacki (ryc. 64). Pozostałe drogi, łączące okoliczne zabudowania to szlaki wiejskie, gruntowe i leśne. Położenie obozu na tle linii transportowych miało duże znaczenie, gdyż do Treblinki miały być kierowane przede wszystkim wszystkie transporty z getta warszawskiego i białostockiego. Ośrodek Treblinka II znajdował się niemalże w połowie drogi między Warszawą i Białymstokiem, a bliska odległość tych dwóch miast pozwalała na skrócenie czasu do półtorej godziny pomiędzy załadowaniem transportów na stacjach i rozładowaniem ich w obozie zagłady (W. Chrostowski 2004, s. 24–25).

Ryc. 63. Położenie stacji Treblinka na tle linii kolejowych z 1931 r.
Źródło: W. Groszek (1931)

Ryc. 64. Teren obozu Treblinka I jego otoczenie (widok zdjęcia lotniczego) według Arie A. Galles'a (1944 r.)

Objaśnienia:

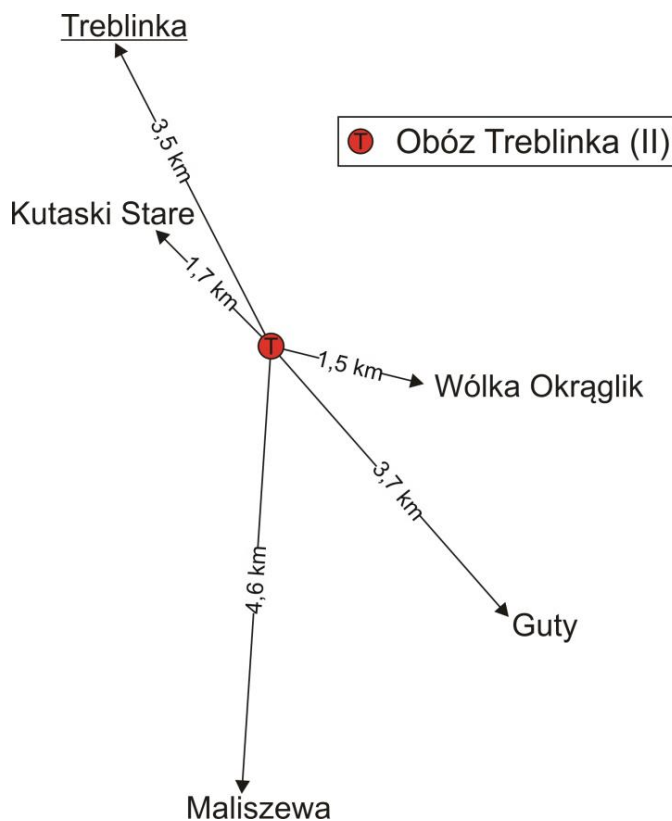
Oznaczenia obiektów przez autora.

Źródło: <http://www.ariegalles.com/fourteen-stations.html> [dostęp: 25.11.2015]

Topograficznie lokalizacja obozu również wydaje się być przemyślana. Teren wokół niego był bardzo słabo zaludniony, a najbliższe wsie – Wólka-Okraglik i Kutaski Stare – znajdowały się ok. 1,5 km i 1,7 km od obozu. Nie były to tak duże odległości, aby ukryć całkowicie istnienie ośrodka Treblinka, ponieważ dym unoszący się z obozu był widoczny z odległości kilku kilometrów. Najważniejsze było jednak niedopuszczenie do obozu postronnych osób. Poza tym dwie najbliższe wsie oddzielone były od terenu obozu terenami

²¹⁶ Na *Mapie Taktycznej Polski (1929–1939)* (1936, 1:100000, arkusz Małkinia), droga ta na odcinku od Treblinki do Kosowa Lackiego oznaczona została jako typ wiejski. Szosa pierwszej klasy występowała dopiero od wsi Treblinka do Małkini Górnej.

leśnymi, co wzmagало efekt kamuflażowy. Mimo iż obóz nosił nazwę pobliskiej stacji Treblinka, wieś Treblinka była od niego oddalona 3,5 km (ryc. 65).

Ryc. 65. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Treblinka

Zródło: opracowanie własne

Sam obóz został utworzony na zalesionym, piaszczystym wzniesieniu²¹⁷ (E. Budde 2009, s. 8). Las sosnowy, rosnący na wzniesieniu, po stronie północnej obozu, stanowił doskonałą zaporę dla niepożądanych spojrzeń przechodniów. Przebiegająca na północ od obozu linia kolejowa i drogową z obydwu stron otoczona była gęstym lasem iglastym, który zacierał wrażenie, że po drugiej stronie, przy bocznicy, może dziać się coś tragicznego. Pociągi kursowały tamtędy bardzo rzadko, a wspomniana bocznica służyła jedynie do transportu żwiru ze żwirowni przy obozie pracy. Od południa przebiegała tuż przy granicy obozu droga do obozu pracy. Ani bocznica, ani też droga nie były otwarte dla normalnego ruchu.

W okolicy nie było również większych rzek, prócz przepływającego kilka kilometrów na północ Bugu. Po wschodniej stronie wsi Treblinka istniały niewielkie podmokłe tereny, które mogły stanowić utrudnienie dla potencjalnych uciekinierów z obozu (ryc. 66).

²¹⁷ Bardzo obrazowo opisuje okolicę R. Glazar (2011, s. 19): „Piachy, wszędzie piachy, na nich rosną poskręcane sosny, pełne żywicznych bąbli, węzłów i garbów. Może wynaleźli właśnie ten piaszczysty zakątek nad zakolem Bugu, bo łatwo tu kopać i zasypywać groby”.

Ryc. 66. Schemat otoczenia Treblinka II

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Mapy Taktycznej Polski (1929–1939)*, 1936, 1:100000, arkusz Małkinia

Odległości pomiędzy obozami OR były zbliżone. Między Sobiborem i Belcem było to ok. 120 km, Treblinką i Sobiborem – ok. 170 km. Łatwo było administrować obozami dzięki ich stosunkowo bliskiej lokalizacji wobec sztabu OR znajdującego się w Lublinie, oddalonego od Treblinka o ok. 160 km, ok. 110 km od Belca i ok. 75 km od Sobiboru (J. Marszałek 1996, s. 19).

Dopełnieniem charakterystyki lokalizacyjnej obozów zagłady jest analiza rzeźby terenu. Choć w badaniach nad historią ośrodków zagłady czynnik topograficzny jest pomijany, to zdaniem autora rozprawy, analiza rzeźby terenów wybieranych pod omawiane miejsca kaźni pozwala zaobserwować pewną prawidłowość.

Największe deniwelacje występują w Kulmhof i Belzec. W pierwszym z obozów, duża różnica wysokości względnych wynika z tego, że w granicy ośrodka znalazł się dawny park przy pałacu, położony na stromym zboczu, opadającym od tyłu pałacu w stronę rzeki Ner. Największa jednak część Kulmhof, wykorzystana na cele masowych mordów, stanowiła teren płaski. Część tego samego obozu, położoną w pobliskim lesie rzuchowskim, usytuowano na równinnym terenie, co widać wyraźnie na mapach topograficznych Chełmna i okolic z lat 30. XX w.²¹⁸

W obozie w Belżcu większa wartość deniwelacji spowodowana była położeniem na wzgórzu. Treblinka i Sobibor nie wykazują tak dużych różnic w wysokościach względnych – deniwelacje są odpowiednio cztery i trzy razy mniejsze niż w Kulmhof i Sobiborze (tab. 15, ryc. 67–68).

Tab. 15. Minimalne i maksymalne wysokości terenów zajmowanych przez obozy zagłady

OBÓZ	WYSOKOŚĆ MAKSYMALNA (m n.p.m.)	WYSOKOŚĆ MINIMALNA (m n.p.m.)	DENIWELACJA (m)
SOBIBOR	170	165	5
TREBLINKA	125	117,5	7,5
KULMHOF (cz. pałacowa)	117,5	97,5	20
BELZEC	285	265	20

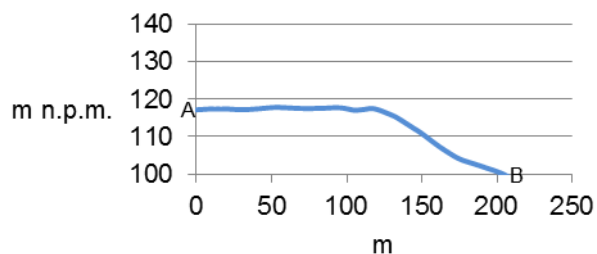
Zródło: obliczenia własne

W grupie obozów zagłady można zatem zauważyć pewną prawidłowość, polegającą na wykorzystywaniu pod budowę terenów płaskich. Wydaje się, że wybór takich terenów był optymalny, ze względu na funkcje jakie miał pełnić obóz – o wiele łatwiej i szybciej można było wybudować baraki i obiekty związane z eksterminacją, jak również kopać doły na ciała. Poza tym, brak wzniesień nie powodował wyniesienia żadnej części obozu, a co za tym idzie, nie odsłaniał przestrzeni obozowej dla obserwatorów z zewnątrz. Miejsce wyznaczone pod stworzenie Belzca różniło się nieco od terenów, jakie wybrano pod budowę Treblinka i Sobiboru. Ta odmienność Belzca w tym aspekcie stanowi jeden z argumentów, że był to obóz eksperymentalny. Wartość deniwelacji tego ośrodka była większa niż w pozostałych obozach OR.

²¹⁸ *Mapa Szczegółowa Polski (1929–1939)*, 1936, 1:100000, arkusz Dąbie. Denuwacja ok. 2 m – zgodnie z cięciem poziomicowym mapy.

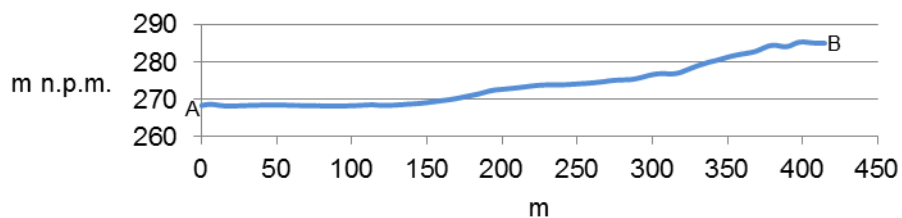
KULMHOF

(obóz pałacowy)
przewyższenie 2,5x

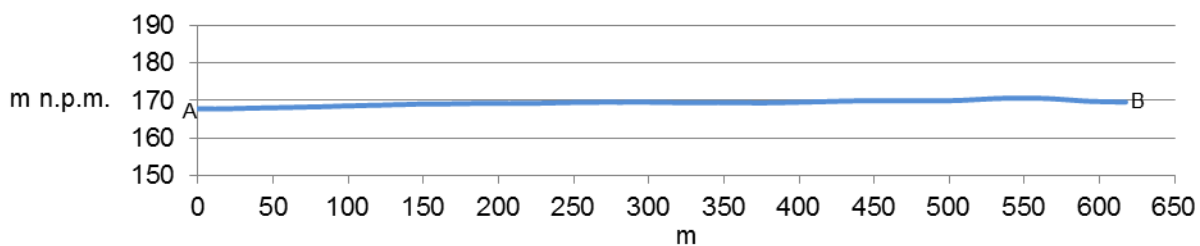
BELZEC

przewyższenie 2,5x

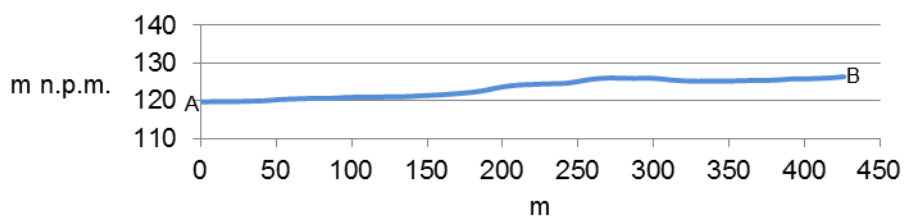
SOBIBOR

przewyższenie 2,5x

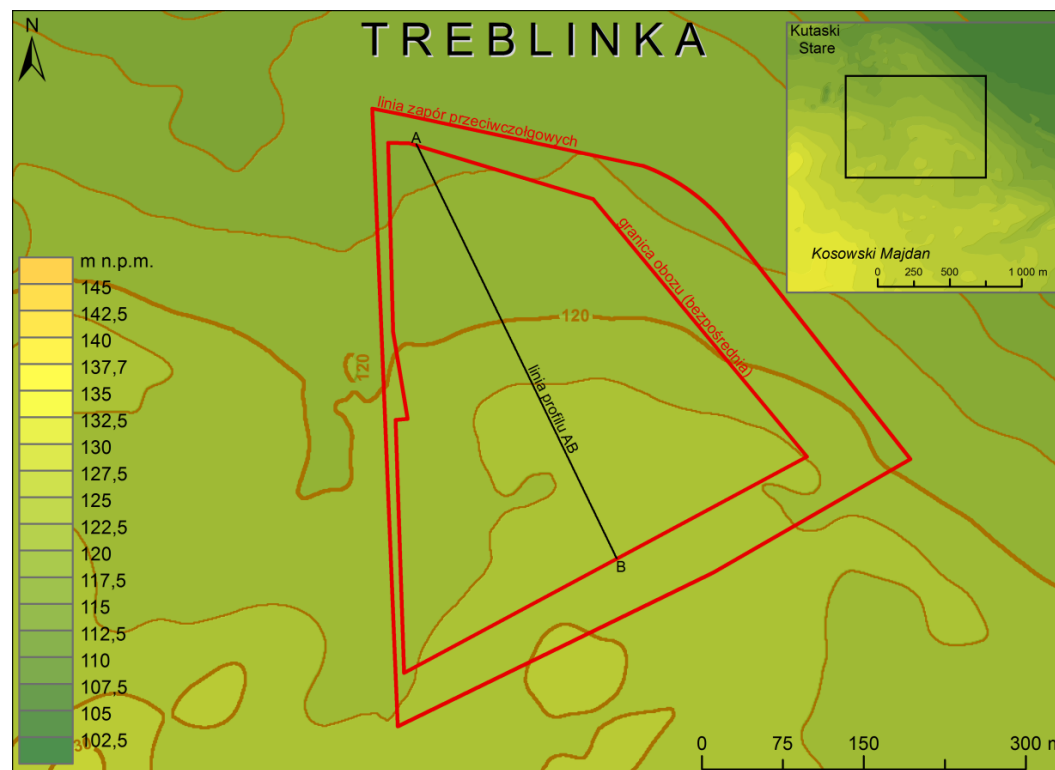
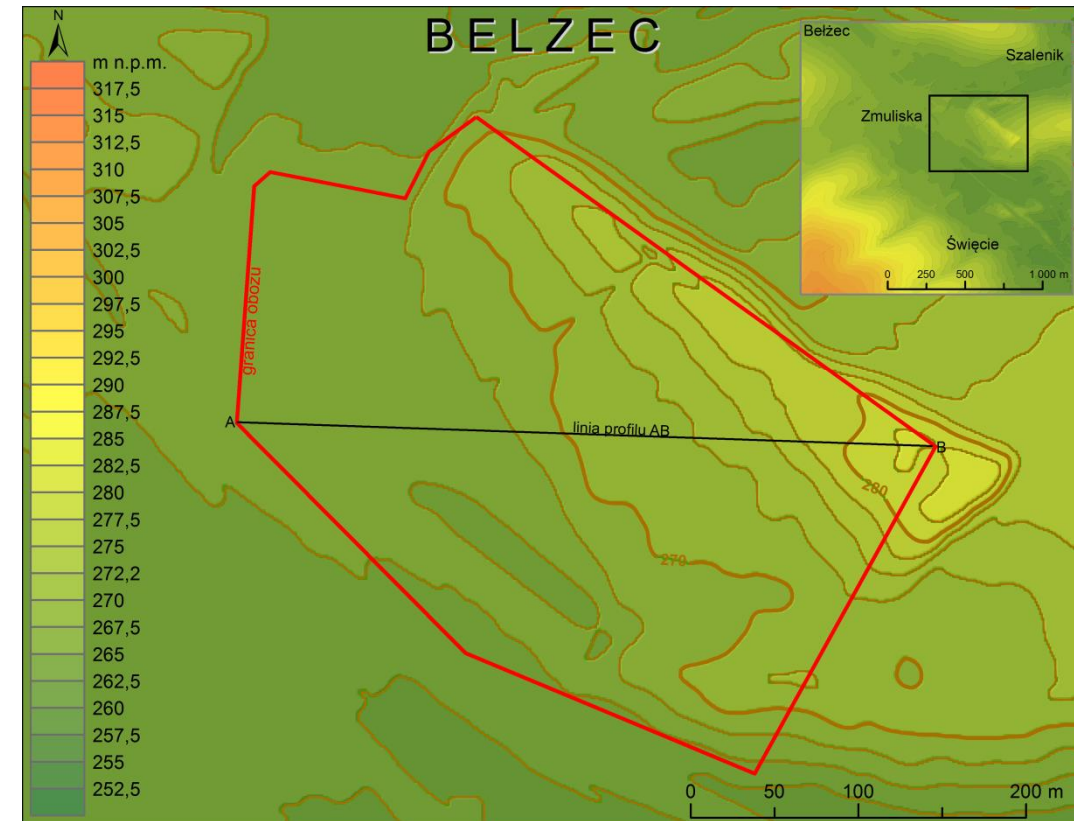
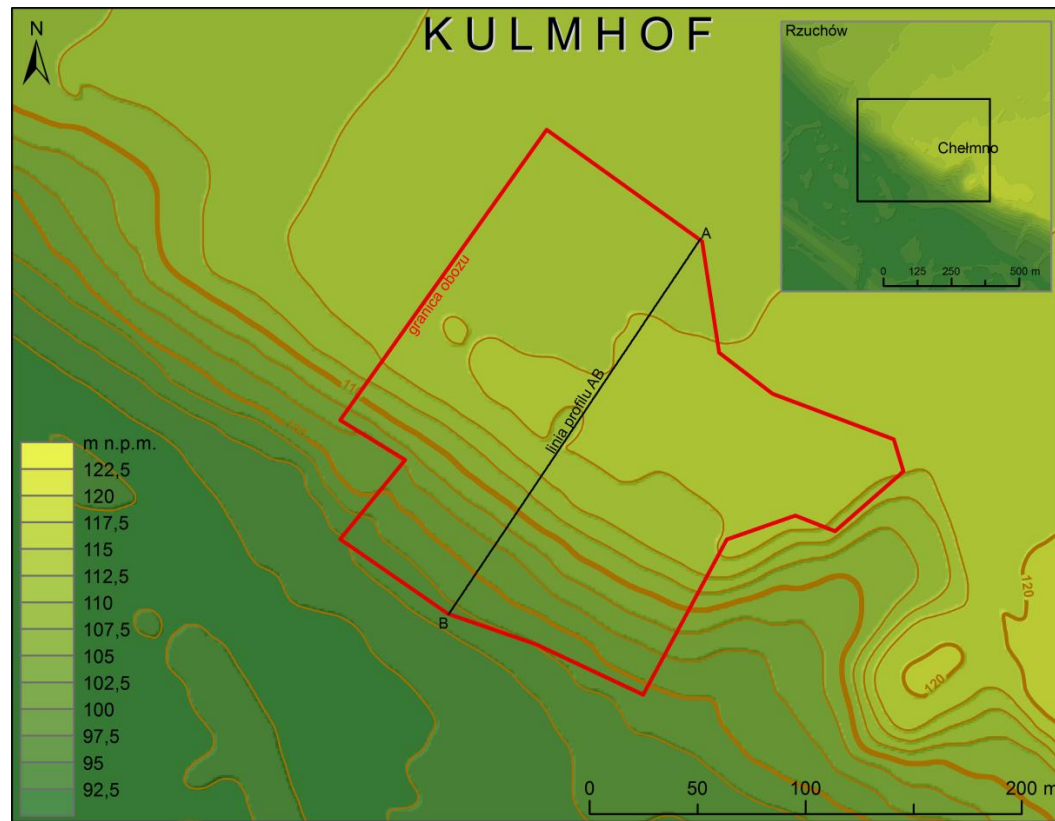
TREBLINKA

przewyższenie 2,5x

Ryc. 67. Profile terenowe obozów zagłady

Źródło: opracowanie własne

Ryc. 68. Mapy rzeźby terenu obozów zagłady
 Źródło: opracowanie własne

Reasumując, czynniki wpływające na lokalizację obozów zagłady można podzielić na przyrodnicze i pozaprzyrodnicze. Jak wynika z tab. 16, dominowały te o charakterze logistycznym, choć niebagatelne znaczenie miały również naturalne właściwości terenu.

Tab. 16. Czynniki lokalizacyjne obozów zagłady Operacji Reinhardt i Kulmhof

RODZAJE CZYNNIKÓW	CZYNNIK		OBOZY ZAGŁADY				
			OPERACJI REINHARDT			W KRAJU WARTY	
			BELZEC	SOBIBOR	TREBLINKA	KULMHOF	
						obóz pałacowy	obóz leśny
PRZYRODNICZE	izolacja terenu, kamuflaż						
	wykorzystanie naturalnych właściwości terenu						
POZAPRZYRODNICZE	bliskość linii kolejowych						
	połączenie z linią kolejową	pośrednie					
		bezpośrednie					
	bliskość skupisk ludności żydowskiej						
	znajomość okolicznych terenów przez nazistów						
	odludność terenu						
	położenie przy granicy z ZSRR					nie dotyczy	

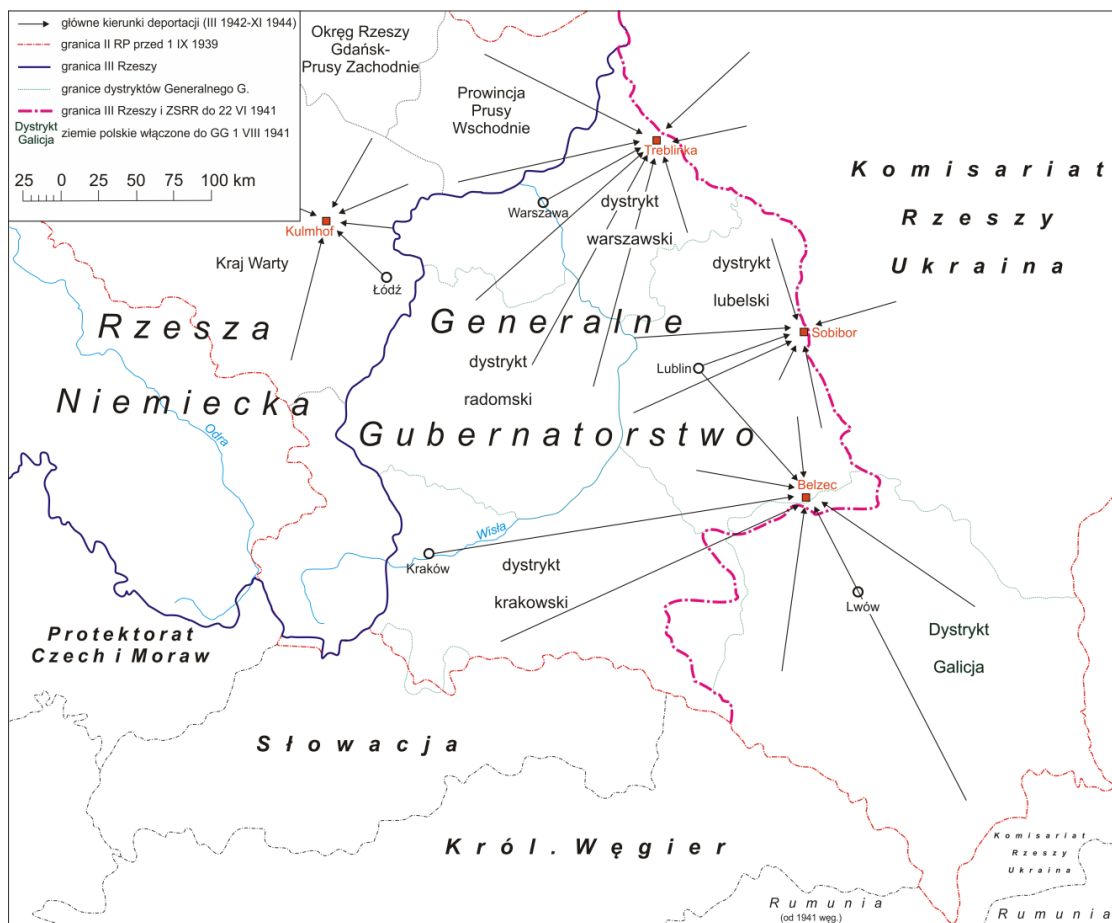
Objaśnienia:
 – czynnik występuje; – czynnik nie występuje; – częściowe występowanie czynnika.

Źródło: opracowanie własne

O lokalizacji Belzca, Sobiboru i Trebłinki, będących ośrodkami OR, zdecydowały następujące czynniki:

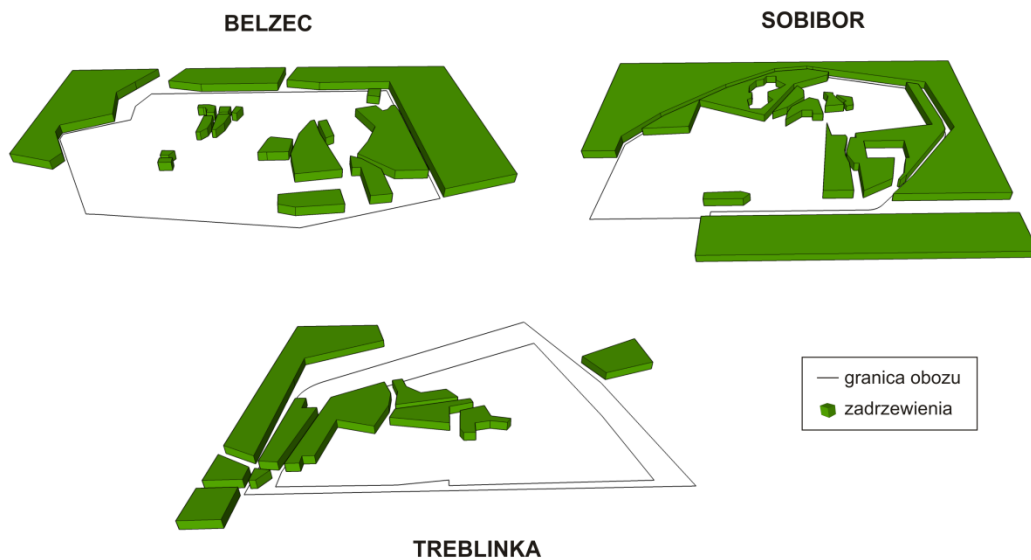
- położenie przy granicy GG z ZSRR²¹⁹ (ryc. 69),
- bliskość linii kolejowych (z możliwością ich bezpośredniego połączenia z terenem obozu za pomocą bocznicy),
- bliskość większych skupisk ludności żydowskiej,
- znajomość okolicznych terenów przez nazistów,
- izolacja terenu i kamuflaż (przy wykorzystaniu naturalnych właściwości terenu, m.in. lasów, podmokłości) (ryc. 70).

²¹⁹ Obozy OR usytuowano na granicy największych skupień ludności żydowskiej w Europie. W końcu 1941 r. szacowano je na: ok. 2,3 mln Żydów w GG, ok. 0,4 mln w Okręgu białostockim (A. Eisenbach 1961, s. 296; P. Eberhardt 2011, s. 83) oraz ok. 2,4 mln na Ukrainie i Białorusi (A. Eisenbach 1961, s. 296).

Ryc. 69. Położenie obozów zagłady i kierunki deportacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Gilbert (1978, s. 36), M. Gilbert (2001), *Atlas historii...* (2010, s. 373, 375).

Ryc. 70. Schematy otoczenia leśnego w najbliższym sąsiedztwie obozów OR

Źródło: opracowanie własne

Belzec, zdaniem autora, częściowo realizował zasadę położenia w miejscu odludnym, ze względu na usytuowanie ośrodka w bliskim sąsiedztwie zabudowań wsi Belzec i Szalenik. Fakt ten wymuszał stosowanie przez nazistów dodatkowych działań, mających na celu sztuczne wyizolowanie ośrodka od otoczenia. Pod tym względem obóz ten stanowił niewielki wyjątek na tle Sobiboru i Treblinki, co może być jednym z argumentów świadczących o jego doświadczalnym charakterze (pozostałe zasady lokalizacji miały tożsame z tymi, które decydowały o położeniu Sobiboru i Treblinki). Warto podkreślić, że na jesieni 1941 r., kiedy rozpoczęto prace budowlane Belzca, wybrano również konkretną lokalizację ośrodka sobiborskiego, gdzie w pełni zrealizowano postulat dotyczący wyboru terenów odludnych²²⁰. Sobibor stał się pierwszym obozem OR, który realizował w pełni wszystkie główne zasady rozmieszczenia tych ośrodków.

Głównymi czynnikami decydującymi o lokalizacji Kulmhof były:

- bliskość linii kolejowych;
- bliskość skupisk ludności żydowskiej;
- znajomość okolicznego terenu.

O założeniu obozu we wsi Chełmno n. Nerem decydowały przede wszystkim czynniki o charakterze pozaprzyrodniczym. Mniejsze znaczenie miało wykorzystanie naturalnych właściwości terenu, takich jak: podmokłe tereny, przeszkoda w postaci rzeki Ner lub otoczenie leśne, stanowiące element maskujący i izolujący jedynie części obozu w lesie rzuchowskim. Usytuowanie obozu na obszarze jednostki osadniczej, bez bezpośredniego połączenia terenu ośrodka z linią kolejową oraz przy częściowej izolacji od otoczenia, skłania ku stwierdzeniu, że Kulmhof odznaczał się pod względem lokalizacyjnym pewną wyjątkowością od pozostałych ośrodków tego typu i w tym elemencie mógł stanowić prototyp obozu zagłady. Świadczy o tym również to, że był on pierwszym ośrodkiem zagłady stworzonym na terytorium okupowanej Polski, a za jego utworzeniem stali inni decydenci niż w przypadku obozów OR. Wybór miejsca na utworzenie obozu nie była tak przemyślana, jak w przypadku obozów OR, co można tłumaczyć zamierzoną dynamiką akcji eksterminacyjnej i wysiedleniami z Kraju Warty.

Dodatkowym spostrzeżeniem, wynikającym z przeprowadzonej analizy jest to, że koncepcja lokalizacji obozów zagłady ulegała udoskonaleniom w kierunku bezpośredniego połączenia z liniami kolejowymi oraz usytuowania z dala od skupisk osadniczych i efektywniejszej izolacji obozów od otoczenia. O ile Kulmhof pod względem lokalizacji

²²⁰ Oznacza to, że zasady usytuowania obozów zagłady OR nie zostały wypracowane na konferencji w Wannsee (styczeń 1942 r.), ale kilka miesięcy wcześniej.

stanowił prototyp obozu zagłady, o tyle w Belzcu dopracowano koncept położenia, a Sobibor i Treblinka stanowiły ośrodki o udoskonalonych i podobnych do siebie cechach lokalizacji.

5. Morfogeneza (fazy rozwoju) obozów

Rozdział ten dotyczy zagadnienia morfogenezy obozów koncentracyjnych i zagłady, tj. pochodzenia i ewolucji części składających się na poszczególne organizmy. Przeanalizowano w nim proces rozwoju przestrzennego obozów od ich form inicjalnych do momentu szczytowego rozwoju. Celem tej części pracy jest próba ukazania sposobu kształtowania się przestrzeni obozowej poprzez wskazanie okresów, w których tworzono określone obiekty lub części lagrów, oraz ustalenie na tej podstawie poszczególnych faz rozwojowych organizmów obozowych.

5.1. Obozy koncentracyjne

Obóz macierzysty Auschwitz tworzony był w ramach rozbudowy i powiększania obiektów pokoszarowych w Oświęcimiu. Nie powstał na tzw. surowym korzeniu, ale w wyniku adaptacji istniejących zabudowań (22 murowane budynki: 8 piętrowych i 14 parterowych). Od momentu zakwaterowania pierwszych więźniów w blokach 1–3 (po przeniesieniu ich z budynku dawnego Polskiego Monopolu Tytoniowego), sukcesywnie zagospodarowywano poszczególne obiekty koszar wraz z przeprowadzaniem tam prac remontowych. We wstępnym etapie umieszczania więźniów w poszczególnych blokach, zagospodarowane grupy budynków oddzielono osobnym ogrodzeniem z drutu kolczastego. Miało to związek z nieukończonym bądź prowizorycznie wybudowanym ogrodzeniem całego terenu obozowego. Zagospodarowywanie poszczególnych bloków trwało od lipca 1940 r. W końcu tego samego roku rozpoczęto prace nadbudowywania bloków parterowych (w celu zwiększenia pojemności więźniarskiej). W początkowym okresie, czyli do 1941 r., wykonano dużą część prac, m.in. wybudowano kuchnię, krematorium I (poza właściwym obozem), wartownię przy bramie wejściowej, drewniany barak mieszkalny dla esesmanów (między budynkiem komendantury i szpitalem SS) oraz przerobiono dawne stajnie na warsztaty. Od maja 1941 r. rozbudowano obóz macierzysty o 8 nowych bloków (ukończono je w połowie 1942 r.), a w lecie 1941 r. w budynkach parterowych nadbudowano jedno piętro, jak również utworzono kuchnię obozową. Od połowy tego samego roku obóz otoczony był ogrodzeniem z drutu kolczastego (D. Czech 1987, s. 20–22; I. Strzelecka 1995, s. 49–63).

Od października 1941 r. przystąpiono do budowy obozu w Brzezince. Pomędzy jesienią 1941 r. a zimą 1942 r. jego teren przygotowywany był pod zagospodarowanie. Przystąpiono do niwelacji i melioracji bagnistego terenu, wytyczono zarys obozu, dróg oraz poszczególnych baraków oraz zainstalowano podkłady pod szyny kolejki wąskotorowej przeznaczonej do transportu materiałów budowlanych. Birkenau budowano według wytycznych założonych w planach jego budowy. Pierwszy z nich, datowany na 14 października 1941 r., został zrealizowany częściowo i szybko uległ zmianie w wyniku wyznaczenia Auschwitz na miejsce masowej zagłady Żydów, ze szczególnym przeznaczeniem na ten cel obozu w Brzezince. Do sierpnia 1942 r. wybudowano pierwszy odcinek, zwany *Bauabschnitte* I (BI). Składał się z dwóch odrębnych obozów, oznaczonych jako BIa i BIb. Po zakończeniu jego budowy rozpoczęto tworzenie kolejnego odcinka – BII, zgodnie z kolejnym planem rozbudowy Birkenau z 15 sierpnia 1942 r. Poszczególne części (sektory) oddawano do użytku w różnych okresach: w lutym 1943 r. – BIIe, w lipcu – BIId oraz BIIf, w sierpniu – BIIa, we wrześniu – BIIf, w czerwcu 1944 r. – BIIc. Tak zwaną Kanadę (BIIfg), nieprzewidzianą w planach, oddano do użytku w grudniu 1943 r. W ramach tworzenia poszczególnych odcinków, budowano ogrodzenie z drutów kolczastych. W lipcu 1942 r. rozpoczęto budowę nowych krematoriów (z komorami gazowymi). Prace przebiegały dość szybko i poszczególne obiekty oddano do użytku w: marcu 1943 r. – krematorium IV (KIV) i KII, kwietniu – KV, czerwcu – KIII. Plan z sierpnia 1943 r. został zrealizowany również częściowo. Pod koniec 1943 r. rozpoczęto tworzenie kolejnego odcinka (BIII), zwanego potocznie przez więźniów „Meksykiem”. Prace nad nim wstrzymano w kwietniu następnego roku. Ostatni z odcinków (BIV) nie doczekał się realizacji. W maju 1944 r. ukończono budowę bocznic kolejowej, nad którą pracowano od kilku miesięcy²²¹ (D. Czech 1987, s. 22–29; I. Strzelecka 1995, s. 63–68).

W całym okresie istnienia kompleksu Auschwitz-Birkenau, poszczególne części różniły się sposobem oraz tempem rozbudowy. Obóz macierzysty miał tę „zaletę”, że większość obiektów już istniała w miejscu jego utworzenia. Rozwój Auschwitz I, najogólniej rzecz ujmując, to adaptacja obiektów pokoszarowych z krótkim okresem powiększania zabudowy (pod względem liczby i pojemności budynków). Obóz w Brzezince natomiast rozbudowywany był prawie przez cały okres istnienia. Można więc zauważyć pewną etapowość, opartą na sukcesywnym tworzeniu poszczególnych odcinków

²²¹ Autorowi nie udało się określić początkowej daty prac.

(od BI do BIII). Etapowość ta nie miała tylko wymiaru czasowego, ale i przestrzenny – kolejne odcinki były dobudowywane do wcześniej powstałych (tab. 17).

Tab. 17. Okresy rozbudowy ważniejszych części KL Auschwitz-Birkenau

ROK	KWARTAŁ	AUSCHWITZ I				AUSCHWITZ II – BIRKENAU									
		22 bloki pokoszarowe	ogrodzenie z drutów kolczastych	nowe bloki (8)	kuchnia	Bla i Blb	BII e	krematorium (II-V) i komory gazowe	BII d, BII f	BII a	BII b	BII g (tzw. Kanada)	BII c	bocznic kolejowa	BIII
1940	kwi–cze	■	X												
	lip–wrz	■	X												
	paź–gru	■	X												
1941	sty–mar	■	X												
	kwi–cze	■	X	X											
	lip–wrz	■		X	X										
1942	paź–gru	■		X		X									
	sty–mar	■		X		X									
	kwi–cze	■		X		X									
1942	lip–wrze	■				X	X	X	X	X	X	X	X	?	
	paź–gru	■					X	X	X	X	X	X	X	?	
	sty–mar	■					X	X	X	X	X	X	X	?	
1943	kwi–cze	■						X	X	X	X	X	X	?	
	lip–wrze	■							X	X	X	X	X	?	
	paź–gru	■										X	X	?	X
1944	sty–mar	■											X	?	X
	kwi–cze	■											X	X	X
	lip–wrz	■													
1944	paź–gru	■													

Objaśnienia:

■ – obiekty wcześniej istniejące, sukcesywnie zagospodarowywane; X – prowadzenie prac budowlanych; ? – zakres czasu nieustalony.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: D. Czech (1987, s. 20–22); I. Strzelecka (1995, s. 49–63)

Nie należy zapominać o niedokończonej budowie nowej komendantury SS wraz z barakami mieszkalnymi i szpitalnymi dla załogi wartowniczej, które jednak nie zostały umieszczona w granicach bezpośrednich obozu.

Budowa KL Lublin dzieliła się na dwa etapy. W pierwszym, władze obozowe przystąpiły do budowy pomieszczeń dla więźniów i budynków o charakterze gospodarczo-usługowym, co było logiczną koniecznością, związaną z funkcjonowaniem obozu koncentracyjnego. Prace nad zabudowaniami koszar i komendantury zaplanowano w drugim etapie. Do momentu rozpoczęcia prac, załogę obozu oraz biura obozu umieszczano w tymczasowych pomieszczeniach w Lublinie. Etapowość ta wynikała również z realizacji koncepcji poszczególnych planów budowy lagru (plan z października 1942 r. nie uwzględniał jeszcze baraków koszar i komendantury). Pewną prawidłowością w budowie obozu lubelskiego było położenie w latach 1941–1942 nacisku na montowanie baraków, a w 1943 r. – na prace ziemne (drogi, kanalizacja etc.). Baraki i obiekty z nimi powiązane budowano w bardzo szybkim tempie, co miało swoje uzasadnienie w charakterze robót i potrzeb pomieszczeń dla więźniów. Prace ziemne przebiegały w znacznie wolniejszym tempie.

Obóz lubelski budowany był praktycznie od podstaw. Z tab. 18 wynika, że w pierwszej kolejności skupiono się na budowie magazynu na materiały budowlane, nad którym prace prowadzone były do połowy 1942 r. Wraz z nim konstruowano Pole I z ogrodzeniem. W dalszej kolejności zadbano o rozwój części gospodarczo-usługowej, czyli pomieszczeń na zarobowane mienie, warsztatów produkcyjnych i gospodarstw rolnych.

Tab. 18. Okresy rozbudowy ważniejszych części KL Lublin

ROK	KWARTAŁ	KL LUBLIN														
		magazyny	Pole I	Pole II	część gospodarcza	krematorium „stare”	Pole III	Pole IV	Pole V	ogrodzenie obozu (zach. i pd.)	komory gazowe (dla celów eksterminacji)	komendantura	koszary załogi watanicznej	prace ziemne	krematorium „nowe”	Pole VI
1941	paź-gru	X	X													
1942	sty-mar	X	X	X	X											
	kwi-cze	X			X	X	X	X								
	lip-wrz				X		X	X	X	X	X	X	X	X		
	paź-gru				X					X	X	X	X	X		
1943	sty-mar									X		X	X	X		
	kwi-cze									X		X	X	X		
	lip-wrz									X				X	X	X
	paź-gru													X	X	X
1944	sty-mar															X
	kwi-cze															
	lip-wrz															

Objaśnienia: X – prowadzenie prac budowlanych.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Marszałek (1967, s. 21–84);

<http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/zalozenia%20i%20budowa%20%28m%29.html>
[dostęp: 28.01.2016]

Wysoka śmiertelność spowodowała konieczność pozbywania się ciał, stąd przed decyzją o instalacji komór gazowych postanowiono wybudować krematorium. Po rozbudowie poszczególnych pól więziarskich zainstalowano w KL Lublin urządzenia masowej zagłady – komory gazowe.

W drugiej połowie 1942 r. sukcesywnie rozbudowywano obóz o obiekty SS, czyli komendanturę oraz koszary załogi obozowej. Przystąpiono w tym czasie również do szeregu prac ziemnych, m.in. do budowy sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. Budowa sieci wodno-ściekowej była konieczna ze względu na niedostateczną liczbę studni na terenie obozu (dwie), a w szczególności z powodu złej jakości wód (stwierdzonej na podstawie badań bakteriologicznych prowadzonych przez Instytut Higieny SS). Groźba wybuchu epidemii zagrażającej zdrowiu i życiu załogi obozowej oraz wzgląd na „racjonalne” wykorzystanie siły roboczej spowodowałoby zainteresowanie władz obozowych problemem i wpłynęło na decyzję o naprawie stanu rzeczy.

W 1943 r., ze względu na wysoką śmiertelność w obozie, władze zdecydowały o budowie nowego krematorium. Jedną z większych i ostatnich inwestycji było utworzenie

Pola VI, gdzie znajdowały się warsztaty szewskie Niemieckich Zakładów Wyposażenia (*Deutsche Ausrüstungswerke* – DAW) (J. Marszałek 1967, s. 21–64).

Precyzyjne przedstawienie budowy poszczególnych zabudowań i części ZAL/KL Płaszow jest trudne. Zachowane plany lagru pozwalają jednakże stwierdzić, że obóz płaszowski rozwijał się etapowo.

Pierwszy etap rozbudowy przypada na okres: jesień 1942 r. – lato 1943 r. W tym czasie przestrzeń obozowa charakteryzowała się nierównomiernym i dość chaotycznym zagospodarowaniem. W pierwszej kolejności utworzono część z przeznaczeniem dla więźniów wraz z zapleczem (rewir, kuchnie, piekarnie, magazyny, łaźnie, latryny). Najpierw było to 10 baraków, z planami rozbudowy do 60 na rezerwie gruntowej cmentarza żydowskiego. W barakach tych sukcesywnie byli osadzani więźniowie pracujący przy budowie obozu. W tym samym czasie wznoszono ogrodzenia z drutów kolczastych wokół tworzonych obiektów. Następnie zbudowano zasadnicze objekty, takie jak: koszary, komendanturę SS, znaczną część warsztatów, wytyczono drogi i plac apelowy, przysposobiono budynki dla komendanta i oficerów SS. Od stycznia 1943 r. trwały prace ziemne, zaś w marcu w trakcie przeprowadzania akcji likwidacji getta, przeniesiono wyposażenie gettowego szpitala do obozu, co pozwoliło na uruchomienie szpitala obozowego. Szczególnie zagęszczona obiektami była północno-zachodnia część obozu. Można stwierdzić, że do tego momentu wykrystalizował się „trzon” obozu pracy.

W drugim okresie (od lata/jesieni 1943 r. do lipca 1944 r.) obóz ulegał stałej rozbudowie i poszerzeniu (szczególnie w kierunku południowym) przy optymalnym wykorzystaniu całego obszaru. Było to możliwe dzięki pracom związanym z rozwojem infrastruktury obozowej w pierwszym okresie (zlikwidowanie cmentarzy żydowskich, niwelowanie terenu, budowa dróg i kanalizacji, przystosowanie obiektów do celów obozowych, uruchomienie kamieniołomów). W lipcu 1943 r. zorganizowano wewnętrzny obóz dla Polaków (wyraźnie wydzielony w przestrzeni za pomocą rozbudowanego ogrodzenia i systemu strzeżenia), który został „wtopiony” w pozostałą część obozu w momencie przekształcenia go w obóz koncentracyjny (w styczniu 1944 r.). Liczne pożary zmusiły władze do rozrzedzenia zwartej zabudowy i przystąpiono do budowy stawów przeciwpożarowych. Część przemysłowa została rozbudowana o nowe warsztaty i firmy. Zagospodarowano część koszarową i gospodarczą od strony ul. Wielickiej. Rozpoczęto również realizację większych inwestycji: bocznicę kolejowej, nowoczesnej łaźni i odwszalni, kompleksu barakowego *Bekleidungslager* i nowej kwarantanny. Włączono teren dla oficerów SS i kierownictwa DAW w obszar obozu,

utworzono lazaret SS i nowy plac apelowy. Rozpoczęto również prace przy krematoriach, komorach gazowych (dezynfekcyjnych), których nie uruchomiono, laboratorium chemicznym i wielkim zbiorniku wodnym. Jednocześnie trwała intensywna produkcja przy warsztatach na potrzeby przemysłu zbrojeniowego. Konsekwentna rozbudowa zmierzała do stworzenia obozu koncentracyjnego, posiadającego wszelkie urządzenia i obiekty niezbędne do jego normalnego funkcjonowania.

W trzeciej fazie, to jest od połowy 1944 r. do stycznia 1945 r., w związku z ogólną sytuacją wojenną, obóz płaszowski, będący w szczytowym punkcie rozwoju, został poddany procesowi stopniowej likwidacji: demontażowi budynków, zacieraniu śladów zbrodni, deportacji więźniów do innych miejsc robót (J. Żółciak 2006, s. 34–35; R. Kotarba 2009, s. 24–49).

Analiza faz rozwoju wskazuje, że obozy koncentracyjne swoją działalność rozpoczynały od organizacji części przeznaczonej dla więźniów (baraki mieszkalne), bez względu na to, czy był to obóz koncentracyjny od początku istnienia, czy też obóz pracy – jak w przypadku ZAL Płaszów. Sukcesywnie części te odgradzano drutami kolczastymi. Jednocześnie organizowano zaplecze dla obiektów więźniarskich, które stanowiły m.in. obiekty gospodarcze (np. kuchnie). Należy podkreślić, że Auschwitz I było miejscem, które od początku istnienia wymagało nie tyle intensywnych prac budowlanych, co adaptacji istniejącej zabudowy, stąd tworzenie obiektów więźniarskich w początkowej fazie należy traktować jako całokształt prac adaptacyjnych. Po pewnej części prac nad kwaterunkami dla więźniów przystępowano do stopniowej rozbudowy obozów o obiekty produkcyjne oraz te z przeznaczeniem dla władz obozowych. Obiekty związane z eksterminacją więźniów powstały od razu w tych obozach, które przeznaczono na ośrodki o funkcjach zagłady (KL Lublin po włączeniu do OR, Birkenau – od początku istnienia). Chodzi tu o komory przeznaczone do gazowania ludzi. Te rozpoczęto tworzyć tuż po zakończeniu prac nad odcinkiem BI w Birkenau, a w KL Lublin na jesieni 1942 r., czyli po decyzji o rozszerzeniu funkcji obozu o zadania zagłady bezpośredniej. Krematoria tworzone były niemal od początku funkcjonowania obozów, co było związane z wysoką śmiertelnością i koniecznością pozbywania się ciał²²². Pod tym względem inaczej przedstawia się obóz płaszowski, ponieważ nie pełnił on zadań ośrodka zagłady, a kremacja ciał odbywała się głównie na „wolnym powietrzu”. Nie dokończono tam

²²² W Auschwitz I krematorium również istniało niemal od początków funkcjonowania obozu, ale zlokalizowane było poza terenem właściwym obozu, co nie zostało uwzględnione w tab. 17. W Birkenau natomiast krematoria zostały wybudowane w obrębie ogrodzenia obozowego (poza częścią dla więźniów).

budowy krematorium i komór gazowych, co wyraźnie podkreśla jego inne funkcje od pozostałych dwóch obozów.

Przedstawiona powyżej ogólna charakterystyka miała na celu ukazanie pewnego ogólnego schematu postępowania w tworzeniu obozów koncentracyjnych, przy uwzględnieniu najważniejszych dla nich elementów zagospodarowania przestrzeni.

5.2. Obozy zagłady

Jak wielokrotnie podkreślano, historia obozów zagłady naznaczona będzie na zawsze „białą plamą”, jaką jest aspekt planistyczny, ponieważ nie zachowały się żadne oryginalne plany tych miejsc. Uniemożliwia to m.in. dokładne prześledzenie procesu budowy ośrodków zagłady. Niniejsza charakterystyka bazuje głównie na literaturze źródłowej, w której problematyka rozwoju przestrzennego ośrodków zagłady oparta została na relacjach i zeznaniach świadków, jak również na wynikach badań archeologicznych i rekonstrukcjach planistycznych obozów zagłady.

Ośrodek Belzec powstał na kilka miesięcy przed uruchomieniem w nim procesu zagłady. Od początku dzielił się na dwie części – obóz I i II. Prace rozpoczęto już w listopadzie 1941 r. od wykarczowania lasu na wzgórzu Kozielsk i stawiania pierwszych baraków przy bocznicy kolejowej, w tym poczekalni dla Żydów, którzy mieli być zatrudnieni w obozie. Do połowy grudnia 1941 r. na terenie obozu wybudowano wspomniane baraki rozbieralni i pierwsze komory gazowe. W tym samym czasie wykopano także pierwsze groby masowe.

Po czerwcu 1942 r. nastąpiła przebudowa obozu. Do pojedynczej rampy dołączono drugą, co umożliwiło przyjmowanie większych transportów. Stare komory rozebrano, a nowe postawiono w centralnej części obozu. W tej fazie istniały również baraki oraz kuchnia dla Sonderkommando w części obozu przeznaczonej na eksterminację. Nie był to jeszcze teren odgradzony. W późniejszym czasie również zabudowano obszar, gdzie przyjmowano transporty przy bocznicy, stawiając barak dla więźniów pracujących przy segregacji mienia, w warsztatach obozowych oraz barak pralni i szwalni. Od lata do późnej jesieni 1942 r. kopano nowe masowe groby. Prace budowlane trwały w I fazie do lutego tego roku i o nich wiadomo najwięcej, ponieważ przydzielono do nich polskich robotników, których zwolniono po koniec grudnia 1941 r. Przed rozpoczęciem II fazy eksterminacji, kiedy przebudowywano komory gazowe, w obozie pracowali wyłącznie

Żydzi (wkrótce zamordowani) i wachmani z Trawnik. Nieznane są przez to szczegóły przebiegu prac w późniejszym okresie.

Kwatery dla SS i komendantura były zlokalizowane poza terenem obozu. Poza ośrodkiem zaadaptowano również na jego cele budynki lokomotywowni, które służyły jako sortownie. Wśród nich stał prawdopodobnie jeszcze jeden barak w którym gromadzono zrabowane mienie (R. Kuwałek 2005, s.13–18; R. O’Neil 2009, s. bn).

Według stanu rozwoju ośrodka z maja 1942 r.²²³ teren obozu był ogrodzony zamaskowanym, pojedynczym drutem kolczastym²²⁴. Postawiono również wieże strażnicze. Do maja wybudowano niezbędne budynki przy bocznicy, służące grabieży mienia i eksterminacji (magazyn, rozbieralnia, prymitywna komora gazowa itd.), linię kolejki wąskotorowej od komór do nielicznych masowych grobów. Tuż obok nich wytyczono ogrodzeniem z drutu kolczastego teren dla Sonderkommando, pracującego przy mordowaniu więźniów. W zachodniej części ośrodka istniało już kilka baraków na zagrabione rzeczy, budynek dezynfekcyjny i plan sortowniczy. Niedaleko nich zlokalizowano baraki dla załogi ukraińskiej, stróżówkę i latrynę.

Według stanu z grudnia 1942 r. obóz posiadał znacznie większą powierzchnię i rozwinięty stan zagospodarowania strefy, gdzie przyjmowano transporty, dokonywano grabieży mienia oraz części z obiektami przeznaczonymi do eksterminowania ludzi. Do tego czasu ogrodzenie obozu otrzymało drugą linię z drutu kolczastego. Wyraźnie wydzielono wewnętrznymi odgródnieniami części eksterminacyjną (z obiektami związanymi z zagładą – komorami gazowymi, dołami na ciała etc.) i tą związaną z przyjęciem transportów więźniów i grabieżą mienia oraz wybudowano dwie rampy mogące przyjąć większe transporty. Szczególnie rozwinęła się strefa eksterminacyjna w północnej części. Wykopano nowe masowe groby po obu stronach tzw. *Die Schleuse*, czyli korytarza prowadzącego do nowego budynku komory gazowej, usytuowanej w innym miejscu, niż na początku. Był to budynek betonowy. Teren dla Sonderkommando nie był już ogrodzony. Utworzono tam również barak dla strażników ukraińskich, maszynkę do rozdrabniania kości, ruszty kremacyjne oraz wydzielono tzw. *Lazarett*, czyli dół na ciała pomordowanych w egzekucjach.

Z przedstawionej charakterystyki można wywnioskować, że Belzec rozwijał się stopniowo. Wpływ na to miało zwiększenie eksterminacji w późniejszym okresie, co

²²³ Na podstawie planów B. Rutherforda.

²²⁴ Ogrodzenie wyznaczało ok. dwukrotnie mniejszy obszar ośrodka niż w wersji ostatecznej. We fragmencie ogrodzenie zastąpione było przez płot drewniany.

wymusiło jego rozbudowę, szczególnie w części eksterminacyjnej. Zadbano również o rozwinięcie części, gdzie przyjmowano transporty więźniów i dokonywano grabieży mienia oraz o ogrodzenie ośrodka. Mimo tego wszystkiego, obóz był dość prymitywny, ale już od początku swojego istnienia budowany był tak, aby móc przyjąć transporty i dokonywać tam masowych mordów – czyli realizować wyznaczone dla niego funkcje.

Ośrodek w Sobiborze tworzony był z pewnym zamysłem planistycznym. Teren stacji w Sobiborze wizytowano kilkakrotnie, potem dokonywano tam niezbędnych pomiarów, karczowano las (z przeznaczeniem na materiał budowlany), wytyczano granice, uzbrajano teren itd. Prace te trwały od jesieni 1941 r. do początków 1942 r. Jednocześnie teren odgradzano drutem kolczastym. Od marca 1942 r. Sobibor stał się zamkniętym obiektem.

Warte podkreślenia jest to, że porównując układ zastanej infrastruktury przy stacji kolejowej Sobibór przez Niemców jesienią 1941 r. z planami obozu, planiści ośrodka w dużym stopniu wykorzystali „walory” terenu. Zlokalizowane tam były bowiem: budynek będący siedzibą nadleśnictwa Sobibór, prywatne gospodarstwo rolne należące do leśniczego, tartak parowy i kapliczka oraz nieopodal przebiegająca droga, która umożliwiała dojazd do tych miejsc. Skonfiskowany tartak z terenem przyległym podzielony został tak, aby jego południowa granica była jednocześnie granicą obozu. Zastana droga stanowiła linię komunikacji wewnątrz obozu. Fragment posesji tartaku z terenem, gdzie stał budynek nadleśnictwa, stanowiła przysze przedpole obozowe. Gospodarstwo leśnika w całości wykorzystano na cele przyszłego Obozu II. Jego południowa część (dom wraz z ogrodem) została wykorzystana na zaplecze administracyjne obozu. Zabudowania gospodarskie leśniczego zagospodarowano na plac, na którym rozbierali się ludzie z transportów przed wejściem do komory gazowej. Znaczna część gospodarstwa została wykorzystana z jego pierwotnym przeznaczeniem, czyli na obiekty gospodarcze (stajnie, chlew etc.). Wykorzystano również istniejące drogi, które służyć miały jako ciągi dla osób przemieszczających się z rampy do obozu II oraz do komór gazowych. Wolną przestrzeń na wschód od siedziby nadleśnictwa i na południe od gospodarstwa leśniczego wykorzystano na późniejszy Obóz I (M. Bem 2011, s. 63–64).

Następnie przystąpiono do tworzenia obiektów związanych z eksterminacją. Rozpoczęto budowę komory gazowej, specjalnego korytarza do komór gazowych (*Der Schlauch*), wykopywano doły przeznaczone do grzebania zwłok, przygotowano część administracyjną i komendanturę. Budowa ośrodka przebiegała bardzo sprawnie, aby jak najszybciej osiągnąć gotowość do przyjmowania transportów. W kwietniu 1942 r. obóz był jeszcze w trakcie budowy (w maju rozpoczęto masowe zabójstwa). Według stanu na maj

1942 r. obóz otoczony był podwójnym ogrodzeniem z drutu kolczastego, w tym linią zamaskowaną. Postawiono wieże strażnicze dookoła oraz wydzielono również wewnętrzne części ośrodka. Szczątkowo zagospodarowany był przedobóz (część dla załogi SS) oraz utworzono pojedyncze obiekty w Obozach I i II.

Pod koniec lipca wstrzymano masowe deportacje do sobiborskiego ośrodka, co było związane z problemami (od czerwca 1942 r.) z rozkładającymi się zwłokami składowanymi w wielkich dołach. Zaistniała bowiem konieczność decyzji o ich ekshumacji i spaleniu. W tym samym czasie zaplanowano prawdopodobnie rozbudowę i modernizację obozu, która trwała do października 1942 r. Nastąpiła zmiana wyglądu obozu – powstały schludne budynki (w tym kasyno w rodzaju miejskiej kawiarni z tarasami), zmodernizowano drogi, wykonano klomby i trawniki, zbudowano nowe budynki mieszkalne, magazyny, baraki. Obóz sprawiał wrażenie dobrze zadbanego majątku.

Od października 1942 r. wznowiono transporty i proces zabijania. W tym samym czasie zakończono bowiem prace naprawcze linii kolejowej Lublin-Chełm. Według stanu na czerwiec 1943 r. obóz był zabudowany w stopniu zaawansowanym. Rozbudowie uległa każda z części, a najbardziej Obóz II (budynki związane z przyjęciem transportów i grabieżą mienia). Rampa kolejowa została połączona linią kolejki wąskotorowej z Obozem III (część eksterminacyjna). W okresie od lipca 1943 r. do października tego roku²²⁵, czyli momentu likwidacji obozu, prowadzono również prace nad budową Obozu IV (składnica broni) (M. Bem 2011, s. 64–102).

Można zatem wskazać trzy fazy budowy ośrodka zagłady w Sobiborze:

- 1) jesień 1941 r. – koniec lipca 1942 r. – faza zasadniczej budowy;
- 2) koniec lipca 1942 r. – październik 1942 r. – faza modernizacji obozu;
- 3) lipiec 1943 r. – październik 1943 r. (likwidacja obozu) – plany przekształcenia Sobiboru w obóz koncentracyjny i budowa Obozu IV.

Konstrukcję obozu zagłady w Treblince rozpoczęto na początku kwietnia 1942 r. Po wstępnej lustracji terenów przystąpiono do prac, które wedle relacji byłego więźnia i świadka tamtych wydarzeń – Lucjana Puchali – polegały na kopaniu głębokich grobów oraz budowaniu różnych baraków. Proces budowy do sierpnia 1942 r. był jednak chaotyczny. Niestety uboga baza źródłowa nie pozwala na przedstawienie dokładnego

²²⁵ W tym czasie pojawiły się rozkazy Himmlera dotyczące przekształcenia Sobiboru w obóz koncentracyjny. Ostatecznie jednak zdecydowano o podtrzymaniu jego dotychczasowej działalności (M. Bem 2011, s. 102).

procesu tworzenia ośrodka w Treblince. Wyczytać można natomiast przemiany jakie zachodziły w zagospodarowaniu ośrodka, co przedstawił na swoich planach P. Laponder²²⁶ (stan na październik 1942 r. i sierpień 1943 r.)

Przed październikiem 1942 r. zarysował się trzyczęściowy podział obozu, otoczony linią drutu kolczastego, w znacznej części pokrytej pościnaną roślinnością. Na rogach obozu postawiono wieżyczki. W części administracyjno-usługowej, przeznaczonej dla SS, wydzielono drutem kolczastym teren, gdzie sortowano mienie zagrabione oraz znajdowały się warsztaty. Administracyjna część posiadała już baraki dla SS, komendanta i biur, baraki dla Ukraińców oraz kilka obiektów gospodarczych. W części, gdzie przyjmowano transporty, funkcjonowały już rozbieralnie, magazyny na zagrabione rzeczy ofiar, platforma wyładowcza dla transportów. Stworzone zostało również połączenie specjalnym, osłoniętym przez zakamuflowane druty kolczaste korytarzem z częścią eksterminacyjną.

Od sierpnia 1943 r. rozbudowy doczekała się tzw. część dla żywych – strefa administracyjno-usługowa na potrzeby SS. Została nieco poszerzona kosztem terenów części eksterminacyjnej. Zwiększyła się ogólna liczba baraków oraz obiektów gospodarczych. Istniało w tamtym czasie już m.in. ZOO oraz tereny rekreacyjne dla załogi. Powiększono zamknięty obszar wewnątrz tej części, który stanowił tzw. Getto, gdzie mieszkali i pracowali w przeróżnych warsztatach więźniowie żydowscy. W części ośrodka, gdzie dokonywano zbrodniczych działań, dobudowano drugą komorę, powiększono liczbę masowych grobów oraz wybudowano ruszty do palenia ciał. Świadczy to o zwiększeniu wydajności w ramach procesu eksterminacji. Cały obóz otrzymał dodatkowe zabezpieczenie w postaci ciągu zapór przeciwczołgowych.

Ośrodek zagłady w Chełmnie n. Nerem był organizowany blisko miesiąc (od momentu przybycia załogi SS-Sonderkommando do Chełmna, aż do przybycia pierwszego transportu więźniów). Jak podaje W. Chrostowski (2004, s. 161), prace rozpoczęto od przywiezienia materiałów budowlanych i zagospodarowywania terenu wokół pałacu. Budynek ten odremontowano, a posiadłość otoczono wysokim płotem z desek. Jedyne od strony Neru ogrodzenie zastąpiono płotem z drutu kolczastego. Na terenie majątku pałacowego zainstalowano kilka drewnianych baraków. Na tyłach pałacu umieszczono drewnianą rampę, otoczoną również drewnianym płotem. Wewnątrz pałacu poczyniono drobne prace – zamontowano dodatkowe oświetlenie na trasie przejścia ofiar do mobilnych

²²⁶ <http://www.deathcamps.org/treblinka/pic/bmap11.jpg> [dostęp: 08.02.2016]; plan obozu Treblinka z sierpnia 1943 r. (ryc. A39).

komór gazowych²²⁷ oraz wymalowano napisy na ścianach: „Do łaźni”. W tym czasie zagospodarowywano obiekty we wsi na cele związane z właściwym obozem (komendantura, pralnia, kuchnia, miejsca zborne dla więźniów etc.) oraz przejęto tereny rewiru 77 w lesie rzuchowskim, gdzie prowadzono pierwsze prace nad kopaniem grobów.

Choć obóz wykształcił się w dość krótkim czasie, to zmiany stanu zagospodarowania Kulmhof miały miejsce w dwóch okresach jego funkcjonowania (ryc. A36). W porównaniu z pierwszym okresem, w drugim dokonano przebudowy obozu. Nie istniał już wcześniej wysadzony w powietrze pałac, za to prawdopodobnie utworzono nowy budynek rozbieralni. Cały ciężar zagłady w tym okresie przeniósł się do obozu leśnego. W tej części Kulmhof po pierwszej fazie wyburzono krematoria. W drugim okresie wybudowano nowe krematoria i baraki.

W tworzeniu obozów OR można odnaleźć następujące prawidłowości:

- lustrowanie terenów pod budowę i następnie przygotowanie pod zabudowę;
- tworzenie w pierwszej kolejności urządzeń zagłady, z jednoczesnymi pracami nad izolacją i strzeżeniem terenu;
- tworzenie obiektów w częściach związanych z przyjęciem transportów i grabieżą mienia;
- rozbudowa w dalszej kolejności pozostałych części i sukcesywny rozwój istniejących;
- modernizacja istniejących i budowa nowych komór gazowych.

Na tle tej grupy obiektów Kulmhof ma pewną cechę różnicującą – tworzenie obozu nie odbywało się etapowo, ale całościowo, mimo funkcjonowania ośrodka w dwóch okresach i zaistniałej przebudowy, która nie zmieniła znacząco jego fizjonomii. Stworzenie Kulmhof w tak krótkim okresie prawdopodobnie wynikało z chęci jak najszybszego uruchomienia ośrodka, a także z jego niewielkich rozmiarów (ok. 3 ha), co nie rodziło konieczności prowadzenia większych prac.

Należy podkreślić, że kolejność budowy obiektów zależała od pełnionej funkcji przez obóz. Lager, który miał stanowić miejsce uwięzienia (funkcje „koncentracyjne”), tworzony był od budowy pomieszczeń dla więźniów oraz systemu ich strzeżenia. Analogicznie obozy zagłady – od obiektów związanych z procesem eksterminacji i systemem

²²⁷ W Kulmhof stosowano mobilne komory gazowe (auta), sprowadzone z Berlina, czyli gotowe do użytku narzędzia zbrodni. Tworzonymi na miejscu obiektami, związanymi z procesem eksterminacji, były natomiast krematoria i masowe groby w lesie rzuchowskim.

strzeżenia²²⁸. Stwierdzenie to można poprzeć dodatkowym przykładem, a mianowicie, w Birkenau, którego dominującą była funkcja zagłady bezpośredniej, krematoria i komory gazowe, czyli obiekty związane z realizacją zadań tego typu, tworzone były niemal od początku (tuż po zakończeniu budowy pierwszego odcinka). Podobnie w KL Lublin, który w pewnym okresie stanowił ogniwo „ostatecznego rozwiązania...”, utworzono komory gazowe. Do tego momentu skupiono się na tworzeniu w nim pól więźniarskich, co zgodne było z jego pierwotnymi funkcjami. Dopelnieniem może być przypadek obozu płaszowskiego, który nie pełnił funkcji ośrodka zagłady, stąd typowych obiektów z tym związanych tam nie tworzone, a skupiono się na tych, które powiązane były z celami jego istnienia – przede wszystkim baraki więźniarskie i budynki miejsc pracy.

²²⁸ Poza tym, ośrodki zagłady miały jak najszybciej wykonywać swoje zadania, dlatego planiści tych miejsc nie mogli opóźniać prac i skupiać się w pierwszej kolejności na pracach niezwiązanych z częścią eksterminacyjną.

6. Elementy budowy zewnętrznej obozów

W rozdziale tym dokonano szczegółowej charakterystyki budowy zewnętrznej (tj. kształtu i fizjonomii zabudowy). Analizie poddano zagadnienia powierzchni, granic, kształtu, wykorzystanego materiału budulcowego oraz zabudowy obozów.

6.1. Powierzchnia

Badane obozy różniły się pod względem wielkości zajmowanej powierzchni, która wynosiła od kilku do kilkuset hektarów. Analiza tego zagadnienia jest konieczna, ponieważ dotyczy budowy zewnętrznej obozów i stanowi kolejny element badań nad morfologią tych obiektów. Pozwoli też na porównanie poszczególnych obozów pod kątem relacji zachodzących między ich typami a wielkością zajmowanej powierzchni.

6.1.1. Obozy koncentracyjne

W ogólnym ujęciu obozy koncentracyjne były miejscami o mocno zróżnicowanej powierzchni – od kilku do kilkuset hektarów.

Poszczególne badacze podają różne wartości areału ZAL/KL Płaszów²²⁹. Z wyliczeń opartych na wykonanym przez autora rozprawy odrysie planu obozu według J. Żółciaka wynika, że obóz ten zajmował 64,6 ha²³⁰. Był zatem ponad dwa razy mniejszy od kompleksu Auschwitz-Birkenau i ponad czterokrotnie od KL Lublin. Małe rozmiary obozu płażowskiego wynikają z tego, że początkowo jego plan zakładał zagospodarowanie zaledwie 15 ha (przewidywano osadzenie tam 4–5 tys. ludzi). Okazało się to niewystarczające i zdecydowano o jego rozbudowie. Stopniowa rozbudowa trwała przez cały okres funkcjonowania obozu, aż do momentu podjęcia decyzji o jego likwidacji. Co więcej, stan osobowy więźniów w KL Płaszów mieścił się w granicach od 10 do 24 tys., czyli średnio kilkanaście tysięcy osób (R. Kotarba 2014, s. 20). Nie było zatem konieczności budowania licznych obiektów barakowych (mieszkalnych) i zagospodarowywania w ten sposób większej powierzchni obozowej.

²²⁹ Obóz płażowski, według T. Wrońskiego (1981, s. 6) i R. Kotarby (2009, s. 43), liczył w końcowej fazie istnienia 80 ha. Nieco inne wartości podają J. Żółciak (2006, s. 13) i R. Kiełkowski (1981, s. 102). Według nich powierzchnia KL Płaszów w 1945 r. wynosiła ok. 68,6 ha.

²³⁰ Podobne obliczenia wykonano dla wszystkich analizowanych obozów.

Najważniejszym z punktu widzenia polityki nazistowskiej, ale nie największym spośród obozów koncentracyjnych, stał się kompleks Auschwitz-Birkenau. Według planów budowlanych, otoczony ogrodzeniem z drutów kolczastych teren obozu w Brzezince miał zajmować powierzchnię ok. 170 ha. Ostatecznie na teren obozowy przeznaczono 140 ha (I. Strzelecka 1995, s. 65). Wykonany przez autora rozprawy odrys planu Birkenau ukazuje powierzchnię lagru wynoszącą 138,8 ha. Powierzchnię obozu macierzystego (Auschwitz I) można stosunkowo dokładnie wyliczyć na podstawie jego współcześnie zachowanych granic. Zgodnie z pomiarami autora, Auschwitz I zajmował powierzchnię ok. 6,2 ha²³¹. Był lagrem o najmniejszych rozmiarach wśród badanych obiektów. Cały kompleks Auschwitz-Birkenau natomiast liczył 145 ha.

Kompleks KL Auschwitz-Birkenau stanowił obóz, którego obiekty zostały tak skupione w przestrzeni lagru, aby wykorzystać maksymalnie przestrzeń w granicach ogrodzenia. Można mieć wątpliwości co do odcinka BIII w Birkenau, gdzie zarysowują się powierzchnie niewykorzystane, lecz był to nieukończony odcinek obozu, stąd występowanie takiego fragmentu jest poniekąd uzasadnione. Nie zmienia to faktu, że wykorzystywana czynnie pozostała część obozu nie obejmowała większego terenu. Pojemność oświęcimskiego obozu wynosiła ok. 100 tys. osób²³².

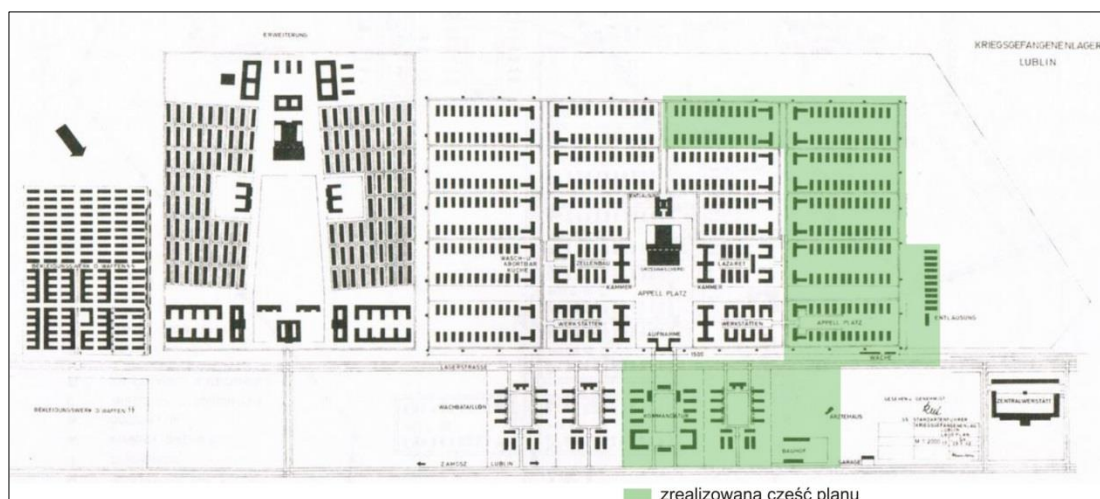
KL Lublin był największym spośród badanych lagrów. Nie ukończono jednak jego budowy zgodnie z pierwotnymi założeniami, wedle których kombinat obozowy (wraz z tzw. terenem ochronnym) miał zajmować areał 516 ha (J. Marszałek 1987, s. 25)²³³. Wykonane przez autora obliczenia powierzchni, przy wykorzystaniu planu autorstwa J. Marszałka (1987, s. bn), dają wartość 284,8 ha.

Powierzchnia KL Lublin wynikała najprawdopodobniej z niezrealizowanej koncepcji stworzenia kombinatu obozowego na terenie 516 ha (urzeczywistniono jedynie 20% założeń generalnego planu budowy z 23 marca 1942 r.) (ryc. 71).

²³¹ Był ponad dwukrotnie mniejszy niż np. KL Dachau.

²³² Stan liczbowy zmieniał się bardzo dynamicznie – obniżał w wyniku wysokiej śmiertelności spowodowanej ciężką pracą i wyniszczeniem organizmu ludzkiego, a podwyższał wskutek przybywania kolejnych transportów z więźniami (D. Czech 1993, s. 36).

²³³ Ostatecznie teren obozu objął 270 ha (E. Dziadosz 1985, s. 7; C. Rajca i A. Wiśniewska, 1999, s. 9–10). Zgodnie z protokołem wizji lokalnej przeprowadzonej na terenie byłego obozu koncentracyjnego w Lublinie z 2 i 3 sierpnia 1945 r., obszar lagru rozciągał się na przestrzeni 274 ha (J. Kielboń i E. Balawejder 2004, s. 32).

Ryc. 71. Plan generalny budowy KL Lublin z 23 marca 1942 r. dla 250 000 więźniów

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Marszałek (1987, s. bn)

Powierzchnię lagru zawyżała linia granicy obozu – od strony północno-zachodniej stosunkowo zbliżona do linii z planu generalnego, po przeciwległej stronie zaś biegnąca ukośnie od pola VI w kierunku szosy (por. ryc. 71 i ryc. A10). Ta część granicy przebiegała zupełnie niezgodnie z zarysem granic pól barakowych. Dodatkowo istniała pusta przestrzeń od strony zachodniej i południowej, między zabudową obozu a budynkami miejskimi. Przestrzeń tę ogrodzono płotem z drutu kolczastego, co poszerzyło granice obozu, a zarazem powiększyło jego powierzchnię. Warte odnotowania jest, że KL Lublin miał pomieścić ok. 50 tys. więźniów, a więc blisko dwukrotnie mniej niż Birkenau, przy jego prawie dwukrotnie większej powierzchni.

6.1.2. Obozy zagłady

Kulmhof zajmował łączną powierzchnię ok. 36,3 ha²³⁴. W podziale przestrzennym na dwie części, obóz pałacowy zorganizowano na terenie o areale 3,3 ha, natomiast obóz leśny był dziesięć razy większy i liczył 33 ha. Wydaje się, że rozmiary obozu pałacowego były niewielkie, a mimo to zamordowano tam ok. 200 000 osób. W procesie zagłady w Kulmhof znaczenie dominujące miał obóz leśny, ponieważ tam dokonywało się spalanie i grzebanie zwłok ofiar. Powierzchnia tej części musiała być większa. Na planie Kulmhof-Waldlager (ryc. A36) wyraźnie widać, że fragment zagospodarowany na krematoria i doły

²³⁴ E. Serwański (1964, s. 36) i P. Montague (2012, s. 50) podają powierzchnię obozu pałacowego równą ok. 3 ha. Wyliczenia autora rozprawy oparte są na planie Kulmhof autorstwa Montague'a, a rozbieżności w wynikach mogą być spowodowane zastosowaniem zaokrągleń.

spaleniskowe był wyraźnie mniejszy niż część zagospodarowana (pokryta regularnym poszyciem leśnym). Najwyraźniej wpływały na to względy bezpieczeństwa, ponieważ otoczenie zagospodarowanej części przez fragmenty lasu i niebezpośrednie wytyczenie linii ogrodzenia dawało pewien bufor gwarantujący większą izolację od miejsca zbrodni.

Określenie powierzchni obozu Belzec jest problematyczne. W toku swoich badań autor spotkał się z różniącymi się od siebie wielkościami arealu zajmowanego przez ten obóz, wynoszącymi ok. od 6 do ponad 7 ha²³⁵. Opierając się na planie autorstwa Rutherforda, można dojść do wniosku, że całkowita powierzchnia obozu wynosiła 9,8 ha. Plan ten, zdaniem autora rozprawy, miał w oryginale zawyżoną podziałkę, która została skorygowana, co pozwoliło na uzyskanie wartości odległości (a tym samym poprawnej powierzchni) zgodnych z miarami rzeczywistymi²³⁶.

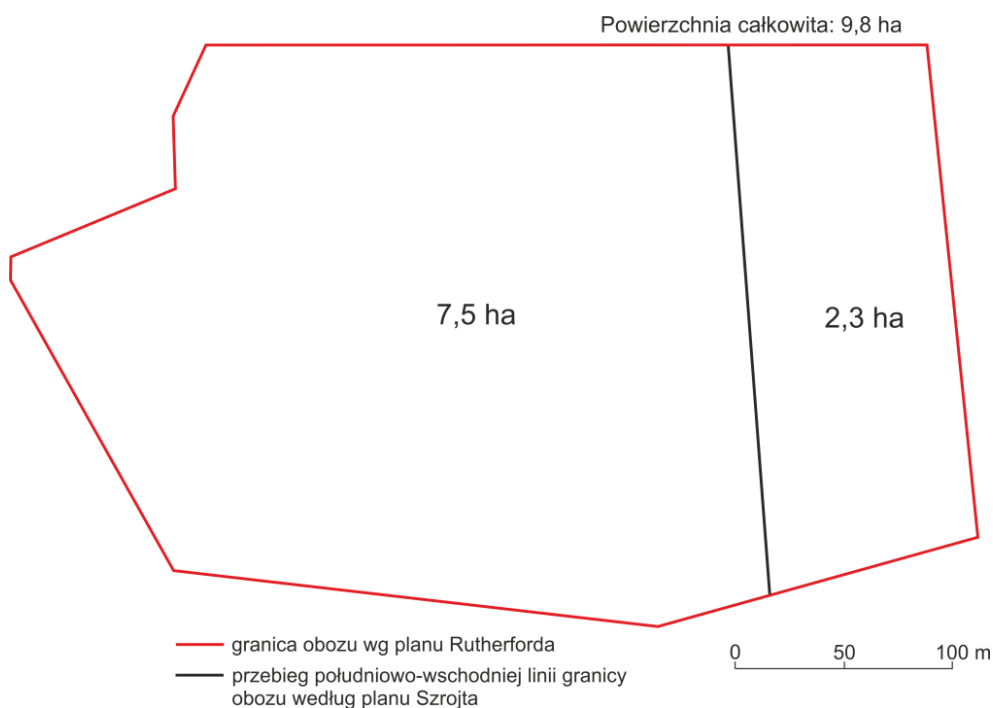
R. Kuwałek (2005, s. 14; 2008, s.137) podaje wartość powierzchni równą 7,3 ha. Zapewne chodzi tu o części zagospodarowane obozu, bez terenów leśnych po stronie południowo-wschodniej. Na planie Rutherforda, część obozu bez terenów leśnych zajmuje ok. 7,5 ha²³⁷ (ryc. 72). Wartość ta jest zbliżona do podanej przez Kuwałka. Na planie według Szrojta wieża strażnicza znajduje się na wysokości końca rampy kolejowej, a więc w zasięgu linii, stanowiącej południowo-wschodnią granicę obozu (ryc. 72). Inne

²³⁵ R. Kuwałek (2005, s. 14; 2008, s. 137) podaje, że cały obszar obozu zajmował powierzchnię 7,3 ha. A. Kola (2000, s. 7), który oparł swoje wyliczenia na podstawie relacji i lustracji terenowej z dochodzenia prokuratorskiego z 1945 r. na terenie po byłym ośrodku zagłady w Belżcu, wskazuje natomiast na 6 ha, przy zaznaczeniu, że była to powierzchnia "głównego trzonu" obozu, czyli miejsc przywozu, likwidacji i pochówku ofiar. W swojej publikacji Kola wykorzystał plan autorstwa Eugeniusza Szrojta – członka Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce. Na planie autorstwa E. Szrojta (1947) oznaczono następujące długości boków: 250 m, 205 m, 285 m i 250 m. Należy zaznaczyć, że po sprawdzeniu tych wartości pomiarów przez autora rozprawy, boki o długości 205 m i 250 m (ten po stronie północno-wschodniej), zgodnie z podziałką na planie, wynosiły odpowiednio 235 m i 263 m. Trudno określić, czy oznaczone na planie wartości są błędne, czy też długości linii granic nie są w skali. Gdyby przyjąć wartości 205 m i 250 m, wówczas powierzchnia ośrodka zagłady według tego planu wynosiłaby 6,1 ha, a przy wartościach zgodnych z długościami linii, czyli 235 m i 250 m – 6,7 ha. Y. Arad (1990, s. 27) określił kształt obozu jako zbliżony do kwadratu, gdzie trzy jego boki mierzyły 275 m, a jeden 265 m. Daje to powierzchnię ok. 7,1 ha. Zupełnie absurdalną wartość podano w dokumencie na stronie internetowej Yad Vashem – 886 stóp kwadratowych, co w przeliczeniu daje 0,008 ha (!) (http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205981.pdf) [dostęp: 17.12.2015].

²³⁶ W celu korekty podziałki autor posłużył się informacjami o wymiarach charakterystycznych obiektów na planie, którymi były: korytarz prowadzący do komór gazowych (*Der Schlauch*) mający rzeczywistą długość 100 m oraz rampa na terenie obozu – 200 m (<http://www.deathcamps.org/belzec/belzec.html>) [dostęp: 17.12.2015]. Po przeskalowaniu planu według tych wielkości uzyskano poprawną postać podziałki. Słuszność tej korekty potwierdzają informacje o wielkości budynków w relacji Stanisława Kozaka (R. Kuwałek 2005, s. 13): "Jeden barak był tuż przy torze miał 50 m długości i 12,5 m szerokości. [...] Drugi barak 25 m długości i 12,5 m szerokości... [...] Obok tego baraku pobudowaliśmy trzeci barak o wymiarach 12 m długości a 8 m szerokości". Podane wymiary praktycznie odpowiadają tym, jakie można zmierzyć zgodnie z poprawioną wersją podziałki na planie Rutherforda.

²³⁷ Powierzchnię taką uzyskano przez orientacyjne przeprowadzenie linii granicy po stronie południowo-wschodniej, zgodnie z przebiegiem odpowiadającej linii na planie Szrojta (przylegała ona do końca rampy kolejowej, prostopadle do północnej granicy).

położenie wieży przedstawia na swoim planie Rutherford. Rozbieżności te wpływają na to, że wyliczenia powierzchni mogą się różnić. Niemniej w dalszych rozważaniach autor opiera się na planie Rutherforda, w celu zachowania pewnej konsekwencji.

Ryc. 72. Powierzchnia obozu Belzec

Źródło: opracowanie własne na podstawie planów Rutherforda i Szrojta

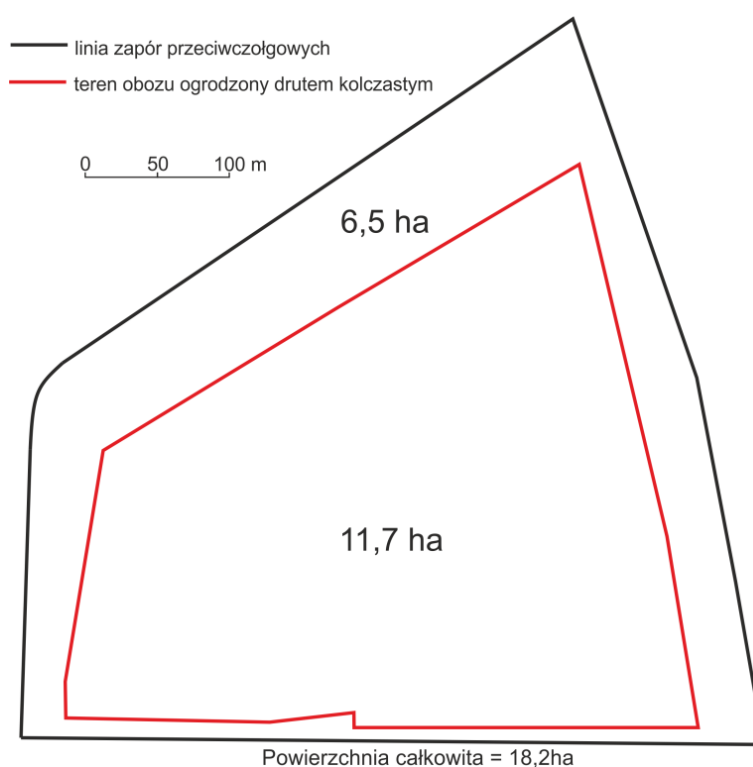
Warto dodać, że mała powierzchnia ośrodka wynikała m.in. z tego, że nie można było go powiększyć. Od strony południowej był ograniczony rampą i publiczną linią kolejową; od zachodniej (ok. 150–200 m od granicy obozu) zaczynały się pierwsze, pojedyncze zabudowania wsi; od północnej wzgórze Kozielsk było ograniczone stroną skarpy. Jedynie wschodnia część dawała więcej przestrzeni, ale tam też zaczynała się skarpa, pod nią podmokłe lasy, prowadzące w stronę nieodległej Lubyczy Królewskiej. Brak możliwości powiększenia obozu i zarazem miejsca na nowe groby dla tysięcy zwłok, mogły wpłynąć na decyzję o likwidacji Belzca (R. Kuwałek 2008, s. 166–167).

Określenie powierzchni obozu w Sobiborze jest również problematyczne, jeśli chcemy bazować na konkretnych wartościach podanych w literaturze przedmiotu²³⁸. Plan

²³⁸ Zdaniem Z. Łukaszewicza (1947, s. 49), A. Czerkawskiego i W. Dunin-Wąsowicz (1967c, s. bn) sobiborski obóz zajmował ok. 58 ha. W. Sulimierski (1993, s. 9) podaje, że na potrzeby obozu przeznaczono początkowo 12, a następnie 58 hektarów obszaru leśnego. W relacjach świadków w publikacji M. Bema (2011) podano liczby 60 ha (s. 65), 20 ha (s. 76), 70 ha (s. 77). Bem dokonał również własnych obliczeń na podstawie próby wytyczenia przebiegu granic obozu, poprzez prace terenowe, mające na celu zlokalizowanie drzew ze śladami drutu kolczastego. Wytyczone w ten sposób granice (o przebiegu zbliżonym do kwadratu) byłego ośrodka zagłady określają jego powierzchnię na 31,27 ha (M. Bem 2011,

Rutherforda z 2002 r. (ryc. A38) przedstawia obóz sobiborski w nieregularnym kształcie i jest wykreślony w skali. Użyty do analizy w niniejszej pracy pozwolił na określenie wartości powierzchni obozu, która wynosiła 18 ha.

Równie trudna w jednoznacznym określeniu jest powierzchnia obozu w Treblince. Jego rozmiar, zgodnie z różnymi opracowaniami, wahał się od ok. 13 do 17 ha²³⁹. Nie jest też wiadome do końca, czy wartości te odpowiadają terenowi obozowemu mierzonemu w granicach zapór czołgowych, czy też „głównemu trzonowi” obozu, ograniczonemu drutem kolczastym (ryc. 73).

Ryc. 73. Powierzchnia obozu Treblinka

Źródło: opracowanie własne na podstawie planu Lapondera

s. 110–111). Y. Arad (1990, s. 30) opisuje kształt obozu jako prostokąt o wymiarach 400 m na 600 m. Daje to powierzchnię 24 ha. Plany autorstwa T. Blatta (2012, s. 278) czy J. Schelvisa (2003, s. II–III) nie są w skali i nie pozwalają na obliczenie powierzchni. T. Blatt (2002, s. 203) natomiast określa kształt obozu jako nieregularny, o powierzchni 400 na 600 m, co w przeliczeniu daje 24 ha.

²³⁹ Jedną z pierwszych dokładnych informacji o powierzchni obozu Treblinka podał Z. Łukaszkiewicz (1946, s. 133). Według niego było to 13,45 ha. Podobne wartości (13,5 ha) przedstawili A. Czerkawski i M. Dunin-Wąsowicz (1967c, s. bn). W. Chrostowski (2004, s. 26) podaje liczbę 14 ha, które ogrodzono płotem z drutu kolczastego. Podobną wartość przedstawił J. Kosiński (1999, s. 705). Na ogólnym planie autorstwa S. Willenberga (2004) obóz w graniach zapór przeciwczołgowych liczy 12,7 ha, a w granicy drutów kolczastych – 8,2 ha (przeźnięć pomiędzy oboma rodzajami ogrodzeń – 4,5 ha). Największą powierzchnię wskazał E. Kopówka (2002, s. 7; 2011, s. 77): „drutem kolczastym ogrodzono 17 ha gruntów”. Oznacza to, że taką powierzchnię miał obóz w swojej bezpośredniej granicy, czyli w obrębie drutów kolczastych, a co za tym idzie, jest to zdecydowanie większa wartość w porównaniu z wcześniej przedstawionymi.

Pomiar powierzchni ośrodka Treblinka na planie P. Lapondera z 2004 r. (ryc. A31) pozwolił uzyskać następujące wartości:

- 11,6 ha – teren obozu ogrodzony drutem kolczastym;
- 6,5 ha – teren pomiędzy graniczną linią drutów a linią zapór przeciwczołgowych.

Zgodnie z powyższym, powierzchnia całkowita ośrodka Treblinka wynosiła 18,1 ha²⁴⁰.

Należy mieć na uwadze, że w przypadku obozów, gdzie mamy do czynienia z ubogą bazą źródłową, a tym bardziej w sytuacji, gdy nie zachowały się plany obozów (zagłady), wyznaczenie granic lagrów obarczone jest pewnym marginesem błędu, a czasem faktyczny kształt nie jest możliwy do zrekonstruowania.

W grupie obozów zagłady ośrodek Treblinka dla nazistów miał być wzorcem organizacji tego typu miejsc. Powstał on jednak najpóźniej spośród nich i jako wzorzec nie mógł siłą rzeczy być stosowany w przyszłości, gdyż żaden nowy obóz tego typu już później nie powstał. Powierzchniowo Treblinka była zbliżona do Belzca w granicy bezpośredniej (Treblinka – 11,6 ha, Belzec – 9,6 ha). Gdyby przyjąć za granicę obozu linię zapór przeciwczołgowych (co często podawane jest przez innych autorów), wówczas powierzchnia ośrodka Treblinka (18,1 ha) byłaby niemal identyczna jak Sobiboru (18 ha). Ten zaś był blisko dwa razy większym obozem niż eksperymentalny Belzec. Takie porównanie nie daje jednak precyzyjnej odpowiedzi na pytanie, czy w zagospodarowaniu określonej wielkości przestrzeni na cele obozów zagłady stosowano jakiś wzór. Na pewno były to małe rozmiarowo miejsca kaźni, o porównywalnych powierzchniach oraz stosunkowo niewielkich różnicach ich wartości.

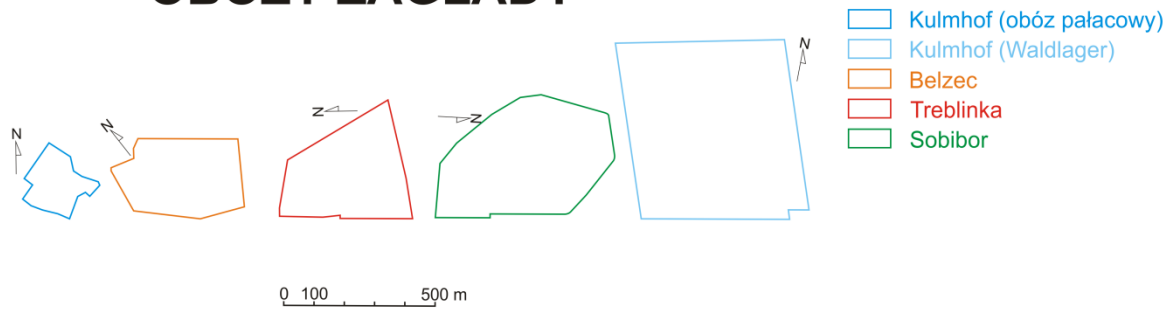
Kulmhof (obóz pałacowy i leśny) jest pewnym wyjątkiem na tym tle. Nie tylko jego całkowita powierzchnia, ale i wielkość samego areału obozu leśnego stawia go na pierwszym miejscu wśród wszystkich ośrodków zagłady. Tak duża powierzchnia całkowita obozu wynikała z zagospodarowania znacznych terenów leśnych na część związaną z grzebaniem i kremacją ofiar, choć i tak nie wykorzystano w pełni zajętej powierzchni lasu. W obozach OR przestrzeń została wykorzystana efektywniej, co wpłynęło na zmniejszenie ich rozmiarów, mimo że miały bardziej rozbudowaną strukturę wewnętrzną niż obóz w Chełmnie n. Nerem.

²⁴⁰ Autor dokonał również pomiaru powierzchni obozu na podstawie przebiegu linii symbolicznych głazów ustawionych zgodnie z przebiegiem granic ośrodka, będących elementem upamiętniającym tamto miejsce kaźni, na podstawie współczesnego zdjęcia lotniczego. Pozwoliło to na obliczenie w przybliżeniu powierzchni obozu wynoszącej 17 ha. Wartość w granicach 17–18 ha wydaje się być miarą najbardziej prawdopodobną.

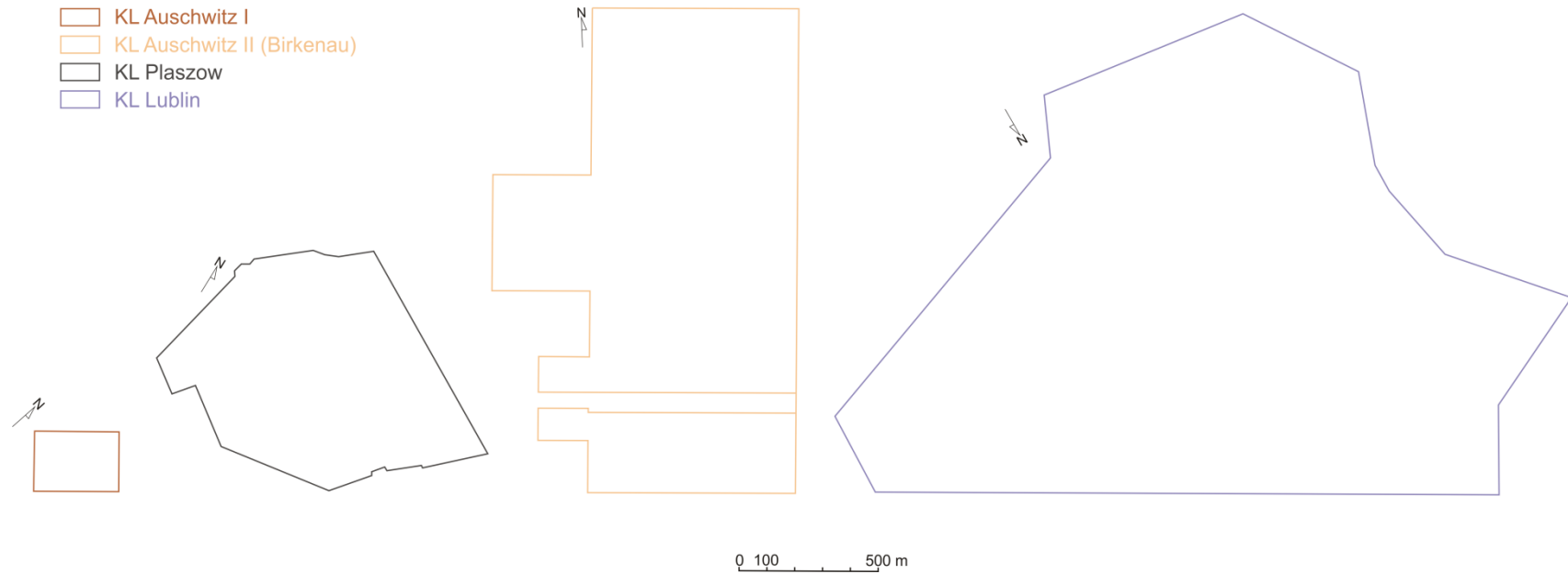
Zdaniem autora, twórcy obozów zagłady uzależniali ich rozmiary od jedynej, podstawowej funkcji, jaką pełniły, tj. natychmiastowej zagłady. Nie miały służyć jako miejsce koncentracji ludności, stąd brak tam rozbudowanych m.in. części więziarskich, a co za tym idzie – zwiększonej powierzchni ogólnej. Stosunkowo małe rozmiary tych ośrodków wynikają również z konieczności zachowania tajemnicy, skuteczności i szybkości działań w nich prowadzonych. Musiały być to zatem przestrzenie małe, zwarte, łatwe do monitorowania i niepozostawiające po sobie większych śladów zbrodniczej działalności.

Na ryc. 74 porównano powierzchnie obozów koncentracyjnych i zagłady. Rysunki wykonano z zachowaniem skali.

OBOZY ZAGŁADY

OBOZY KONCENTRACYJNE

Ryc. 74. Powierzchnie obozów koncentracyjnych i zagłady
Źródło: opracowanie własne

6.2. Granice

Granice obozów stanowią kolejny element analizy ich fizjonomii (budowy zewnętrznej). Bez wątplenia można stwierdzić, że każdy z omawianych typów obozów był formą zamkniętą, oddzieloną od otoczenia najczęściej fizycznymi elementami, stanowiącymi granicę obozu. Granica obozu jest szerzej rozumianym pojęciem i nie ogranicza się jedynie do bezpośredniego ogrodzenia z drutu kolczastego (Ł. Węgrzyn 2015, s. 278)²⁴¹. Jako granicę obozu koncentracyjnego/zagłady rozumie się pewną zamkniętą formę geometryczną, powstałą w wyniku prac konstrukcyjnych obozu, stanowiącą element systemu strzeżenia, bezpieczeństwa i izolacji, oddzielającą właściwy teren obozu i jego więźniów od przestrzeni zewnętrznej (cywilnej), bądź wydzielającą określoną przestrzeń wewnątrzobozową, której przekroczenie wiąże się z reakcją władz obozowych i najczęściej jest zakazane dla osadzonych²⁴². Granice można podzielić ze względu na:

1) charakter usytuowania:

- a) wewnętrzne²⁴³ – oddzielające poszczególne strefy lub określone fragmenty terenu obozu w granicach bezpośrednich;
- b) bezpośrednie²⁴⁴ – rozumiane jako ogrodzenia właściwe (głównie druty kolczaste), które oddzielają ogół terenów zagospodarowanych obozu od zewnętrznej przestrzeni; według granic bezpośrednich dokonywane są pomiary powierzchni obozów; wyznaczają one kształt lagrów; posiadają wspólny początek i koniec oraz zamykają przestrzeń obozową;

²⁴¹ A. Kamiński (1964, s. 23) podając definicję obozu koncentracyjnego, wyróżnia jego elementy przestrzenne: „miejsce uwięzienia na większej otwartej przestrzeni, otoczone drutem kolczastym lub murem [...]”. Zgodnie z tą propozycją, autor rozprawy przyjął, że za granicę bezpośrednią obozów należy uważać w pierwszej kolejności linię drutów kolczastych. Może nią być również mur lub płot (bez względu na ich zwielokrotnienie). W przypadku, gdy w obozie występują różne rodzaje powyższych ogrodzeń, wówczas tą podstawową powinna być linia drutów kolczastych, będąca pewnym symbolem obozów koncentracyjnych i zagłady. Biorąc natomiast pod uwagę przytoczoną definicję A. Kamińskiego (1964), bezpośrednią granicę wyznacza ten rodzaj ogrodzenia, który w całości otacza i zamyka przestrzeń obozową. Gdy warunki te spełniają obydwa rodzaje ogrodzenia, wówczas najważniejszym z nich jest linia drutów kolczastych. Szczegółne znaczenie ma to, aby konkretna linia ogrodzenia zamykała przestrzeń obozową.

²⁴² Definicja autora rozprawy została opracowana częściowo na podstawie rozważań J. Bańskiego (2010, s. 489–508).

²⁴³ Najczęściej będą to ogrodzenia z drutów kolczastych, płoty, parkany. Jako granicę wewnętrzną można również traktować szereg wież strażniczych bądź strukturę powierzchniową, których przekraczanie wiązało się z odpowiednią reakcją ze strony władz obozowych.

²⁴⁴ Jako formę granicy bezpośredniej należy traktować również podwójną linię ogrodzenia. Choć składają się na nią fizycznie dwie oddzielne, blisko siebie położone linie, to stanowią one pewną całość. Do pomiarów kształtu i rozmiarów obozów powinno wybierać się linię drutów najdalej wysuniętą na zewnątrz. Podwojenie linii miało na celu wzmocnienie ogrodzenia i zwiększenie ogólnego poziomu zabezpieczenia obozu.

- c) zewnętrzne – wszelkie pozostałe granice, które nie są bezpośrednim ogrodzeniem; stanowią dodatkowe odgródenie/zabezpieczenie obozu, mogą być dowolnie oddalone od granicy bezpośredniej oraz otaczają większą część lagru.
- 2) rodzaj elementów składowych:
- a) punktowe – głównie wieże strażnicze lub patrole straży, tj. wszelkie obiekty niepołączone ze sobą fizycznie, lecz wyimaginowaną linią²⁴⁵, stanowiące rodzaj granicy quasi-liniowej;
 - b) liniowe – ogrodzenia z drutów kolczastych, płoty lub parkany;
 - c) powierzchniowe – rozumiane jako pewna pozioma strefa, rozciągnięta na określonej szerokości (np. pole minowe).
- 3) pochodzenie:
- a) fizjograficzne – wyznaczone na podstawie elementów przyrodniczych;
 - b) sztuczne – wyznaczone na podstawie cech pozaprzyrodniczych i powstałe w wyniku prac budowlanych obozu.

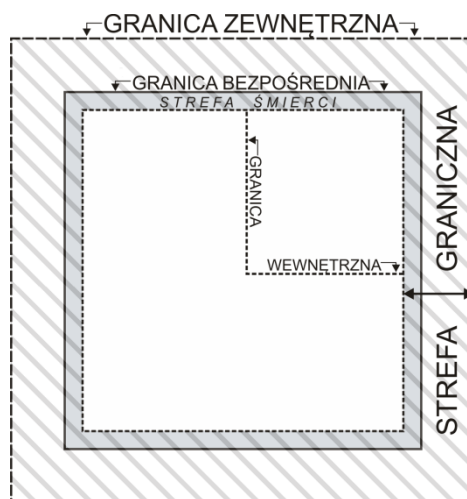
Granica obozów była w zdecydowanej większości przypadków formą sztuczną, stworzoną w wyniku decyzji władz obozowych w trakcie budowy lagru. Elementy naturalne raczej nie tworzyły granic. Można byłoby uznać je za elementy graniczne, gdyby władze obozowe nadały im formalnie taki charakter (oznaczając na planach) i z premedytacją w tym celu wykorzystywały. Specyfiką obozów koncentracyjnych i zagłady była konieczność izolacji miejsca, na które składała się omawiana granica sztuczna, a wszelkie elementy naturalne, takie jak: rzeki, bagna, lasy etc., stanowiły uzupełnienie systemu zabezpieczeń obozu w ramach izolacji miejsca i maskowania.

Granica była również składową systemu zabezpieczeń obozu. Pełniła dwie podstawowe funkcje. Z jednej strony była elementem uniemożliwiającym ucieczkę osadzonych w obozie, a z drugiej – stanowiła zabezpieczenie obozu przed otoczeniem. Do jej zadań należało również zastraszenie więźniów oraz przeciwdziałanie wzniesieniu buntów. Związany z nią był zatem aspekt psychologiczny, zgodnie z którym w osadzonych chciano wytworzyć poczucie beznadziejności sytuacji, w której się znaleźli.

²⁴⁵ W przypadku wież strażniczych należy zwrócić uwagę na ich rozkład i usytuowanie względem faktycznych granic obozu. Aby zaliczyć wieże do kategorii granicy, powinny one być rozłożone stosunkowo równomiernie wzdłuż określonej granicy. Rozlokowanie wież bezpośrednio na liniach granicy bezpośredniej (np. ustawienie centralnie nad przebiegającymi pod nimi liniami drutów kolczastych lub innego ogrodzenia) pozwala na zaliczenie ich do tej samej kategorii. W innym razie należy zaliczyć je do granic wewnętrznych bądź zewnętrznych. W sytuacji, gdzie wieże rozlokowane są nierównomiernie lub są rozproszone w przestrzeni obozowej bądź poza nią, nie stanowią one granicy, lecz są jedynie elementami systemu strzeżenia.

W przestrzeni niektórych obozów można również wyróżnić strefę śmierci, tj. dodatkowy pas pomiędzy linią baraków a pierwszą linią ogrodzenia. Była ona w rzeczywistości wyznaczoną strefą, której przekraczanie było zakazane dla więźniów. W razie złamania tego zakazu przez osadzonego, oddawano do niego strzały bez ostrzeżenia. Można zatem pokusić się o określenie tzw. strefy granicznej, tj. przestrzeni wyznaczonej przez wewnętrzną linię strefy śmierci przy granicy bezpośredniej i ostatnią linię granicy zewnętrznej.

Granice pod względem charakteru usytuowania wraz z oznaczeniem stref granicznych przedstawiono w ujęciu schematycznym na ryc. 75. Z tego schematu wynika dodatkowe spostrzeżenie. Mianowicie przestrzeń, po której mogli poruszać się więźniowie (lecz w bardzo ograniczonym zakresie), zawierała się w obrębie białego pola, czyli do granicy strefy śmierci. Obszar wyznaczony przez „strefę graniczną” była dla nich niedostępny, a jego przekroczenie bez zgody władz obozowych wiązało się z najgorszymi konsekwencjami²⁴⁶.

Ryc. 75. Granice obozów (charakter usytuowania) z ujęciem stref granicznych

Źródło: opracowanie własne

W podrozdziale tym autor skupił się jedynie na ogólnej, porównawczej charakterystyce granic obozów koncentracyjnych i zagłady. Dla celów pracy nie jest konieczna szczegółowa charakterystyka poszczególnych elementów składających się na granice poszczególnych obozów (np. rodzaje wież strażniczych, rodzaje słupów ogrodzeniowych itp.). Rozszerzone uzupełnienie tej tematyki odnaleźć można w literaturze przedmiotu.

²⁴⁶ Więźniowie pracowali również poza teren obozowym, m.in. w strefie granicznej. Więźniowie nie byli tam jednak pozostawieni bez nadzoru, gdyż nad każdym komandem pracy (jak nazywano oddziały pracujących więźniów) czuwały jednostki straży.

6.2.1. Obozy koncentracyjne

Twórcy obozów koncentracyjnych nie tylko izolowali takie ośrodki od otoczenia zewnętrznego ogrodzeniem obejmującym całość zabudowy lagru, ale również stosowali podziały przestrzeni wewnątrzobozowej, wykorzystując w tym celu głównie ciągi drutów kolczastych. Pozwalało to m.in. na wydzielenie określonych funkcjonalnie terenów. Zarówno w KL Plaszow, jak i Birkenau ograniczono się do pojedynczych rzędów drutów kolczastych w granicy bezpośredniej. W Birkenau swego rodzaju granicę wewnętrzną stanowiły rowy z wodą, ciągnące się wzdłuż ogrodzenia bezpośredniego. Jedynie w KL Lublin, obok pojedynczych drutów, wydzielały trzy małe części obozu, zastosowano wewnętrzne ogrodzenia podwójne, które okalały zarówno poszczególne pola i międzypola więźniarskie, jak również teren, gdzie wybudowano krematorium. W Auschwitz I można wskazać przestrzeń pomiędzy blokami 10 i 11 (w oryginalnej numeracji obozowej)²⁴⁷, która była wyizolowana od pozostałej części obozu za pomocą dwóch murów ceglanych (jeden z bramą wejściową, a drugi zwany „Ścianą śmierci”, gdzie rozstrzelano więźniów) oraz dwóch przeciwległych ścian wspomnianych bloków²⁴⁸. Pod napięciem elektrycznym były ogrodzenia Auschwitz I, Birkenau, pól więźniarskich obozu lubelskiego oraz zewnętrzna linia drutów w KL Plaszow.

Ogrodzenia, które przeanalizowano powyżej, to obiekty liniowe. W KL Plaszow wyraźne jest również oddzielenie fragmentu obozu w południowej jego części za pomocą zarówno linii drutów, jak i wież strażniczych²⁴⁹. Była to część obozu zajęta przez oficerów SS i nadzór techniczny DAW. W KL Lublin wieże ustawione wokół pól więźniarskich stanowiły poniekąd rodzaj granicy oddzielającej pozostałą przestrzeń obozu od części dla więźniów. Wnioskować można, że jedynie w KL Lublin i KL Plaszow wieże strażnicze stanowiły kategorię granicy wewnętrznej²⁵⁰. W obozie lubelskim również za granicę wewnętrzną należy uznać mały łańcuch straży, składający się z posterunków, ustawianych wokół pól więźniarskich.

Wspominane wcześniej wieżyczki to forma granicy punktowej. W KL Plaszow ustawione były wzdłuż granic bezpośrednich obozu, ale wewnątrz obozu (granica

²⁴⁷ Na planie tego obozu oznaczono te budynki cyframi 5 i 6 (ryc. A32).

²⁴⁸ Zob. ryc. A32.

²⁴⁹ Oddzielenie to wynika bardziej z dodania nowego fragmentu do istniejącej części obozu, niż faktycznego podziału przestrzeni obozowej.

²⁵⁰ Por. ryc. A34 i A35.

wewnętrzna)²⁵¹, natomiast w kompleksie Auschwitz-Birkenau – poza tą linią (granica zewnętrzna)²⁵². Wieżyczki w obozie lubelskim stanowiły granicę terenu zajmowanego przez pola więźniarskie. Nie utworzono tego typu obiektów w obrębie granicy bezpośredniej obozu²⁵³.

W kategorii granic bezpośrednich, podwójne linie drutów kolczastych zastosowano jedynie w obozie macierzystym Auschwitz. W KL Lublin²⁵⁴, KL Płaszów²⁵⁵ i Birkenau były to linie pojedyncze (ryc. A32–35). Cechą charakterystyczną było podłączenie drutów pod napięcie elektryczne, gdzie w obozie płaszowskim podpięto tylko linię ogrodzenia bezpośredniego, a w KL Lubin pierwszą linię (wewnętrzną) ogrodzenia pól więźniarskich oraz ukośnie ułożonych ogrodzeń pomiędzy obydwojma liniami granicznymi tychże pól.

Tak zwana „strefa śmierci” (*Todeszone*) została wytyczona w obrębie granic pól więźniarskich KL Lublin i wewnątrz obozu macierzystego Auschwitz. Obie stanowią granicę wewnętrzną w tych obozach.

Wyznaczenie granic zewnętrznych możliwe jest w przypadku kompleksu Auschwitz-Birkenau i KL Lublin. Najsilniej rozwinięto je w przypadku tego pierwszego obozu. Istniały tam bowiem wieże strażnicze, małe i duże łańcuchy straży (*Kleine/Grosse Postenkette*)²⁵⁶, rozciągnięte na tereny znajdujące się w pewnej odległości od obozu oraz

²⁵¹ Wieże strażnicze oddzielały od otoczenia zdecydowaną większość obszaru obozu, nie wliczając terenu dołączonego w 1944 r. na cele mieszkalne oficerów SS i nadzoru technicznego DAW.

²⁵² Wieżyczki po zachodniej stronie obozu Birkenau, na wysokości zabudowy oczyszczalni nie przebiegały zgodnie z granicą wyznaczoną przez ogrodzenie z drutów kolczastych.

²⁵³ Zob. ryc. A32–35.

²⁵⁴ Ogrodzenie z drutu kolczastego otaczające cały teren obozu wznoszono etapowo, co wynikało prawdopodobnie z braku dostatecznej ilości drutu kolczastego. Jego zadaniem miało być odizolowanie obozu od otoczenia, uniemożliwienie ucieczek więźniom oraz obronę przed atakami partyzantów (obóz nie posiadał granicy naturalnej) (J. Marszałek 1965, s. 79–80).

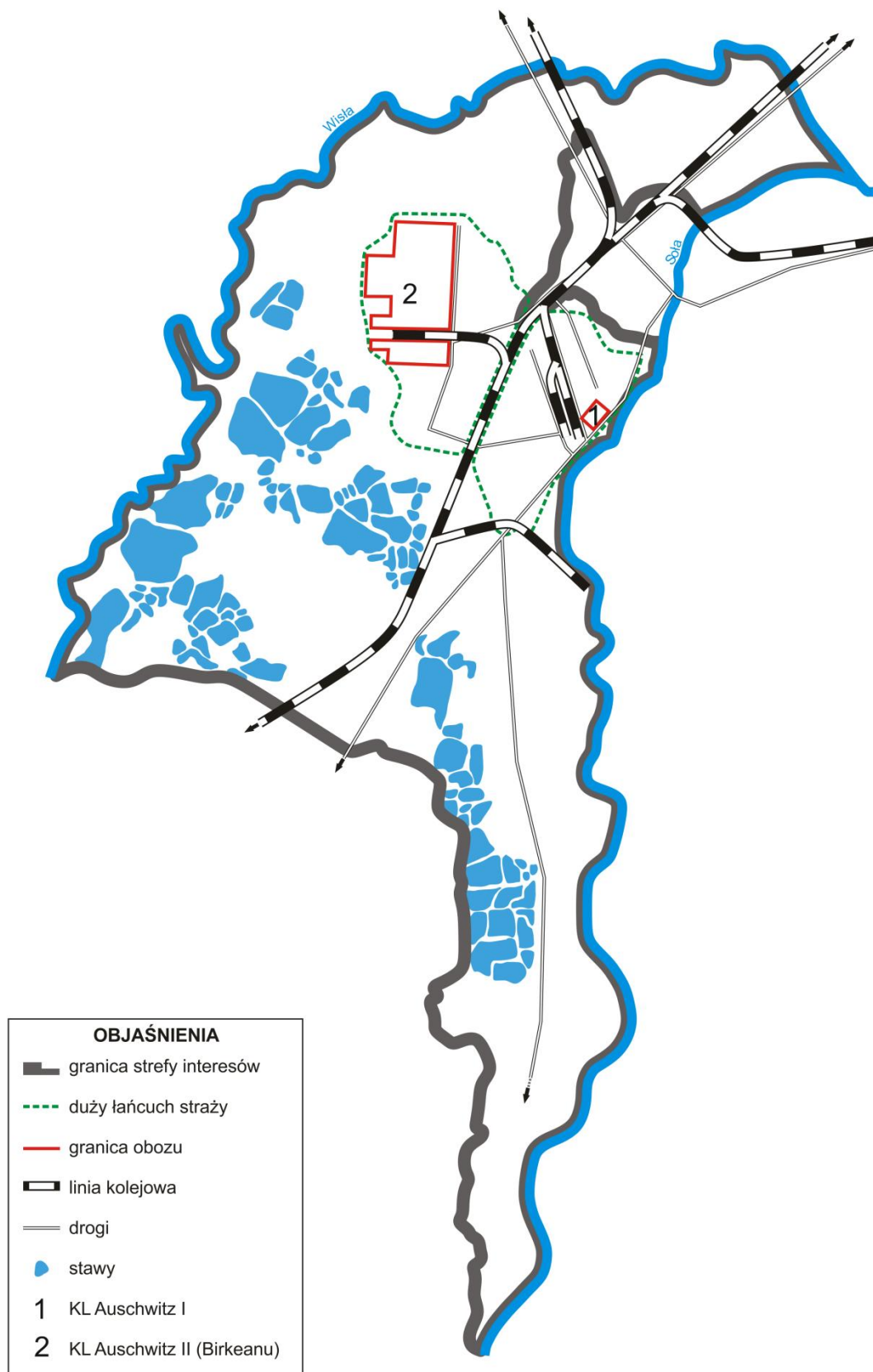
²⁵⁵ Wielu autorów, m.in. R. Kielkowski (1981, s. 110), T. Wroński (1981, s. 6) czy R. Kotarba (2009, s. 49), podaje, że obóz płaszowski był otoczony podwójnym ogrodzeniem. Jest to pewne uproszczenie, ponieważ w tym przypadku za podwójne ogrodzenie należy uznać pojedynczą zewnętrzną linię drutów kolczastych, wzdłuż której jedynie fragmentami biegła druga linia ogrodzenia, stanowiąca granicę wewnętrzną niektórych części obozu. Innymi słowy, ogrodzenia wewnętrzne części obozu na wielu odcinkach stanowią drugą linię ogrodzenia całego obozu. Nie mamy zatem w KL Płaszów do czynienia z sytuacją podobną jak np. w Auschwitz I, gdzie podwójna linia ogrodzenia rozciągała się jednakowo wzdłuż całego obszaru obozu i stanowiła jego granicę bezpośrednią.

²⁵⁶ W Auschwitz-Birkenau strażnicy z małego łańcucha patrolowali teren wzdłuż ogrodzenia obozów, natomiast strażnicy z łańcucha dużego patrolowali przylegające ściśle do siebie obszary zabezpieczenia dodatkowego obozów, których przekroczenie odbywało się za okazaniem specjalnej przepustki (I. Strzelecka 1995, s. 58). W obozie lubelskim również zastosowano mały (*kleine-*) i duży (*grosse postenkette*) łańcuch straży. Pierwszy ustawiono wzdłuż pól więźniarskich, czyli wewnątrz obozu, drugi wzdłuż ogrodzenia bezpośredniego lagru. Zadaniem dużego łańcucha było niedopuszczanie ludzi z zewnątrz pod ogrodzenie i wyłapywanie uciekinierów. Były to zazwyczaj pojedyncze posterunki stojące uzbrojonych SS-manów (<http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/strzezenie%20obozu.html#grosse%20postenkette>) [dostęp: 19.10.2015].

granica tzw. strefy interesów z patrolami straży²⁵⁷. Strefa ta rozciągała się w ostatecznej formie w rozwidleniu rzek Wisły i Soły, w granicach biegnących od Broszkowic wzdłuż Soły do wsi Bielany, stamtąd przez Łęki, Skidzin, Wilczkowice obok Brzeszcz do Wisły, a dalej jej biegiem do ujścia Soły pod Broszkowicami (D. Czech 1993, s. 25). Strefa interesów była zorganizowana jako osobny, wydzielony z administracji cywilnej okręg administracyjny (*Amtsbezirk*), na którego czele stał komendant obozu (I. Strzelecka 1995, s. 58). Ze strefy tej wyłączono fragment po wschodniej stronie – były to tereny zachodniego obrzeża Oświęcimia, ze stacją kolejową po zachodniej stronie Soły. Decyzję taką podjęto w celu umożliwienia swobodnego dostępu mieszkańców do stacji kolejowej. Obszar strefy interesów był stale patrolowany przez esesmanów. Wzdłuż jej granicy rozstawiono patrole SS, a w dużej części wykorzystano rozwidlenie rzek Wisły i Soły. Była to zatem jedyna granica, która miała częściowo charakter naturalny (ryc. 76).

Od stron dwóch ulic, przy Auschwitz I wybudowano betonowy mur, który miał zasłaniać to, co się dzieje w obozie. Nie otaczał on całego obozu, ani jego większej części i miał głównie cele maskujące.

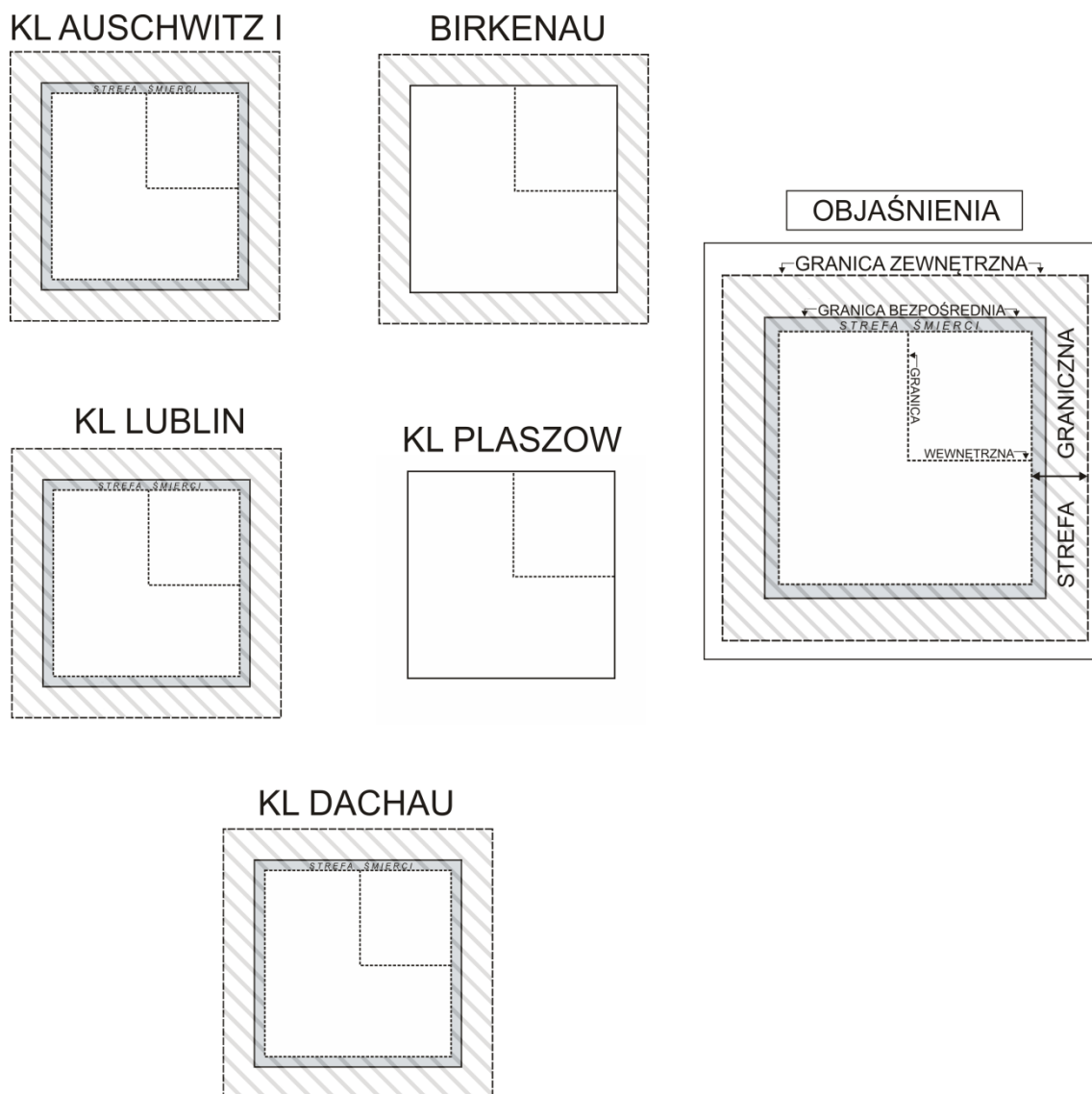
²⁵⁷ Był to zarządzany przez SS obszar o powierzchni ponad 40 km², powstały na początku 1941 r. po wysiedleniu Polaków i Żydów z położonych w pobliżu obozu wsi oraz mieszkańców jednej z dzielnic Oświęcimia. Wytyczenie tej strefy było wynikiem dążności władz obozu do usunięcia z okolicy świadków zbrodni dokonywanych przez SS, jak i też utrudnienia kontaktów więźniów ze światem zewnętrznym.

Ryc. 76. Schematyczna mapa strefy interesów KL Auschwitz-Birkenau
 Źródło: opracowanie własne

W KL Lublin jako granicę zewnętrzną należy traktować duży łańcuch straży, czyli rozstawione posterunki straży wzdłuż granicy bezpośredniej obozu.

W celu przedstawienia porównawczego granic obozów koncentracyjnych pod względem charakteru usytuowania, wykonano schematyczne grafiki (ryc. 77) oparte na ogólnym schemacie z ryc. 75. Wykonanie takich grafik pozwala zobrazować stopień rozwinięcia struktury granicznej omawianych miejsc uwięzienia²⁵⁸. Do zestawienia włączono schemat dla KL Dachau w celach porównawczych.

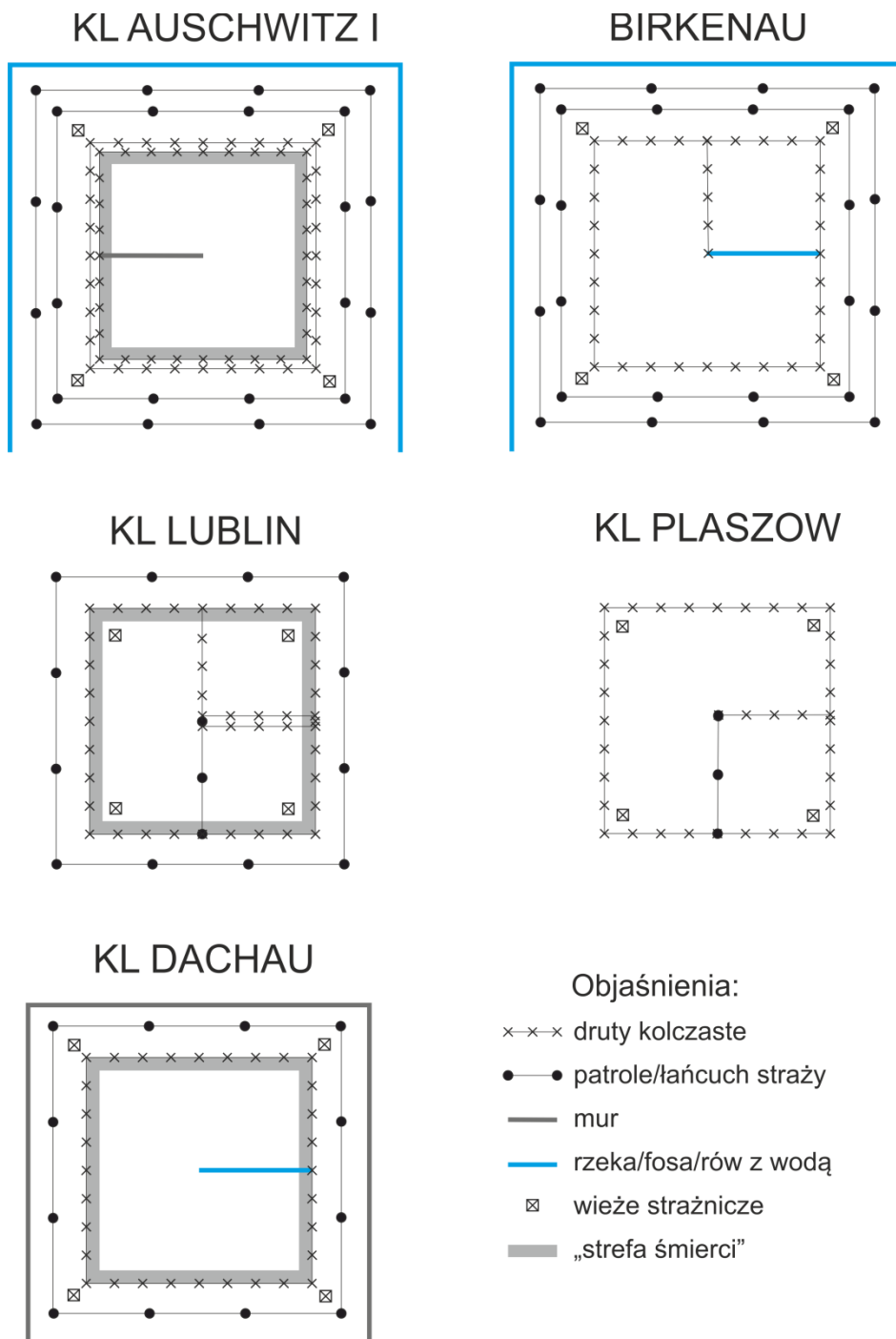

Ryc. 77. Schematy granic obozów koncentracyjnych (charakter usytuowania)

Źródło: opracowanie własne

²⁵⁸ Warto zwrócić uwagę na uniwersalność tego typu schematów – można za ich pomocą zilustrować kategorie granic każdego innego obozu koncentracyjnego.

W celu zobrazowania różnic pomiędzy obozami koncentracyjnymi w kontekście rodzajów elementów składowych wykonano uproszczone grafiki na bazie kwadratów (ryc. 78). Przy użyciu symboli ujęto na nich granice punktowe, liniowe oraz strefowe. Konstrukcja schematów oparta jest na grafikach z ryc. 77²⁵⁹.

Ryc. 78. Schematy granic obozów koncentracyjnych (rodzaj elementów składowych)
 Źródło: opracowanie własne

²⁵⁹ Charakterystykę granic obozów koncentracyjnych przedstawiono w tab. A2.

Analiza granic obozów koncentracyjnych i zagłady pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków. W odniesieniu do granicy obozów koncentracyjnych zauważono, że:

- każdy z nich posiadał dwie podstawowe granice: bezpośrednią i wewnętrzną;
- KL Plaszow, jako jedyny, nie posiadał granic zewnętrznych;
- granice wewnętrzne były zróżnicowane pod względem rodzaju elementów składowych;
- najbardziej upodobnioną granicę do KL Dachau miał Auschwitz I;
- kompleks Auschwitz-Birkenau miał najsilniej rozwiniętą strefę graniczną (świadczy to o wysokiej randze obozu);
- tzw. strefa śmierci nie występowała we wszystkich obozach;
- dominującym sposobem wydzielenia odgrodzeń były ciągi drutów kolczastych;
- każdy lager posiadał wieże strażnicze, które rozmieszczane były na zewnątrz lub wewnątrz terenu obozowego;
- jedynie KL Plaszow nie był patrolowany z zewnątrz;
- najsłabiej rozwiniętą strefę graniczną posiadał KL Plaszow;
- podpięcie pod prąd (w częściach więźniarskich) zastosowano we wszystkich obozach (jedynie KL Lublin nie posiadał naelektryzowanego ogrodzenia w granicy bezpośredniej);
- jedynie KL Auschwitz-Birkenau posiadał naturalne granice zewnętrzne.

6.2.2. Obozy zagłady

Na granice obozów zagłady składały się przede wszystkim obiekty liniowe. Jedynie w ośrodku Sobibor pewien rodzaj granicy strefowej pełniło pole minowe, zlokalizowane po południowej stronie obozu. Wieże strażnicze, jako obiekty punktowe, stanowiły elementy granicy zewnętrznej. W Belzcu również postawiono wieże jako elementy systemu strzeżenia, niemniej ich nieregularny rozkład, a nawet brak występowania w dłuższych odcinkach ogrodzenia wzdłuż granic bezpośrednich obozu, nie pozwala na uwzględnienie ich w analizie, a jedynie na przypisanie im roli elementów systemu strzeżenia. O ile w obozach OR dominującą rolę odgrywały odgrodzenia z drutów kolczastych, o tyle w Kulmhof zastosowano głównie płot drewniany. Miało to swoje wytłumaczenie, ponieważ była to forma nieprześwitująca, niepozwalająca na wgląd do obozu z zewnątrz osobom postronnym, co było warunkiem funkcjonowania ośrodka zagłady na terenie jednostki osadniczej. W Kulmhof ponadto od strony rzeki Ner teren pokryty był roślinnością, która stanowiła naturalne maskowanie obozu. Na tym odcinku

zastosowano dodatkowo ogrodzenie z drutu/siatki. Podobne rozwiązanie z wykorzystaniem płotu zastosowano w Belczu, ale tylko na odcinku granicy obozu, przebiegającej wzdłuż torów kolejowych, aby uniemożliwić wgląd do obozu ludności cywilnej podróżującej pociągami.

Wśród wszystkich ośrodków zagłady OR zastosowano zarówno ogrodzenia poszczególnych części obozowych, jak i wytyczono granice bezpośrednie, co jest rzeczą oczywistą. Sobibor i Treblinka posiadały dodatkowe granice zewnętrzne. Najbardziej charakterystyczną granicę miała Treblinka. Złożona była z ciągu zapór przeciwczołgowych poprzeplatanych zwojami drutu kolczastego. W obozie Sobibor natomiast za granicę zewnętrzną należy uznać pas/pole minowe, które przebiegało przez część granicy. W Belczu nie zastosowano żadnej zewnętrznej granicznej struktury, choć można byłoby za taką uważać teren patrolowany przez SS od strony stacji kolejowej. Nie wiadomo jednak, czy patrole te poruszały się wzdłuż określonych ścieżek, w określonej strefie, czy też tworzyły linię posterunków. Patrole te również nie obejmowały całości obozu. W Kulmhof, w części pałacowej, wyróżnić można zarówno granicę wewnętrzną, jak i bezpośrednią, z tym, że ta pierwsza nie wydziela konkretnej strefy funkcjonalnej, lecz zamyka określoną przestrzeń przed pałacem. Jako uzupełnienie granicy bezpośredniej można natomiast uznać patrole straży, które ustawione były wzdłuż ogrodzenia (P. Montague 2012, s. 54). Obóz leśny posiadał jedynie granicę bezpośrednią, na którą składał się drewniany płot. P. Montague (2012, s. 91) wspomina również, że obóz leśny otoczony był przez jeden bądź dwa kordony strażników, ale nie podaje, czy znajdowały się one wzdłuż ogrodzenia obozu, czy też w jakiejś odległości od niego, niemniej kordony te stanowiły pewien rodzaj granicy zewnętrznej.

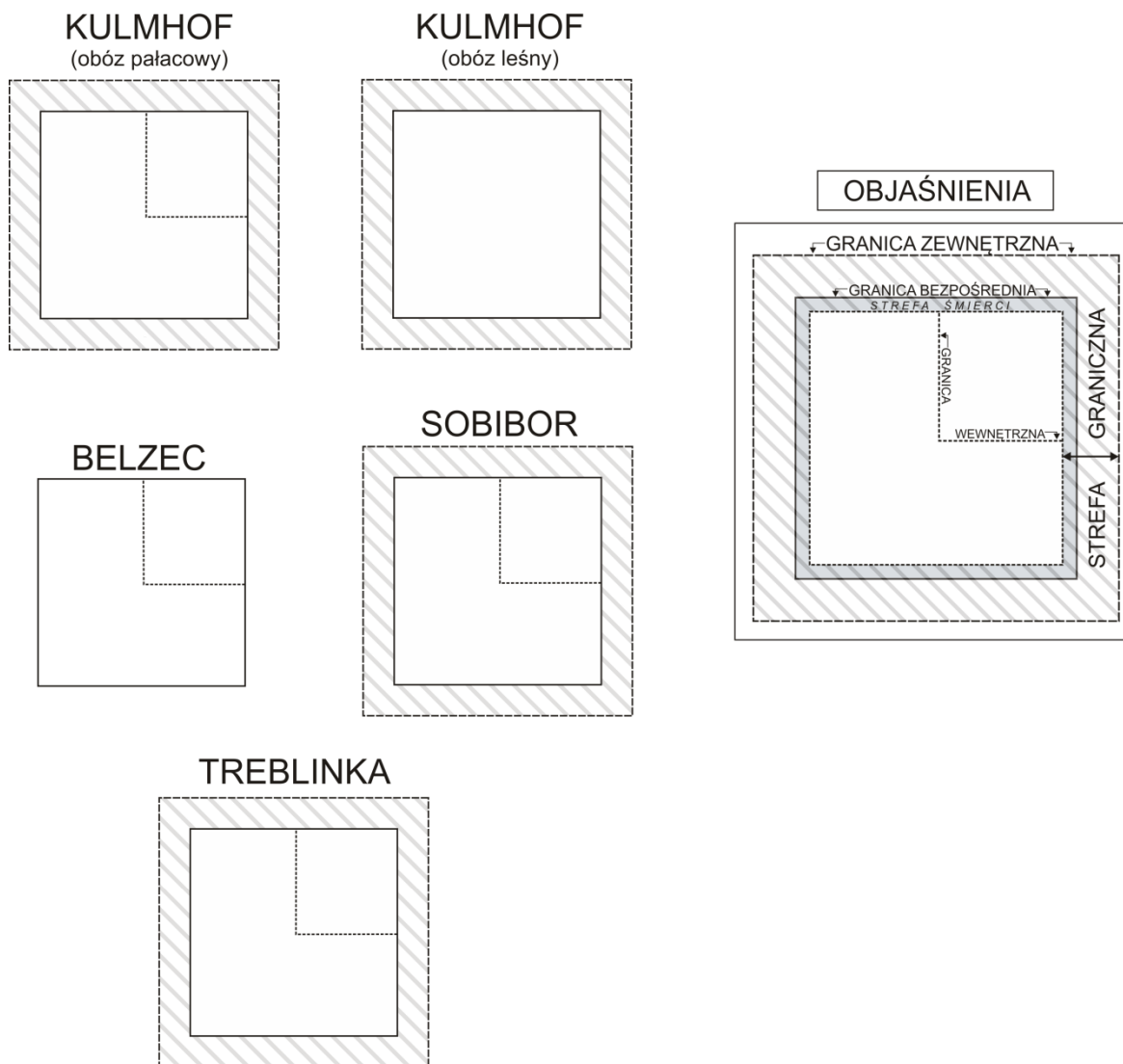
Podjęcie próby jednoznacznego określenia rodzajów granic poszczególnych obozów zagłady przysparza pewnych problemów (m.in. z powodu różniących się między sobą relacji świadków).

Podobnie jak w przypadku obozów koncentracyjnych, dla ośrodków zagłady wykonano schematy granic (ryc. 79).

Ogrodzeniem ośrodka Belzec był płot z drutów kolczastych. Nie jest do końca klarowne, ile linii ogrodzenia występowało dokładnie w tym ośrodku²⁶⁰. Opierając się na

²⁶⁰ R. Kuwałek (2005, s. 14) podaje, że obóz Belzec „otoczony był ogrodzeniem z podwójnego drutu kolczastego”. Zdaniem autora rozprawy jest to sformułowanie nieprecyzyjne językowo, ponieważ wskazuje ono na pojedynczą linię ogrodzenia, w którym zastosowano podwójnie drut kolczasty (jakkolwiek to technicznie było możliwe). Zapewne chodzi tu o „podwójne ogrodzenie z drutu kolczastego”, co R. Kuwałek (2005, s. 14) dalej faktycznie opisuje: „po czerwcu 1942 r., gdy nastąpiła przebudowa obozu, pomiędzy

rekonstrukcji planu Belzca autorstwa Rutherforda, według stanu na maj 1942 r., ośrodek posiadał tylko jedną, zakamuflowaną linię drutów kolczastych, natomiast plan obrazujący stan obozu z grudnia 1942 r. ukazuje już podwójne ogrodzenie, w którym zewnętrzna linia była zamaskowana gałęziami.

Ryc. 79. Schematy granic obozów zagłady (charakter usytuowania)

Źródło: opracowanie własne

liniami tego ogrodzenia Niemcy wprowadzili dodatkowe zabezpieczenie w postaci zwojów drutu kolczastego”. Co ciekawe, w innej publikacji R. Kuwałek (2008, s. 139) pisze, że „całość obozu otoczono drutem kolczastym”, co wskazuje na linię pojedynczą. R. Reder (1946, s. 43) wykreślił podwójną linię drutów na własnej rekonstrukcji planu obozu, choć w treści podaje nieco inną informację. Wspomina on mianowicie o ogrodzeniu z drutu kolczastego i siatek żelaznych, nałożonych jedno na drugie (R. Reder 1946, s. 39). Y. Arad (1990, s. 27) pisze o pojedynczym ogrodzeniu, Czerkawski i Dunin-Wąsowicz (1967a, s. bn) wspominają o kilku rzędach drutów kolczastych, a w publikacji pt. *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 93) mowa jest o trzech. Z kolei na dwóch archiwalnych fotografiach z wnętrza obozu widać tylko pojedynczą linię (fotografie udostępnione autorowi do wglądu dzięki uprzejmości Ewy Koper, pracownicy MMPB). Brak daty powstania tych fotografii nie pozwala ocenić, jaka forma ogrodzenia istniała w konkretnym okresie funkcjonowania Belzca.

Podobnie jak w przypadku Belzca, kwestia formy ogrodzenia obozu w Sobiborze jest dyskusyjna²⁶¹. Opierając się na wyglądzie granicy obozu przedstawionym na planie Rutherforda, ogrodzenie ośrodka stanowiła podwójna linia drutów kolczastych, gdzie zewnętrzna była zamaskowana poprzeplatany gałęziami. W bardzo podobnej postaci przedstawiono plan Sobiboru na tablicach upamiętniających, znajdujących się na terenie Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze (maj 2015). Jako że wielu autorów wspomina o zaminowanym polu wokół obozu, autor rozprawy dodał to oznaczenie do swojego odrysu planu (ryc. A38).

Mniej problemów przyniosła próba określenia rodzaju granic ośrodka w Treblince. Obóz ten otoczony był pojedynczą linią drutów kolczastych zamaskowaną roślinnością²⁶². Pojedynczą linię drutu kolczastego przedstawia również P. Laponder²⁶³ na swojej rekonstrukcji planu obozu. Warto dodać, że ok. 40 m dalej od ogrodzenia ustawiono zapory przeciwpancerne z rozplecionymi zwojami drutu, co jest bardzo ważnym elementem granicznym tego ośrodka.

²⁶¹ W publikacji M. Bema (2011, s. 65–79), według relacji części świadków, obóz Sobibor odgrodzono drutem kolczastym (bez podania liczby jego linii), a według innych – była to podwójna linia drutów. Większość z nich wskazuje, że od strony rampy kolejowej ogrodzenie było zamaskowane. Często w literaturze wspomina się o otoczeniu całego terenu obozu polem minowym. M. Bem (2013, s. 35) charakteryzuje ogrodzenie obozu jako płot z drutów kolczastych, poprzeplatanych od zewnętrznej strony gałęziami jedliny. Podaje on również, że pas wokół obozu został zaminowany. W. Sulimierski (1993, s. 10) też podaje jedynie informację o otoczeniu obozu drutem kolczastym. Trudno stwierdzić jednakże, czy „otoczenie obozu drutem kolczastym” jest pewnym uogólnieniem, czy też wskazuje na pojedynczą linię. Według planu autorstwa J. Schlevisa (2003, s. II–III) Sobibor otoczony był podwójną linią. T. Blatt (2002, s. 203) wspomina nawet o potrójnym ogrodzeniu z drutów kolczastych (zewnętrzna linia opleciona gałęziami), co widnieje również na planie obozu jego autorstwa. Plan ten sporządzono na podstawie dokumentów sądowych: szkiców SS-manów (Kurta Bolendera, Ericha Bauera) i byłych więźniów Sobiboru, dlatego można sądzić, że wersja wyglądu ogrodzenia obozu na nim przedstawiona jest najbardziej wiarygodna. W swoim zeznaniu jednak Bolender wspomina o ogrodzeniu podwójnym drutem kolczastym (M. Bem i W. Mazurek 2012, s. 79), co nie jest zgodne z planem Blatta. Bauer na swoim planie, naszkicowanym na potrzeby procesów karnych przeciwko członkom załogi Sobiboru, oznaczył pojedynczą linię drutów. Jak podają M. Bem i W. Mazurek (2012, s. 58), plan ten według większości byłych więźniów obozu odpowiadał rzeczywistości, a w ocenie sądu okazał się prawidłowy. Oddawał bowiem poprawnie położenie obozu względem linii kolejowej, a także położenie budynków i poszczególnych części obozu. Z tego planu korzystali w swoich opracowaniach inni autorzy, którzy nanosili na niego poprawki według własnych badań i analiz. Y. Arad (1987, s. 33) również przedstawił charakterystykę ogrodzenia obozu sobiborskiego. Według niego obóz otoczono drutem kolczastym, choć na rysunku planu obozu (w jego publikacji) ogrodzenie to ma trzy linie drutów. Możliwe, że stwierdzenie „otoczenie obozu drutem kolczastym” stanowi pewne uogólnienie. W pracy pt. *Obozy hitlerowskie...* (1979, s. 469) wspomina się o potrójnym ogrodzeniu, a Z. Łukaszewicz (1947, s. 51) wskazuje na cztery rzędy linii.

²⁶² Jedynie zdaniem E. Kopówki (2002, s. 7; 2011, s. 77) obóz ten otoczony był podwójnym ogrodzeniem z drutu kolczastego, poprzeplatany gałęziami. W atlasie E. Kopówki i P. Tołwińskiego (2007, s. 5) widać natomiast na planie obozu, że otoczony był on pojedynczym drutem kolczastym. Podobnie ogrodzenie opisują W. Chrostowski (2004, s. 26) i R. Glazar (2011, s. 19). Pojedynczy płot z drutów kolczastych również oznaczył na swoim planie Samuel Willenberg – były więzień obozu w Treblince i uczestnik buntu w tamtejszym ośrodku (S. Willenberg 2004, s. bn).

²⁶³ Na planie tym jedynie odcinek obejmujący część administracyjną (dla SS, Ukraińców oraz gospodarczą) stanowił niezakamuflowane ogrodzenie z drutu kolczastego.

Wersję o pojedynczej linii ogrodzenia obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem można bez większej polemiki przyjąć za właściwą. Część pałacową otaczał płot z desek (W. Bednarz 1946; E. Serwański 1964, s. 36s. 13; J. Gulczyński 1990, s. bn; P. Montague 2012, s. 54)²⁶⁴. W części ośrodka położonej w lesie rzuchowskim, ogrodzeniem również był płot z drewnianych drągów (P. Montague 2012, s. 93)²⁶⁵. W Kulmhof nie wybudowano natomiast wież strażniczych, co jest pewną odmiennością w porównaniu z obozami OR.

Na ryc. 80 przedstawiono schematy rodzajów granic obozów zagłady, natomiast charakterystykę tych struktur ujęto w tab. A3.

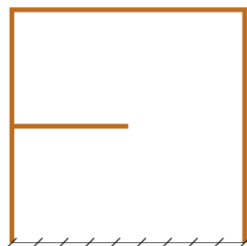
W odniesieniu do granicy ośrodków zagłady, można przyjąć, że:

- każdy z nich posiadał granicę wewnętrzną i bezpośrednią;
- zewnętrznych granic nie miał jedynie Belzec; dodatkowe zabezpieczenie obozu, jako rodzaj granicy, posiadały Sobibor i Treblinka;
- odmienne rodzaje granic miał jedynie Kulmhof;
- dominującym sposobem wydzielenia odgrodzeń w obozach OR były ciągi drutów kolczastych;
- wszędzie stosowano techniki maskujące, przede wszystkim w granicach bezpośrednich (płot w Kulmhof sam w sobie stanowił element maskujący);
- w obozach OR techniki maskujące stosowano w liniach drutów oddzielających część eksterminacyjną od pozostałych;
- granice zewnętrzne w postaci regularnie rozstawionych wież występowały w obozie Sobibor;
- wszelkie granice były sztuczne;
- wieże strażnicze, prócz obozu Sobibor, nie były elementami struktury granicznej;
- nigdzie nie stosowano podłączeń pod prąd.

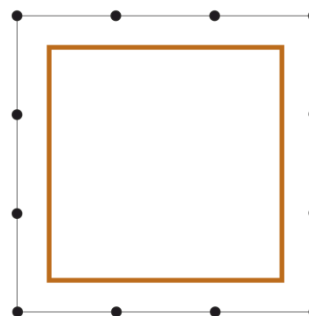
²⁶⁴ Nieco inaczej zaś przedstawia ten problem plan dawnego obozu zagłady i obszaru wsi autorstwa Z. Lorka (z 1996/1997 r.). Na planie tym oznaczono bowiem, że południowy odcinek ogrodzenia (od strony rzeki Ner) miał postać siatki drucianej, pozostałe ogrodzenie było parkanem z desek. Podobnie południowy fragment ogrodzenia charakteryzuje W. Chrostowski (s. 161), z tym, że według niego była to siatka z drutu kolczastego.

²⁶⁵ W. Chrostowski (2004 s. 163) podaje, że otoczono go drutem kolczastym i wartowniami. Niemniej wersja Montague'a wydaje się najbardziej prawdopodobna, ponieważ monografia jego autorstwa (P. Montague 2012) stanowi, m.in. według historyków Muzeum byłego Obozu Zagłady w Chełmnie nad Nerem, najrzetelniejsze opracowanie o tym ośrodku zagłady.

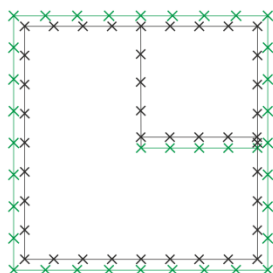
KULMHOF
(obóz pałacowy)

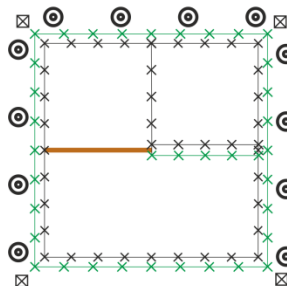
KULMHOF
(obóz leśny)

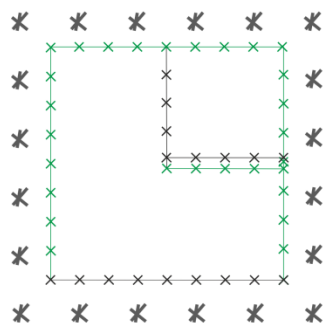
BELZEC

SOBIBOR

TREBLINKA

Objaśnienia:

- ×-×-× druty kolczaste
- ×-×-× druty kolczaste zamaskowane
- /// siatka druciana
- patrole/łańcuch straży
- płot drewniany
- rzeka/fosa
- ⊠ wieże strażnicze
- ⊙ pole minowe
- * zapory przeciwczołgowe

Ryc. 80. Schematy granic obozów zagłady (rodzaj elementów składowych)

Źródło: opracowanie własne

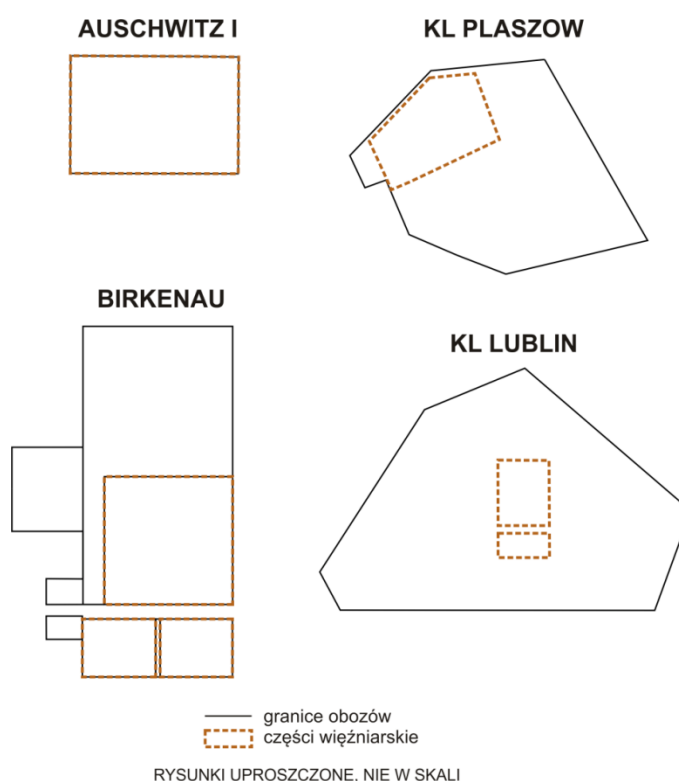
6.3. Kształt

Zagadnienie kształtu stanowi kolejny element budowy zewnętrznej obozów. Kształt obozów wyznaczają ich granice bezpośrednie. Można również, wykorzystując przebieg granic wewnętrznych, przeanalizować sylwetę poszczególnych części organizmów obozowych, a szczególnie tych przeznaczonych bezpośrednio dla więźniów.

6.3.1. Obozy koncentracyjne

Auschwitz I nawiązywał swoim kształtem do pierwowzoru w Dachau, co uwidaczniało się w prostokątnej, objętej granicą bezpośrednią, części dla więźniów. W ogólnym ujęciu Birkenau zostało skonstruowane również na planie prostokąta. W jego przypadku właściwość ta widoczna jest zarówno w "głównym trzonie" obozu, czyli na poszczególnych odcinkach, jak i w częściach obozu, gdzie znajdowały się krematoria (KII–KIV). Nieco mniej regularne kształty miały natomiast pozostałe dwa obozy koncentracyjne. Obozy KL Plaszow i KL Lublin²⁶⁶ w swojej sylwecie zbliżone były (po uproszczeniu) do nieforemnego pięcioboku (część więźniarska w obozie płaszowskim nawiązywała do kształtu trapezu). W KL Lublin jednak regularność i plan prostokąta zachowywały pola więźniarskie.

Podczas analizy tego zagadnienia przyjrano się również kształtom najważniejszej części w poszczególnych obozach, a mianowicie części przeznaczonej dla więźniów (ryc. 81).

Ryc. 81. Kształt granic i części więźniarskich obozów koncentracyjnych

Źródło: opracowanie własne

²⁶⁶ Na planie generalnym KL Lublin z 1942 r. widać, że dążono do stworzenia obozu o regularnym kształcie w granicach bezpośrednich, zbliżonym do trapezu. planowane zagospodarowanie poszczególnych części kombinatu, jak i pól więźniarskich, wyraźnie nawiązywać miało do układu prostokątnego. W takim właśnie układzie wybudowano sześć pól więźniarskich.

W. Sofsky (2016, s. 71) podaje, że przy tworzeniu obozów tego typu starano się zachować kształt zbliżony do prostokąta. Dzięki temu w przestrzeni organizmów obozowych nie było załamania, łuków, martwych pól. Umożliwiało to bezproblemową kontrolę ruchu więźniów w obozie, wieżyczki na rogach dawały pole widzenia i ostrzału w zakresie 90 stopni. Zasada ta została zrealizowana w dużej mierze w przypadku części więźniarskich w Auschwitz I, Birkenau i KL Lublin, natomiast w KL Płaszów część więźniarska wewnątrz została częściowo wytyczona odmiennie.

6.3.2. Obozy zagłady

Obóz pałacowy w Kulmhof to przykład obozu o nieregularnym kształcie, co różnicuje go w tym zakresie od obozów OR. Nieco inaczej wygląda to w przypadku obozu leśnego, którego kształt wpisuje się w formę rombu. Wśród obozów OR, Treblinka odpowiada formie trapezoidalnej, zarówno w granicy bezpośredniej, jak i zewnętrznej, Belzec – prostokątowi (w uproszczeniu), a Sobibor – wielokątowi. Wydaje się, że dla obozów zagłady (podobnie jak dla obozów koncentracyjnych) planowano przyjąć takie kształty, które umożliwiałyby bezproblemowe strzeżenie tych obiektów (bez większych zaułków i różnego rodzaju wcięć czy uwypukleń). Ich działalność musiała pozostać tajemnicą, przez pewien czas przebywały w nich większe grupy pracujących więźniów, można więc założyć że strzeżono te ośrodki bardzo dokładnie, a ich kształty w formie figur wypukłych miały w tym pomagać. Na kształt tych organizmów mogła również wpływać pośpieszna budowa, a co za tym idzie – mniejsza dokładność w wyznaczaniu granicy i mniejsza dbałość o jej regularny przebieg.

6.4. Materiał budulcowy

W podrozdziale tym autor skupił się na analizie kolejnego z elementów fizjonomii obozów, jakim był materiał wykorzystywany do ich budowy²⁶⁷. Jako budulec autor uznał główny rodzaj materiału wykorzystanego do stworzenia ścian budynków. Wybór ten tłumaczony jest tym, że ściany budynków (baraków) są jednymi z najważniejszych i najlepiej widocznych elementów konstrukcyjnych na zdjęciach lotniczych (z okresu

²⁶⁷ Obiektami poddanymi analizie były różnego rodzaju budynki i baraki. Budynek jest pojęciem ogólnym i dotyczy budowli otoczonej ścianami i dachem. Barak jest natomiast rodzajem budynku o nietrwałej, prostej konstrukcji, zwykle drewnianym, przeznaczonym na tymczasowe użytkowanie (*Słownik współczesnego...* 1996, s. 41, 81).

wojennego i współczesnych) i archiwalnych fotografiach. Opisywane są one najczęściej również w materiałach źródłowych, wspomnieniach byłych więźniów i świadków oraz w literaturze przedmiotu. W szacunkach przedstawionych poniżej pominięto budynki o funkcji nieokreślonej oraz tzw. inne, wyszczególnione w treści.

6.4.1. Obozy koncentracyjne

W Auschwitz I dominująca była zabudowa murowana, co wynikało z adaptacji istniejących przed wojną koszar wojskowych. W trakcie funkcjonowania obozu dobudowano kilka bloków, również murowanych. W granicach bezpośrednich obozu znajdowało się 29 budynków murowanych i 3 drewniane. Do ostatniej grupy autor zaliczył dwa baraki pralni i barak pocztowy. W obozie w Birkenau proporcje były odwrotne, ponieważ zdecydowana większość budynków była drewniana. Obiekty murowane stanowiły tam ok. 15% ogólnej zabudowy obozu (spośród 341 obiektów Birkenau, 51 było murowanych, 290 drewnianych²⁶⁸), lecz te budowano od podstaw w trakcie tworzenia obozu. W trakcie tej budowy kilkakrotnie zmieniano decyzję, co do rodzaju zabudowy. Początkowo stawiano prefabrykowane baraki drewniane, lecz ze względu na ograniczoną ich dostępność zdecydowano, że zabudowa będzie murowana (z cegieł pozyskanych z rozburzonych domów wsi Brzezinka). Wznoszenie kilkudziesięciu baraków murowanych zostało przerwane, ponieważ ich budowa trwała zbyt długo, a jednocześnie zorientowano się, że materiału pozyskiwanego z domów wiejskich nie starczyłoby na planowaną liczbę nowych baraków obozowych. Ostatecznie obóz rozbudowywano do końca, wznosząc budynki drewniane, w oczekiwaniu na nadchodzące transporty jeńców radzieckich²⁶⁹.

Do zabudowań murowanych Birkenau autor zaliczył:

- Bramę Śmierci;
- tzw. nową saunę;
- 4 krematoria;
- 45 budynków na odcinku BI.

²⁶⁸ Analiza została przeprowadzona na podstawie opracowania J. Bochen i A. Szymanowskiej-Gwiżdż (2007, s. 22) oraz wykazu budynków drewnianych i murowanych w Birkenau sporządzonych na zlecenie autora rozprawy przez pracownika Działu Konserwacji PMA-B – Ewę Dyjas, zdjęć lotniczych terenów Auschwitz-Birkenau w oprogramowaniu Google Earth Pro, zdjęć panoramicznych na oficjalnej stronie PMA-B (<http://panorama.auschwitz.org/>) [dostęp: 05.03.2016] oraz inwentaryzacji terenowej przeprowadzonej przez autora w 2015 r.

²⁶⁹ Na podstawie korespondencji z Piotrem Setkiewiczem (Kierownikiem Centrum Badań PMA-B).

Obóz koncentracyjny w Lublinie liczył 227 budynków²⁷⁰. Zdecydowana większość z nich stanowiła zabudowę drewnianą. Do murowanych obiektów autor zaliczył natomiast budynki mieszkalne kierownika Oddziału III i komendanta obozu oraz dwa obiekty mieszkalne o niesprecyzowanym przeznaczeniu (prawdopodobnie dla załogi SS)²⁷¹. Do analizy nie włączono inspektów, piwnic i stacji transformatorowych, w przypadku których określenie materiału budulcowego było na ogół niemożliwe.

W obozie płaszowskim mamy do czynienia z podobną sytuacją, jak w przypadku obozu lubelskiego. Zdecydowaną większość zabudowy stanowiły budynki drewniane (124), a murowane były: „szary dom”, willa Amona Götha (komendanta obozu), dawny dom pogrzebowy, centrala telefoniczna, brama główna i jeden z wielkich magazynów²⁷². Trudności przysparza określenie materiału, z jakiego zostały wykonane budynki zajęte przez oficerów SS przy SS-Strasse oraz na terenie dołączonym do obozu w 1944 r. przy ul. Pańskiej (w tym budynki dla nadzoru technicznego DAW). W materiałach źródłowych obiekty te nazywane były domami lub willami²⁷³, lecz nie określono dokładnie materiału budulcowego. Jedynie R. Kiełkowski (1981, s. 109) w swoim opisie dotyczącym rozszerzania granic obozu płaszowskiego sugeruje, że prawdopodobnie zabudowania te były murowane²⁷⁴. Autorowi nie udało się również ustalić, z jakiego materiału wykonane były budynki przy SS-Strasse. Wątpliwości te powodują, że dla tych zabudowań materiał budulcowy pozostaje nieokreślony (ryc. 82).

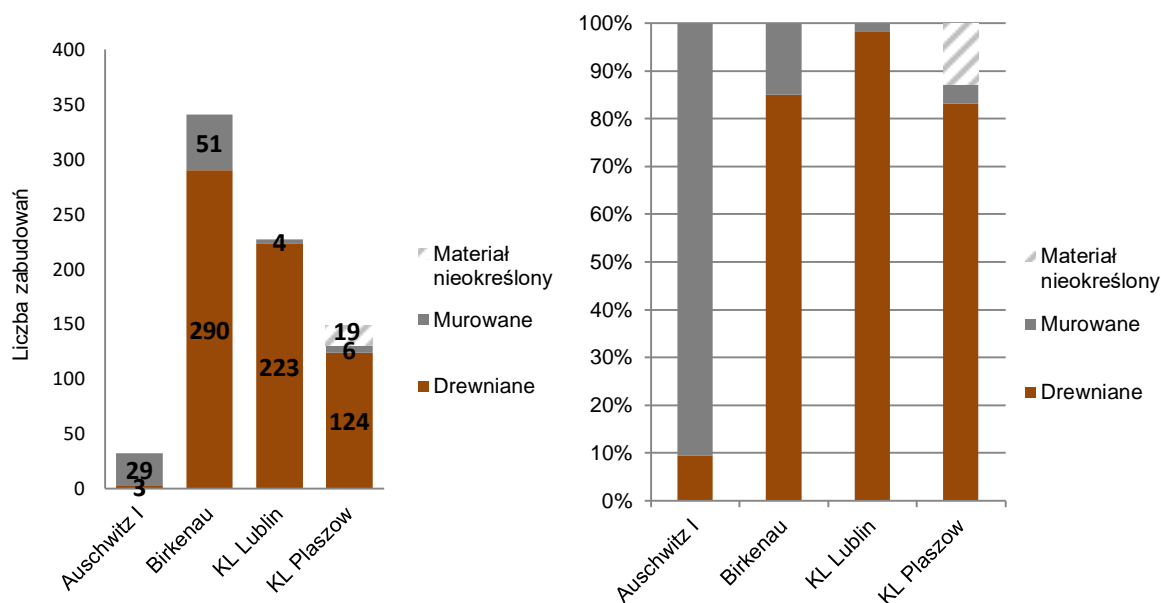
²⁷⁰ Analiza przeprowadzona na podstawie: publikacji E. Balawejder i J. Kiełboń (2004, s. 29–35); strony internetowej <http://www.majdanek.com.pl> [dostęp: 05.03.2016]; zdjęć lotniczych terenu KL Lublin w oprogramowaniu Google Earth Pro oraz inwentaryzacji terenowej przeprowadzonej przez autora w 2015 r.

²⁷¹ O murowanym charakterze wskazuje określenie budowli mianem „budynku” w objaśnieniach do planu KL Lublin (E. Balawejder i J. Kiełboń 2004, s. 35), gdzie pozostałe zabudowania opisano jako baraki. Na planie KL Lublin budynki mieszkalne oznaczone są numerami 37 i 67.

²⁷² Analiza wykonana na podstawie: opracowania R. Kotarby (2009, s. 23–49); stron internetowych https://ipn.gov.pl/__data/assets/pdf_file/0009/145899/Kotarba-R_-Niemiecki-oboz-w-Plaszowie-1942-1945.-Przewodnik-histeryczny.pdf [dostęp: 07.03.2016], <http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/plaszow/bauplaszow.html> [dostęp: 07.03.2016]; zdjęć archiwalnych na <http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/galleries/plaszowperiod/index.html> [dostęp: 07.03.2016].

²⁷³ Na stronie <http://www.holocaustresearchproject.org/othercamps/plaszow/bauplaszow.html> [dostęp: 07.03.2016] traktującej m.in. o historii obozu płaszowskiego, według Józefa Bau budynki te określa się domami, zaś na planie obozu w opracowaniu R. Kotarby (2009) – willami.

²⁷⁴ „Rozbudowie obozu towarzyszyło poszerzanie jego granic. Zimą 1943/44 r. wysiedlono mieszkańców ulicy Pańskiej, leżącej u południowego krańca obozu. Po gruntownym remoncie kilkunastu domów stojących na zagarniętym terenie (wysiedleńcy zabrali wszystko, co się dało z murów wyłączyć: drzwi, okna, piece kaflowe, kuchenne itp.) granice obozu przesunięto, a odnowione domy przekazano na użytek dyrekcji Ausrüstungswerke oraz wyższych oficerów SS”.

Ryc. 82. Liczba i udział procentowy obiektów budowlanych murowanych i drewnianych w obozach koncentracyjnych²⁷⁵

Źródło: opracowanie własne

Reasumując, w obozach koncentracyjnych podstawowym materiałem budowlanym było drewno. Wyjątkowość Auschwitz I na tym tle wynika z adaptacji istniejącej wcześniej zabudowy murowanej i rozszerzenia obozu o zabudowania podobnego typu.

W pozostałych łagrach murowane obiekty stanowią również mniejszość. W obozach lubelskim i płaszowskim adaptacja zabudowy w dużym stopniu wpływała na liczbę budynków murowanych. O ile w Birkenau kilkadziesiąt obiektów murowanych służyły jako baraki więźniarskie, o tyle w KL Płaszów i KL Lublin takie baraki były drewniane. Bardzo rzadko decydowano się na stawianie nowych budynków murowanych. Związane było to głównie z dostępnością materiałową i koniecznością szybkiego tempa rozbudowy obozów. Obiekty drewniane nie wymagały większych kosztów i nakładów pracy, a tempo ich budowy było na ogół znacznie szybsze niż murowanych. Poza tym, w obozach koncentracyjnych baraki drewniane były budowane nieprecyzyjnie – ściany były cienkie, często ze szczelinami, a same obiekty nieocieplone i podatne na zmiany aury pogodowej. Wpływało to na zwiększoną śmiertelność wśród więźniów i zapewne dla nazistów jakość zabudowy więźniarskiej nie stanowiła priorytetu.

²⁷⁵ Zestawienie liczb obiektów murowanych i drewnianych w poszczególnych obozach umieszczono w aneksie w tab. A6.

6.4.2. Obozy zagłady

W grupie obozów zagłady OR wszystkie budowle wykonane były z materiału drzewnego (Belzec – 25 budowli²⁷⁶; Sobibor – 62²⁷⁷; Treblinka – 29²⁷⁸). Jedynie komory gazowe, choć początkowo umieszczone zostały w barakach drewnianych, w późniejszym okresie zostały przebudowane i zlokalizowane w budynkach murowanych²⁷⁹ (ryc. 83).

Kulmhof stanowił pewien wyjątek pod względem użytego do zabudowy materiału w stosunku do ośrodków zagłady OR. Liczba obiektów zmieniała się tam dwukrotnie. W pierwszym okresie (1941–1943) do zabudowy murowanej można wliczyć pałac oraz spichlerz w obozie pałacowym, a drewniane były prawdopodobnie przechowalnie i garaż. W obozie leśnym istniały murowane krematoria. W okresie drugim (1944–1945) na terenie obozu pałacowego pozostał spichlerz (pałac wysadzono w powietrze), garaż, budynek przechowani (potem biuro Waltera Burmeistersa – kierowcy aut-komór gazowych) oraz wzniesiono prawdopodobnie obiekt, w którym rozdrabniano (niszczono) zagrabione mienie. W obozie leśnym wybudowano dwa nowe krematoria (dwa poprzednie wcześniej wyburzono) i dwa drewniane baraki-rozbieralnie. Istniejący w drugim okresie namiot nie zaliczono do żadnej z grup.

Drewniana zabudowa obozów OR świadczyła o tymczasowości tych miejsc. Ośrodki te miały zrealizować plany eksterminacyjne w ramach „ostatecznego rozwiązania...”, po czym zostać zlikwidowane, a ślady zbrodni zatarte. Drewniane budynki nie tylko szybko wznoszono, ale przede wszystkim bezproblemowo demontowano w trakcie likwidacji obozu.

Konieczność utworzenia murowanych komór gazowych wiązała się z potrzebami stworzenia stabilnych, wytrzymałych oraz szczelnych miejsc gazowania ludzi. Drewniane obiekty początkowo przeznaczone na ten cel, dodatkowo umacniane innymi materiałami (papą, belami drewnianymi, piaskiem etc.), nie sprawdziły się. Na tle tej grupy obozów, Kulmhof był wyjątkiem. Małe różnice w liczbie budynków murowanych w stosunku do drewnianych wynikały z jednej strony z małej ogólnej liczby obiektów na terenie obozu, a z drugiej strony z adaptacji dwóch głównych – pałacu oraz spichlerza, stanowiących

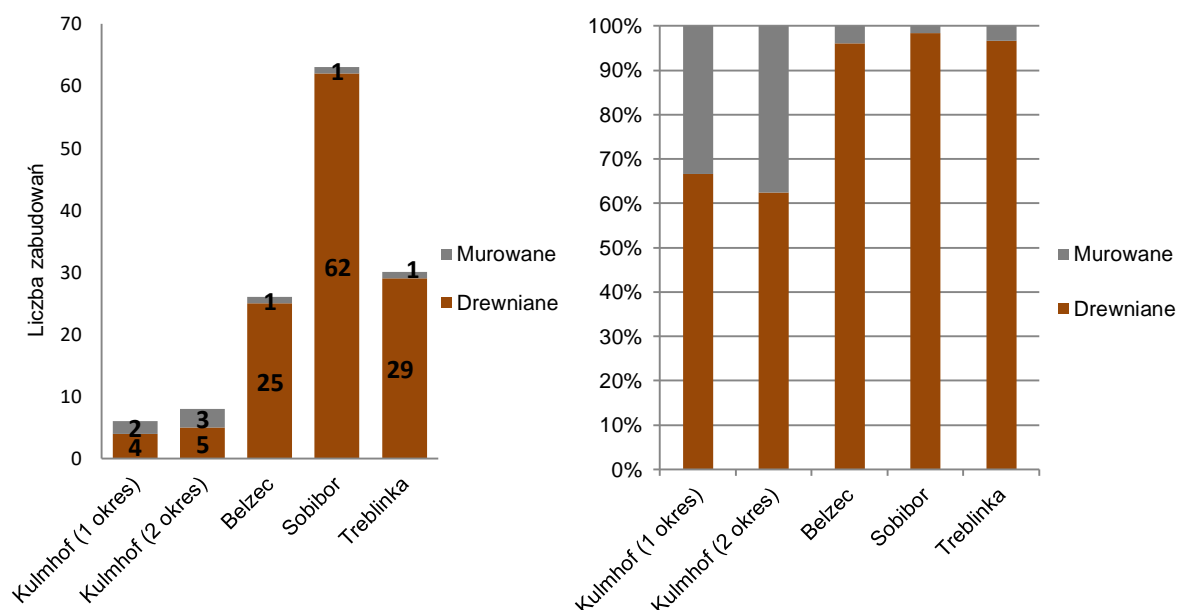
²⁷⁶ Nie wliczono maszyny do rozdrabniania kości oraz agregatu prądotwórczego, ponieważ nie odnaleziono informacji o tym, w jaki sposób i przy udziale jakiego materiału zostały zbudowane. Trudno określić, czy była to szopa, wiata czy też inna forma budowlana. Pominięto również obiekty o funkcjach nieokreślonych.

²⁷⁷ Pod uwagę nie zostały wzięte klatki na króliki i wiaty na pojazdy. Pomieszczenie z silnikiem i komorą gazową policzono jako jeden budynek. Pominięto obiekty o funkcjach nieokreślonych.

²⁷⁸ Nie wliczono zbiornika i pompy paliwa oraz obiektów o funkcji nieokreślonej.

²⁷⁹ Na podstawie opracowań E. Kopówki (2002, s. 7–17), R. Kuwałka (2005, s. 13–18) i M. Bema (2013, s. 67–112).

w pierwszym okresie funkcjonowania połowę zabudowy obozu pałacowego. Jednocześnie w obozie leśnym dwa krematoria były jedynymi obiektami, a do tego murowanymi. W okresie drugim sytuacja nie uległa większym zmianom.

Ryc. 83. Liczba i udział procentowy obiektów budowlanych murowanych i drewnianych w obozach zagłady²⁷⁵

Źródło: opracowanie własne

6.5. Zabudowa

Kolejna część badań nad fizjonomią obozów koncentracyjnych i zagłady dotyczy elementów zabudowy. Dokonując analizy budowy zewnętrznej obozów, autor wzorował się na podziale części składowych miast zaproponowanym przez M. Kotera (1994). W przestrzeni obozów wyróżniono następujące elementy morfologiczne: punktowe (np. szubienica), liniowe (np. tory kolejowe), powierzchniowe (np. plac apelowy) i przestrzenne vel kubaturowe (np. baraki więźniarskie) (tab. 19).

Tab. 19. Elementy morfologiczne miasta i obozu

		MIASTO		OBÓZ	
ELEMENT	PUNKTOWY	•	pomnik	⌈	szubienica
	LINIOWY	=====	ulica	=====	tor kolejowy
	POWIERZCHNIOWY	□	działka	□	plac apelowy
	PRZESTRZENNY vel KUBATUROWY	⌘	budynek	⌘	barak więźniarski

Źródło: opracowanie własne na podstawie: M. Koter (1994, s. 29)

6.5.1. Obozy koncentracyjne

W przestrzeni obozów koncentracyjnych dominującymi obiektami były baraki i różnego typu budynki. Ich liczba skorelowana była z funkcjami, jakie pełniły poszczególne obozy koncentracyjne. Prócz baraków i innych budynków, w przestrzeni zaznaczają się linie drutów kolczastych i towarzyszące im wieże strażnicze, różniące się pod względem rozplanowania. W ogólnym ujęciu można wyróżnić cztery rodzaje obiektów w badanych lagrach. Rodzajom tym nie odpowiadają zawsze te same obiekty, choć można wskazać kilka stałych elementów. Jak wynika z tab. 20, elementami stałymi były:

- bramy;
- linie drutów kolczastych (ogrodzenia zewnętrzne i wewnętrzne);
- baraki (drewniane) i budynki (murowane);
- drogi;
- stawy przeciwpożarowe;
- place apelowe;
- miejsca egzekucji/grzebania zwłok.

Tab. 20. Elementy zabudowy obozów koncentracyjnych

		OBÓZ KONCENTRACYJNY			
		AUSCHWITZ I	BIRKENAU	KL LUBLIN	KL PLASZOW
RODZAJ OBIEKTU	PUNKTOWE	bramy	bramy	bramy	bramy
				wieża strażnicza	wieża strażnicza
				stacja trafo	stacja trafo
		szubienica		szubienica	
		budka dla oficera raportowego			
		wieża strażnicze*	wieża strażnicze*	wieża strażnicze	wieża strażnicze
	LINIOWE	droga	droga	droga	droga
		druty kolczaste	druty kolczaste	druty kolczaste/siatki	druty kolczaste
			rów/fosa		
					linia kolejowa
		plac apelowy			
		miejsce egzekucji/ grzebania zwłok (ściana straceń)			
	PRZESTRZENNE vel KUBATUROWE	baraki/budynki	baraki/budynki	baraki/budynki	baraki/budynki
				inspekty/piwnice/ kopce kompostowe	piwnice
			miejsce egzekucji/ grzebania zwłok	miejsce egzekucji/ grzebania zwłok	miejsce egzekucji/ grzebania zwłok
			krematorium	krematorium	
					kamieniołom
	POWIERZCHNIOWE	stawy ppoż.	stawy ppoż.	stawy ppoż.	stawy ppoż.
		plac apelowy	plac apelowy	plac apelowy	plac apelowy
				tereny uprawne	
		plac sportowy			

*zlokalizowane poza właściwym teren obozu.

Źródło: opracowanie własne

Miejsca wyznaczone jako place apelowe nie zawsze miały tę samą postać w poszczególnych lagrach. Jedynie w obozie płażowskim widać wydzielony na planie teren, służący jako plac przeznaczone na zbiórki i apele. W KL Lublin apele odbywały się na środku pól więźniarskich (brak oznaczenia na planach), a w Auschwitz I takim placem określono fragment jednej z alei (dróg) obozowych naprzeciwko budynku kuchni. W tym wypadku był to obiekt liniowy. W Birkenau apele organizowano w wolnych miejscach przed barakami. Widać wyraźnie, że nie zawsze tereny wyznaczone na miejsce odbywania apeli były placami w pełnym tego słowa znaczeniu.

Spośród pozostałych obiektów w obozach koncentracyjnych istniały krematoria oraz szubienice. Tych obiektów terroru i zagłady nie można zidentyfikować w obozie płażowskim. Warty zauważenia jest fakt, że linia kolejowa, która powinna wydawać się integralną częścią obozów koncentracyjnych, pojawiła się jedynie w obozie płażowskim, natomiast w obozie w Brzezince „otoczona” była przez przestrzeń obozu, ale poza jego granicami bezpośrednimi, natomiast w lubelskim znajdowała się w pewnym oddaleniu od samego obozu (nie wytyczono bocznic do lagru ani jego najbliższego sąsiedztwa).

Wśród składowych obozu znalazły się też miejsca przeznaczone na egzekucje lub grzebanie zwłok. Bardzo podobnie miejsce egzekucji wyglądało w Auschwitz I i KL Dachau – była to tzw. ściana śmierci.

6.5.2. Obozy zagłady

Wśród obozów zagłady pod względem rodzaju obiektów najbardziej wyróżniał się Kulmhof. Brak w nim było wielu obiektów występujących w pozostałych trzech obozach, co świadczy o jego niskim stopniu organizacji. Na tle pozostałych wyróżniał się również rodzajem ogrodzenia oraz występowaniem krematorium. Brak w nim było połączenia kolejowego i wież strażniczych, czyli obiektów charakterystycznych dla obozów OR. Mała liczba obiektów nie stanowiła jednak dla Niemców przeszkody w pełnieniu przez Kulmhof funkcji masowej zagłady.

W przestrzeni ośrodków OR elementami stałymi były:

- bramy;
- linie drutów kolczastych;
- wieże strażnicze;
- drogi;
- linie kolejowe (bocznic);
- rampy kolejowe;

- baraki/budynki;
- stacjonarne komory gazowe;
- doły paleniskowe/groby masowe;
- ruszty paleniskowe;
- tereny zadrzewień (tab. 21).

Tylko w Treblince wyróżniono plac apelowy w obozie dla Żydów (Lager I)²⁸⁰.

Przedstawiony zbiór obiektów ośrodków zagłady OR pokazuje, że miejsca te zabudowane były wieloma podobnymi elementami. Obiekty te pozwalały na silną izolację i strzeżenie obozu, kwaterunek dla władz (z wyjątkiem Belzca), a przede wszystkim strażników, dostęp transportów bezpośrednio na teren ośrodka, obsługę transportów w ramach procesu grabieży mienia i mordowania ofiar. Niewiele było obiektów dodatkowych, które mogły wpływać na większe zróżnicowanie w zagospodarowaniu przestrzennym ośrodków zagłady.

Tab. 21. Elementy zabudowy obozów zagłady

		OBOZ ZAGŁADY			
		BELZEC	SOBIBOR	TREBLINKA	KULMHOF
RODZAJ OBIEKTU	PUNKTOWE	brama	brama	brama	brama
		wieża strażnicza	wieża strażnicza	wieża strażnicza	
		ruszty paleniskowe	ruszty paleniskowe	ruszty paleniskowe	
			studnia	studnia	studnia
		szubienica			
	LINIOWE	plot drewniany			plot drewniany/ siatka
		druty kolczaste	druty kolczaste	druty kolczaste	
		drogi	drogi	drogi	
		linia kolejowa	linia kolejowa	linia kolejowa	
		rampa kolejowa	rampa kolejowa	rampa kolejowa	
		nasypy z piasku		nasypy z piasku	
	PRZESTRZENNE vel KUBICZNE	baraki	baraki	baraki	baraki/ budynki
		komora gazowa stacjonarna	komora gazowa stacjonarna	komora gazowa stacjonarna	mobilna komora gazowa
					krematorium
		doły paleniskowe/groby masowe	doły paleniskowe/groby masowe	doły paleniskowe/groby masowe	doły spaleniskowe/groby masowe
	POWIERZCHNIOWE	plac sortowniczy		plac sortowniczy	
			poła uprawne/pastwiska	poła uprawne/pastwiska	
		zadrzewienia	zadrzewienia	zadrzewienia	
			ładowisko		
				składowisko	
			plac apelowy		

Źródło: opracowanie własne

²⁸⁰ Wspomina o tym m.in. T. Blatt (2010, s. 271), podając, że więźniowie po pracy zbierali się w Lagrze i na apelu.

7. Elementy budowy wewnętrznej obozów

Układ przestrzenny elementów morfologicznych, w odniesieniu do miast, „stanowi ramy, w których wykonywane są funkcje miasta i w których organizuje się życie codzienne jego mieszkańców” (J. Beaujeu-Garnier i G. Chabot 1971, s. 234). W przypadku obozów będzie to analiza struktury morfologicznej, mająca na celu określenie sposobu przestrzennego rozmieszczenia elementów morfologicznych²⁸¹ oraz ustalenie ogólnej formy rozplanowania obozowego.

Omawiając zagadnienia tego rozdziału, nie sposób nie wspomnieć o czynnikach, które wywierały wpływ na urządzenie (organizację) przestrzeni obozowej. Przed dokonaniem analizy organizacji przestrzeni obozowej, należy przypomnieć, że miasta (do postaci których przyrównuje się obozy) są pewnymi organizmami żywymi, tworzącymi określoną całość, a sposób organizowania przestrzeni analizowany jest z punktu widzenia potrzeb ich mieszkańców (S. Liszewski 2012, s. 210). Organizmy obozowe tworzone były również z zamiarem pewnej organizacji przestrzeni. Należy w tym miejscu podkreślić zasadniczą różnicę między obozem a miastem. Obozy były tworzone zgodnie z potrzebami i zamiarami ich twórców, a nie osób w tych ośrodkach umieszczanych (więźniów trudno nazwać mieszkańcami obozów). Mając ten fakt na uwadze, a zarazem stosując analogię do miast²⁸², autor wyróżnił następujące czynniki decydujące o sposobie urządzenia przestrzeni obozowej: planistyczny, morfologiczny, funkcjonalny, administracyjny i społeczny.

Czynnik planistyczny dotyczy zamierzonej organizacji przestrzeni obozowej. Rozumie się przez to pomiary i sporządzenie planów (stworzenie konceptu planistycznego) obozu, czyli wytyczenie granic, siatki dróg, ułożenia poszczególnych zabudowań, podziału na części²⁸³. Proces ten przebiegał różnie, w zależności od tego, czy procedura organizacji przestrzeni obozu dotyczyła lagru budowanego na tzw. surowym korzeniu (czyli od podstaw), czy też w ramach pewnej reorganizacji (przebudowy) zastanych struktur.

²⁸¹ Zdaniem W. Maika (1992, s. 57) elementami morfologicznymi tworzącymi plan miasta są: 1) ulice, drogi i place; 2) parcele miejskie (działki budowlane); 3) różnego rodzaju budynki. Nieco szersze wyszczególnienie elementów morfologicznych organizujących przestrzeń miejską zaproponował M. Koter (1994, s. 28): 1) linie (ulice, drogi, linie rozgraniczeń); 2) powierzchnie (działki, place, wolne przestrzenie); 3) przestrzenie kubaturowe (budynki i budowle); 4) punkty (pomniki, obeliski i inne).

²⁸² Czynniki wpływającymi na organizację miast są: 1) prawno-własnościowe (geodezyjne); 2) morfologiczno-historyczne; 3) funkcjonalne; 4) administracyjno-instytucjonalne; 5) społeczno-kulturowe (S. Liszewski 2012, s. 210–233).

²⁸³ W obozach nie nadawano żadnych praw własności, tak jak parcelom w przestrzeni miast. Obozy były własnością państwową.

W ramach tych działań tworzony był podział obozu na określone jednostki, który w przestrzeni tych miejsc wyraźnie się zarysowywał²⁸⁴.

Czynnik morfologiczny nie odgrywał tak znaczącej roli w organizacji przestrzeni obozów jak w przypadku miast o bogatej przeszłości historycznej, ponieważ organizmy obozowe istniały relatywnie krótko. W organizacji przestrzeni obozowej znaczenie miały bowiem poszczególne elementy morfologiczne (liniowe, powierzchniowe etc.), składające się na wyższego rzędu składowe lagrów (np. odcinek, pole lub obóz wewnętrzny). Kształtowanie się przestrzeni obozowej zależało również od położenia i warunków fizjograficznych oraz procesu ewolucji obozu. Jego początkowa forma (kształt, zabudowania, części etc.) determinowała późniejszą organizację przestrzeni obozowej.

Wpływ na organizację przestrzeni obozowej miał również czynnik funkcjonalny. Przestrzeń obozów przybierała bowiem charakter wielofunkcyjny, czego wyrazem mogą być różne rodzaje działalności prowadzonych w jego poszczególnych strefach. Obozy realizowały też różne cele ogólne, dlatego inaczej była zorganizowana przestrzeń obozów koncentracyjnego, zagłady lub pracy.

Urządzenie przestrzeni obozowej wynikało również z czynnika administracyjnego. Działalność obozu, mająca na celu realizację wytyczonych zadań, wymagała odpowiedniego zarządzania. W zależności od rangi czy rodzaju obozu inaczej kształtowano przestrzeń, uwzględniając występowanie, położenie względem siebie oraz dostępność do poszczególnych części lagru (np. przeznaczonych dla SS i załogi obozowej, dla więźniów). Teren urządzono tak, by możliwie efektywnie zarządzać poszczególnymi częściami obozu, jak i jego całością.

Niebagatelny wpływ na organizację przestrzeni obozowej miał również czynnik natury społecznej²⁸⁵. Faktem jest, że do obozów trafiali więźniowie różnych grup społecznych (narodowościowych, etnicznych, religijnych etc.), którym przeznaczono określone części

²⁸⁴ W ramach podziału i organizacji miast tworzone są dwie podstawowe jednostki podziału: blok urbanistyczny i działka miejska (S. Liszewski 2012, s. 211). W obozach nie można zastosować takiego samego podziału. Blokiem w przestrzeni obozowej nazywa się najczęściej barak więźniarski (obiekt), często posiadający oficjalną nazwę (np. Blok 11 w Auschwitz I, zwany inaczej „blokiem śmierci”), a nie ograniczony teren zabudowy. Działką (parcelą) w przestrzeni obozowej może być każdy fragment gruntu (oddzielony od pozostałych jakimiś formami rozgraniczającymi, np. drogą) w obrębie większej części obozu. W niniejszej pracy termin ten jest rzadko stosowany i ma w opisie charakter pomocniczy.

²⁸⁵ W obozach koncentracyjnych można wyróżnić pewne typy przestrzeni, z punktu widzenia społeczności więźniarskiej: barak (miejsce odpoczynku, niekiedy pracy lub rozrywki), pole/odcinek lub sektor więźniarski/obóz wewnętrzny (obszar skupiający określoną grupę więźniów), centrum (jako ogólna część więźniarska, najważniejsza część obozu z punktu widzenia jego funkcji, niekoniecznie stanowiąca miejsce centralne lagru pod względem geometrycznym), przestrzeń pracy (części produkcyjne, warsztatowe, gospodarcze etc.), inne przestrzenie (np. place apelowe).

do przebywania. Utworzone strefy więźniarskie wymuszały również dopasowanie obiektów pełniących inne funkcje (np. sanitarne, gospodarcze czy produkcyjne).

7.1. Układ zabudowy i rozplanowanie

Analiza układu zabudowy stanowi pierwsze zagadnienie dotyczące budowy wewnętrznej obozów. W podrozdziale tym przedstawiono sposoby rozmieszczenia zabudowań w przestrzeni badanych obozów

7.1.1. Obozy koncentracyjne

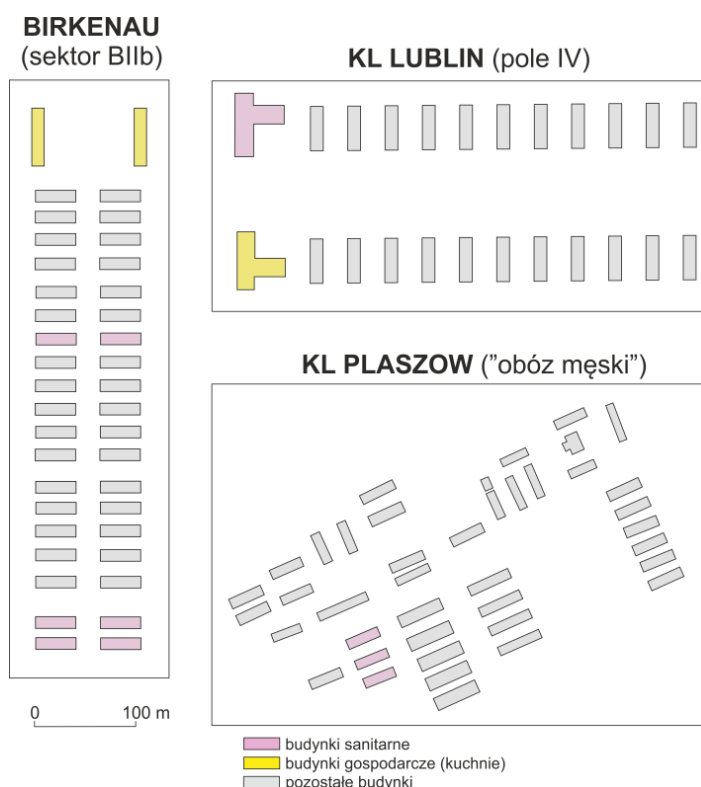
KL Lublin i Birkenau to obozy, w których dokonano formalnego podziału części przeznaczonych dla więźniów na mniejsze jednostki. W obozie lubelskim były to pola, zaś w Birkenau – odcinki i sektory.

Charakterystyczny był układ zabudowy w częściach przeznaczonych dla więźniów, szczególnie w KL Lublin i Birkenau na odcinku BII. Baraki ustawione były na planie prostokąta, w dwóch rzędach, równoległe do siebie, po 11 na polach II–IV i 10 na polu I w KL Lublin, natomiast w Birkenau – po 19 w sektorach BIIb–e. Części dla więźniów w obydwu tych obozach stanowiły swoiste centrum.

Jak podaje J. Marszałek (1965, s. 34), na planie prostokąta były budowane chociażby obozy Ravensbrück, Gross-Rosen czy wspomniany już Dachau. Duże podobieństwo istnieje pomiędzy założeniami planu KL Lublin z października 1941 r. a planem Birkenau. W obydwu przypadkach podzielono obóz prewencyjny na odcinki, w obrębie których wydzielono pola więźniarskie. Podobieństwem wykazywał się również układ baraków pomiędzy odcinkiem BII w Birkenau a tym na polach więźniarskich KL Lublin. Plany jednego i drugiego obozu sporządzono w tym samym czasie i w tym samym czasie rozpoczęto prace budowlane (październik 1941 r.). Obozy posiadały również jednakową nazwę oficjalną: *Kriegsgefangenenlager*, co może świadczyć o podobnym zamyśle budowlanym²⁸⁶.

²⁸⁶ Zdaniem J. Marszałka (1965, s. 35) źródło tych podobieństw można upatrywać w centralnej placówce budowlanej SS – berlińskim II Urzędzie w Głównym Urzędzie Gospodarczo-Budowlanym SS. Szef tegoż urzędu – Heinz Kammler – miał organizować budowy określone programem lubelskim oraz wydawał dyspozycje w październiku 1941 r. W sprawie budowy obozu w Brzezince. Biuro projektów II Urzędu opracowywało dokumentację techniczną niektórych obiektów obozowych, nadsyłając ją zainteresowanym Centralnym Zarządom Budowlanym SS i Policji. Projekty te otrzymywał również lubelski *Zentralbauleitung*.

Widoczne jest też występowanie w każdym z sektorów/pól więźniarskich budynku sanitarnego i kuchni, usytuowanych na końcach rzędów. To bardzo charakterystyczny element Birkenau²⁸⁷ oraz KL Lublin. W ZAL/KL Plaszow, ze względu na mniej regularne rozmieszczenie baraków więźniarskich w porównaniu z poprzednimi lagrami, obiekty sanitarne i gospodarcze (kuchnie) nie powielały takiego schematu i zajmowały konkretnie wydzielone fragmenty terenu, ściśle sąsiadujące ze strefą więźniarską. Podobnie w obozie macierzystym Auschwitz I obiekty te skupione były w jednej części lagru (ryc. 84).

Ryc. 84. Układ zabudowy części więźniarskich obozów KL Auschwitz II – Birkenau, KL Lublin oraz KL Plaszow

Źródło: opracowanie własne

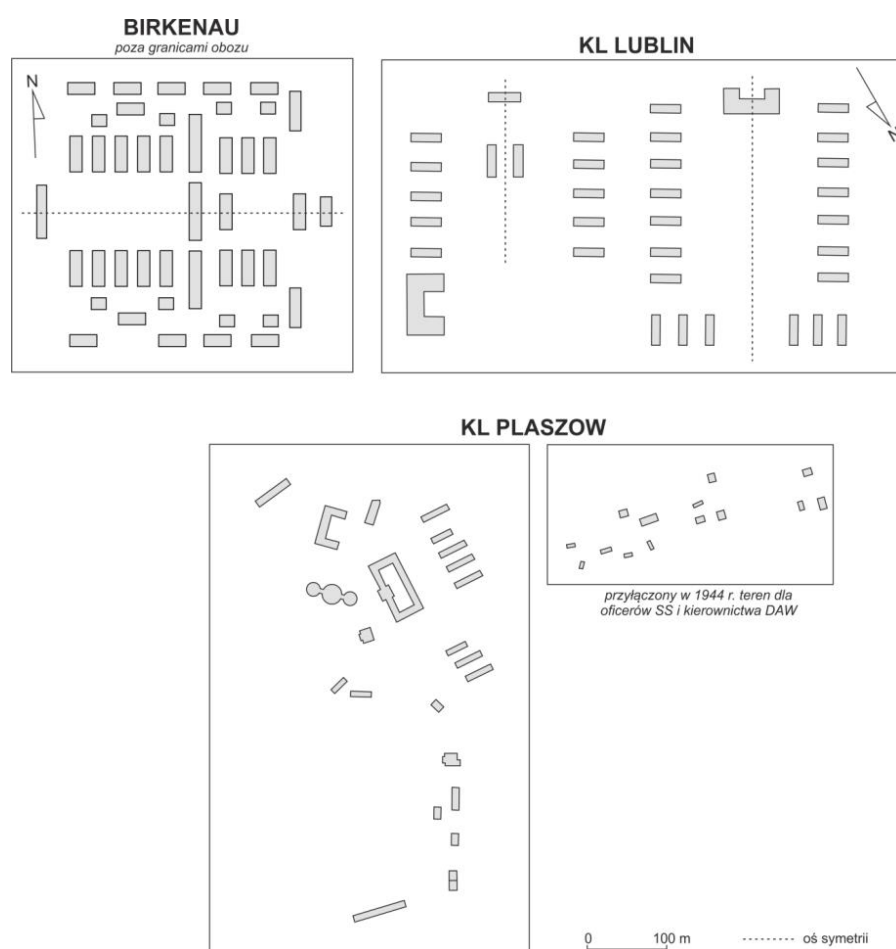
W KL Plaszow, z wyjątkiem części „obozu męskiego”, gdzie występowała pewna regularność i rzędowość, część więźniarska miała zróżnicowany charakter układu zabudowy, na co mogła wpływać w dużej mierze rzeźba terenu.

Tereny przeznaczone dla więźniów w obozach koncentracyjnych nie były porozielane innymi częściami, stanowiąc zwartą całość.

Być może, na podstawie typowej dokumentacji technicznej oświęcimski Centralny Zarząd sporządził plany Birkenau, a lubelski adaptował wytyczne na potrzeby KL Lublin.

²⁸⁷ W Birkenau budynki sanitarne pojawiają się również w środkowych częściach na każdym z odcinków BII.

Części przeznaczone dla załogi obozowej (SS) znajdowały się każdym obozie, oprócz Auschwitz I i Birkenau. W Birkenau była ona umieszczona poza właściwym obszarem obozowym, ale tuż przy jego ogrodzeniu, sąsiadując z częścią barakową odcinka BII. W obozach lubelskim i płaszowskim umieszczone były wewnątrz ogrodzenia i również sąsiadowały z barakami dla więźniów. Należy zauważyć, że były one odsunięte od tych fragmentów obozów, gdzie znajdowały się urządzenia i zabudowania związane z eksterminacją lub masowymi mordami. Pewnym podobieństwem było również niemal symetryczny układ zabudowań SS, stosowany w obozie lubelskim oraz w Birkenau (mimo że w Birkenau część ta położona była poza granicami obozu). W obozie płaszowskim zabudowania w tej części wykazywały znaczne rozproszenie i nieuporządkowanie (ryc. 85).

Ryc. 85. Układ zabudowy części dla SS w KL Auschwitz II-Birkenau, KL Lublin i KL Płaszów
 Źródło: opracowanie własne

Trudno wskazać inne podobieństwa w pozostałych częściach poszczególnych obozów. Na pewno twórcy lagrów starali się zachować pewien porządek w rozmieszczeniu

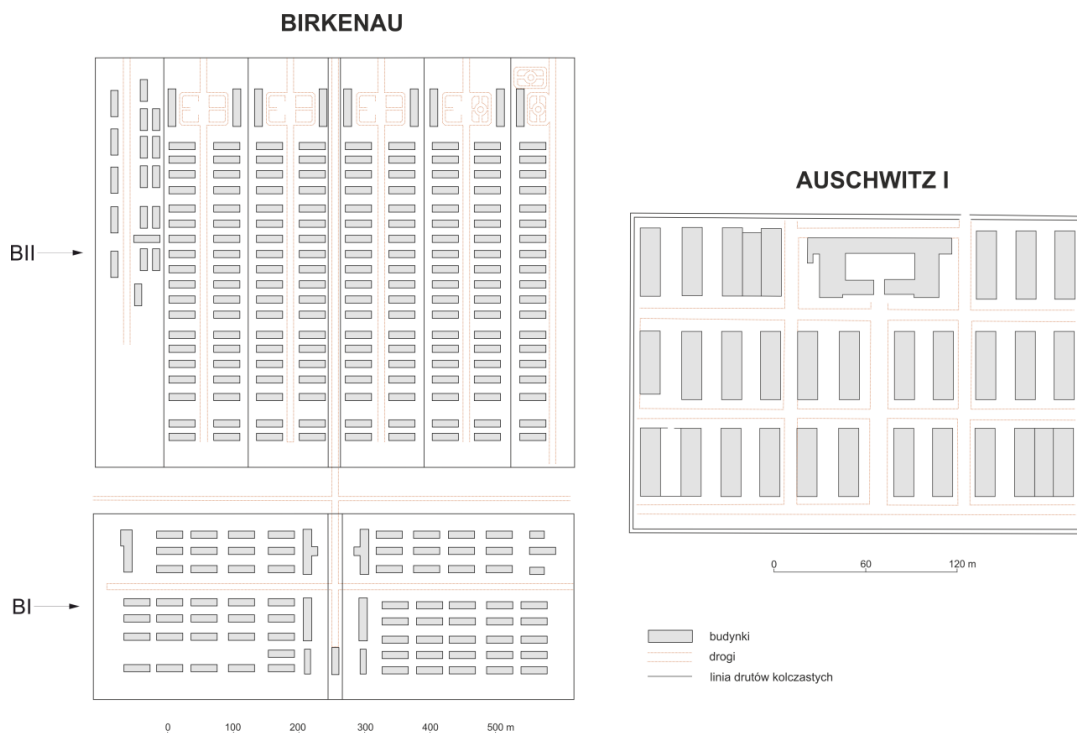
zabudowań. Najwyraźniej widoczne było to w kompleksie Auschwitz-Birkenau. W obozie lubelskim regularność jawiła się na polach więźniarskich, jak również w znacznym stopniu w układzie zabudowy administracyjno-usługowej dla SS i gospodarczej. Starano się również nie mieszać ze sobą różnych funkcji zabudowań.

Podobną dwurzędowość baraków można było zauważyć w KL Dachau. W Auschwitz I, który wykazywał podobieństwa do niemieckiego odpowiednika (m.in. pod względem ogólnego kształtu oraz występowania jednej części więźniarskiej w obrębie całego lagru), zachowano regularność zabudowy, ale trzyczęściową. Można zauważyć również podobną kolejność w układzie trzech elementów zagospodarowania przestrzeni – zabudowań barakowych, budynków kuchni na krańcu obozu i rozdzielających je placów apelowych (w Auschwitz I plac ten nie był tak wyraźnie wydzielony).

Próby zachowania w miarę uporządkowanej zabudowy widać również w obozie płaszowskim w części technicznej obozu (warsztaty, budynki produkcyjne itp.) i częściowo w więźniarskiej. Jednakże całościowo obóz ten wykazuje chaos w rozmieszczeniu zabudowań, z krzywym przebiegiem dróg. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest w dużej mierze rzeźba terenu (liczne skarpy i pagórki), mogąca utrudniać prace konstrukcyjne. Być może konieczność regularnego usytuowania zabudowań dotyczyła tylko tych obozów, które od początku istnienia miały status koncentracyjnych, natomiast twórcy obozu płaszowskiego, tworząc go jako obóz pracy, nie kierowali się starannością w zachowaniu regularnego rozplanowania obiektów. Inna przyczyną może być to, że ZAL/KL Płaszów był stosunkowo małym powierzchniowo obozem i liczba zabudowań w poszczególnych jego częściach nie dorównywała tym w pozostałych obozach – nie był przeznaczony dla tak dużej liczby więźniów. Nie miało zatem znaczenia dążenie do regularnego rozmieszczenia obiektów, jakie zastosowano w Auschwitz-Birkenau czy w szczególności w części więźniarskiej KL Lublin.

Analiza ogólnego układu rozplanowania obozu pozwoliła na wyciągnięcie pewnych wniosków. Opierając się na klasyfikacji miast z punktu widzenia ich rozplanowania, zaproponowanego przez J. Tricarta (1954), i przekładając to na grunt morfologii obozów, można stwierdzić, że obydwie części kompleksu Auschwitz-Birkenau należą do układów prostokątnych, szachownicowych (inaczej zwanych sieciowymi) (na podstawie: W. Maik 2002, s. 58). Świadczy o tym regularne rozplanowanie poszczególnych części obozu, poprzecinanych siecią dróg (alei). W obozie macierzystym Auschwitz I układ dróg dzielił przestrzeń na swego rodzaju parcele, na których znajdowało się od dwóch do czterech oddzielnych zabudowań (budynków kuchni, jako jedyny, położony na osobnej parceli).

Podobnie sytuacja przedstawiała się w Birkenau, szczególnie na odcinkach BI i BII w poszczególnych sektorach²⁸⁸ (ryc. 86).

Ryc. 86. Układ rozplanowania Birkenau (odcinki BI i BII) i Auschwitz I

Źródło: opracowanie własne

Trudno jednoznacznie scharakteryzować rozplanowanie KL Lublin. Układ, patrząc na drogi, jest na ogół nieregularny. We fragmencie, gdzie występowały pola więźniarskie, był słabo wykształcony układ liniowy. Poszczególne pola rozmieszczone były głównie po jednej stronie drogi, łączącej tereny krematorium oraz przeznaczone dla SS.

Bez wątpienia niemiecki *ordnung* został wykorzystany w rozmieszczeniu zabudowań i rozplanowaniu kompleksu KL Auschwitz-Birkenau. Wynika to na pewno z realizacji założeń planistycznych, opartych na nieskomplikowanym układzie sieciowym. Oprócz

²⁸⁸ W rozplanowaniu Birkenau widać podobieństwo do układu, jaki stosowano chociażby w starożytnych rzymskich obozach wojskowych. Osiami układu były w nich dwie prostopadłe przecinające się drogi: *cardo* i *decumanus* (W. Maik 2002, s. 50). *Cardo* to droga dzieląca obóz na nierówne części (w Birkenau jej odpowiednikiem jest droga biegnąca wzdłuż rampy kolejowej, oddzielająca od siebie odcinki BI i BII), zaś *decumanus*, czyli dłuższa ulica, prowadziła z północy na południe i dzieliła teren na dwie równe części (w Birkenau była to droga dzieląca odcinek BII na części z sektorami BIIa-c i BII d-f). Warto wspomnieć tu o KL Dachau, gdzie widać podobną analogię – droga dłuższa (główna aleja) usytuowana jest w kierunku północ-południe, dzieli obóz na dwie równe części, a droga krótsza biegnie po północnej stronie lagru za barakami więźniarskimi. Podobnie pod tym względem prezentuje się przykładowy obóz radziecki w Workucie (ryc. A1). Trudno jednoznacznie stwierdzić, aby obozy radzieckie (opierając się na jednym przykładzie), a później lagry niemieckie nawiązywały do systemu rzymskiego. Nie można tego jednak wykluczyć, gdyż jak wspomniano na początku rozprawy, obozy hitlerowskie były sumą wybranych doświadczeń wielu tego typu miejsc na świecie.

tego zabudowa w obydwu częściach kompleksu była zwarta, układ budynków – geometrycznie uporządkowany, poszczególne części funkcjonalne oddzielone od siebie, a główny trzon obozu stanowiła część więźniarska. Z kolei obóz lubelski, jedynie w odniesieniu do pól więźniarskich i części przeznaczonej dla SS wyrażał pewną koncepcję. Układ baraków i ich podział na pewne „odcinki” w obozie lubelskim i w obozie Birkenau miały cechy wspólne²⁸⁹. Obraz porządku burzyła niewątpliwie pozostała część obozu lubelskiego, głównie z obiektami gospodarczymi i technicznymi.

Na tym tle KL Płaszów jawi się jako wyjątek, choć został wybudowany zgodnie z wytycznymi w planach. Ogólne rozmieszczenie budynków i wynikająca z tego nieregularność w obozie płaszowskim była w pewnym stopniu wymuszona, czego przyczyn należałoby upatrywać zapewne w trudnych warunkach topograficznych terenu. Spowodowały one, że zabudowa jedynie fragmentarycznie była zwarta i uporządkowana, a całościowo sprawiała wrażenie rozproszonej i nieregularnej. Trudno też ocenić, co stanowi centrum obozu. Jako że początkowo był obozem pracy, centrum powinien stanowić obszar produkcyjny (z miejscami pracy dla więźniów), natomiast po przemianowaniu na obóz koncentracyjny – cały teren więźniarski. Kompromisem będzie stwierdzenie, że w przypadku obozu płaszowskiego, biorąc pod uwagę zmienność jego przeznaczenia, centrum był obszar więźniarsko-techniczny.

Części z zabudowaniami dla załogi obozowej i SS (administracyjno-usługowa) były nieodzownym elementem obozów, ale ich położenie względem terenu właściwego lagrów – zróżnicowane: od umieszczonych wewnątrz (KL Lublin i KL Płaszów) do zlokalizowanych na zewnątrz (KL Auschwitz-Birkenau). Jeśli chodzi o układ zabudowy, jedynie w obozach lubelskim i Birkenau stosowano, realizując określone koncepcje, podobny sposób symetrycznego rozkładu zabudowań SS. Warto podkreślić, że wszystkie obozy koncentracyjne posiadały swoje plany budowlane. Nie prezentowały jednak układów regularnych we wszystkich przypadkach.

7.1.2. Obozy zagłady

W grupie obozów zagłady nie można dostrzec jakiegoś charakterystycznego układu zabudowań. Wśród obozów OR, najbardziej chaotyczne usytuowanie budynków i baraków

²⁸⁹ Zgodnie z założeniami tego planu wyznaczono pola więźniarskie o regularnym kształcie, a w dalszej kolejności – o kształcie nieregularnym. Było to związane z topografią terenu, gdyż pola VIII, IX i X wymagały sporych prac niwelacyjnych o dużym nakładzie sił.

miał Belzec. We wszystkich jego częściach obiekty ustawione były w różnych kierunkach i różnych odległościach, w sposób nieregularny. Świadczy to może o tym, że obóz ten budowany był żywiołowo, bez starannie wypracowanej koncepcji (choć zakłada się, że plany budowy tego ośrodka musiały istnieć). Jednocześnie może to potwierdzać jego eksperymentalną rolę i brak przywiązywania wagi do usytuowania baraków w pewnym porządku względem siebie²⁹⁰. W ośrodkach Sobibor i Treblinka można dostrzec lepszą organizację przestrzeni obozowej w porównaniu z Belzecem, lecz nie przekłada się to na wyraźnie regularny i uporządkowany układ zabudowy. Na planie Sobiboru widać, że zabudowania barakowe były w większości przypadków stawiane względem siebie w układzie prostopadłym. W ośrodku Treblinka starano się natomiast zachować pewną regularność w północnej części obozu przeznaczonej dla SS oraz skupić zabudowę na mniejszej przestrzeni (ryc. 87).

Wydaje się również, że we wszystkich obozach tego typu nie układ zabudowy był najważniejszy. Najważniejsza była funkcja obozu, której głównym założeniem była jak najszybsza eksterminacja ofiar, a następnie likwidacja obozu.

Ryc. 87. Układ zabudowy w ośrodkach zagłady OR

Źródło: opracowanie własne

²⁹⁰ Możliwe, że rzekomo istniejący plan Belzca zakładał zagospodarowanie terenu obozu w sposób uporządkowany.

Kulmhof nie posiadał tak licznych zabudowań jak ośrodki OR, a obiekty znajdujące się w nim nie były rozmieszczone w sposób uporządkowany.

Analiza ogólnego układu rozplanowania terenów ośrodków OR pokazuje, że były to organizmy, które nie posiadały rozwiniętej sieci dróg. W konsekwencji nie można wskazać tu wyraźnej parcelacji, a tym bardziej określić ogólnego układu przestrzennego (podobnie w Kulmhof).

W grupie obozów OR zauważyć można jedynie znaczą nieregularność rozmieszczenia zabudowy i pewną tendencję do jej porządkowania – od chaotycznie rozmieszczonych budynków (Belzec) do lepszej organizacji w poszczególnych częściach Sobiboru i Treblinki. Nie można upatrywać przyczyn takiego stanu rzeczy w dostosowywaniu położenia obiektów do topografii terenu, ponieważ nie powstały one na terenach utrudniających budowę. Możliwe, że o takim układzie zabudowy zdecydowały: mała liczba obiektów i duże ich zróżnicowanie funkcjonalne, konieczność szybkiego działania oraz realizacji zadań związanych z eksterminacją, a po ich wykonaniu – natychmiastowej likwidacji ośrodka.

7.2. Podział i strefy funkcjonalne obozów

W podrozdziale tym przedstawiono dwa zagadnienia. Pierwsze odnosi się do oficjalnego bądź zaproponowanego przez badaczy podziału obozów na mniejsze części, w drugim dokonano podziału organizmów obozowych na strefy funkcjonalne.

Obozy, podobnie jak miasta, miały złożony charakter wyrażający się w różnorodnych funkcjach. Wpływały one na zróżnicowanie przestrzeni tych organizmów. W badaniach nad miastami podstawę określania struktury przestrzennej stanowią analizy użytkowania terenów miejskich i rozmieszczenia głównych typów użytków i działalności miejskich. Każda z podstawowych funkcji miasta kojarzona jest z konkretnymi formami użytków. Skupienie form użytkowania ziemi o tej samej lub współdziałającej funkcji prowadzi do powstania w miastach dzielnic lub stref funkcjonalnych, których rozmieszczenie w granicach miasta określa jego strukturę funkcjonalno-przestrzenną (W. Maik 1992, s. 77; S. Liszewski 2012, s. 213, 243).

W analizie struktury przestrzennej miasta należy w pierwszej kolejności zidentyfikować jego podstawowe elementy, czyli dzielnice, pełniące określone funkcje. Analiza tych jednostek oraz zachodzących relacji między nimi pozwala na bardziej ogólne

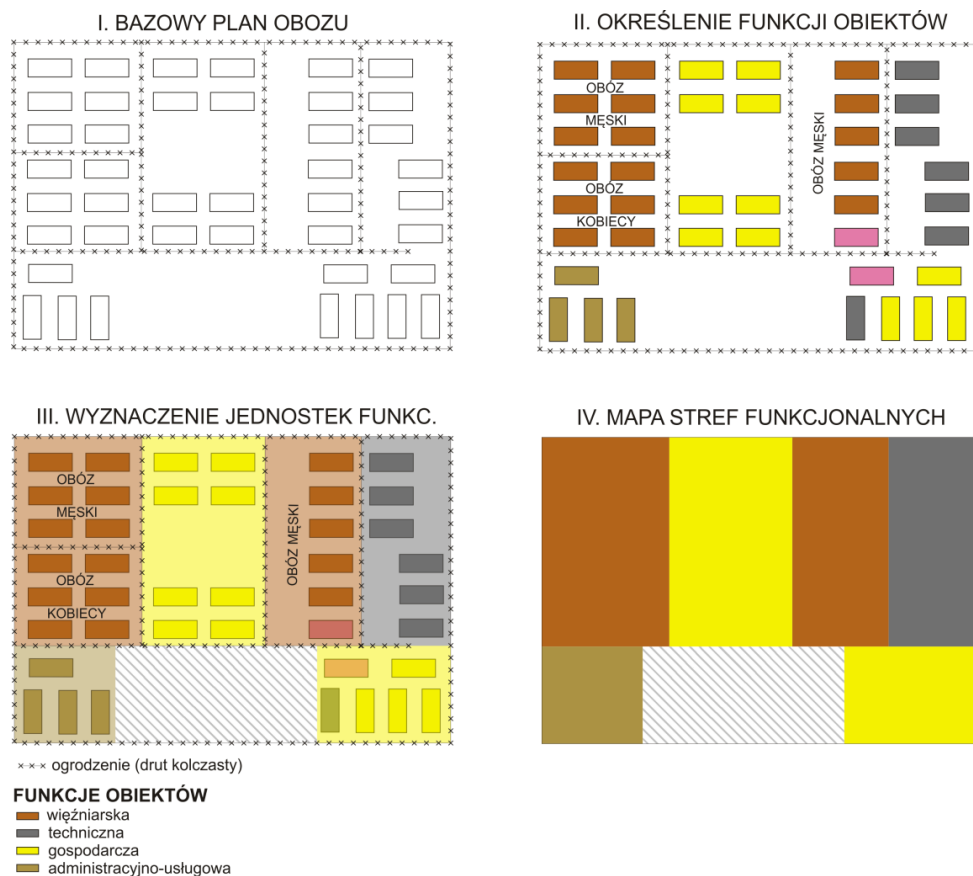
określenie struktury przestrzenno-funkcjonalnej miasta (S. Liszewski 2000, s. 213–214). Struktury tego typu można wydzielić również w przypadku obozów.

Punktem wyjścia do analizy stref funkcjonalnych było określenie funkcji budynków i baraków oraz towarzyszących im obiektów w poszczególnych częściach obozów. Obiektom powierzchniowym i przestrzennym vel kubaturowym (głównie budynkom i barakom, dominującym w przestrzeni obozowej) przypisano następujące funkcje:

- więźniarską (pełnioną przez baraki więźniarskie/mieszkalne oraz obiekty przeznaczone dla więźniów);
- zagłady (związaną z procesem eksterminacji, np. komory gazowe, krematoria, groby masowe);
- transportowo-magazynową²⁹¹ (związaną z przyjęciem więźniów i grabieżą mienia, np. magazyny na odzież, baraki sortownicze, doły paleniskowe rzeczy ofiar, rampy kolejowe);
- techniczną (np. warsztaty, budynki służące produkcji, garaże);
- gospodarczą (np. kuchnie, magazyny na żywność, stajnie);
- administracyjno-usługową (pełnioną przez załogi SS i ukraińskie, np. koszary dla załogi SS i strażników ukraińskich, biura, budynki służące celom rozrywkowym);
- sanitarną (np. umywalnie, szpitale, odwyszalnie, latryny);
- strażniczą (np. budki wartownicze).

Zbiór elementów o określonej, dominującej funkcji tworzył jednostkę, która w strukturze obozu może zostać formalnie i fizycznie wydzielona (granice jednostek wyznaczają najczęściej linie drutów kolczastych, jako fizyczne odgródenie konkretnych części obozu). Zbiór obiektów o podobnych funkcjach może również występować w konkretnej części obozu, bez ich fizycznego odgródenia od pozostałych części obozu. Wyznaczenie wówczas jednostek funkcjonalno-przestrzennych przeprowadzono umownie, zakreślając zasięg występowania takich obiektów. Wydzielone fragmenty stanowią zatem jednostki funkcjonalne. Zbiór jednostek o tej samej funkcji składa się na strefę

²⁹¹ W obozach koncentracyjnych i zagłady istniało ściśle powiązanie przyjmowania transportów z więźniami z procederem grabieży mienia. Po przybyciu do obozu, więźniowie byli zmuszeni oddać wszelkie rzeczy osobiste. Zrabowane mienie trafiało do odpowiednich sortowni i magazynów, skąd dalej było wysyłane do Rzeszy bądź przeznaczane na inne cele (np. tekstylia wykorzystywano jako materiał produkcyjny, złoto było przetapiane na sztabki itd.). Można zatem w szerszym znaczeniu określić, że tego typu obiekty posiadają funkcję transportowo-magazynową. Nie należy jednak mylić obiektów przeznaczonych na magazyny mienia zrabowanego z magazynami tworzonymi na potrzeby działania obozu, a nie związane z grabieżą własności prywatnej więźniów.

Ryc. 88. Schemat postępowania w wyznaczaniu stref funkcjonalnych obozów
 Źródło: opracowanie własne

7.2.1. Obozy koncentracyjne

W obozie macierzystym Auschwitz przeważały bloki mieszkalne dla więźniów (w liczbie 21). Oprócz nich wyróżnić można ulokowane w różnych miejscach pojedyncze bloki dla SS (dom publiczny, zarządzany przez SS areszt dla więźniów, blok pocztowy), gospodarcze (kuchnia, pralnie) i sanitarne (szpital). W obozie nie było ogrodzeń wewnętrznych. Cały obóz macierzysty w granicach bezpośrednich stanowił zatem jedną strefę funkcjonalną – więźniarską. Pozostałe zabudowania, związane z przyjęciem transportów i grabieżą mienia, budynki techniczne oraz przeznaczone dla SS (w tym administracyjno-usługowe) znajdowały się poza bezpośrednimi granicami obozu. Podobnie sytuacja wyglądała w KL Dachau.

Warto przypomnieć, że obóz Birkenau został podzielony na trzy główne części: BI, BII i BIII (niem. *Bauabschnitt*). Zarówno BI, jak i BII podzielono na sektory BIa–b oraz BIIa–g, pełniące określone funkcje²⁹⁴.

²⁹⁴ Zob. ryc. A33.

W sektorach BIa i BIb początkowo umieszczono jeńców radzieckich, potem więźniów płci męskiej. Ostatecznie przeznaczono je dla kobiet. W każdym sektorze dominującą zabudową były baraki więźniarskie. Poza nimi występowały w mniejszej liczbie umywalnie i ustępy, kuchnie, łaźnie oraz magazyny. Obiekty te uzupełniały dominującą funkcję więźniarską. Pomędzy omawianymi sektorami istniał wąski pas, nienależący do żadnego z sektorów, oddzielony liniami drutów kolczastych, na terenie którego umieszczono magazyn. Można uznać ten teren za oddzielną strefę – techniczną.

Odcinek BII podzielony został na siedem mniejszych sektorów. Pięć z nich (BIIa–e) przeznaczono na:

- rejestrację i kwarantannę męską (BIIa);
- część rodzinną dla Żydów z Theresienstadt (BIIb)²⁹⁵;
- część dla mężczyzn (BIIc–d);
- część cygańską (BIIe).

Ze względu na ten formalny podział, jak również na dominujący rodzaj zabudowy, którym były baraki więźniarskie uzupełnione przez mniej liczne umywalnie, ustępy i kuchnie, części te pełniły funkcje mieszkalne dla więźniów i tworzyły jednorodną strefę. W sektorze BII f (szpitalnym) przetrzymywano chorych więźniów, niezdolnych do pracy oraz wyselekcjonowanych na śmierć. W tamtejszych barakach dokonywano również licznych eksperymentów pseudomedycznych na osadzonych. Bez wątplenia odcinek ten tworzy strefę sanitarną, a położony obok niego sektor BII g (tzw. *Kanada*) z budynkiem tzw. nowej sauny, gdzie rejestrowano nowo przybyłych więźniów, oraz trzema rzędami baraków na mienie zagrabione – strefę transportowo-magazynową.

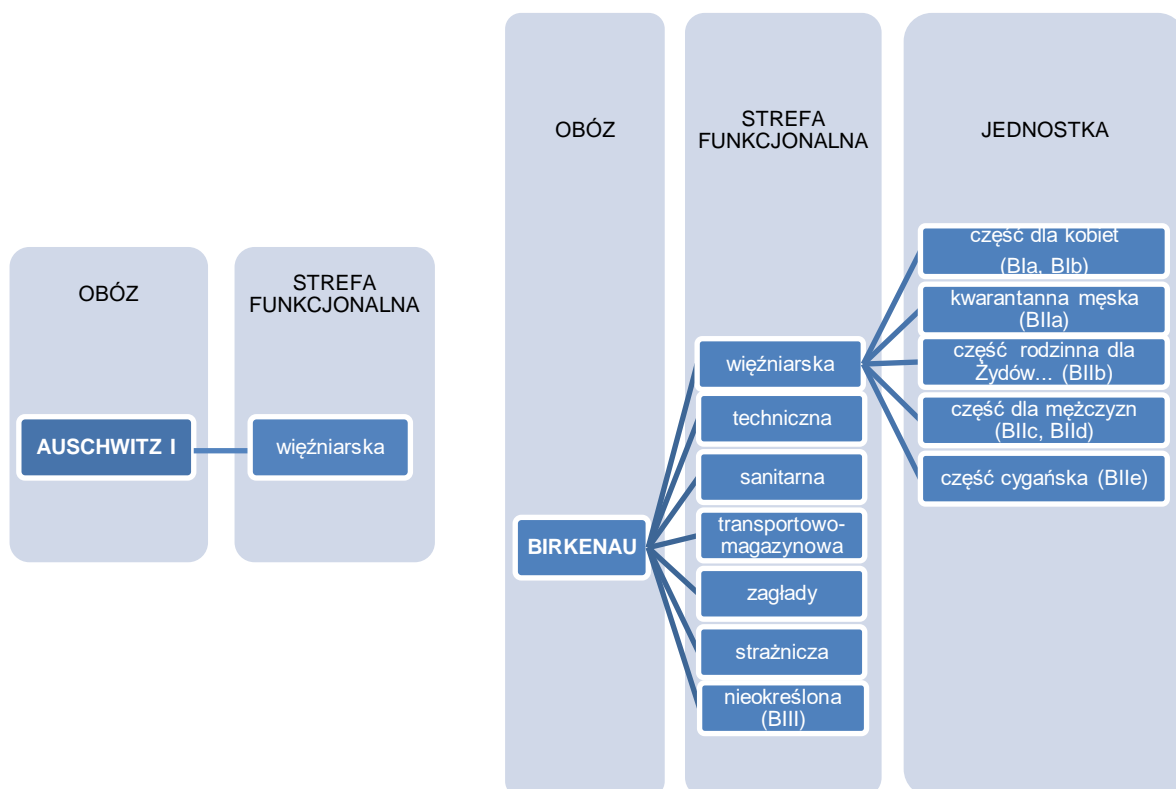
Pomędzy odcinkami BII a BIII znajdował się pas terenu, na którym jedynymi zabudowaniami były wartownie. Pozwala to na wydzielenie odrębnej strefy strażniczej.

Integralną część obozu stanowił odcinek BIII (tzw. *Meksyk*). Otoczony był bowiem liniami drutów kolczastych stanowiących przedłużenie granic bezpośrednich obozu. Ostatecznie nie został on ukończony, a co za tym idzie, nie pełnił żadnej funkcji.

Obóz w Brzezince miał również wyraźnie wydzielone trzy części, które funkcjonalnie związane były z procesem zagłady. Były to położone po zachodniej stronie obozu tereny krematoriów (KII–KV) oraz miejsca spalania zwłok na wolnym powietrzu i zsypywania

²⁹⁵ Część przeznaczoną dla Żydów z getta w Theresienstadt utworzono przypuszczalnie do celów propagandowych. Wysyłana z niego przez więźniów korespondencja o narzuconej treści miała wprowadzić w błąd krewnych w getcie co do celu deportacji (http://www.70.auschwitz.org/index.php?option=com_content&view=article&id=111&Itemid=176&lang=pl) [dostęp: 17.06.2016].

prochów pomordowanych. Przedstawiony powyżej podział funkcjonalny zaprezentowano na ryc. 89.

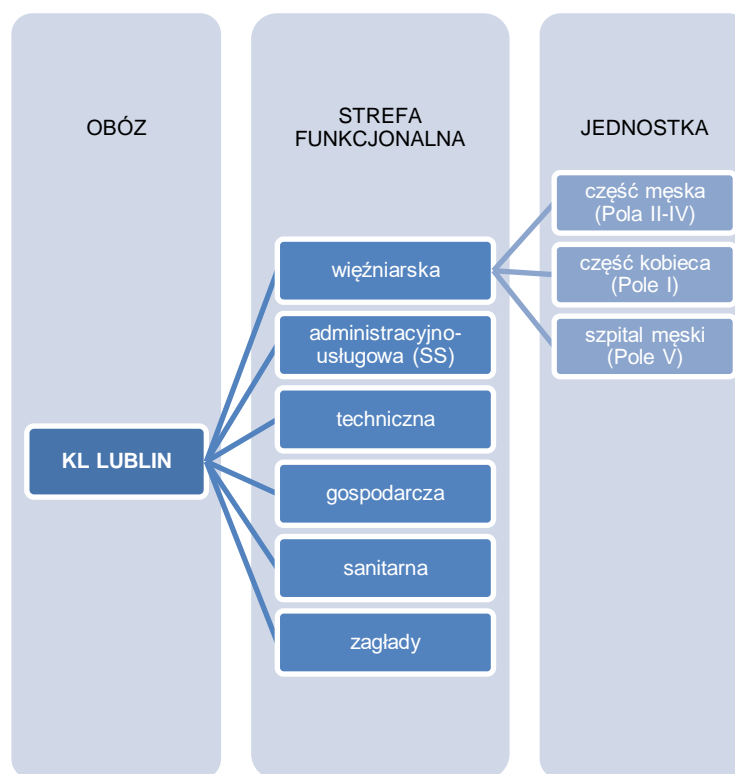
Ryc. 89. Podział funkcjonalny Auschwitz-Birkenau

Źródło: opracowanie własne

W KL Lublin można wyróżnić sześć stref funkcjonalnych, które nie pokrywają w całości terenu obozowego (ryc. 90). Najbardziej charakterystyczną częścią obozu lubelskiego były tzw. pola więźniarskie (oddzielone podwójnymi drutami kolczastymi), oznaczone numerami od I do VI²⁹⁶. Na polach II–IV więziono mężczyzn, natomiast pola I i V zmieniały swoje funkcje. Pola I–IV stanowiły niewielką w skali całego obozu strefę więźniarską, a pole V – sanitarną.

Należy podkreślić w tym miejscu, że pole V przez kilkanaście miesięcy pełniło głównie funkcje mieszkalne, natomiast od września 1943 r. do ewakuacji obozu w kwietniu 1944 r. miało charakter szpitala obozowego (J. Marszałek 1967, s. 40–41, 44). Wykonany przez autora rozprawy plan KL Lublin obrazuje stan zagospodarowania obozu z 1944 r., stąd oznaczenie funkcji sanitarnej dla tej części lagru (ryc. A34).

²⁹⁶ Choć pole VI posiadało baraki typu mieszkalnego, znajdowały się tam warsztaty szewskie DAW.

Ryc. 90. Podział funkcjonalny KL Lublin

Źródło: opracowanie własne

Wyróżnia się również tzw. międzypola więźniarskie (między polem I a II oraz IV a V), które pełniły odpowiednio funkcje sanitarne oraz techniczne. Na pierwszym z nich znajdowały się baraki pralni i suszarni oraz „stare krematorium”. Krematorium to służyło początkowo do spalania zwłok, a w późniejszym czasie, po wybudowaniu w nim komór gazowych, do dezynfekcji. Na drugim „międzypolu” zaś zlokalizowano hałdę węgla, służącego m.in. do opalania pieców w tzw. nowym krematorium.

Oddzielną strefę, wydzieloną drutami kolczastymi, tworzył obszar magazynowy na materiały budowlane (*Bauhof*) w północnej części obozu. Jako osobną strefę z przeznaczeniem dla SS można wydzielić ogrodzony teren, na którym położony był dom komendanta z towarzyszącymi przechowalniami (piwnicami).

Na pozostałym terenie KL Lublin zasięg stref funkcjonalnych wyznaczają zabudowania i obiekty pełniące określone role. W ten sposób w przestrzeni obozu lubelskiego wyznaczono dodatkowo trzy strefy: administracyjno-usługową na potrzeby SS, na którą składały się m.in. baraki mieszkalne załogi wartowniczej i budynki administracji wraz z obiektami zaplecza sanitarnego, technicznego i usługowego; gospodarczą – *Lagergut* oraz tereny po zachodniej stronie pól więźniarskich; zagłady – „nowe krematorium” i sąsiadujące miejsca egzekucji oraz groby masowe. Warto podkreślić, że również na tym terenie oddzielono strefę z krematorium, podobnie jak w Birkenau. Widać

tu podobieństwo z KL Dachau, gdzie również od części więźniarskiej oddzielono teren z obiektem krematorium, choć tam obiekt ten znajdował się poza właściwym obozem. Pozostałą część obozu stanowiły tereny niezagospodarowane.

W przestrzeni KL Plaszow zarysowuje się podział na pięć dużych stref. Pierwszą z nich była strefa więźniarska, zlokalizowana w północno-zachodniej części lagru. Wewnętrznie podzielona była na części przeznaczone dla kobiet i mężczyzn. Dominującymi obiektami były baraki więźniarskie, wśród których występowały również latryny, pralnie, łaźnie i odwszalnie. W zachodniej części tego fragmentu obozu możliwe było wyznaczenie trzech innych stref funkcjonalnych. Była to strefa techniczna (ze składem węgla), sanitarna (baraki szpitalne) i gospodarcza (budynki zaplecza żywnościowego).

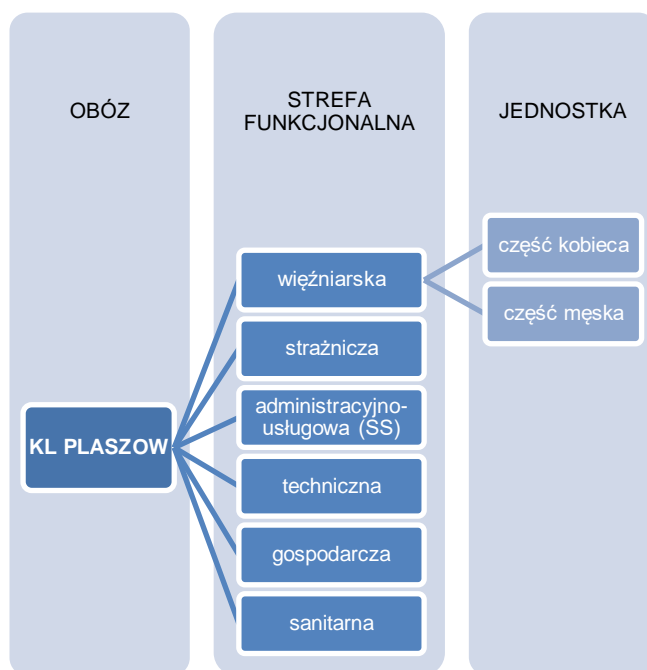
Drugą strefą był teren przeznaczony na wszelkiego rodzaju warsztaty i magazyny składające się na część techniczną obozu. Znajdowało się tam również kilka baraków więźniarskich, latryna oraz miejsca egzekucji i grobów masowych.

W północno-wschodniej części obozu płaszowskiego zlokalizowano liczne obiekty przeznaczone dla załogi obozowej, m.in. koszary, budynki administracji, baraki dla strażników, domy dla oficerów SS i komendanta obozu. Tereny o podobnym zagospodarowaniu znajdowały się w południowej części lagru, które włączono do niego w trakcie rozbudowy. Znajdowały się tam budynki mieszkalne dla oficerów SS i nadzoru technicznego DAW. Na strefę SS składały się więc dwa oddzielne obszary.

We wschodniej części KL Plaszow autor wyróżnił niewielką strefę techniczną, na którą składały się magazyny grupy Balba, a po jej południowej stronie – słabo zagospodarowaną strefę gospodarczą. Ogólnie budynki gospodarcze były w tej części najczęściej spotykane, choć występowały tam również laboratoria chemiczne, garaże i warsztaty samochodowe oraz magazyn na księgi żydowskie.

Piątą strefę – strażniczą – można wyznaczyć na podstawie przebiegu linii drutów kolczastych stanowiących równoległe, blisko siebie położone rzędy. Strefa ta występowała pomiędzy granicą bezpośrednią obozu a linią ogrodzenia wewnętrznego. Pomiędzy nimi rozłożono zwoje drutów kolczastych z wolnym pasem dla wartowników oraz wzniesiono tam wieże strażnicze. Nie był to zatem „martwy” pas ziemi, ale wyraźny pas związany z zabezpieczeniem i izolacją obozu. Obejmował on północną i zachodnią krawędź obozu oraz otaczał od południa strefę techniczną i gospodarczą (tu również częściowo od strony wschodniej lagru).

Podział funkcjonalny KL Plaszow zaprezentowano na ryc. 91.

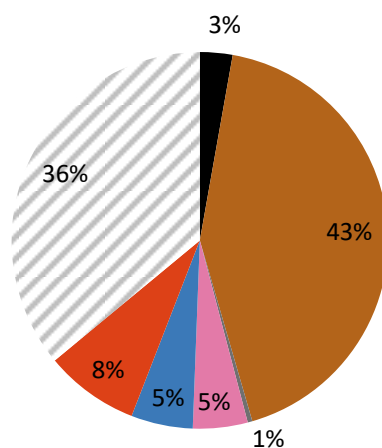
Ryc. 91. Podział funkcjonalny KL Plaszow

Źródło: opracowanie własne

Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni obozów koncentracyjnych przedstawiono na ryc. 92²⁹⁷, natomiast strukturę funkcjonalno-przestrzenną (w podziale na strefy) – na ryc. 93.

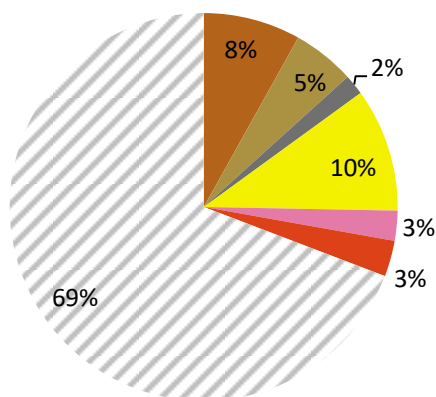
²⁹⁷ W Auschwitz I udział powierzchni strefy więźniarskiej w ogólnej powierzchni lagru wynosi 100%, zatem nie ujęto tego na oddzielnym wykresie kołowym na tej rycinie.

BIRKENAU

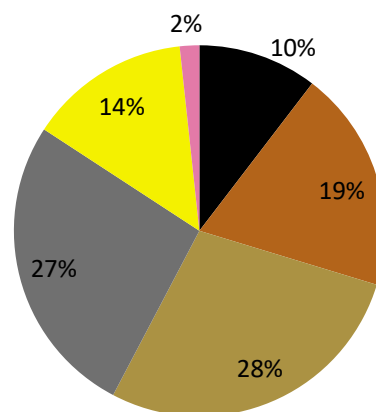
- STRAŻNICZA
- WIĘŹNIARSKA
- TECHNICZA
- SANITARNA
- TRANSPORTOWA I MAGAZYNOWA
- ZAGŁADY
- NIEOKREŚLONA

KL LUBLIN

- WIĘŹNIARSKA
- ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)
- TECHNICZA
- GOSPODARCZA
- SANITARNA
- ZAGŁADY
- NIEOKREŚLONA

KL PLASZOW

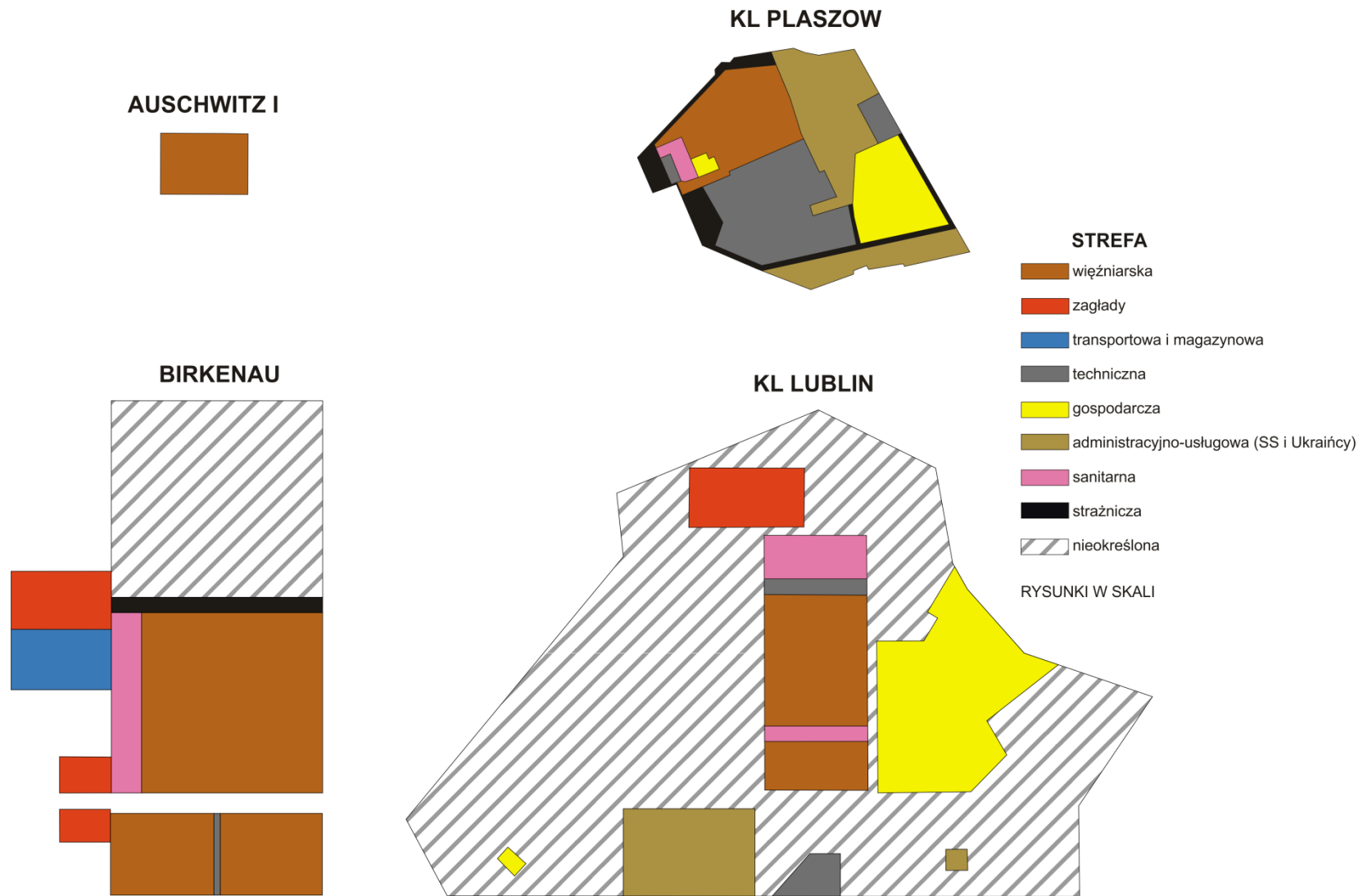

- STRAŻNICZA
- WIĘŹNIARSKA
- ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)
- TECHNICZA
- GOSPODARCZA
- SANITARNA

Ryc. 92. Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni obozów koncentracyjnych²⁹⁸

Źródło: opracowanie własne

²⁹⁸ Dokładne obliczenia powierzchni stref funkcjonalnych obozów koncentracyjnych umieszczono w tab. A4.

Ryc. 93. Struktura funkcjonalno-przestrzenna obozów koncentracyjnych (w podziale na strefy)

Źródło: opracowanie własne

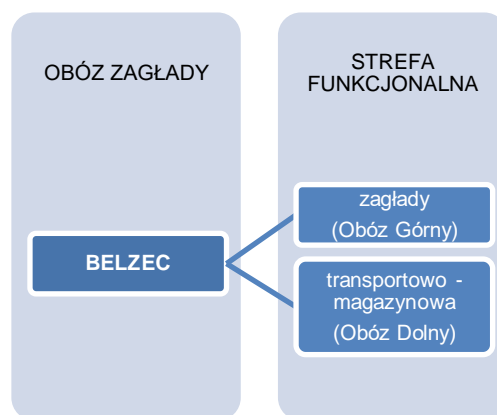
Podsumowując, należy stwierdzić, że w kompleksie Auschwitz-Birkenau dominowała strefa więźniarska, która w obozie macierzystym zajmowała cały jego obszar, a w Birkenau – prawie połowę. Odzwierciedlało to główną rolę obozu – koncentrację więźniów z ostatecznym przeznaczeniem na śmierć zdecydowanej większości z nich w określonych częściach lagru. W KL Lublin i KL Płaszów strefa więźniarska miała zdecydowanie mniejszy udział, co również łączyło się z funkcjami tychże, związanymi z wykorzystaniem więźniów jako siły roboczej, w połączeniu z ich powolnym wyniszczeniem. Wyrazem tego był brak typowej strefy zagłady w obozie płaszowskim i niewielki teren w obozie lubelskim, przeznaczony na dokonywanie masowych mordów. Wyraźny udział strefy technicznej w obozie płaszowskim świadczy o tym, że był to typowy obóz pracy, w późniejszym czasie działający jako KL. Przemianowanie go na obóz koncentracyjny było jedynie zabiegiem formalnym, gdyż nie miało to przełożenia na zwiększenie strefy więźniarskiej.

7.2.2. Obozy zagłady

R. Kuwałek (2005, s. 14) podaje, że obóz Belzec podzielony był na dwie części, z których pierwsza, tzw. Obóz Dolny, mieściła się w północnej i zachodniej części terenu obozowego²⁹⁹. Główną funkcją Obozu Dolnego było przyjmowanie transportów i związane z tym działania. Tak zwany Obóz Górny stanowił natomiast właściwą część eksterminacyjną. Obie części oddzielone były od siebie drutami kolczastymi, wśród których jedna linia była zamaskowana gałęziami. Obóz Dolny został również rozdzielony na dwie części linią drutów, na co wskazuje plan Rutherforda. Podział ten jednakże nie odzwierciedlał rozdzielenia funkcji. Zachodnia część Obozu Dolnego również może być uznana za fragment strefy przyjęcia transportów i grabieży mienia z powodu występowania tam zabudowań magazynowych, budynku dezynfekcyjnego oraz placu sortowniczego. Nie było tam żadnych obiektów użytkowanych przez SS, które zlokalizowano poza terenem obozu. W Obozie Górnym natomiast funkcje budynków, ich liczba i rozmieszczenie dodatkowo licznie występujących grobów masowych, pozwalają na określenie tej części jako strefy zagłady³⁰⁰ (ryc. 94).

²⁹⁹ Autor rozprawy skłaniałby się bardziej ku stwierdzeniu, że ta część obozu znajdowała się po stronie zachodniej i południowej terenu obozowego (ryc. A37).

³⁰⁰ Podziału na dwie strefy funkcjonalne autor starał się dokonać zgodnie z przebiegiem linii drutów kolczastych. Strefa przyjęcia więźniów i grabieży mienia, kończyła się na wysokości odgradzonego placu na końcu rampy kolejowej. Dalej, za linią wewnętrznych odgradzeń, aż do granic bezpośrednich obozu,

Ryc. 94. Podział funkcjonalny obozu Belzec

Źródło: opracowanie własne

Obóz w Sobiborze był bardziej rozwiniętym ośrodkiem zagłady w porównaniu z Belcem. Jest to widoczne nie tylko w liczbie zabudowań i ich funkcji, ale również w podziale przestrzeni obozu na mniejsze części. T. Blatt (2010, s. 271) podaje, że ośrodek zagłady podzielony był na część garnizonową (*Vorlager*) i cztery główne sektory wewnętrzne, zwane przez więźniów i administrację jako Lager I, II, III i IV. Lagry te były od siebie oddzielone drutami kolczastymi, co czyniło je „obozami w obozie”. W częściach tych realizowano różne funkcje:

– Lager I – przeznaczony był dla żydowskich więźniów-robotników. Znajdowały się tam zabudowania, których funkcje spełniały praktycznie wszystkie potrzeby Niemców (warsztaty krawieckie i szewskie, stolarskie, mechaniczne), kwatery dla pracujących (tymczasowo) Żydów i obiekty sanitarne.

– Lager II – zlokalizowany pomiędzy lagrami I a III miał większą powierzchnię niż wcześniej omówiony. Składał się z zabudowań związanych z przyjmowaniem transportów, grabieżą mienia (magazyny i sortownie), pełniących funkcje rolnicze (ze stajniami i pomieszczeniami dla bydła, świń i gęsi). Mieścił się tam również budynek administracji, mała kapliczka (gdzie wykonywano egzekucje) oraz wysoka wieża strażnicza, obejmująca zasięgiem obserwacji znaczną część obozu.

– Lager III – typowa część służąca zagładzie z komorami gazowymi, masowymi grobami i paleniskami. Tam również wydzielono wewnętrzną część dla Sonderkommando i z barakiem dla strażników.

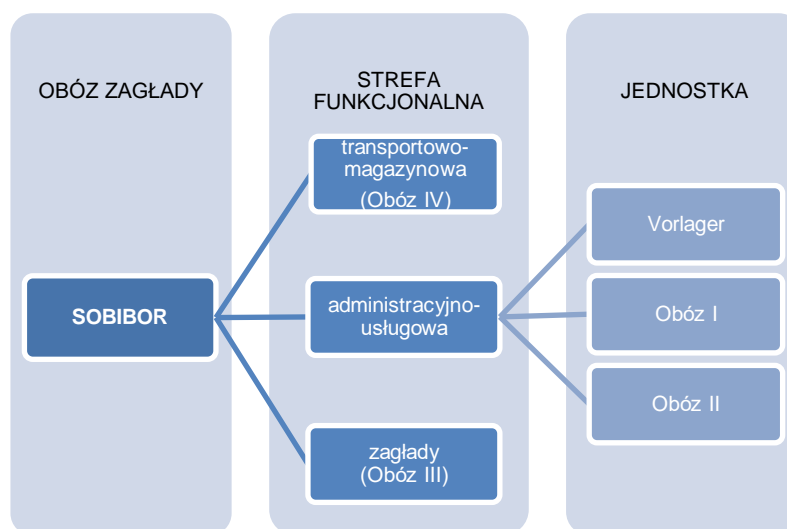
rozciągała się strefa eksterminacyjna (zagłady). Teren zadrzewień, po wschodniej stronie obozu, został wliczony do obszaru strefy zagłady, co wynika ze sposobu podziału opracowanego przez autora. Gdyby wyłączyć tereny leśne z tej analizy, wówczas wielkość powierzchni dwóch stref Belzca byłyby zbliżona. Nie zmienia to jednak podziału obozu na dwie wyraźne części.

– Lager IV – zwany „Obozem Północnym”, który nie odgrywał żadnej roli w procesie eksterminacji. Tworzyło go dziewięć bunkrów, nieodgrodzonych od pozostałej części obozu, których funkcją było magazynowanie i sortowanie zdobytej broni od armii sowieckiej.

Wspominany *Vorlager* służył jako część przeznaczona dla SS i strażników ukraińskich. Znajdowały się tam kwatery mieszkalne, budynki usługowe SS, zabudowania gospodarcze (kuchnie) oraz magazyny i garaże. W tej części również zlokalizowano rampę kolejową, na którą przybywały transporty osób przeznaczonych do zagłady.

Sobibor był obozem, którego podstawową funkcją była masowa, natychmiastowa eksterminacja ludzi. Po przybyciu transportu, ludzie byli rabowani z osobistego majątku i kierowani bezpośrednio do komór gazowych. Nieliczni tylko pracowali niewolniczo przy pracach związanych z obsługą obozu oraz z potrzebami SS. Praca ta nie była gwarantem przeżycia, ponieważ każdy, kto trafił do obozu zagłady, był kierowany ostatecznie na śmierć. W związku z tym, w przestrzeni ośrodka zarysowywał się podział na dwie (z trzech) strefy funkcjonalne: transportowo-magazynową i zagłady.

Sobiborski ośrodek zagłady musiał być administrowany i odpowiednio strzeżony. Toteż pojawiła się w nim po raz pierwszy strefa administracyjno-usługowa (z domami dla SS i strażników ukraińskich, budynkami usługowymi, komendanturą etc.). Stanowiła ona trzecią funkcjonalną część obozu. Wszystkie wewnętrzne części w tej strefie, choć przestrzennie oddzielone od siebie (*Vorlager*, Lager I oraz II) służyły celom SS. Nie były to tylko kwatery i budynki administracji obozowej, ale również zaplecze gospodarcze (w tym pola uprawne i pastwiska) oraz techniczne, służące potrzebom SS. Wybrani więźniowie zakwaterowani w tej części mieli przez pewien czas służyć potrzebom SS, pracować dla tej formacji i obsługiwać różnego rodzaju obiekty obozowe. Finalnie mieli zostać poddani eksterminacji. Zatem cała omawiana część obozu była skupiona wokół funkcji SS, mimo możliwych podziałów przestrzennych na wewnętrzne obozy. Wydzielenie jednej ogólnej strefy administracyjno-usługowej tłumaczyć można również funkcją przewodnią obozu, która nie przewidywała żadnej koncentracji więźniów z wykorzystaniem ich jako siły roboczej na większą skalę, lecz wiązała się z ich bezpośrednią eksterminacją (ryc. 95).

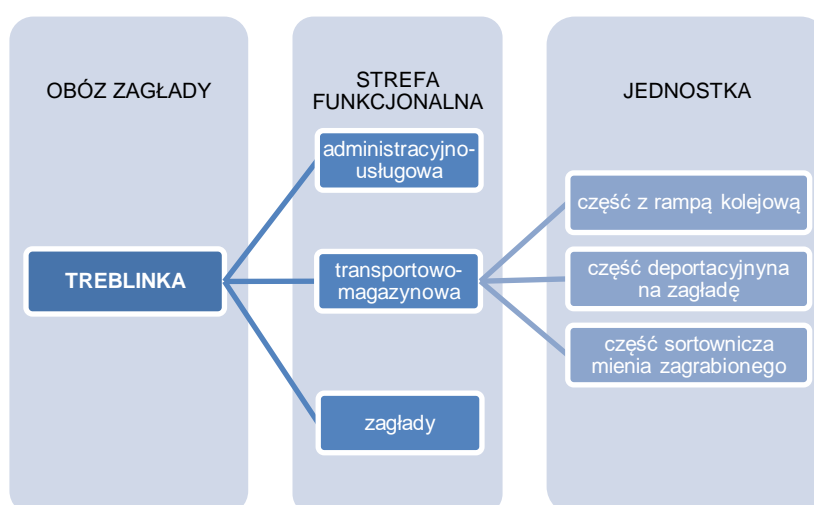

Ryc. 95. Podział funkcjonalny obozu Sobibor

Źródło: opracowanie własne

Ośrodek Treblinka (II) również składał się z trzech stref: administracyjno-usługowej, transportowo-magazynowej oraz zagłady (ryc. 96).

Pierwszą z omawianych jest strefa administracyjno-usługowa, w której zlokalizowano szereg zabudowań mieszkalnych, administracyjnych, usługowych, a nawet rozrywkowych (ZOO) dla załogi obozowej. Prócz nich utworzono również baraki dla strażników ukraińskich, budynki gospodarcze i techniczne. W tej części obozu wydzielono teren z barakami dla więźniów określany „gettem”, „obozem nr 1” lub „obozem dolnym”. Niemcy nazywali go *Vohnlager* – obóz mieszkalny (E. Kopówka 2002, s. 11). Zatrudnieni w nim więźniowie pracowali w kilkudziesięciu warsztatach, wykonując różne prace na cele SS, a ich przeznaczeniem miała być zagłada.

Ryc. 96. Podział funkcjonalny obozu Treblinka

Źródło: opracowanie własne

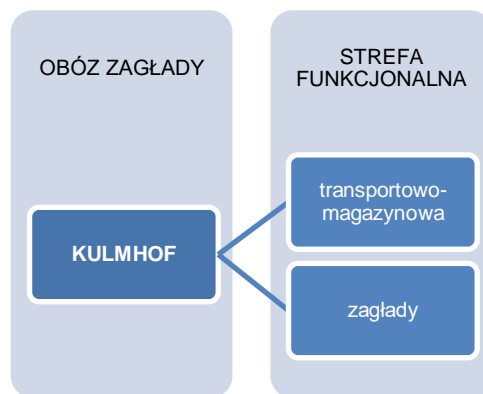
Drugą ze stref stanowi *Auffanglager* – obóz przejściowy (E. Kopówka 2002, s. 12). W tej części zlokalizowano rampę kolejową, rozbieralnię, miejsce selekcji ofiar, plac sortowniczy, latrynę i magazyny na rzeczy zagrabione. Pozwala to na wydzielenie tej części obozu jako strefy przyjęcia więźniów i grabieży mienia. Plan ośrodka według Lapondera zakładał jej podział na mniejsze części – z rampą kolejowej, deportacyjną na zagładę, sortowniczą mienia zagrabionego i tzw. *Lazarett*. Oprócz ostatniej z wymienionych części, którą należałoby połączyć ze strefą zagłady, wyszczególnione składowe strefy są oddzielone od siebie ciągami drutów kolczastych, a jednocześnie powiązane były jedną funkcją – przyjęcia transportów i grabieży mienia (transportowo-magazynową).

Ostatnia ze stref związana była z zagładą. Część ta była zwana też jako *Totenlager* – „obóz wyższy” (określenie wzięło się od ukształtowania terenu) lub „obóz nr 2”. O pełnionej funkcji zagłady świadczy wydzielony drutem kolczastym teren³⁰¹ wraz z komorami gazowymi, masowymi grobami, rusztami krematoryjnymi oraz wspomnianym wcześniej *Lazarettem*. Istniał tam również mały teren z barakiem dla więźniów obsługujących *Totenlager*³⁰².

Pod względem struktury funkcjonalnej obóz w Chełmnie nad Nerem charakteryzował się podziałem na dwie odrębne, oddalone od siebie części – obóz pałacowy we wsi Chełmno n. Nerem oraz obóz leśny w lesie rzuchowskim. Za podziałem przestrzennym podążał jego podział funkcjonalny. Obóz pałacowy stanowił w zdecydowanej części strefę przyjęcia więźniów, grabieży mienia i przygotowania ich na zagładę. Gazowanie w ruchomych autach-komorach odbywało się w drodze od obozu pałacowego do leśnego, a tragiczny finał tego procesu miał miejsce w lesie rzuchowskim. W obozie leśnym zatem dokonywała się główna część zagłady, a dominujące w nim obiekty jednoznacznie nadają mu takie właśnie funkcje (ryc. 97). Choć przestrzennie w obozie pałacowym pojawił się odgradzony płotem mały teren z budynkiem spichlerza, to funkcjonalnie był on związany z przyjmowaniem więźniów do obozu, polegającym na ich przetrzymywaniu.

³⁰¹ Nasypy z piasku po zachodniej stronie tej części można uznać jako granicę strefy, której przedłużeniem była linia drutów otaczająca *Lazarett*, aż do zewnętrznej linii drutów (granicy obozu).

³⁰² Na planie Lapondera oznaczono również plac apelowy.

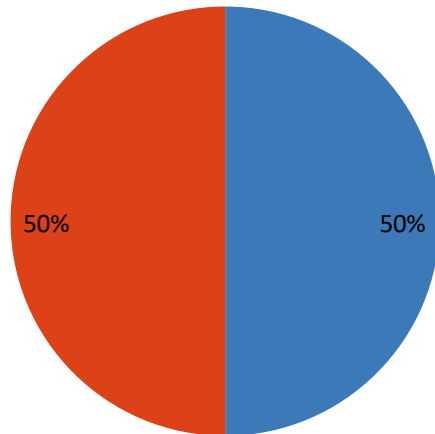

Ryc. 97. Podział funkcjonalny Kuhlshof

Źródło: opracowanie własne

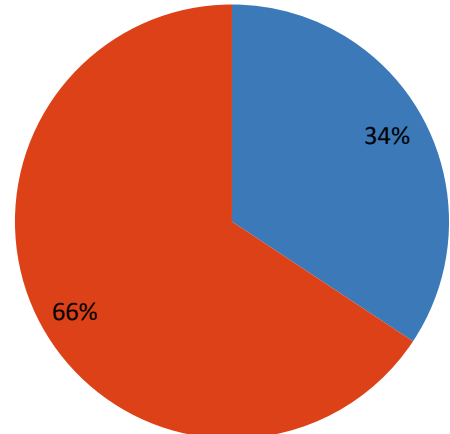
Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni obozów zagłady przedstawiono na ryc. 98, natomiast strukturę funkcjonalno-przestrzenną (w podziale na strefy) – na ryc. 99.

KULMHOF

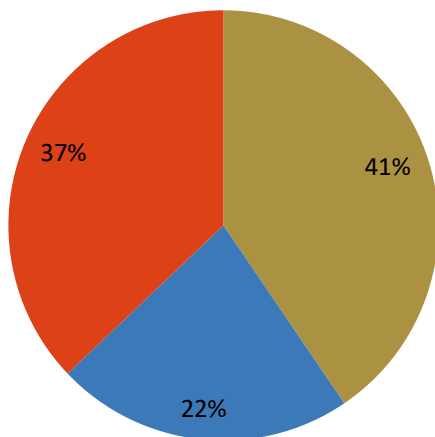
■ TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA
■ ZAGŁADY

BELZEC

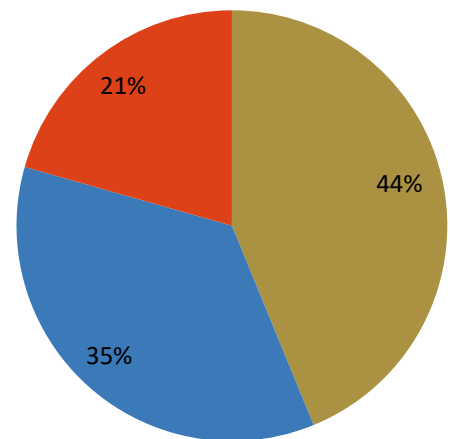
■ TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA
■ ZAGŁADY

TREBLINKA

■ ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)
■ TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA
■ ZAGŁADY

SOBIBOR

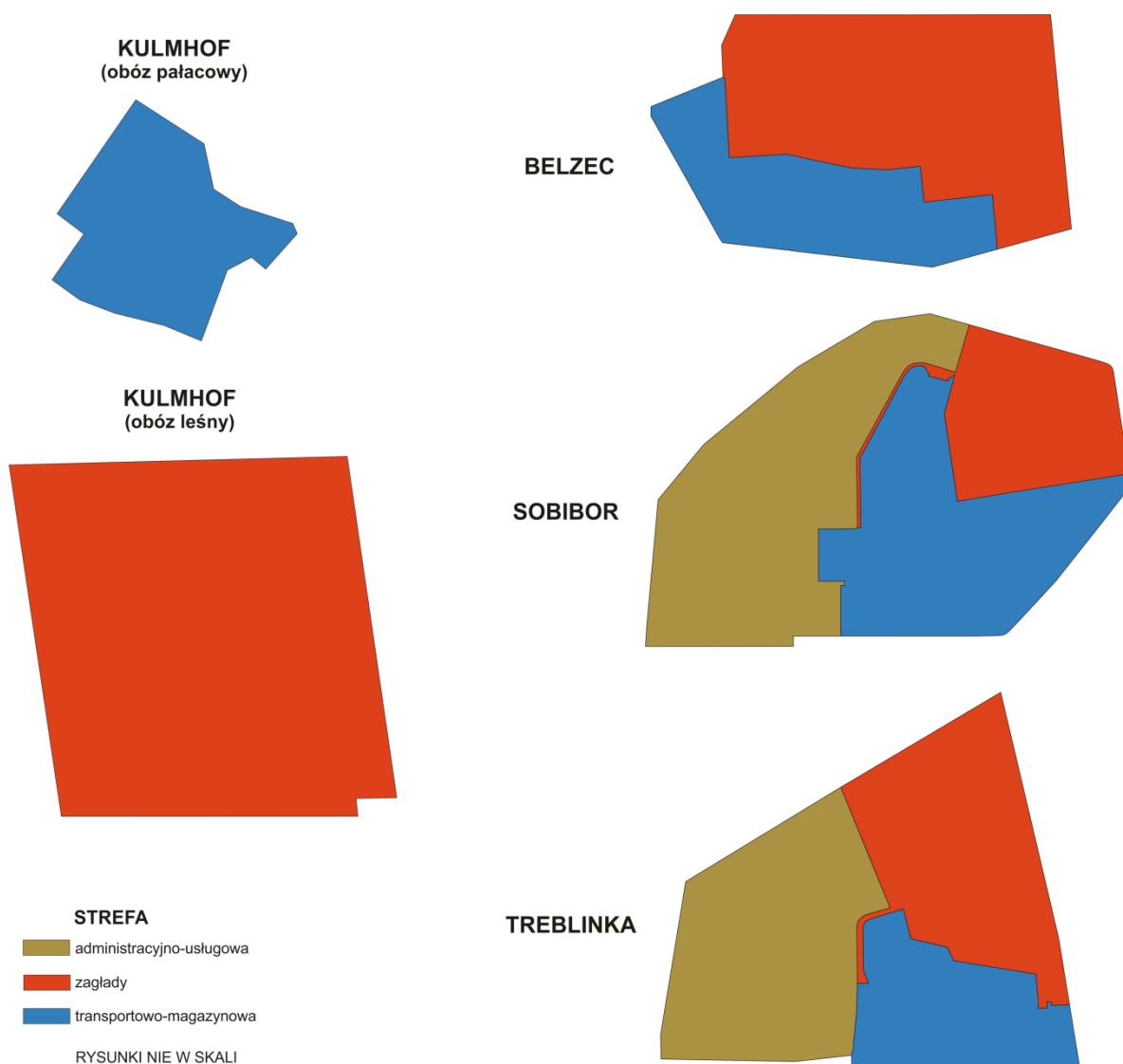

■ ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)
■ TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA
■ ZAGŁADY

Ryc. 98. Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni obozów zagłady³⁰³

Źródło: opracowanie własne

³⁰³ Dokładne obliczenia powierzchni stref funkcjonalnych obozów zagłady umieszczono w tab. A5.

**Ryc. 99. Struktura funkcjonalno-przestrzenna obozów zagłady
(w podziale na strefy)**

Źródło: opracowanie własne

Z analizy wynika, że w obozach zagłady (szczególnie wśród ośrodków OR) dość wyraźnie zarysowały się podobieństwa w podziale funkcjonalnym. Najogólniej rzecz ujmując, w podziale Kulmhof na dwa odrębne obozy widoczne było występowanie dwóch oddzielnych stref funkcjonalnych – transportowo-magazynowej (obóz pałacowy) oraz zagłady (obóz leśny). Podobny podział występował w utworzonym nieco później Belzcu, z tą różnicą, że ośrodek stanowił jedną, spójną przestrzennie jednostkę (ta cecha charakteryzowała tylko obozy OR). Strefa eksterminacyjna była tam największa. Utworzony w późniejszym czasie Sobibor został rozszerzony o rozległą strefę SS, a identyczny trójpodział funkcjonalny powielono w obozie w Treblince.

Podstawowe strefy funkcjonalne w obozach zagłady były zatem dwie:

- 1) transportowo-magazynowa;

2) zagłady.

Ich występowanie pozwalało realizować przypisane obozom śmierci zadania. Dołączenie natomiast (w Sobiborze i Treblince) strefy administracyjno-usługowej (na potrzeby SS i strażników ukraińskich) wynikało, zdaniem autora, z jednej strony, z pewnej konieczności ewolucji przestrzennej i funkcjonalnej (nasilenie procesu eksterminacji i przyjmowania jak największych transportów w celu realizacji „rozwiązania kwestii żydowskiej”), a z drugiej strony było to związane z odizolowaniem obozu, znaczną odległością od skupisk osadniczych, gdzie SS i załoga strażnicza mogłaby się osiedlić oraz wykorzystać zabudowania na obiekty administracyjne lub inne, powiązane z działalnością obozu. Dlatego koniecznością stało się umieszczenie tego typu obiektów. Umożliwiało to jednocześnie sprawne zarządzanie ośrodkiem.

Podobieństwem w Sobiborze i Treblince było również wydzielenie wewnętrznych części o podobnej funkcji. Jedną z nich był „obóz dla Żydów”, który w obozie sobiborskim funkcjonował jako Lager I. W strefach zagłady utworzono zaś wewnętrzne obozy dla załogi Sonderkommando, pomagającej przymusowo w procesie zagłady. W strefie przyjęcia transportów i grabieży mienia natomiast istniały podobne części, będące ostatnim etapem więźniów przed wkroczeniem do wcześniej omówionych korytarzy (miejsce rozbieralni).

W omawianych dwóch ośrodkach zagłady tworzone również specjalne korytarze, łączące strefę przyjęcia transportów i grabieży mienia z częścią eksterminacyjną (*Der Schlauch* – w Sobiborze; *Himmlerstrasse* – w Treblince). W Belczu również stosowano podobne rozwiązanie, choć korytarz ten położony był bezpośrednio w strefie zagłady.

Konkludując rozważania nad strukturą funkcjonalną obozów zagłady, warto zwrócić uwagę na podlegającą ewolucji organizację przestrzeni obozów. Jej początek stanowił prymitywny w swojej formie ośrodek Kulmhof. Na taką opinię składa się, prócz lokalizacji, jego przestrzenna struktura. Był to obóz, który nie stanowił całości ze względu na podział na dwie odrębne funkcjonalnie części, zlokalizowane w dwóch różnych miejscach. Wybudowany w otoczeniu zabudowań wsi, prymitywnie zamaskowany płotem drewnianym, bez bezpośredniego połączenia z linią kolejową, z nielicznymi zabudowaniami, z częścią eksterminacyjną usytuowaną w innym miejscu, niż część główna, stanowił swoisty prototyp obozu zagłady.

Przy budowie kolejnego ośrodka tego typu – Belzca – widać pewną ewolucję formy. Zadbano o większą izolację ośrodka od otoczenia, połączenie bezpośrednio z linią

kolejową, wydzielono w nim dwie strefy funkcjonalne (administracyjno-usługową oraz zagłady), które połączono charakterystycznym „korytarzem”. Prócz tego zwiększono w nim liczbę zabudowań o określonej funkcji w poszczególnych strefach oraz zastosowano nowe elementy charakterystyczne dla omawianych ośrodków zagłady – wieże strażnicze i ogrodzenia z drutu kolczastego (w tym zamaskowane). Forma, jaką wykształcił Belzec, została wykorzystana jako podstawa i udoskonalona w kolejnych ośrodkach OR – w Sobiborze i Treblince.

W powstałym później ośrodku zagłady w Sobiborze zarysowuje się podział na trzy strefy funkcjonalne. Do dwóch wydzielonych wcześniej w Belczu stref dołączono strefę SS. Obóz posiadał połączenie z linią kolejową przez bocznice, również istniał specjalny korytarz prowadzący ze strefy przyjęć transportów do strefy zagłady, tj. wprost do komór gazowych. W strefie SS pierwszy raz pojawił się wewnętrzny obóz dla Żydów, a w strefie zagłady – niewielkich rozmiarów ogrodzony teren dla Sonderkommando (oddziału obsługującego proces zabijania w komorach gazowych).

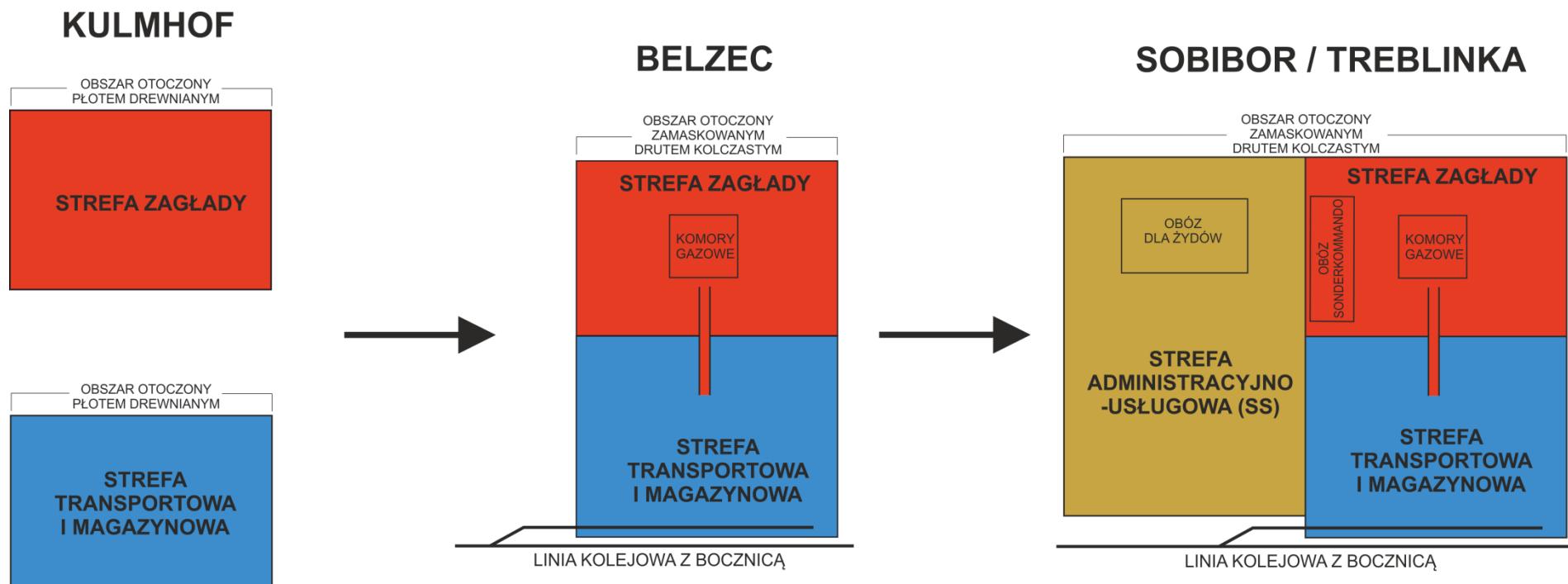
W ostatnim z ośrodków OR – Treblince – mamy do czynienia wręcz z identycznym schematem organizacji przestrzeni obozowej. Najważniejszymi elementami, które pokazują podobieństwa Treblinki z Sobiborem, są: połączenie obozu bocznica z linią kolejową, podział funkcjonalny na trzy strefy, utworzenie specjalnego „korytarza”, istnienie w części dla SS obozu dla Żydów, a w części dokonywania zagłady – dla Sonderkommando. Treblinka prezentowała najbardziej przemyślaną strukturę. Bocznica kolejowa została doprowadzona bezpośrednio jedynie do strefy przyjęcia transportów i grabieży mienia, natomiast w Sobiborze linia ta przechodziła również przez strefę SS. Poza tym Treblinka była obozem mniejszym niż obóz sobiborski, a zabudowania były bardziej uporządkowane i zwarte. Świadczy to o jeszcze wyższym stopniu rozwoju przestrzennego, większej funkcjonalności oraz – biorąc pod uwagę punkt widzenia oprawców – racjonalności wykorzystania przestrzeni obozowej.

Zauważalna jest zatem ewolucja pod względem struktury funkcjonalnej poszczególnych obozów. Rozwój ten, zapoczątkowany formą dwuczęściowego obozu o odrębnych funkcjach (Kulmhof), poszedł w kierunku połączenia w całość stref transportowo-magazynowej (związanej z przyjęciem transportów i grabieżą mienia) ze strefą zagłady (Belzec). Ostatecznie obozy zagłady przybrały formę podzielonych na trzy strefy ośrodków, w których do wspomnianych dwóch stref dołączono część administracyjno-usługową, przeznaczoną na potrzeby SS i strażników ukraińskich (Sobibor i Treblinka). Rozwój ten zauważalny jest również w kontekście lokalizacyjnym –

stopniowe odsuwanie obozów od skupisk osadniczych, a co za tym idzie większa izolacja, przy skutecznym wykorzystaniu terenów leśnych. Innymi słowy, instytucje te przechodziły proces ewolucji, zarówno pod względem lokalizacyjnym, jak również związanym z budową zewnętrzną i wewnętrzną samych ośrodków, od prototypu (Kulmhof), przez obóz eksperymentalny (Belzec) do formy rozwiniętej (Treblinka), często określanej jako wzorcowa.

Do szczegółowego schematu obozu zagłady można zaliczyć również tak charakterystyczne elementy, jak: wieże strażnicze, rzędy drutów kolczastych (w tym zamaskowanych) oraz widoczne zgrupowanie zabudowy o określonych funkcjach w odpowiednich częściach ośrodków.

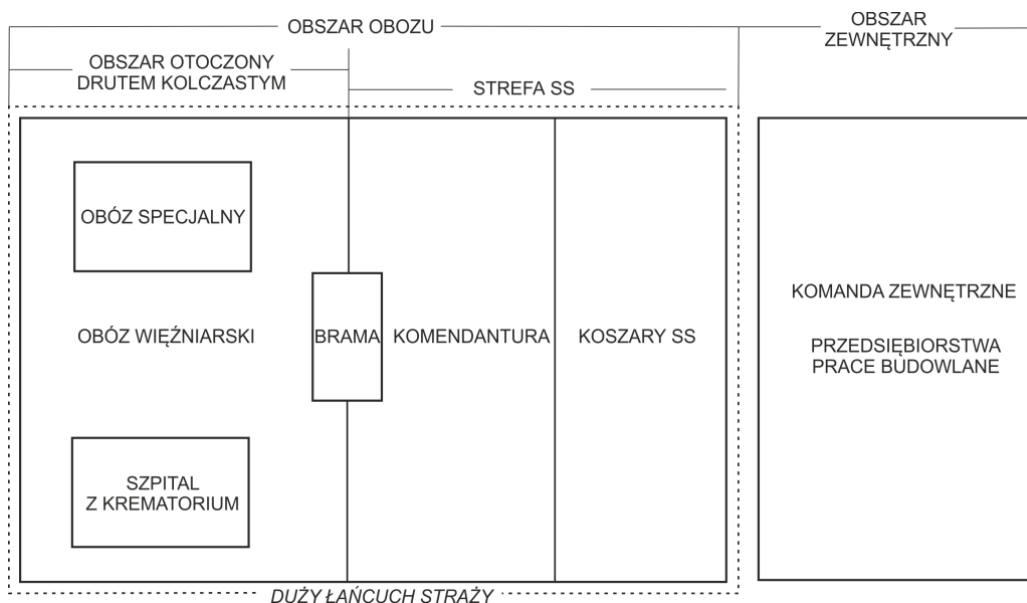
Niemcy wybudowali tylko cztery takie ośrodki (wszystkie z nich zostały w tej pracy omówione). Po zakończeniu działalności ostatnich z nich nie tworzono kolejnych, zatem nigdy nie powielono rozwiązań zastosowanych w Treblince. Na ryc. 100 przedstawiono, przy użyciu schematów, omawiany proces ewolucji. Śledząc jego etapy można zauważyć, że podczas realizacji OR tworzony w jego ramach model obozu zagłady był podobny we wszystkich obozach zagłady, a gdyby ośrodek Belzec od początku istnienia posiadał strefę administracyjno-usługową, wówczas powielanie wzorca byłoby jeszcze bardziej widoczne.

Ryc. 100. Ewolucja organizacji przestrzeni obozów zagłady
 Źródło: opracowanie własne

8. Schemat organizacji przestrzeni obozów koncentracyjnych

Po dokonaniu analizy podziału i wyznaczeniu stref funkcjonalnych obozów koncentracyjnych warto przedstawić, opracowany przez autora rozprawy, ogólny schemat organizacji przestrzeni tych organizmów. Powstał on jako efekt krytycznego podejścia do zaproponowanego w literaturze przedmiotu schematu autorstwa Z. Kołakowskiego (2004, s. 41) (ryc. 101).

Ryc. 101. Schemat struktury przestrzennej obozów koncentracyjnych według Z. Kołakowskiego (2004)

Odrys i tłumaczenie nazw z j. niem. wykonane przez autora.

Źródło: Z. Kołakowski (2004, s. 41)

Za obóz koncentracyjny należy uznać obóz więźniarski (część więźniarską), do którego prowadzi główna brama, otoczony drutem kolczastym wraz ze strefą SS umieszczoną poza nią, na którą składa się komendantura oraz koszary SS (bez ogrodzenia z drutu)³⁰⁴ (ryc. 95). W wielu opracowaniach, w tym również na planach, przez obóz koncentracyjny rozumie się teren otoczony drutem kolczastym. Pozostałe instalacje i zabudowania (poza linią drutów) to tzw. zaplecze lagru. Jako „obszar otoczony drutem kolczastym” należy traktować obóz więźniarski, w którym można dodatkowo wyróżnić dwie części: szpital z krematorium i obóz specjalny (niem. *Sonderlager*). Stałym elementem obozu więźniarskiego były zabudowania szpitalne. Dyskusyjna jest natomiast lokalizacja krematorium w obrębie części dla więźniów oraz rola tzw. *Sonderlager*. W przypadku

³⁰⁴ Podobnie o takim rozmieszczeniu strefy SS względem obozu więźniarskiego pisze W. Sofsky (2016).

ostatniej z wymienionych części trudno określić, czym miał być ten obóz specjalny i jaką funkcję spełniać. Prawdopodobnie była to część przeznaczona dla więźniów specjalnej kategorii bądź służyła jako określenie obozu wewnętrznego, oddzielonego fizycznie od pozostałej infrastruktury. Całość obozu (obszar ograniczony drutem kolczastym wraz ze strefą SS) była otoczona tzw. dużym łańcuchem straży, poza nim wyodrębniony był obszar zewnętrzny (gdzie pracowały komanda więźniów), który można określić mianem pozaobozowych miejsc pracy więźniów.

Jak zatem mają się badane obozy do przedstawionego schematu? Otóż najlepiej wpisują się weń KL Dachau oraz każda z dwóch części kompleksu KL Auschwitz-Birkenau. W tych lagrach obszar otoczony drutem kolczastym stanowił część (strefę) więźniarską³⁰⁵ (z główną bramą wejściową), poza którą zlokalizowano obiekty komendantury i koszarów SS (strefę SS), nieobjętych zasięgiem drutów. Według autora rozprawy (na podstawie przyjętego sposobu wydzielenia właściwego terenu obozowego), za obszar obozu uznana została cała przestrzeń z zabudowaniami obozowymi, ograniczona drutem kolczastym. W związku z tym obszarem otoczonym drutem kolczastym może być nie tylko obóz więźniarski, ale i wszelkie inne zabudowania znajdujące się w obrębie granicy bezpośredniej. Zapleczem lagru, w rozumieniu autora, jest wszystko to, co występuje poza bezpośrednią granicą drutu kolczastego, natomiast u Z. Kołakowskiego (2004) druty wyznaczają jedynie obóz więźniarski, a drugim składnikiem sumy dającej „obszar obozu” jest strefa SS.

Obszar zewnętrzny tych lagrów stanowiły ich podobozy oraz miejsca pracy więźniów. Trudno natomiast w KL Dachau i KL Auschwitz-Birkenau wskazać, co w nich stanowiło tzw. obóz specjalny, dlatego jego pominięcie w analizie nie powinno mieć większego znaczenia. We wspomnianych obozach widać natomiast, że w „obozie więźniarskim” występują obiekty szpitalne (sanitarne), a krematoria były usytuowane poza nim. Stanowiło to pewną różnicę.

Pomiędzy strukturą organizacyjną KL Lublin a opisywanym schematem istnieją pewne podobieństwa. Występował tam obóz więźniarski otoczony drutem, do którego prowadziły bramy (do każdego z pól osobna brama), a strefa SS zlokalizowana była poza tą częścią. Jednakże krematorium usytuowane było poza częścią więźniarską („obszarem otoczonym drutem kolczastym”). Omawiana całość zgodnie ze schematem stanowiła teren obozu, dookoła którego rozstawiono patrole w ramach łańcucha straży. Obszarem zewnętrznym

³⁰⁵ W Birkenau była ona połączona kilkoma innymi strefami, lecz stanowiła większą część powierzchni obozu.

obożu lubelskiego były przedsiębiorstwa oraz filie zlokalizowane w Lublinie i innych miastach GG.

O ile strukturę organizacyjną KL Lublin można w pewien sposób wpisać w ów schemat, o tyle nie odpowiada ona mu idealnie (tak jak w przypadku pozostałych obozów). Wynika to z istnienia bezpośredniej granicy obozu otaczającej całym swym zasięgiem jego wszystkie zabudowania i infrastrukturę. Ogrodzenie z drutów kolczastych miało zastępować brak granicy naturalnej i stanowiło element zabezpieczenia obozu. Istnienie takiego ogrodzenia, mimo wszystko, stanowiło bezpośrednią granicę i obejmowało swoim zasięgiem zarówno wydzieloną drutem kolczastym część więźniarską, jak i pozostałe części lagru, w tym strefę przeznaczoną dla SS³⁰⁶. KL Lublin posiadał ponadto zewnętrzną bramę prowadzącą na teren obozu zlokalizowaną w granicach bezpośrednich, a potem dodatkowe wejścia do części więźniarskich. Zabudowania szpitalne (sanitarne) co prawda znajdowały się na polach więźniarskich, lecz krematorium usytuowano poza tą strefą.

KL Płaszów posiadał część więźniarską otoczoną drutem kolczastym (zgodnie ze schematem jest to „obóz więźniarski”), ale poza nią występuje kolejne ogrodzenie, obejmujące swym zasięgiem dodatkowo strefę administracyjno-usługową SS. W związku z tym strefa SS należała *de facto* do obszaru otoczonego drutem kolczastym, poza którym nie było innych zabudowań (w tym przypadku obszar otoczony drutem kolczastym = „obszar obozu”). Lager miał pełnić od początku istnienia funkcję obozu pracy i o jego formie decydowały nieco inne wytyczne budowlane niż dla obozów koncentracyjnych. Na znacznym obszarze obok części więźniarskiej postawiono obiekty będące miejscami pracy więźniów, dlatego logicznym rozwiązaniem, z punktu widzenia nadzorców, wydawało się objęcie całości tych terenów zasięgiem drutów kolczastych. Teren z obiektami administracyjno-usługowymi dla SS w północnej i południowej części lagru został prawdopodobnie specjalnie włączony w zasięg ogrodzenia, co pozwoliło zachować regularny kształt obozu. Dopiero w późniejszym okresie jego istnienia (po wykształceniu struktury) przemianowano go formalnie na obóz koncentracyjny. Po tej decyzji nie dokonano jego przebudowy. W związku z tym analizowanego schematu nie powinno odnosić się do obozu płaszowskiego³⁰⁷.

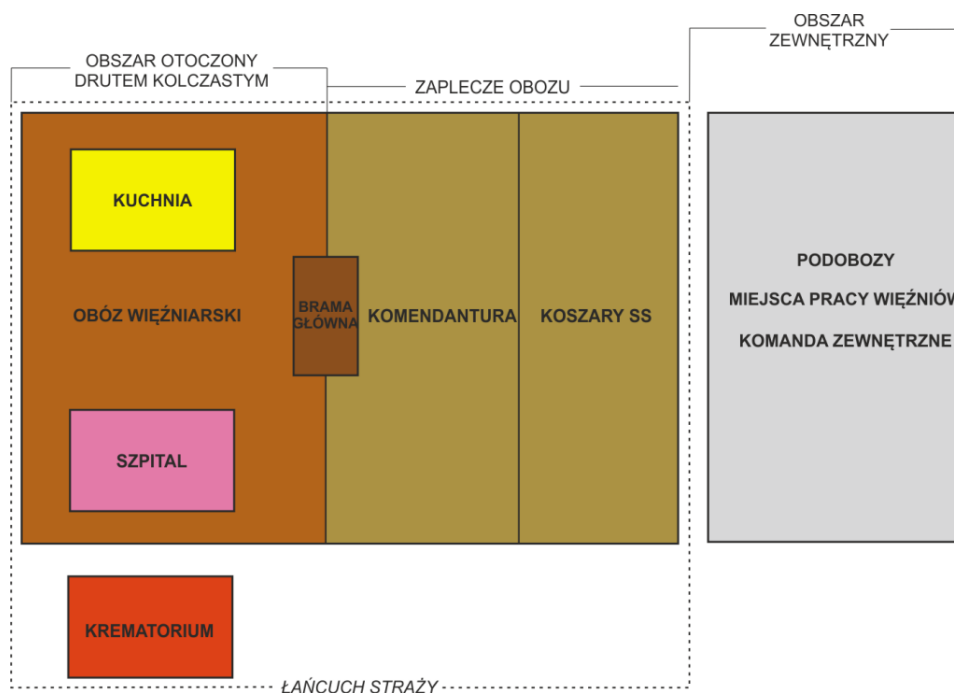
³⁰⁶ Gdyby nie istniało zewnętrzne ogrodzenie obozu lubelskiego, wówczas lager ten wpisywałyby się idealnie w schemat, ponieważ mielibyśmy do czynienia z ogrodzoną częścią dla więźniów i nieogrodzoną częścią dla SS, a całość można byłoby traktować jako „obszar obozu”.

³⁰⁷ Nawet w przypadku dokonywania porównań obozu płaszowskiego z ogólnym schematem dla obozów koncentracyjnych, KL Płaszów nie wpisuje się w ten schemat.

Z. Kołakowski (2004) nie sprecyzował, gdzie są granice obozu. Świadcą o tym opisy poszczególnych „części” lagru. „Obszar obozu” nie posiadał na schemacie wytyczonej granicy. Jedyne można się domyślać, że tą granicą było miejsce, gdzie kończą się zabudowania komendantury i koszarów SS, czyli szeroko rozumianej strefy SS. Jednakże granica ta nie była wyraźnie zaznaczona. Trudno zatem ograniczać na tej podstawie obszar organizmu obozowego jedynie do „obozu więźniarskiego”, jako jedyne terenu ograniczonego drutem kolczastym. Jeśli na schemacie strefa SS znajdowała się poza terem ogrodzonym drutem kolczastym i całość była nazwana „obszarem obozu”, wówczas rodzi się pytanie: czy strefa SS należała do obozu i stanowiła jedną całość, czy też była – tak jak rozumie to autor rozprawy – tzw. zapleczem obozu? W związku z tym, czy „obszar obozu”, zgodnie z tym, co przedstawia schemat, nie był pewnym uproszczeniem, który określał całość obszaru z zabudowaniami powiązаныmi ze sobą w ramach istnienia i funkcjonowania obozu koncentracyjnego? Czy „właściwym obozem” był tylko „obóz więźniarski”, który należy określać z nazwy (tak jak np. Auschwitz I), a pozostałe części (w tym przypadku strefa SS) już „właściwym obozem” nie były i stanowiły powiązane (np. administracyjnie lub funkcjonalnie) z nim otoczenie, mogące stanowić wspomniany „obszar obozu” i być określone tą samą nazwą lagru?

Schemat Z. Kołakowskiego (2004), zdaniem autora rozprawy, w dużej mierze ma formę uproszczoną, wręcz uniwersalną, dzięki czemu można wpisać weń wiele obozów. Świadczy o tym to, że ta podstawowa część lagru, jaką był obóz więźniarski, musiała być ogrodzona (było to konieczne w celu zachowania bezpieczeństwa oraz uniemożliwienia ucieczek osadzonych) oraz posiadała bramę wejściową. Zabudowania SS (koszary, komendantura etc.) stanowiły element administracji obozowej, stąd ich usytuowanie w pobliżu części dla więźniów wydawało się, z punktu widzenia nazistów, logiczne i konieczne (bez znaczenia, czy były one ogrodzone i połączone z częścią więźniarską czy nie – jako całość, obóz więźniarski i strefa SS stanowiły tzw. obszar obozu). Poza obszarem obozu istniały podobozy lub miejsca pracy więźniów, stanowiące szeroko rozumiany obszar zewnętrzny. Dyskusyjne jest położenie krematorium oraz wyodrębnienie tzw. obozu specjalnego, który mógł mieć różne formy (np. specjalnego bloku więźniarskiego, części wewnętrznej obozu). Na zaproponowanym przez Z. Kołakowskiego schemacie nie ma określonej granicy obozu, dlatego może on odpowiadać zarówno obozom składającym się jedynie z obozu więźniarskiego, jak również takim, w których występowały inne części (strefy).

Biorąc pod uwagę ustalenia wynikające z powyższej analizy, autor sporządził własny schemat organizacji przestrzeni dla badanych obozów koncentracyjnych, stanowiący pewną modyfikację schematu Z. Kołakowskiego (2004). Jego wykonanie było możliwe jedynie dla obozów: Auschwitz I, Birkenau oraz KL Dachau. Zgodnie z ryc. 102, na otoczonym drutem kolczastym obszarze znajdował się obóz więźniarski, do którego prowadziła główna brama. W jego zasięgu, prócz budynków szpitalnych, zlokalizowano inne stałe elementy zabudowy – kuchnie. Poza tym obszarem, w ramach tzw. zaplecza obozu, nieobjętego drutem kolczastym, zlokalizowano obiekty komendantury oraz koszarów SS. Poza obozem więźniarskim znajdował się również budynek krematorium. Całość była patrolowana przez strażników w ramach tzw. łańcucha straży. Poza tym obszarem znajdowały się podobozy, miejsca pracy więźniów lub komanda zewnętrzne, które można zaliczyć do zewnętrznego obszaru lagru.

Ryc. 102. Schemat organizacji przestrzeni KL Dachau, KL Auschwitz I oraz Birkenau

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Z. Kołakowski (2004, s. 41)

W schemat zaproponowany przez autora rozprawy nie do końca można wpisać obóz lubelski. Istnienie linii ogrodzenia poza obozem więźniarskim, otaczającym całość obszaru z wszelkimi zabudowaniami obozowymi powoduje, że w granicy obozu znajdowały się również: komendantura, koszary SS oraz krematorium. Całość ta otoczona była łańcuchem straży, a poza KL Lublin występowały miejsca pracy więźniów (podobozy, komanda

zewnątrzne). Pokazuje to, że mimo tych różnic, które jawią się pomiędzy obozami kompleksu KL Auschwitz-Birkenau, KL Dachau a KL Lublin w ramach wyznaczenia zasięgu lagrów (ich granicy), obóz lubelski prezentował bardzo podobny schemat organizacji przestrzeni, charakterystyczny dla analizowanych obozów koncentracyjnych. Dodatkowym wnioskiem, wypływającym z powyższej analizy, jest to, że KL Dachau może być uznany jako wzorzec organizacji przestrzeni dla Auschwitz I (tej części odpowiada on najlepiej), tudzież Birkenau, a KL Lublin korzystał w dużej mierze z tego wzorca. Obóz lubelski najbliższy w swojej formie był w stosunku do Birkenau (o czym świadczą m.in.: podział obozu więźniarskiego na odcinki/pola, lokalizacja krematorium poza tym terenem oraz istnienie zaplecza SS w pobliżu części więźniarskiej, ogólny układ zabudowy etc.).

KL Płaszów w niniejszy schemat wpisany być nie może z powodów wyjaśnionych wcześniej. Gdyby jednak przyjrzeć się organizacji jego przestrzeni, można zauważyć kilka elementów pasujących do tego schematu: występowała wydzielona część więźniarska, obok położona była strefa SS (komendantura i koszary SS), a całość otaczał łańcuch straży. Pokazuje to, że mimo iż był on budowany jako obóz pracy, widać w nim zarys takiego sposobu budowy (organizacji przestrzeni), który był charakterystyczny dla obozów koncentracyjnych.

9. KL Dachau jako wzorzec dla obozów koncentracyjnych na ziemiach polskich? Próba identyfikacji przeniesionych założeń

Analiza zgromadzonego materiału empirycznego pozwoliła podjąć próbę określenia wpływu układu morfologicznego obozu KL Dachau na rozwiązania zastosowane w nazistowskich obozach działających na terytorium okupowanej Polski. Co więcej, dała możliwość ustalenia, czy w tworzeniu takich śmiertelnych kompleksów Niemcy kierowali się jakimś morfologicznym wzorcem. W tab. 23 przedstawiono elementy budowy zewnętrznej i wewnętrznej KL Dachau oraz badanej grupy lagrów: Auschwitz I, Birkenau, KL Lublin i KL Płaszów. W określony sposób zaznaczono te z nich, które były dla porównywanych obozów wspólne, jak i te, które je różniły.

Tab. 23. Porównanie elementów budowy zewnętrznej i wewnętrznej KL Dachau i badanych obozów

ELEMENTY BUDOWY ZEWNĘTRZNEJ I WEWNĘTRZNEJ KL DACHAU		AUSCHWITZ I	BIRKENAU	KL LUBLIN		KL PLASZOW
				GB	BGB	
powierzchnia		■	■	■	■	■
granica	bezpośrednia (plot z drutu kolczastego)	■	■	■	■	■
	zewnętrzna	■	■	■	■	■
plan prostokąta	w granicy bezpośredniej	■	■	■	■	■
	część więźniarska	■	■	■	■	■
drewniany materiał budulcowy (dominujący)		■	■	■	■	■
główne rodzaje obiektów	główna brama	■	■	■	■	■
	linie drutów kolczastych	■	■	■	■	■
	drewniane baraki	■	■	■	■	■
	drogi/aleje	■	■	■	■	■
	plac apelowy	■	■	■	■	■
miejsce egzekucji/grzebania zwłok		■	■	■	■	■
strefa więźniarska obejmująca cały obóz		■	■	■	■	■
szpitale i kuchnie w obrębie części dla więźniów		■	■	■	■	■
regularna, rzędowa zabudowa barakowa dla więźniów		■	■	■	■	■
krematorium poza częścią więźniarską		■	■	■	■	brak
strefa SS poza obszarem obozu		■	■	■	■	■
dominująca powierzchniowo strefa więźniarska		■	■	■	■	■

Objaśnienia:

■ – element wspólny (lub mocno zbliżony) z KL Dachau; ■ – brak zgodności z KL Dachau;

GB – przy uwzględnieniu otaczającej lager linii drutu kolczastego jako granicy bezpośredniej;

BGB – bez uwzględnienia granicy bezpośredniej.

Źródło: opracowanie własne

Wnioski płynące z rozdziałów analitycznych oraz informacje zawarte w tab. 23 pokazują, że pewnego rodzaju kopią obozu KL Dachau był Auschwitz I. Odzwierciedlało się to m.in. w lokalizacji obu ośrodków – położonych na obszarze równinnym,

o specyficznym wilgotnym mikroklimacie. Były to również lagry o zbliżonej powierzchni, nieprzekraczającej kilkunastu ha (pozostałe obozy zajmowały znacznie większe areały). Prawie wszystkie wyszczególnione elementy budowy zewnętrznej (prócz rodzaju materiału budulcowego) i wewnętrznej były w przypadku tych dwóch organizmów podobne. Niemal ten sam schemat zastosowano również w organizowaniu ich przestrzeni, co zostało przedstawione na ryc. 102. Analiza wykazała również, że wiele podobieństw z KL Dachau miał Birkenau. Stanowił on swego rodzaju „rozszerzoną wersję” KL Dachau, gdzie oprócz licznych i rzędowo ustawionych baraków więźniarskich (w głównej mierze drewnianych) z sąsiadującymi budynkami szpitali i kuchni, obejmujących w zasięgu swojej strefy znaczny odsetek powierzchni lagru, dołączono do jego obszaru (ale poza strefą więźniarską) tereny z obiektami realizującymi funkcje eksterminacyjne (krematoria i komory gazowe). Cały lager Birkenau, wybudowany na planie prostokąta, był jednakże znaczących rozmiarów (ok. 140 ha). W kompleksie Auschwitz-Birkenau bardzo charakterystycznym rozwiązaniem było umieszczenie strefy SS poza granicami obozu, a ściślej rzecz biorąc – jego strefą więźniarską. Było to zgodne z cechami organizacji przestrzeni KL Dachau i stanowiło ważny element organizowania przestrzeni obozów koncentracyjnych.

Porównanie obozu lubelskiego z KL Dachau w zakresie budowy zewnętrznej i wewnętrznej przysparza pewnych problemów. Pojawiają się one w zależności od tego, czy za granicę bezpośrednią uzna się ogrodzenie obejmujące cały zagospodarowany areal lagru, czy też potraktuje się jedynie pola więźniarskie jako właściwy obóz. W pierwszym przypadku KL Lublin nie wpisywałby się w omawiany wzorzec, zaś w drugim – miałyby zbliżoną do niego formę. Na pewno wiele jego cech morfologicznych nawiązywało do Birkenau, co wyraźnie widać w układzie zabudowy, rozplanowaniu i podziale części więźniarskiej. Część przeznaczona dla więźniów w KL Lublin może być również uznana jako „rozszerzona forma” układu wypracowanego w KL Dachau.

Na tle omówionych lagrów ZAL/KL Płaszów jawił się jako obóz o kilku odmiennych cechach. W pierwszej kolejności należy wymienić usytuowanie lagru na terenie o silnie zróżnicowanej rzeźbie. Pod względem budowy zewnętrznej i wewnętrznej natomiast sprawiał on wrażenie obozu, którego część więźniarska (o niedominującej powierzchni) wraz ze strefą techniczną (z miejscami pracy dla więźniów) stanowiły główny trzon obozu, co pozwala na uznanie tego lagru za typowy obóz pracy. Całość zabudowań na obszarze obozu płaszowskiego została ponadto objęta ogrodzeniem z drutu kolczastego, uzupełnionym licznymi wieżami strażniczymi. Wieże te otaczały praktycznie całość

przestrzeni lagru, a nie były elementem strzeżenia skupionym wokół strefy więźniarskiej, tak jak miało to miejsce w innych obozach koncentracyjnych. Poza tym baraki więźniarskie wykazywały pewną nieregularność w usytuowaniu. Wpisanie zabudowań załogi SS (strefy administracyjno-usługowej) w przestrzeń obozu pokazuje kolejną różnicę. Co prawda strefa ta znajdowała się poza częścią więźniarską, ale w obrębie granicy bezpośredniej lagru. KL Plaszow nie posiadał również budynku krematorium, a miejsca pracy więźniów w dużej mierze znajdowały się na terenie lagru, a częściowo w jego filiach, będących elementami obszaru zewnętrznego obozu. Pokazuje to jego odmienność względem wzorcowego KL Dachau.

Obozy zagłady na terytorium okupowanej Polski nie miały swojego wzorca. Nie można również dla nich wskazać KL Dachau jako obozu, z którego rozwiązań morfologicznych korzystały, ponieważ odgrywał on rolę obozu koncentracyjnego i miał taki oficjalny status oraz nazwę, a Kulmhof, Belzec, Sobibor i Treblinka były typowymi ośrodkami natychmiastowej zagłady. Wśród tej grupy badanych obozów Kulmhof był prototypem takiego miejsca, Belzec stanowił obóz eksperymentalny dla ośrodków OR, natomiast Sobibor i Treblinka zastosowały część tych rozwiązań z jednoczesnym, wspólnym dla siebie ich rozwinięciem.

10. Obecny stan zachowania obozów

W rozdziale tym dokonano ogólnej charakterystyki i oceny stanu zachowania omawianych obozów. Przedstawiono również główne formy upamiętnienia występujące na terenach poobozowych.

Powojenna historia obozów koncentracyjnych i zagłady funkcjonujących na terytorium okupowanej Polski pokazuje, że stan zachowania obozów jest zróżnicowany – od pozostałych w pełnym oryginalnym stanie (np. Auschwitz I) do całkowicie niezachowanych (np. obozy OR). Przez wiele lat tereny byłych obozów były zapomnianymi miejscami kaźni wielonarodowej ludności europejskiej, ponieważ działania badawcze, archeologiczne lub upamiętniające nie miały miejsca bezpośrednio po wojnie. W 2016 r. na terenach byłych obozów istniały różne formy upamiętnienia: pomniki, tablice pamięci, relikty poobozowe oraz Muzea – Miejsca Pamięci. Wśród nich najbardziej zaniedbanym jest teren obozu KL Plaszow w Krakowie, który do 2016 r. nie doczekał się kompleksowych działań zmierzających do godnego oznaczenia ważniejszych miejsc i obiektów, uporządkowania terenu oraz upamiętnienia tego miejsca. Wśród niezachowanych znajdują się również wszystkie obozy zagłady, co było zgodne z zasadami ich istnienia, lub też, innymi słowy, ich przeznaczenia – niezachowanie tych miejsc świadczyło bowiem o ich tymczasowości i konieczności zacierania wszelkich śladów zbrodni. Warto pamiętać, że pomimo ich całkowitej likwidacji, pewne ślady pozostały i stanowią (obok relacji świadków) znaczące dowody na dokonaną przez Niemców zagładę.

Charakterystykę stanu zachowania oraz form upamiętnienia wraz z dokumentacją fotograficzną³⁰⁸ przedstawiono w tab. 24–30. Opracowania dokonano na podstawie badań terenowych i zdjęć lotniczych z Google Earth Pro, informacji zaczerpniętych ze stron internetowych³⁰⁹ oraz opracowania J. Żółciaka (2006, s. 45–47).

Najlepiej zachowanym byłym obozem koncentracyjnym jest obecnie Auschwitz I (obóz macierzysty), zlokalizowany na terenie Oświęcimia. Powojenną historię przetrwały

³⁰⁸ Zaprezentowana dokumentacja fotograficzna jest częściowa, ukazująca najważniejsze relikty i formy upamiętnienia. Przedstawienie pełnego przeglądu obecnego stanu wszystkich byłych obozów – miejsc pamięci byłoby opracowaniem zbyt obszernym, co nie było celem tego rozdziału.

³⁰⁹ <http://www.auschwitz.org> [dostęp: 10.03.2016], <http://www.majdanek.eu> [dostęp: 10.03.2016], http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/martyrologia_plaszow.html [dostęp: 10.03.2016], <http://chelmno-muzeum.eu> [dostęp: 10.03.2016], <http://www.belzec.eu> [dostęp: 10.03.2016], <http://sobibor.info.pl> [dostęp: 10.03.2016], <http://www.treblinka-muzeum.eu> [dostęp: 10.03.2016].

tam m.in. bloki więźniarskie, wieże strażnicze, ogrodzenie, główna brama oraz inne mniejsze obiekty. Nieco gorzej zachowała się druga część kompleksu położona w pobliskiej wsi Brzezinka. Na uwagę zasługują tam zachowane budynki murowane odcinka BI, częściowo zabudowania sektora BIIa, pojedyncze budowle (m.in. Nowa Sauna, Brama Śmierci), wieże strażnicze i większość ogrodzenia. Widoczne są również obrysy baraków z elementami murowanymi odcinków BI i BII oraz ruiny krematoriów. Nie zachował się natomiast odcinek BIII. Warto nadmienić, że Miejsce Pamięci, jakim jest Auschwitz-Birkenau, w 2015 r. odwiedziło blisko 1,7 mln turystów³¹⁰. Wpływ na to ma niewątpliwie zachowany charakter obozu, liczne wystawy oraz prowadzona działalność naukowa, pozwalająca dogłębnie zapoznać się z historią tego miejsca. Wszystko to stanowi znaczącą formę upamiętnia KL Auschwitz-Birkenau.

Pozostałościami po dawnym obozie lubelskim – KL Lublin – stała się większość baraków na Polu III, ogrodzenie pól więźniarskich, wieże strażnicze, rząd baraków po zachodniej stronie pól I i II, jak również pojedyncze obiekty, w tym „nowe” krematorium. Obecnie w przestrzeni tego miejsca widać zachowane obrysy większości baraków pól więźniarskich. Część terenu obozowego została zajęta przez osiedle mieszkaniowe, cmentarz komunalny „Majdanek” i pola uprawne. Dawny KL Lublin jest miejscem słabo zachowanym, lecz nie zapomnianym. Obecnie funkcjonuje tam Muzeum – Miejsce Pamięci, a władze muzealne zadbały o właściwe upamiętnienie tego miejsca. Prowadzona jest tam również dynamicznie działalność naukowa i dydaktyczna.

Teren dawnego obozu KL Płaszów był przez dziesiątki lat zapomnianym miejscem kaźni. Nie poddany żadnym zabiegom upamiętniającym stopniowo zarastał roślinnością, a nawet częściowo został zagospodarowany przez osiedle mieszkaniowe. Zaniechanie pamięci o tym miejscu doprowadziło do tego, że teren byłego lagru stał się nawet – o zgrozo! – miejscem wypoczynku i rekreacji (grill, opalanie się, spożywanie alkoholu etc.), co zaobserwował autor rozprawy podczas badań terenowych w 2015 r.

Dawny obóz płaszowski nie zachował się w przestrzeni miejskiej Krakowa. Obecnie widoczne są jedynie pojedyncze relikty poobozowe – pozostałości po byłych zabudowaniach, rowy odwadniające, fragmenty dróg, pozostałości dawnych cmentarzy, tarasy ziemne. Częściowo zachowane zostały dawne szańce forteczne – miejsce egzekucji i grobów masowych, budynek mieszkalno-administracyjny (tzw. szary dom), domy przy

³¹⁰ <http://auschwitz.org/muzeum/aktualnosci/ponad-1-72-miliona-odwiedzajacych-miejsce-pamieci-w-2015-r-,1774.html> [dostęp: 07.06.2016].

ul. Jerozolimskiej nr 8 i 10, Heltmana 22 (willa komendanta) oraz ruiny domu przedpogrzebowego.

W 2016 r. kontynuowane były prace nad projektem zagospodarowania terenu po obozie płaszowskim, mające na celu wypracowanie programu godnego upamiętnienia tego miejsca. Rozpoczęto również prace pielęgnacyjne przez Zarząd Zieleni Miejskiej w Krakowie³¹¹. Mimo tych działań świadomość Polaków o tym miejscu jest niewielka.

Obozy zagłady należą do miejsc kaźni, które nie zachowały się do czasów obecnych. W przestrzeni widoczne są jedynie pojedyncze obiekty. Miejsca te zostały jednak w różny sposób upamiętnione. Utworzono tam m.in. budynki muzeów, ustawiono liczne tablice i kamienie upamiętniające, oznaczono ważniejsze miejsca związane z przestrzenią i działalnością obozu.

Bez względu na stan zachowania oraz formę upamiętnienia, przedstawione miejsca uwięzienia i zagłady powinny być w dalszym stopniu objęte ochroną konserwatorską i muzealną. Należy dołożyć starań, by wszelkie pozostałości poobozowe były należycie zabezpieczone, a historia tych miejsc była konsekwentnie upowszechniana w ramach różnych form edukacyjnych, wystawienniczych oraz naukowych. Nie można bowiem dopuścić do tego, by historia tych miejsc została w przyszłości zapomniana. Im dłużej zachowana będzie ich spuścizna, tym bardziej będzie przypominać przyszłym pokoleniom tak ważne hasło: „nigdy więcej”.

³¹¹ <http://www.mhk.pl/aktualnosci/miasto-krakow-pracuje-nad-projektem-zagospodarowaniem-terenu-dawnego-obozu-plaszow> [dostęp: 14.04.2016].

Tab. 24. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Auschwitz-Birkenau

OBÓZ / OBECNA NAZWA		STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIECIA
KL AUSCHWITZ- BIRKENAU / Państwowe Muzeum Auschwitz- Birkenau w Oświęcimiu	Auschwitz I	całkowity	Zachowany w pełni stan oryginalny.	Muzeum – Miejsce Pamięci, z wyznaczoną strefą ochronną; liczne wystawy; działalność naukowa i dydaktyczna; publikacje.
	Auschwitz II- Birkenau	częściowy	Zachowane głównie budynki murowane odcinka BI, częściowo zabudowania sektora BIIa, pojedyncze budowle (m.in. Nowa Sauna, Brama Śmierci), wieże strażnicze i większość ogrodzenia; widoczne obrysy baraków z elementami murowanymi odcinków BI i BII, ruiny krematoriów. Niezachowany odcinek BIII.	Muzeum – Miejsce Pamięci, z wyznaczoną strefą ochronną; zachowanie stanu oryginalnego z utworzonym po wojnie Międzynarodowym Pomnikiem Ofiar Obozu; tablice upamiętniające.
WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)			DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA	
			 <p style="text-align: center;"> Fot. 2. Bloki obozu macierzystego Auschwitz (widok panoramiczny z placu apelowego) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.) </p>	

Fot. 3. Ogrodzenie Auschwitz I
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Fot. 4. Brama-symbol Auschwitz
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Fot. 5. Ruiny komór gazowych w Birkenau
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Fot. 6. Murowane elementy jako pozostałość po barakach odcinka BII
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

**Fot. 7. Pomnik upamiętniający ofiary
obozu Birkenau**

Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Źródło: opracowanie własne

**Fot. 8. Zachowane baraki murowane
w Birkenau**

Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Tab. 25. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Lublin

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIA
<p>KL LUBLIN / Miejsce Pamięci i Muzeum Majdanek</p>	<p>częściowy</p>	<p>Zachowana większość baraków na Polu III, ogrodzenie pól więźniarskich i wieże strażnicze, rząd baraków po zachodniej stronie pól I i II, pojedyncze obiekty, w tym „nowe” krematorium; zachowane obrysy większości baraków pól więźniarskich. Część terenu obozu zajęta przez osiedle mieszkaniowe, cmentarz komunalny „Majdanek” i pola uprawne.</p>	<p>Muzeum – Miejsce Pamięci; Mauzoleum; Pomnik Walki i Męczeństwa; Kolumna Trzech Orłów; pas ochronny; ekspozycje i wystawy; tablice pamiątkowe; działalność naukowa i dydaktyczna; publikacje.</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
 <p>Google earth</p>		 <p>Fot. 9. Wieże strażnicze wzdłuż pól więźniarskich (w tle Mauzoleum) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	 <p>Fot. 10. Ogrodzenie pól więźniarskich (w tle baraki pola III i Kolumna Trzech Orłów) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>

Fot. 11. Pomnik Walki i Męczeństwa
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

**Fot. 12. Widok od strony krematorium
na teren pól więźniarskich**
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Źródło: opracowanie własne

Tab. 26. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Plaszow

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIEŃ
<p>KL PLASZOW / brak (teren dawnego obozu koncentracyjnego Plaszow w Krakowie)</p>	<p>niezachowany</p>	<p>Widoczne pojedyncze relikty poobozowe – pozostałości po byłych zabudowaniach (fundamenty, podmurówki, ruiny magazynu murowanego), rowy odwadniające, fragmenty dróg, pozostałości dawnych cmentarzy, tarasy ziemne; częściowo zachowane dawne szańce forteczne – miejsce egzekucji i grobów masowych; ruiny domu przedpogrzebowego; zachowany budynek mieszkalno-administracyjny – tzw. „szary dom” oraz domy przy ul. Jerozolimskiej nr 8 i 10 oraz Heltmana 22 (willa komendanta); teren zarośnięty przez roślinność ruderalną; w południowo-wschodniej części obozu – powojenne osiedle mieszkaniowe.</p>	<p>Trzy tablice upamiętniające; kamienny pomnik "Ludzi z wyrwanymi sercami".</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
		 <p>Fot. 13. Pomnik Ofiar Faszyzmu Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	 <p>Fot. 14. Widok na byłą część więziarską z placem apelowym (po prawej) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>

**Fot. 15. „Szary Dom” – były karczer
obozowy**

Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

**Fot. 16. Zabudowania osiedla
mieszkaniowego na terenie
poobozowym**

Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Źródło: opracowanie własne

Tab. 27. Stan zachowania i formy upamiętnienia Kulmhof

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIENIA
<p>KULMHOF / Muzeum byłego niemieckiego Obozu Zagłady Kulmhof w Chełmnie nad Nerem</p>	<p>niezachowany</p>	<p>Pozostałość budynku spichlerza (wyremontowanego) w obozie pałacowym; fundamenty dawnego pałacyku, ruiny krematoriów.</p>	<p>Muzeum (od 2014 r. istnieje nowy budynek muzeum); wystawa w spichlerzu na terenie obozu pałacowego; na terenie obozu leśnego: pawilon wystawienniczy, monumentalny pomnik, lapidarium nagrobków, zrekonstruowane fragmenty krematoriów, Ściana Pamięci, tablice i pomniki upamiętniające; wystawy stałe i czasowe.</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2014 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
		 <p>Fot. 17. Teren obozu pałacowego Kulmhof Źródło: zdjęcie autora (2013 r.)</p>	 <p>Fot. 18. Ruiny pałacyku w obozie pałacowym Źródło: zdjęcie autora (2013 r.)</p>

Fot. 19. Pomniki w lesie rzuchowskim

Źródło: zdjęcie autora (2013 r.)

Fot. 20. Ściana Pamięci w lesie rzuchowskim

Źródło: zdjęcie autora (2013 r.)

Źródło: opracowanie własne

Tab. 28. Stan zachowania i formy upamiętnienia Belzca

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIECIA
<p>BELZEC / Muzeum – Miejsce Pamięci w Belżcu</p>	<p>niezachowany</p>	<p>Widoczne obrysy granic obozu oraz miejsce rampy kolejowej.</p>	<p>Obejmująca cały teren obozu koncepcja architektoniczno-rzeźbiarska – cmentarz, muzeum i pomnik, jako jedna całość; wystawy; działalność dydaktyczna i edukacyjna.</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
	 <p>Fot. 21. Symboliczna „Szczelina” pomnika byłego obozu Belzec Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	 <p>Fot. 22. Wystawy w budynku muzealnym Źródło: http://www.belzec.eu/pl/exhibitions [dostęp: 12.10.2015]</p>	

Źródło: opracowanie własne

Tab. 29. Stan zachowania i formy upamiętnienia Sobiboru

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMY UPAMIĘTNIENIA
<p>SOBIBOR / Muzeum Byłego Hitlerowskiego Obozu Zagłady w Sobiborze</p>	<p>niezachowany</p>	<p>Zachowany dom komendanta, obiekt dawnej kapliczki (obecnie: Kaplica p.w. Wniebowzięcia NMP w Sobiborze Stacji PKP), rampa kolejowa.</p>	<p>Budynek-barak muzeum, tablice upamiętniające, ścieżka edukacyjna, mauzoleum – kopiec popiołów; prowadzone prace archeologiczne; planowana realizacja projektu architektoniczno-artystycznego w celu upamiętnienia obozu.</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
 <p>Google earth maj 9 2016 ©2016 / Aerial</p>		 <p>Fot. 23. Była willa komendanta obozu (Jaskólcze Gniazdo) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	 <p>Fot. 24. Prace archeologiczne na terenie byłego obozu (w tle mauzoleum) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>

Fot. 25. Kamienie upamiętniające ofiary na terenie byłego obozu
Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)

Źródło: opracowanie własne

Tab. 30. Stan zachowania i forma upamiętnienia Treblinka

OBÓZ / OBECNA NAZWA	STAN ZACHOWANIA	OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZACHOWANIA	FORMA UPAMIĘTNIA
<p>TREBLINKA / Muzeum Walki i Męczeństwa Treblinka</p>	<p>niezachowany</p>	<p>Widoczny zarys granicy obozu, miejsce krematorium.</p>	<p>Budynek muzeum z wystawami; oznaczenie dawnej rampy kolejowej za pomocą betonowych bloków; granica obozu wyznaczona przez linię z wielkich kamieni; tablice i liczne kamienie upamiętniające ofiary i ich pochodzenie; pomnik z bloków granitowych w stylu „Ściany Płaczu” w Jerozolimie; oznaczenie bramy wejściowej, rozbieralni i drogi do komór gazowych; obiekt pomnikowy upamiętniający krematorium.</p>
<p>WSPÓŁCZESNE ZDJĘCIE LOTNICZE (data uzyskania obrazu: 2015 r.)</p>		<p>DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA</p>	
	 <p>Fot. 26. Kamienie upamiętniające ofiary (w tle główny pomnik Muzeum) Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	 <p>Fot. 27. Symboliczne kamienie wyznaczające granicę byłego obozu Źródło: zdjęcie autora (2015 r.)</p>	

Źródło: opracowanie własne

Wnioski

Zgromadzony materiał empiryczny umożliwił autorowi osiągnięcie postawionych celów badawczych. Pozwoliły one dowieść, że instytucja nazistowskich obozów koncentracyjnych, jako narzędzie realizacji polityki III Rzeszy na terenach okupowanej Polski, w swoich założeniach lokalizacyjnych i przestrzennych była sumą wybranych doświadczeń wielu tego typu miejsc na świecie, rozszerzoną o nieobecne wcześniej rozwiązania. Obozy zagłady zaś były miejscami kaźni, których idea, lokalizacja oraz elementy budowy przestrzennej zostały w pełni wypracowane przez ich niemieckich twórców, i które w tej formie przestrzennej nigdy wcześniej nie pojawiły się w dziejach świata. Stanowiły one nowy typ obozów o specyficznych cechach pod względem: położenia, morfologii i funkcji.

W dziejach świata twórcą pierwowzoru obozów koncentracyjnych stał się hiszpański gen. W. Weyler, który pod koniec XIX w. stworzył pierwsze *campos de concentration* na Kubie, jako swoiste miejsca odosobnienia i uwięzienia cywilów niebiorących udziału w walkach powstańczych. Choć jego idee skopiowano podczas wojny rozgrywającej się w 1898 r. przeciwko kolonialnemu imperializmowi hiszpańskiemu na Filipinach, to właściwym wzorcem dla takich miejsc jak obozy koncentracyjne były ośrodki dla Burów, zakładane przez Brytyjczyków na początku XX w. Ich charakterystyczną cechą morfologiczną były liczne szeregi namiotów i baraków z główną aleją, otoczenie płotem z drutu kolczastego (bądź samego drutu) oraz patrolami straży. Co więcej, podstawowym czynnikiem lokalizacyjnym obozów brytyjskich była bliskość linii kolejowych. Czynnikiem ten w czasie rządów hitlerowskich w Niemczech stał się podstawową wytyczną lokalizacji nazistowskich obozów. Wskazane elementy lokalizacyjne i morfologiczne obozów brytyjskich miały swoje odzwierciedlenie w obozach niemieckich. Jednakże dla hitlerowskich obozów koncentracyjnych pod wieloma względami najwłaściwszym wzorcem były obozy sowieckie, w szczególności pod kątem morfologicznym. Wspólnymi elementami budowy tych miejsc były: regularny, zbliżony do prostokąta kształt (szczególnie w części więźniarskiej), otoczenie obszaru lagru płotem z drutu kolczastego, wieże strażnicze, plac apelowy, drewniane baraki, stosunkowo logicznie uporządkowany układ baraków oraz zarysowany podział na części funkcjonalne.

Idea obozów zagłady miała swoje korzenie w historii ośrodka na Shark Island, założonego przez Niemców dla Hererów w pierwszych latach XX w. Dopiero jednak w czasach okupacji na terenie Polski tworzone ośrodki zagłady ukierunkowane na

natychmiastową, bezpośrednią eksterminację ludzi. Niemieckie obozy zagłady, w szczególności te związane z OR, były pierwszymi i jedynymi w dziejach świata, które cechowały się realizacją określonych wytycznych lokalizacyjnych oraz specyficzną morfologią.

W polityce III Rzeszy, na okupowanych ziemiach polskich obozy koncentracyjne i zagłady realizowały określone, wynikające zarówno z generalnej, jak i lokalnej polityki, cele okupanta. W przypadku obozów koncentracyjnych, choć czynniki decydujące o ich powstaniu różniły się od siebie, to funkcje pełnione przez te organizmy były zbliżone i prezentowały szeroki wachlarz zadań. Różniła je jedynie kwestia sposobu eksterminowania osadzonych w nich ludzi. Zestawiając ze sobą okresy funkcjonowania obozów koncentracyjnych oraz pełnione przez nie funkcje można stwierdzić, że w okresie od listopada 1942 r. do grudnia 1942 r. (miesiąca funkcjonowania wszystkich obozów) każdy z nich, prócz ZAL Plaszow, dokonywał masowych mordów w komorach gazowych. Okres ten był początkiem budowy ZAL Plaszow i można jedynie domniemywać, że dokonywano tam zabójstw więźniów, ale na mniejszą skalę. Z przedstawionej analizy wynika również, że pod względem funkcjonalnym i liczby ofiar omawiane obozy koncentracyjne można przedstawić w pewnej kolejności zaawansowania pełnionych zadań: KL Auschwitz-Birkenau (jako obóz łączący w pełni funkcje obozu koncentracyjnego i zagłady), KL Lubin (obóz koncentracyjny z funkcją zagłady jako drugorzędną) i KL Plaszow (o cechach obozu pracy z elementem wyniszczenia przez pracę).

W grupie ośrodków zagłady mamy do czynienia z odmienną genezą Kulmhof w stosunku do ośrodków OR. Badane obozy zagłady łączyła wąska specjalizacja, koncentrująca się na bezpośredniej, natychmiastowej zagładzie przybywających do nich więźniów. W rozprawie wskazano również, że procesowi eksterminacji towarzyszyła systematyczna grabież mienia i funkcja ta powinna być ściśle łączona z głównym zadaniem wszystkich ośrodków zagłady.

Realizacja kolejnego celu pracy polegała na analizie lokalizacji, funkcji i morfologii filii obozów koncentracyjnych. Dominująca liczba, zasięg lokalizacji oraz zakres funkcjonalny podobozów KL Auschwitz-Birkenau wskazuje, że obóz macierzysty odgrywał znaczącą rolę w systemie lagrów na okupowanych ziemiach Polski, natomiast KL Lublin i KL Plaszow można uznać pod tym względem za obozy o charakterze drugorzędnym, posiadające od kilku do kilkunastu podobozów na terenie Generalnego Gubernatorstwa oraz charakteryzujące się stosunkowo wąskim profilem działalności. Filie obozów koncentracyjnych stanowiły rezerwuary siły roboczej, ponieważ

najemcami ich były różnego rodzaju przedsiębiorstwa, spółki oraz organy aparatu politycznego.

Zebrany materiał badawczy, choć niekompletny, pozwolił również dokonać próby charakterystyki podobozów w ramach zagadnień lokalizacyjnych i morfologicznych. Przeprowadzone badania pokazały, że w szczególności filie należące do KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin stanowiły swoiste obozy pracy oraz odznaczały się optymalną lokalizacją w miejscach, w których miały świadczyć swoją działalność. Pod względem morfologicznym były to obszary zamknięte, w znacznej mierze tworzone na planie prostokąta, kwadratu lub trapezu, których granicę stanowiły najczęściej ogrodzenia z drutu kolczastego. Stałym elementem były w nich budynki przeznaczone dla więźniów; pozostałe rodzaje zabudowań pojawiały się w tych miejscach w sposób zróżnicowany. Przeanalizowane podobozy KL Płaszów stanowiły również obozy pracy, ogrodzone najczęściej drutem kolczastym, w obrębie których nieodzownym elementem były obiekty mieszkalne dla więźniów. Badane podobozy wykazywały się silnym zróżnicowaniem pod względem budowy zewnętrznej. Trudno stwierdzić, aby miejsca te tworzone były według ściśle określonego wzoru. Ich cechami wspólnymi były: charakter miejsca – obóz pracy, lokalizacja w miejscach, gdzie miały świadczyć swoje usługi, prosty kształt oraz stałe elementy zabudowy – obiekty mieszkalne dla więźniów oraz zamknięcie obszaru najczęściej przez ogrodzenie w postaci drutu kolczastego.

Odnosząc się do głównej części pracy, będącej analizą morfologiczną obozów, zebrany materiał empiryczny pozwolił autorowi na osiągnięcie postawionych celów badawczych związanych z: określeniem lokalizacji obozów wraz z charakterystyką cech fizycznogeograficznych terenów przez nie zajmowanych, analizą morfogenetyczną oraz określeniem budowy zewnętrznej i wewnętrznej organizmów obozowych. Dokładna analiza tych zagadnień umożliwiła również przedstawienie cech morfologicznych obozów w ujęciu komparatystycznym, czego efektem była próba identyfikacji wzorca służącego tworzeniu miejsc odosobnienia i zgłady na okupowanych ziemiach polskich w kontekście rozwiązań zastosowanych w obozie KL Dachau. Realizacja wyznaczonych celów pozwoliła na weryfikację pierwszej z hipotez badawczych. Autor dowiódł, że KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin wykazywały między sobą znaczne podobieństwo pod względem lokalizacji i morfologii, powielając tym samym rozwiązania przyjęte w KL Dachau, natomiast ZAL/KL Płaszów, który powstał w oparciu o podobne do pozostałych obozów koncentracyjnych czynniki lokalizacyjne, od strony morfologicznej częściowo się od nich różnił (budową wewnętrzną). Przyjęte w KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin

rozwiązania znalazły w dużym stopniu odzwierciedlenie w elementach morfogenezy KL Plasow oraz jego budowie zewnętrznej (użytych materiale budulcowym i elementach zabudowy). Tym samym przyjęta na wstępie hipoteza nie została w całości potwierdzona.

Pierwszą grupą obiektów, analizowanych pod względem lokalizacji i morfologii, były obozy koncentracyjne: KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin oraz ZAL/KL Plasow. Obozy koncentracyjne na okupowanym terytorium Polski odznaczały się w ogólnym ujęciu podobnymi czynnikami lokalizacyjnymi. Wśród nich najważniejszy był ten związany z dostępnością transportową. Dotyczył on wyboru takich miejscowości na założenie obozu koncentracyjnego, które były węzłami kolejowymi lub przynajmniej leżały przy liniach kolejowych. Wśród innych czynników lokalizacyjnych można wymienić: położenie na peryferiach miejskich, izolację przestrzenną, sąsiedztwo miejsc pracy dla więźniów. Czynniki przyrodnicze w lokalizacji obozów koncentracyjnych (topografia, mikroklimat) nie były tak wyraźne, ale nie można ich pomijać, ponieważ w różnym stopniu wpływały one na funkcjonowanie lagrów, w szczególności na egzystencję więźniów oraz warunki ich pracy.

Wchodząca w zakres badań morfogenetycznych analiza faz rozwoju obozów koncentracyjnych wykazała, że badane ośrodki przechodziły podobny proces kształtowania swojej formy. Dotyczyło to zarówno tych z nich, które od początku swojego istnienia stanowiły obóz koncentracyjny, jak i ZAL Plasow, tworzonego jako obóz pracy.

W ramach analizy budowy zewnętrznej scharakteryzowano obozy pod względem zajmowanej powierzchni, granic, kształtu, rodzaju użytego materiału budulcowego, jak również wyszczególniono elementy zabudowy przestrzeni obozowej.

Obozy koncentracyjne różniły się znacząco między sobą pod względem zajmowanej powierzchni, co świadczy o tym, że tego typu obiekty nie miały określonej z góry skali wielkości. Wpływ na to miały w dużej mierze: geneza, pełnione funkcje, planowana liczba więźniów (związana z pełnionymi funkcjami) oraz zadania stawiane przed tego typu ośrodkami.

Stałym elementem granic obozów koncentracyjnych były linie drutów kolczastych w granicy bezpośredniej oraz patrole straży, natomiast w przypadku części więźniarskich, również odgrodzonych podobną linią, uzupełnieniem były wieże strażnicze. Jedynie w ZAL/KL Plasow wieże obejmowały praktycznie całą część obozu, co pokazuje, że część więźniarska nie stanowiła tam głównej przestrzeni miejsca uwięzienia, objętej szczególnymi zabezpieczeniami i odgrodzeniem od pozostałej przestrzeni lagru. Obozy koncentracyjne swoim kształtem ograniczone były do czworo- lub pięcioboków.

W szczególności bardzo podobnie, bo na planie prostokąta, tworzone części przeznaczone dla więźniów, co wskazywało na stosowanie określonego wzorca. Pewnym wyjątkiem był w tym elemencie KL Płaszów.

Głównym materiałem budulcowym obozów koncentracyjnych było drewno. W swojej fizjonomii obozy jawiły się jako obiekty nietrwałe, gdyż materiał drzewny dawał możliwość zarówno szybkiej budowy, jak i demontażu. Jedynie w Auschwitz I, co stanowi pewien wyjątek, większość zabudowań była murowana, co wynika z adaptacji wcześniej istniejących koszar wojskowych. W kontekście całego kompleksu Auschwitz-Birkenau można mówić jednak o dominacji drewnianego materiału budulcowego.

W przestrzeni lagrów pojawiło się wiele stałych elementów, będących obiektami: liniowymi, punktowymi, przestrzennymi vel kubaturowymi i powierzchniowymi. Należy wymienić najważniejsze z nich: główne bramy, linie drutów kolczastych, baraki (drewniane) i budynki (betonowe), drogi, stawy przeciwpożarowe, place apelowe (wydzielone w przestrzeni w sposób planowy lub umowny) oraz miejsca egzekucji i grzebania zwłok.

W pracy zrealizowano również cel dotyczący analizy budowy wewnętrznej organizmów obozowych pod kątem: układu zabudowy, rozplanowania oraz podziału na strefy funkcjonalne. Pomiędzy KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin i wzorcowym KL Dachau w aspekcie układu zabudowy i rozplanowania istniało wiele podobieństw. Dotyczyły one przede wszystkim części więźniarskich, gdzie układ baraków był uporządkowany, wykazujący rzędowość, z obiektami sanitarnymi (głównie szpitalnymi) i gospodarczymi (kuchniami) w przeciwległych końcach. Na wyjątkowość obozu płaszowskiego wskazuje natomiast nieregularna zabudowa oraz sposób rozplanowania obiektów w poszczególnych częściach lagru.

Obozy koncentracyjne wykazywały się dość znacznym zróżnicowaniem pod względem struktury funkcjonalno-przestrzennej. Dla wszystkich podstawową strefą funkcjonalną była strefa więźniarska. Ze względu na podział funkcjonalno-przestrzenny szczególne podobieństwo wykazywały Birkenau i KL Lublin. Można ogólnie stwierdzić, że struktura funkcjonalna przestrzeni obozowej odzwierciedlała „profil” danego obozu.

Zastosowanie określonego schematu zauważalne było natomiast w organizacji przestrzeni takich obozów, jak Auschwitz I, Birkenau oraz KL Dachau. W szczególności kopią obozu KL Dachau był obóz macierzysty Auschwitz I. Wskazywało na to położenie, podobna powierzchnia, elementy budowy wewnętrznej i zewnętrznej. Birkenau pod względem położenia i organizacji przestrzeni również odpowiadał modelowi z Dachau,

lecz nie tak precyzyjnie jak obóz macierzysty Auschwitz. KL Lublin natomiast czerpał z pewnych wypracowanych rozwiązań, lecz pod względem morfologicznym najbliższe było mu, szczególnie pod kątem organizacji części więźniarskiej, do Birkenau.

ZAL/KL Płaszów okazał się w dużej mierze wyjątkiem i prezentował typ obozu pracy. Jego formalne przemianowanie na obóz koncentracyjny nie przyniosło żadnych zmian w organizacji przestrzeni, wskazujących na podobieństwo do pozostałych obozów koncentracyjnych. Na pewno w dużej mierze o jego odmiennych cechach układu zabudowy, kształtu i organizacji, głównie części więźniarskiej, zdecydowała specyfika topograficzna terenu, na którym został założony. Mimo tego, posiadał on z pozostałymi obozami kilka cech wspólnych (m.in. wykorzystanie drewnianego materiału budulcowego, istnienie takich obiektów jak: bramy, baraki, linie drutów kolczastych, place apelowe itd.).

Drugą grupą organizmów obozowych, poddaną analizie morfologicznej, były ośrodki zagłady: Kulmhof, Belzec, Sobibor i Treblinka. W odniesieniu do tych obozów zrealizowano następujące cele badawcze: określenie ich położenia oraz topografii zajmowanych przez nie terenów, analizę faz rozwojowych tych organizmów, a także przedstawienie elementów ich budowy zewnętrznej i wewnętrznej.

W grupie obozów zagłady można dokonać wewnętrznego podziału tych miejsc ze względu na genezę. Kulmhof został założony na terenie Kraju Warty jako narzędzie w realizacji lokalnej polityki eksterminacyjnej. Oprócz tego był to pierwszy obóz natychmiastowej zagłady założony na terytorium okupowanej Polski. Wszystko to wpływało na jego znaczące cechy indywidualne. Druga grupa to obozy tworzone sukcesywnie w ramach OR (w kolejności: Belzec, Sobibor, Treblinka), będącej akcją zagłady Żydów w GG.

Obozy OR cechowały się podobnymi czynnikami lokalizacyjnymi, takimi jak: izolacja obozu i kamuflaż, połączenie bezpośrednio z linią kolejową, usytuowanie w bliskim sąsiedztwie skupień ludności żydowskiej oraz położenie przy granicy z ZSRR. Należy zaznaczyć, że niektóre cechy lokalizacyjne ośrodka Belzec wskazują na jego doświadczalny charakter. Kulmhof, będący pierwszym z obozów zagłady na ziemiach polskich, pod tym względem odznaczał się odmiennymi częściowo cechami.

Obozy zagłady OR były tworzone w podobny sposób, ponieważ w pierwszej kolejności prace rozpoczynano od obiektów związanych z procesem eksterminacji i systemem strzeżenia, a w dalszej kolejności rozwijano pozostałe części tych organizmów (był to proces wieloetapowy). Taki charakter rozwoju pozostawał w związku z główną funkcją tych miejsc – natychmiastową i szybką eksterminacją. Na tle tej grupy ośrodków

zagłady Kulmhof miał pewną cechę różnicującą – tworzenie obozu nie odbywało się etapowo, ale całościowo.

Najwięcej różnic między Kulmhof a obozami OR można zauważyć w ich budowie zewnętrznej i wewnętrznej. Obozy OR miały podobne rozmiary, natomiast obie części Kulmhof odznaczały się zasadniczą odmiennością. Odnosząc się do granicy bezpośredniej, obozy OR otoczone były podobnymi strukturami w postaci zakamuflowanych linii drutów kolczastych, gdzie w Sobiborze i Treblince dołączono granice zewnętrzne (pole minowe i zapory przeciwczołgowe). W Kulmhof zastosowano jedynie płot drewniany.

Obozy OR zabudowane były obiektami drewnianymi, gdyż miejsca te miały mieć charakter tymczasowy. Jedynie komory gazowe stanowiły z konieczności (ze względów technicznych) budynki betonowe. W Kulmhof proporcje te były odwrotne ze względu na częściową adaptację istniejących zabudowań. Miejsce to nie przypominało fizjonomicznie typowego obozu – posiadało niewielką liczbę zabudowań, brak było w nim wież strażniczych oraz bocznic kolejowej doprowadzonej na teren obozu.

W zakresie układu zabudowy Kulmhof również stanowił wyjątek. W przestrzeni obozów OR uwidoczniła się tendencja do porządkowania układu zabudowań – od chaotycznie rozmieszczonych budynków (Belzec) do ich regularniejszego usytuowania w poszczególnych częściach Sobiboru i Treblinki. Zastosowanie schematu najwyraźniej odzwierciedlało się w podziale i organizacji przestrzeni ośrodków zagłady. Kulmhof, jako pewien prototyp obozu, złożony był z dwóch odrębnych części funkcjonalnych: transportowo-magazynowej (związanej z przyjęciem ofiar i grabieżą mienia) oraz zagłady. W pierwszym ośrodku OR, jakim był Belzec, złączono te dwie strefy ze sobą w granicy obozu (rozwiązanie to zastosowano w kolejnych obozach), a w Sobiborze i Treblince dodano do nich strefę administracyjno-usługową dla potrzeb SS i kadry ukraińskiej. Stanowiło to pewną ewolucję formy ośrodków zagłady – od prototypu Kulmhof, przez eksperymentalny Belzec, do rozwiniętej przestrzennie formy ośrodków Sobibor i Treblinka.

Zebrany materiał empiryczny umożliwił osiągnięcie postawionych celów badawczych związanych z określeniem lokalizacji obozów zagłady, przedstawieniem cech fizycznogeograficznych terenów przez nie zajmowanych, a także analizą morfogenetyczną oraz budowy zewnętrznej i wewnętrznej organizmów obozowych, przy dodatkowo przeprowadzonym studium komparatystycznym. Potwierdzenie znalazła również ujęta w formie przypuszczenia hipoteza badawcza. Na podstawie realizacji tych celów autor dowiódł, że należące do grupy obozów OR ośrodki zagłady w Belżcu, Sobiborze

i Treblince odznaczały się podobieństwem zarówno w zakresie lokalizacji, jak i ich morfologii, natomiast obóz Kulmhof stanowił na ich tle swoisty wyjątek.

W niniejszej pracy wykazano również, że w badaniach nad morfologią obozów koncentracyjnych i zagłady na terytorium okupowanej Polski, wykorzystanie metod badawczych z zakresu geografii historycznej, jaką stanowi urbomorfologia, jest możliwe i przynosi konkretne rezultaty. Podjęta próba analizy morfologicznej obozów na terytorium okupowanej Polski może stanowić przyczynek do badań nad morfologią wszystkich oficjalnych obozów koncentracyjnych, jakie nazistowskie Niemcy utworzyły na swoich ziemiach oraz terenach państw przez nie zajętych w latach 1933–1945. Podjęcie dalszych badań w ujęciu porównawczym pozwoliłoby odpowiedzieć na pytanie: czy również dla innych lagrów KL Dachau był obozem wzorcowym i czy istniał dla nich określony model lokalizacyjny i morfologiczny? Badania takie można by oprzeć na podobnej metodologii, jaką autor zaproponował w niniejszej rozprawie. Być może dla większej grupy obozów rozważania nad poszczególnymi elementami powinny zostać uproszczone, aby ograniczając ilość pewnych szczegółów, można było dojść do pewnych uogólnień.

BIBLIOGRAFIA

1. *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, 2004, Libionka D. (red.), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
2. Abramowicz S., 1995, *Stan polskich badań nad ośrodkiem zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Kapustka J. (red.), Muzeum Okręgowe, Konin.
3. Applebaum A., 2005, *Gułag*, Świat Książki, Warszawa.
4. Arad Y., 1990, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard death camps*, Indiana University Press, Bloomington.
5. Arad Y., 1990a, *The Pictorial history of the Holocaust*, Macmillan Pub. Co.; Collier Macmillan, New York, London.
6. *Atlas historii Żydów polskich*, 2010, Sienkiewicz W. (red.), Demart, Warszawa.
7. *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci.*, 1993, Piper F., Świebocka T. (red.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.
8. Balawajder G., 2013, *Granica państwa jako kategoria wielowymiarowa*, [w:] *Pogranicze. Polish borderlands studies* (1).
9. Ball J. C., 1992, *Air Photo Evidence – Auschwitz, Treblinka, Majdanek, Sobibor, Bergen Belsen, Belzec, Babi Yar, Katyn Forest*, Ball Resource Services Ltd., Canada, adres online: <http://germarrudolf.com/2012/05/the-ball-report/> [dostęp: 01.04.2014].
10. Bański J., 2010, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji*, [w:] *Przegląd Geograficzny* (82), adres online: http://www.rcin.org.pl/Content/977/Wa51_12271_r2010-t82-z4_Przeglad-Geograficzny-Banski.pdf [dostęp: 24.09.2015].
11. Bar K., *Doktryna i polityka wewnętrzna Józefa Wissarionowicza Stalina (1924–1953)*, praca magisterska, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Prawa i Administracji, adres online: <http://www.stalin.tv/pracamgr/pdf/rozdzial3.pdf> [dostęp: 25.01.2014].
12. Baranowski J., 1995, *Zagłada Żydów z Kraju Warty i z Europy Zachodniej w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem i jego rola w hitlerowskiej polityce eksterminacyjnej*, Kapustka J. (red.), Muzeum Okręgowe w Koninie, Konin.
13. Baranowski J., 2004, *Likwidacja Żydów z getta łódzkiego w obozie zagłady w Chełmnie nad Nerem. "Endlösung" w Kraju Warty - podjęcie decyzji*, [w:] *Ośrodek zagłady Żydów w Chełmnie nad Nerem w świetle najnowszych badań*,

- Materiały z sesji naukowej, Pawlicka-Nowak Ł. (red.), Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Muzeum Okręgowe w Koninie, Konin/Warszawa.
14. Barańska K., 2008, *Zapomniana aranżacja muzeum na Zamku w Oświęcimiu*, [w:] *Muzealnictwo* (49), Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa.
 15. Barbag J., 1987, *Geografia polityczna ogólna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
 16. Bau J., 2006, *Czas zbezczeszczenia, Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
 17. Beaujeu-Garnier J., Chabot G., 1971, *Zarys geografii miast*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
 18. Bednarz W., 1946, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
 19. Bem M., 2013, *Sobibór. Exodus 14 października 1943*, Narodowe Centrum Kultury/Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, Warszawa/Włodawa.
 20. Bem M. Mazurek W., 2012, *Sobibór, Badania archeologiczne prowadzone na terenie po byłym niemieckim ośrodku zagłady w Sobiborze w latach 2000–2011*, Fundacja "Polsko-Niemieckie Pojednanie", Warszawa/Włodawa.
 21. Benz W., Distel B., 2005–2008, *Der Ort des Terrors, Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, B. 1–8, C.H. Beck, München.
 22. Bertrand F., 2000, *Convoi de la mort Buchenwald-Dachau, 7–28 avril 1945, Notre devoir de mémoire*, Héraclès, Pau-Bizanos.
 23. Blatt T., 2002, *Z popiołów Sobiboru*, Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego, Włodawa.
 24. Blatt T., 2010, *Ucieczka z Sobiboru*, Świat Książki, Warszawa.
 25. Blumental N., 1946, *Dokumenty i Materiały z Czasów Okupacji Niemieckiej w Polsce*, t. 1, Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, Łódź.
 26. Bochen J., Szymanowska-Gwiżdż A., 2007, *Wyniki badań stanu technicznego baraków murowanych na terenie byłego obozu Auschwitz-Birkenau*, [w:] *Czasopismo Techniczne. Budownictwo* (1-B/2007), Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków, adres online: https://suw.biblos.pk.edu.pl/resources/i6/i4/i9/r649/BochenJ_BadaniaWlasciwosci.pdf [dostęp: 07.03.2016].

27. Bondyra W., 1993, *Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego*, Lublin–Zamość, adres online: <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent-id=8806> [dostęp: 16.11.2015].
28. *Britannica. Edycja polska*, Fisiak J. i in. (red.), t. 29, Wydawnictwo Kurpisz, Warszawa.
29. Browning C., 1998, *Der Weg zur "Endlösung", Entscheidungen und Täter*, Dietz, Bonn.
30. Budde E., 2009, *Treblinka : Treblinka II – das Vernichtungslager = Treblinka II – obóz zagłady*, Wydawnictwo Publica, Siedlce/Bielefeld.
31. Butrym J., Harasimiuk M., Henkiel A., 1980, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski*, Arkusz 749 – Lublin, 1:50000, mapa, Warszawa, Wydawnictwa Geologiczne.
32. Caplan J., Wachsmann N., 2010, *Concentration camps in Nazi Germany. The new histories*, Routledge, London/New York.
33. Chrostowski W., 2004, *Extermination camp Treblinka*, Vallentine Mitchell, London/Portland.
34. Chrostowski W., 2004, *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem*, rozprawa doktorska, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Historyczny, Kraków, adres online: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata-id=237058&from=publication> [dostęp: 13.09.2015].
35. Chwalba A., 2002, *Kraków w latach 1939–1945*, t. 5, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
36. Ciesielski S., 2010, *GUŁag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
37. Czaplński W., Galos A., Korta W., 1990, *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
38. Czarnecki P., 2008, *Dylematy etyczne współczesności*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, Warszawa.
39. Czech D., 1987, *Konzentrationslager Auschwitz – zarys historyczny*, [w:] *Oświęcim – Hitlerowski obóz masowej zagłady*, Michalak W. (red.), Intrepress, Warszawa.
40. Czech D., 1992, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Wydawnictwo Państwowego Muzeum w Oświęcimiu-Brzezince, Oświęcim.
41. Czech D., 1993, *Geneza obozu, jego budowa i rozbudowa*, [w:] *Auschwitz. Nazistowski obóz śmierci*, Piper F., Świebocka T. (red.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.

42. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967, *Chełmno nad Nerem*, Wydawnictwo "Sport i Turystyka", Warszawa.
43. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967a, *Bełżec*, Wydawnictwo "Sport i Turystyka", Warszawa.
44. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967b, *Treblinka*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa.
45. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967c, *Sobibór*, Wydawnictwo "Sport i Turystyka", Warszawa.
46. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967d, *Płaszów*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa.
47. Czerkowski A., Dunin-Wąsowicz M., 1967e, *Majdanek*, Wydawnictwo "Sport i Turystyka", Warszawa.
48. Czyńska Z., Kupść B., 1946, *Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, t. I, Wydawnictwo Głównej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce.
49. *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, Dunaj B. (red.), Wilga, Warszawa.
50. Dwork D., van Pelt R. J., 2011, *Auschwitz, Historia miasta i obozu*, Świat Książki, Warszawa.
51. Dziadosz E., 1985, *Majdanek*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Lublin.
52. Eberhardt P., 1992, *Polska granica wschodnia 1939-1945*, Editions Spotkania, Warszawa.
53. Eberhardt P., 2000, *Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową* [w:] *Dokumentacja Geograficzna* (15), IGiPZ PAN, Warszawa.
54. Eberhardt P., 2004, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie – Skłodowskiej, Lublin.
55. Eberhardt P., 2005, *Geneza niemieckiej koncepcji "Mitteleuropy"*, [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. 70 (4).
56. Eberhardt P., 2008, *Geneza i rozwój niemieckiej doktryny Lebensraum*, [w:] *Przegląd Geograficzny*, t. 80 (2).
57. Eberhardt P., 2011, *Political migrations on polish territories (1939–1950)*, Monografie (12), Polska Akademia Nauk, Warszawa.
58. Eisenbach A., 1961, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów*, Książka i Wiedza, Warszawa.

59. *Encyclopaedia Britannica*, 1964, Benton W. (red.), t. 6, William Benton Publisher, USA.
60. *Encyklopedia Krakowa*, 2000, Burek R. (red.), PWN, Warszawa, Kraków.
61. *Encyklopedia szkolna. Historia*, 1993, Baczkowski K. (red.), Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
62. Epstein C., 2011, *Wzorcowy nazista. Arthur Greiser i okupacja Kraju Warty*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
63. Erichsen C., 2005, *"The angel of death has descended violently among them", Concentration camps and prisoners-of-war in Namibia, 1904-08*, African Studies Centre, Leiden, adres online: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/4646/ASC-1236144-066.pdf?sequence=1> [dostęp: 16.03.2016].
64. Erichsen C., Olusoga D., 2012, *Zbrodnia Kajzera*, Wielka Litera, Warszawa.
65. Fierla D., 2002, *Wojna burska 1899–1902*, t. 5, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
66. Frąckiewicz J., 1965, *Podobóz Lagischa*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (9).
67. Frąckiewicz J., 1965a, *Podobóz Golleschau*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (9).
68. *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1:200000, 1936, Arkusz München, mapa, adres online: http://www.landkartenarchiv.de/gkm.php?q=muenchen_munich_1936_29_48 [dostęp: 07.04.2015].
69. Gilbert M., 1978, *The holocaust. a record of the destruction of Jewish life in Europe during the dark years of Nazi rule*, Board of Deputies of British Jews, London.
70. Gilbert M., 2001, *Atlas Historii Holocaustu*, Platan, Kryspinów.
71. Gilbert M., Dalewski Z., 2002, *Holocaust, Ludzie, dokumenty, pamięć*, Horyzont – Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media, Warszawa.
72. Głazar R., 2011, *Stacja Treblinka*, Ośrodek Karta, Warszawa.
73. Grażawski J., 1993, *Brodniccy duszpasterze w Dachau (1940–1945)*, [w:] *Ziemia Michałowska*, nr 5 (62).
74. Grechuta J., 2007, *Obozy pracy dla Żydów w południowo-wschodniej części dystryktu lubelskiego w 1940 r.*, [w:] *Polska – Ukraina. Wspólna przeszłość: materiały z Sesji pt. "Dziedzictwo kulturowe pogranicza polsko-ukraińskiego"*, Kubrak Z., Róg T. (red.), Cieszanów.
75. Grzegorzczak A., 2014, *Obóz zagłady Kulmhof w okresie likwidacji Litzmannstadt Getto (czerwiec–lipiec 1944)*, [w:] *Rocznik Kolski* (7).

76. Gulczyński J., 1990, *Obóz śmierci w Chełmnie nad Nerem*, Muzeum Regionalne w Koninie, Konin.
77. Gumkowski J., 1967, *Obozy koncentracyjne i obozy zagłady na ziemiach polskich w latach 1939–1945*, Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, Warszawa.
78. Gumkowski J., Leszczyński K., 1961, *Okupacja hitlerowska w Polsce*, Wydawnictwo Polonia, Warszawa.
79. Harasimiuk M., Henkiel A., 1982, *Objaśnienia Do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski*, Arkusz Lublin (749), 1:50000, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
80. Harasimiuk M., Henkiel A., 1982a, *Szkiec geologiczno-inżynierski*, 1:100000, [w:] *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski*, Arkusz Lublin (749), 1:50000, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
81. Hilberg R., 2014, *Zagłada Żydów europejskich*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa.
82. Hojan A., 2011, *Komora gazowa w Forcie VII w Poznaniu (początek nazistowskiego ludobójstwa)*, [w:] *Studia nad dziejami obozów koncentracyjnych w okupowanej Polsce*, Lenarczyk W., Pinderska-Lech J. (red.), Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim.
83. *Ilustrowany Atlas historii Polski*. 2007, Sienkiewicz W., Olczak E. (red.), t. 5, Demart, Warszawa.
84. Iwaszko E., 1967, *Podobóz "Janinagrube"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (10).
85. Iwaszko E., 1967a, *Podobóz "Laurahütte"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (10).
86. Iwaszko E., 1970, *Aussenkommando Chelmek. Komando zewnętrzne Chelmek*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (12).
87. Iwaszko E., 1983, *Podobóz Brunn*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (18).
88. Iwaszko T., 1970, *Podobóz "Günthergrube"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (12).
89. Iwaszko T., 1975, *Podobóz "Fürstengrube"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (16).
90. Izdebski H., 1984, *Historia administracji*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
91. Kallas M., 2007, *Historia ustroju Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
92. Kamiński A. J., 1964, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne i ośrodki masowej zagłady w polityce imperializmu niemieckiego*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
93. Kamiński A. J., 1990, *Koszmar niewolnictwa. Obozy koncentracyjne od 1896 do dziś: analiza*, Wydawnictwo Przedświt, Warszawa.

94. Balawejder E., Kiełboń J., 2004, *Państwowe Muzeum na Majdanku w latach 1944–1947. Wybór dokumentów*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
95. Kielczewska-Zaleska M., 1972, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
96. Kielkowski R., 1981, *...Zlikwidować na miejscu! z dziejów okupacji hitlerowskiej w Krakowie*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
97. Kłafkowski A., 1968, *Obozy koncentracyjne hitlerowskie jako zagadnienie prawa międzynarodowego*, PWN, Warszawa.
98. Knowles A., Cole T., Giordano Alberto, 2014, *Geographies of the Holocaust*, Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis.
99. Kola A., 2000, *Hitlerowski obóz zagłady Żydów w Bełżcu w świetle źródeł archeologicznych, Badania 1997–1999*, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa; United States Holocaust Memorial Museum, Warszawa, Waszyngton.
100. Kołakowski Z., 2004, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne, wyniszczenia, zagłady 1933–1945*, m-pis., Bydgoszcz.
101. Konieczny A., 1970, *Uwagi o początkach obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (12).
102. Konopczyński W., 1991, *Konfederacja barska*, Volumen, Warszawa.
103. Kopański W., 2000, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Bertelsmann Media, Warszawa.
104. Kopka B., 2007, *Konzentrationslager Warschau, Historia i następstwa*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa.
105. Kopówka E., 2002, *Treblinka nigdy więcej*, Muzeum Walki i Męczeństwa w Treblince, Siedlce.
106. Kopówka E., Rytel-Andrianik P., *Dam im imię na wieki (Iz 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa.
107. Kopówka E., Tołwiński P., 2007, *Treblinka, Kamienie milczą, ja pamiętam = the stones are silent, i remember*, Muzeum Regionalne w Siedlcach, Siedlce.
108. Korboński S., 2011, *Polacy, Żydzi i Holocaust*, Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa.
109. Kosiński J., 1999, *Niemieckie obozy koncentracyjne i ich filie*, Polnische Dr. "Kontrast", Stephanskirchen b. Rosenheim.

110. Kotarba R., 2009, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa-Kraków.
111. Kotarba R., 2014, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu, adres online: https://ipn.gov.pl/__data/assets/pdf_file/0009/145899/.
112. Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Matematyczno-Przyrodnicze*, seria II (55).
113. Koter M., 1979, *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi* [w:] *Acta Universitatis Lodziensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki matematyczno-przyrodnicze*, seria II (12).
114. Koter M., 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Koter M., Tkocz J. (red.), Toruń/Łódź.
115. Krakowski S., 2004, *Zarys dziejów obozu w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Mówią świadkowie Chełmna*, Pawlicka-Nowak Ł. (red.), Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie; Muzeum Okręgowe w Koninie; Oficyna Bibliofilów, Konin-Łódź.
116. Krakowski S., 2009, *Chełmno. a small village in Europe: the first Nazi mass extermination camp*, Yad Vashem, Jerusalem.
117. Kranz T., 2003, *Eksterminacja Żydów na Majdanku i rola obozu w realizacji "Akcji Reinhardt"*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (XXII).
118. Kranz T., 2004, *Obóz koncentracyjny na Majdanku a "akcja Reinhardt"*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Libionka D. (red.), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
119. Kranz T., 2007, *Zagłada Żydów w obozie koncentracyjnym na Majdanku*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
120. Krosnowski R., Miziewicz A., 1961, *7 SS Eisenbahnbaubrigade*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (5).
121. Krysowska M., 1967, *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski*, Arkusz Oświęcim (M 34–63 C), 1:50000, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
122. Kubica H., 2010, *Podobóz Freudenthal*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (26).
123. Kubica H., 2010a, *Podobóz Lichtewerden*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (26).

124. Kulesza M., 2001, *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
125. Kuwałek R., 2005, *Obóz zagłady w Bełżcu*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
126. Kuwałek R., 2008, *Obóz zagłady w Bełżcu 1941–1943*, [w:] *Bełżec przez dzieje*, Urbański A. (red.), Urząd Gminy Bełżec, Bełżec.
127. Kuwałek R., 2014, *Nowe ustalenia dotyczące liczby ofiar niemieckiego obozu zagłady w Sobiborze*, [w:] *Zeszyty Majdanka (XXVI)*.
128. Leszczyński J., 1977, *Od formuły obozu zagłady – Höppner-Chełmno nad Nerem – do "Endlösung"*, [w:] *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 1 (101).
129. Leśniewski M., 2000, *Wojna Brytyjsko-Burska 1899–1902*, [w:] *Zarys dziejów Afryki i Azji, Historia konfliktów 1869–2000*, Bartnicki A. (red.), Książka i Wiedza, Warszawa.
130. Leśniewski M., 2001, *Wojna burska 1899–1902, Geneza, przebieg i międzynarodowe uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa.
131. Liszewski S., 2000, *Struktura przestrzenna miasta*, [w:] *Wielka Encyklopedia Geografii Świata*, Osadnictwo, t. XIX, Liszewski S., Maik W. (red.), Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
132. Liszewski S., 2012, *Formy i struktury przestrzenne wielkich skupisk miejskich*, [w:] *Geografia urbanistyczna*, Liszewski s. (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
133. *Łagry, Przewodnik encyklopedyczny*, 1998, Ochotin N., Roginski A. (red.), Karta, Warszawa.
134. Łuczak C., 1989, *Zagłada*, Książka i Wiedza, Warszawa.
135. Łukaszewicz Z., 1946, *Obóz zagłady Treblinka*, [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, t. I, Wydawnictwo Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce.
136. Łukaszewicz Z., 1947, *Obóz zagłady w Sobiborze*, [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, t. III, Wydawnictwo Głównej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce.
137. Łukaszewicz Z., 1955, *Hitlerowskie obozy koncentracyjne*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa.

138. Madajczyk C., 1970, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. II, PWN, Warszawa.
139. Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Skrypty i Teksty Pomocnicze, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
140. Maik W., 2000, *Funkcje miasta*, [w:] *Wielka Encyklopedia Geografii Świata, Osadnictwo*, t. XIX, Liszewski S., Maik W. (red.), Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.
141. *Majdanek 1941–1944*, 1991, Mencil T. (red.), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
142. Mandal A., 2013, *Funkcje miast i ich subiektywna ocena (na przykładzie regionu śląskiego)*, [w:] *Acta Geographica Silesiana* (14), adres online: http://www.wnoz.us.edu.pl/download/wydawnictwa/ags/ags_14_7.pdf
143. Mańkowski Z., 1991, *Obozy hitlerowskie – Majdanek – Lubleszczyzna*, [w:] *Majdanek 1941–1944*, Mencil T. (red.), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
144. Maranda M., 2002, *Nazistowskie obozy zagłady. Opis i próba analizy zjawiska*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Warszawa.
145. Marcuse H., 2008, *Legacies of Dachau, The uses and abuses of a concentration camp, 1933–2001*, Cambridge University Press, Cambridge.
146. Marczewski J., 1979, *Hitlerowska koncepcja polityki kolonizacyjno-wysiedleńczej i jej realizacja w "Okręgu Warty"*, Instytut Zachodni, Poznań.
147. Marszałek J., 1965, *Geneza i początki budowy obozu koncentracyjnego na Majdanku*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (I).
148. Marszałek J., 1967, *Budowa obozu koncentracyjnego na Majdanku w latach 1942–1944*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (II).
149. Marszałek J., 1987, *Majdanek. Obóz koncentracyjny w Lublinie*, Wydawnictwo Interpress, Warszawa.
150. Marszałek J., 1991, *Geneza i budowa obozu*, [w:] *Majdanek 1941–1944*, Mencil T. (red.), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
151. Marszałek J., 1996, *System obozów śmierci w Generalnym Gubernatorstwie i jego funkcje (1942–1943)*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (XVII).
152. Marszałek J., 1998, *Obozy pracy w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
153. Megargee G.P., 2009, *The United States Holocaust Memorial Museum encyclopedia of camps and ghettos, 1933–1945, Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps Under the Ss-business Administration Main*

- Office (Wvha)*, Indiana University Press; United States Holocaust Memorial Museum, Bloomington, Washington, D.C.
154. Mencil T., 1991, *Konzentrations i Vernichtungslager Lublin (1941-1944) – charakterystyka ogólna*, [w:] *Majdanek 1941-1944*, Mencil T. (red.), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
 155. Mix A., 2005, *Arbeitslager Warschau jako filia obozu koncentracyjnego na Majdanku*, [w:] *Zeszyty Majdanka (XXIII)*.
 156. Młynarczyk J., 2004, *Treblinka – obóz śmierci "Akcji Reinhardt"*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Libionka D. (red.), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
 157. Montague P., 2012, *Chełmno and the Holocaust, The history of Hitler's first death camp*, I.B. Tauris, London.
 158. *Mówią świadkowie Chełmna*, 2004, Pawlicka-Nowak Ł. (red.), Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie; Muzeum Okręgowe w Koninie; Oficyna Bibliofilów, Konin/Łódź.
 159. Murawska-Gryń Z., 1972, *Majdanek: obóz koncentracyjny*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
 160. Musiał B., 2004, *"Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydów". Początki "Akcji Reinhardt" – planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Libionka D. (red.), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
 161. Musioł T., 1968, *Dachau 1933–1945*, Wydawnictwo "Śląsk", Katowice.
 162. Nasierowski T., 2008, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce, Początek ludobójstwa*, Neriton, Warszawa.
 163. *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, 1979, Pilichowski C. (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
 164. Olszewski M., 1974, *Fort VII w Poznaniu*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
 165. *Oświęcim. Hitlerowski obóz masowej zagłady*, 1987, Michalak W. (red.), Interpress, Warszawa.
 166. O'Neil R., 2009, *Belzec: Stepping Stone to Genocide, Hitler's answer to the Jewish Question*, Museum of Jewish Heritage, New York, adres online: <http://www.jewishgen.org/yizkor/belzec1/belzec1.html> [dostęp: 17.03.2016].
 167. Pawlicka-Nowak Ł., 2004, *Badania archeologiczne na terenie ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem*, [w:] *Ośrodek zagłady Żydów w Chełmnie nad Nerem*

- w świetle najnowszych badań, *Materiały z sesji naukowej: Muzeum Okręgowe, Konin, 6–7 września 2004 r.*, Ł. Pawlicka-Nowak (red.), Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa; Muzeum Okręgowe w Koninie, Konin/Warszawa.
168. Piątkowski S., 1998, *Obóz pracy przy ul. Szkolnej w Radomiu (1942–1944)*, [w:] *Zeszyty Majdanka (XIX)*.
 169. Piątkowski S., 2001, *Obóz pracy w Bliżynie (1942–1944)*, [w:] *Zeszyty Majdanka (XXI)*.
 170. Piper F., 1967, *Podobóz Blechhammer*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (10)*.
 171. Piper F., 1969, *Podobóz Sosnowitz (I)*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (11)*.
 172. Piper F., 1969a, *Podobóz Sosnowitz (II)*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (11)*.
 173. Piper F., 1970, *Podobóz "Neu-Dachs"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (12)*.
 174. Piper F., 1971, *Podobóz Althammer*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (13)*.
 175. Piper F., 1975, *Podobóz Trzebinia*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (16)*.
 176. Piper F., 1975a, *Podobóz "Eintrachthütte"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie (17)*.
 177. Piper F., 1995, *Geneza obozu*, [w:] *Auschwitz 1940–1945, Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. I, Długoborski W., Piper F. (red.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.
 178. Pohl D., 2004, *Znaczenie dystryktu lubelskiego w "ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej"*, [w:] *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Libionka D. (red.), Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
 179. *Popularna Encyklopedia Naukowa*, 1996, Pieszcachowicz J. (red.), t. 12, Fogra, Kraków.
 180. Przegon W., 2011, *Zmiany użytkowania ziemi na przykładzie miasta Podgórze i Zamościa, w świetle materiałów kartograficznych*, Wydawnictwo Naukowe "Akapit", Kraków.
 181. Ptaszkowski J., 1990, *Cieszyniacy w Oświęcimiu*, [w:] *Kalendarz Beskidzki*, Czaja W. (red.), Towarzystwo Miłośników Ziemi Bielsko-Bialskiej, Bielsko-Biała.
 182. Raczyński M., Wendt J., 1999, *Granice Polski w XX wieku*, [w:] *Kwartalnik Geograficzny (3)*.
 183. Radzik T., 1999, *Lubelska dzielnica zamknięta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
 184. Rajca C., 1977, *Podobozy Majdanka*, [w:] *Zeszyty Majdanka (IX)*.
 185. Rajca C., 1991, *Podobozy Majdanka*, [w:] *Majdanek 1941–1944*, Mencil T. (red.), Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.

186. Rajca C., Wiśniewska A., 1999, *Majdanek – Lubelski obóz koncentracyjny*, Państwowe Muzeum na Majdanku, Lublin.
187. Rawecki M., 2003, *Strefa Auschwitz-Birkenau*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
188. Reder R., 1946, *Bełżec*, Centralna Żydowska Komisja historyczna przy C. K. Żydów Polskich, Kraków.
189. Rees L., 2005, *Naziści. Ostrzeżenie historii*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
190. Roseman M., 2013, *Wannsee, Willa, jezioro, spotkanie*, Wielka Litera, Warszawa.
191. Runge A., Runge J., 2008, *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, Videograf Edukacja, Chorzów.
192. Rutkowski J., 1993, *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1:50000*, Arkusz Kraków – 973, Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
193. Rykiel Z., 1990, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, [w:] *Przegląd geograficzny*, t. 62, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
194. Schelvis J., 2007, *Sobibor, a history of a Nazi death camp*, Berg, Oxford/New York.
195. Scott J. L., 2007, *British concentration camps of the Second South African War (the Transvaal, 1900–1902)*, praca dyplomowa, The Florida State University, College Of Arts And Sciences, adres online: <http://fsu.digital.flvc.org/islandora/object/fsu%3A176437> [dostęp: 04.05.2016].
196. Sehn J., 1946, *Obóz koncentracyjny i zagłady Oświęcim*, [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, t. I, Wydawnictwo Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce.
197. Sehn J., 1961, *Obóz koncentracyjny Oświęcim-Brzezinka (Auschwitz-Birkenau)*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
198. Serwański E., 1964, *Obóz zagłady w Chełmnie nad Nerem 1941–1945*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
199. Setkiewicz P., *Miasto Auschwitz – wzór niemieckiego osadnictwa na Wschodzie*, [w:] *Pro Memoria* (12).
200. Setkiewicz P., 1998, *Geneza podjęcia decyzji o budowie fabryki IG Farben w Oświęcimiu*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (22).
201. Setkiewicz P., 2002, *Podobóz Bobrek*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (23).
202. Setkiewicz P., 2002a, *Budowa IG Werk Auschwitz jako "niezamierzony impuls" dla stworzenia w Oświęcimiu ośrodka zagłady Żydów?*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (23).

203. Setkiewicz P., 2006, *z dziejów obozów IG Farben Werk Auschwitz 1941–1945*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, Oświęcim.
204. Setkiewicz P., 2010, *Krematoria i komory gazowe Auschwitz*, Głosy pamięci, t. 6, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim.
205. Setkiewicz P., 2010a, *Podobóz Kobiór (Aussenkommando Kobier) i pszczyńskie komanda leśne (Forstkommandos Pless)*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (26).
206. Setkiewicz P., 2012, *Podobóz Pławy (Wirtschaftshof Plawy)*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (27).
207. Siek M., 2012, *Tereny wcielone do Rzeszy, Kraj Warty*, [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 9, Morawski s. i in. (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
208. Sobczyński M., 1993, *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, [w:] *Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania* (14).
209. Sofsky W., 2016, *Ustrój terroru: obóz koncentracyjny*, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa.
210. Solak A., 2006, *Hunowie Kajzera*, [w:] *Mysł Polska* (3).
211. Steinbacher S., 2012, *Auschwitz. Obóz i miasto*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
212. Sterkowicz S., 2008, *Nigdy nie zapomnieć Holocaust: Zagłada Żydów europejskich w drugiej wojnie światowej*, Lega, Włocławek.
213. Sterkowicz S., 2010, *Obóz Koncentracyjny Auschwitz-Birkenau*, Lega, Włocławek.
214. Struck M., 2001, *Chelmno / Kulmhof, Ein vergessener Ort des Holocaust?*, Gegen Vergessen-Für Demokratie, Bonn.
215. Strzelecka I., 1969, *Podobóz "Hindenburg"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (11).
216. Strzelecka I., 1970, *Podobóz "Bismarckhütte"*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (12).
217. Strzelecka I., 1970a, *Podobóz "Hubertushütte" ("Arbeitslager Hohenlinde")*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (12).
218. Strzelecka I., 1971, *Podobóz Neustadt*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (13).
219. Strzelecka I., 1972, *Arbeitslager Gleiwitz I*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (14).
220. Strzelecka I., 1972a, *Arbeitslager Gleiwitz II*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (14).
221. Strzelecka I., 1988, *Obóz męski w Brzezince (BIb). Marzec 1942 – Lipiec 1943*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (19).

222. Strzelecka I., 1995, *Budowa, rozbudowa oraz rozwój obozu i jego filii*, [w:] *Auschwitz 1940–1945, Węzłowe zagadnienia z dziejów obozu*, t. I, Długoborski W. i Piper F. (red.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum Oświęcim-Brzezinka, Oświęcim.
223. Strzelecki A., 1972, *Arbeitslager Gleiwitz III*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (14).
224. Strzelecki A., 1972a, *Arbeitslager Gleiwitz IV*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (14).
225. Strzelecki A., 1974, *Podobóz Jawischowitz*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (15).
226. Strzelecki A., 1975, *Podobóz "Charlottegrube" w Rydułtowach*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (17).
227. *Studia nad dziejami obozów koncentracyjnych w okupowanej Polsce*, 2011, Lenarczyk W. i Pinderska-Lech J. (red.), Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim.
228. Suliborski A., 2003, *Funkcje i struktura funkcjonalna miast. Studia empiryczno-teoretyczne: komentarz do zbioru monotematycznych publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną*, Wydaw. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
229. Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
230. Sulimierski W., 1993, *Sobibór: hitlerowski obóz śmierci*, Fundacja "Kamena", Chełm.
231. Szrojt E., 1947, *Obóz zagłady w Bełżcu*, [w:] *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, t. III, Wydawnictwo Głównej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce.
232. Szuchta R., 2015, *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Muzeum Historii Żydów Polskich, Warszawa.
233. Szymańska D., 2013, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
234. Świebocka T., 1993, *Auschwitz, a history in photographs*, Indiana Univ. Press; The Auschwitz-Birkenau State Museum/Książka i Wiedza, Bloomington & Indianapolis/Oświęcim/Warszawa.
235. Świebocka T., Lech J., 2008, *Architektura zbrodni, System zabezpieczenia i izolacji obozu Auschwitz*, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim.
236. Tomaszewski J., Żbikowski A., 2001, *Żydzi w Polsce, Dzieje i kultura – leksykon*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.

237. Tregenza M., 2001, *Bełżec – okres eksperymentalny. Listopad 1941 – kwiecień 1942*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (XXI).
238. Tricart J., 1954, *L'habitat urbain, Cours de géographie humaine*, Paris.
239. Trzcińska M., 2002, *Obóz zagłady w centrum Warszawy, Konzentrationslager Warschau*, POLWEN, Radom.
240. Tutak M., 2012, *Płaszów 1912–2012. W stulecie przyłączenia Płaszowa do Krakowa*, Dom Kultury "Podgórze", Kraków.
241. Vogler H., 1979, *Autoportret z pamięci. Część druga. Wiek męski*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
242. Wachsmann N., 2015, *KL. A history of the Nazi concentration camps*, e-książka, Farrar, Straus and Giroux, New York.
243. Węgrzyn Ł., 2015, *Granice nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady na terenie okupowanej Polski*, [w:] *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej – Wybrane aspekty funkcjonowania granic*, t. 4, Rykała A. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
244. *Wielka Encyklopedia PWN*, 2003, Wojnowski J. (red.), t. XIX, Warszawa.
245. Willenberg S., 2004, *Bunt w Treblince*, Biblioteka "Więzi", Warszawa.
246. Witkowski W., 2007, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
247. Wojnar W., *Zanim powstały łagry i kacety*, adres online: http://niniwa22.cba.pl/eksterminacja_zanim_powstaly_lagry_i_kacety.htm [dostęp: 05.12.2013].
248. Wroński T., 1981, *Obóz w Płaszowie, miejsce masowej eksterminacji ludności żydowskiej, polskiej i innych narodowości w latach 1942–1945*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa.
249. Wróblewski B., 1971, *Obóz w Budzynie*, [w:] *Zeszyty Majdanka* (V).
250. *Bełżec*, Yad Vashem, adres online: http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205981.pdf [dostęp: 17.01.2016].
251. *Zarys dziejów Afryki i Azji. Historia konfliktów 1869–2000*, 2000, Bartnicki A. (red.), Książka i Wiedza, Warszawa.
252. Zięba A., 1965, *Podobóz Rajsko*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (9).
253. Zięba A., 1967, *Wirtschaftshof – Budy*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie*, t. 10.
254. Zięba A., 1969, *"Geflügelfarm Harmense". Farma hodowlana Harmęże*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (11).

255. Zięba A., 1969a *"Wirtschaftshof Babitz"*. *Podobóz przy majątku dworskim Babice*, [w:] *Zeszyty Oświęcimskie* (11).
256. Zinkow J., 1994, *Oświęcim i okolice, Brzeszcze, Chelmek, Kęty, Wilamowice, Zator: monograficzny przewodnik turystyczny i krajoznawczy po wschodniej części Kotliny Oświęcimskiej: plany i mapki*, Centrum Informacji, Spotkań, Dialogu, Wychowania i Modlitwy, Galicyjska Księgarnia i Antykwarnia, Oświęcim.
257. Zins H., 1972, *Historia Lublina w zarysie. 1317–1968*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
258. Żbikowski A., 2005, *Żydzi*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
259. Żółciak J. (2006) *Aktualizacja Studium historyczno-konserwatorskiego terenu b. Obozu Koncentracyjnego Płaszów*, Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków.
260. Żukowski J., 1996, *Brytyjskie obozy koncentracyjne w wojnie burskiej*, [w:] *Mówią Wieki* (10).

Źródła kartograficzne i archiwalne:

1. Biernat S., Kryszowska M., 1955, *Szczegółowa mapa geologiczna Polski*, 1:50000, Arkusz Oświęcim, mapa, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
2. *Eisenbahnkarte von Polen Mit einem Verzeichnis der Bahnhöfe u. Haltestellen*, 1939, 1:1500000, mapa, adres online: <http://mapy.atlaskolejowy.pl/-mapa=mk1939> [dostęp: 16.06.2015].
3. *Generalkarte von Mitteleuropa*, 1936, 1:200000, arkusz München, mapa, adres online: http://www.landkartenarchiv.de/gkm.php?q=muenchen_munich_1936_29_48 [dostęp: 07.04.2015].
4. Groszek W., 1931, *Mapa Sieci Kolejowej Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem wszystkich stacji i przystanków*, 1:1500000, mapa, adres online: <http://mapy.atlaskolejowy.pl/index.php-id=file&nazwa=mk1931>.
5. Instytut Pamięci Narodowej, *Plan obozu Plaszw z marca 1944 r.*, sygn. IPN GK 196/40, k. 39/4.
6. *Karte des Deutschen Reichs*, 1915, 1:100000, arkusz Freising, mapa, adres online: http://www.landkartenarchiv.de/vollbild_tk100b.php?q=kartedesdeutschenreichs624 [dostęp: 07.04.2015].
7. *Karte von Polen – Sonderdruck aus dem "Volkischen Beobachter"*, *Munchener Ausgabe, com 12. September 1939*, 1939, München, Franz Eher Nachf. GmbH., mapa, adres online: http://www.mapywig.org/m/German_maps/various/Small_scale_maps_nazi/KARTE_VON_POLEN_2M_12.September_1939.jpg [dostęp: 13.11.2015].
8. Kramarczyk G., 1916, *Plan sytuacyjny kolonii barakowej w Oświęcimiu*, 1:25000, plan, adres online: http://www.kasztelania.pl/mapa_plansyt1916.php [dostęp: 17.06.2015].
9. Kryszowska M., 1960, *Szkic hydrologiczny*, Tablica III, 1:100000, [w:] *Objaśnienia do Szczegółowej Mapy Geologicznej Polski*, Arkusz Oświęcim (M 34–63 C), mapa, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa.
10. *Mapa hydrograficzna Małopolski*, 1:50000, adres online: <http://miip.geomalopolska.pl/imap/> [dostęp: 07.11.2015].
11. *Mapa polskiej sieci kolejowej i lotniczej do urzędowego rozkładu jazdy*, 1937, 1:2000000, Wydawnictwo Min. Komunikacji, Warszawa, adres online: <http://mapy.atlaskolejowy.pl/-mapa=mk1937> [dostęp: 16.06.2015].

12. *Mapa Szczegółowa Polski (1929–1939)*, 1936, 1:25000, Arkusz Kraków, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P48-S30-G_KRAKOW_WYD._TURYST_1936.jpg.
13. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1933, 1:100000, Arkusz Bielsko, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P49_S28_BIELSKO_1934_300dpi.jpg [dostęp: 16.11.2015].
14. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1933, 1:100000, Arkusz Opalin, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P49_S28_BIELSKO_1934_300dpi.jpg [dostęp: 16.11.2015].
15. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1933, 1:100000, Arkusz Oświęcim, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P48_S28_OSWIECIM_1933_300dpi.jpg [dostęp: 23.11.2015].
16. *Mapa Szczegółowa Polski (1929–1939)*, 1936, 1:25000, Arkusz Dąbie, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/025K/P40-S27-F_DABIE_1936.jpg [dostęp: 11.11.2015].
17. *Mapa Taktyczna Polski (1929–1939)*, 1936, 1:100000, Arkusz Małkinia, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P38_S34_MALKINIA_1936_300dpi_bcuj298367-288494.jpg [dostęp: 23.11.2015].
18. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1937, 1:100000, Arkusz Tomaszów Lubelski, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P47_S37_TOMASZOW_LUBELSKI_300dpi.jpg [dostęp: 15.11.2015].
19. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1936, 1:100000, Arkusz Lublin-Południe, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P43_S35_LUBLIN_POLNOC_300dpi.jpg [dostęp: 14.10.2015].
20. *Mapa Taktyczna Polski (1924–1939)*, 1936, 1:100000, Arkusz Lublin-Północ, mapa, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa, adres online: http://www.mapywig.org/m/WIG_maps/series/100K_300dpi/P43_S35_LUBLIN_POLNOC_300dpi.jpg [dostęp: 14.10.2015].

21. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, *Plan rozwoju obozu macierzystego Auschwitz I z 1942 r.*, sygn. Dp.-Z.Bau-184.
22. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, *Plan obozu dla jeńców wojennych (Birkenau)*, sygn. Dp.- Z. Bau. 1696.
23. Państwowe Muzeum na Majdanku, *Plan obozu KGL Lublin z lutego 1942 r.*, zbiór akt: *IX. Plany.*
24. Państwowe Muzeum na Majdanku, *Plan KGL Lublin z listopada 1943 r.*, zbiór akt: *IX Plany.*
25. Państwowe Muzeum na Majdanku, *Plan KGL Lublin z października 1941 r.*, zbiór akt: *IX. Plany.*
26. Rutkowski J., 1989, *Szczegółowa Mapa Geologiczna Polski*, 1:50000, Arkusz Kraków – 973, mapa, Wydawnictwa Geologiczne.
27. Tumialis M., 2007, *Mapa hydrograficzna – Lublin*, 1:50000, Arkusz M-34-34-A, PPGK, Warszawa.
28. von Kammersberg C.R., 1855, *Administrativ-Karte von den KÖNIGREICHEN GALIZIEN UND LODOMERIEN mit dem Grossherzogthume KRAKAU und den HERZOGTHÜMERN AUSCHWITZ, ZATOR UND BUKOWINA in 60 Blättern, Umgebung von Oswiecim*, 1:115000, Wien, Verlag u Eigenthum von Artaria, adres online: http://www.mapywig.org/m/K.u.K._maps/series/115K_Adm_Karte_Galizien-Lodomerien/Bl_6_Umgebung_von_Oswiecim.jpg [dostęp: 23.06.2015].
29. Żydowski Instytut Historyczny, *Plan obozu Plaszow z połowy 1944 r.*, sygn. 245/102,
30. Żydowski Instytut Historyczny, *Plan obozu Sobibor z Raportu Biura do Spraw Obozów Koncentracyjnych w Hadze z czerwca 1946 r.*, sygn. 245/110.
31. Żydowski Instytut Historyczny, *Szkic obozu Treblinka z 1957 r. (autor niezident.)*, sygn. 245/180.

Filmy:

1. *Sowiecka historia (The Soviet Story)*, Edvīns Šnore, Łotwa 2008.
2. *Treblinka: hitlerowska fabryka śmierci (Treblinka: Hitler's Killing Machine)*, Alex Nikolic-Dunlop, Wielka Brytania 2014.

Strony internetowe:

<http://www.70.auschwitz.org>
<http://www.ariegalles.com>
<http://www.belzec.eu>
<http://www.biblioteka.teatrnn.pl>
<http://www.buzzle.com>
<http://www.chelmno-muzeum.eu>
<http://www.codoh.com>
<https://www.commonswikimedia.org>
<http://www.deathcamps.org>
<http://www.de-at.topographic-map.com>
<http://www.dir.icm.edu.pl>
<http://www.dws-xip.pl>
<http://www.fcvsla.org>
<http://www.generalgouvernement.pl>
<http://www.germarrudolf.com>
<http://www.holocaustresearchproject.org>
<http://www.ies.krakow.pl>
<http://www.imperiumromanum.edu.pl>
<http://www.izrael.badacz.org>
<http://www.jbc.bj.uj.edu.pl>
<http://www.jewishgen.org>
<http://www.kasztelania.pl>
<http://www.krakow.tatko41.pl>
<http://www.kz-gedenkstaette-dachau.de>
<http://www.landkartenarchiv.de>
<http://www.mhk.pl>
<http://www.majdanek.com.pl>
<http://www.majdanek.eu>
<http://www.mapcruzin.com>
<http://www.mapy.atlaskolejowy.pl>
<http://www.mapywig.org>
<http://www.miip.geomalopolska.pl>

<http://www.panorama.auschwitz.org>
<http://www.pl.auschwitz.org>
<http://www.polskaniezwykla.pl>
<http://www.profe.benjaminewicker.com>
<http://www.rcin.org.pl>
<http://www.regionalista.pl>
<http://www.scrapbookpages.com>
<http://www.sobibor.info.pl>
<http://www.stalin.tv>
<http://www.sztetl.org.pl>
<http://www.suw.biblos.pk.edu.pl>
<http://www.towarzystwo.czechowice-dziedzice.pl>
<http://www.treblinka-muzeum.eu>
<http://www.ushmm.org>
<http://www.vod.pl>
<http://www.von-potsdam-nach-workuta.de/>
<http://www.yadvashem.org>
<http://www.zdjecia.geoportal.edu.pl>
<http://www.ipn.gov.pl>
<http://www.jewishvirtuallibrary.org>

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Podział administracyjny II Rzeczypospolitej Polskiej na województwa	24
Ryc. 2. Obozy koncentracyjne i zagłady na tle podziału administracyjnego ziem polskich po 1941 r.....	26
Ryc. 3. Lokalizacja brytyjskich obozów koncentracyjnych	45
Ryc. 4. Obozy koncentracyjne dla Burów: przy Krugersdorp (z lewej) i na Green Point Common (Cape Town) (z prawej)	45
Ryc. 5. Wnętrze obozu koncentracyjnego dla Burów	46
Ryc. 6. Obóz koncentracyjny Windhoeck (1906/1907 r.).....	48
Ryc. 7. Szkic planu jednego z obozów w Workucie.....	54
Ryc. 8. Orientacyjne usytuowanie KL Dachau na tle topografii najbliższego otoczenia	69
Ryc. 9. Baraki i budynki fabryki prochu na jednym z pierwszych zdjęć KL Dachau (marzec/kwiecień 1933 r.)	70
Ryc. 10. Widok na baraki więźniarskie w późniejszej fazie rozwoju obozu KL Dachau.....	70
Ryc. 11. Zdjęcie lotnicze kompleksu obozowego KL Dachau z 20 kwietnia 1945 r. z oznaczeniem jego części według Muzeum Miejsce Pamięci Dachau.....	71
Ryc. 12. Obóz koncentracyjny w Dachau wraz z ośrodkiem SS (<i>Kommandanturbereich</i>)....	71
Ryc. 13. Plan KL Dachau (1945 r.).....	73
Ryc. 14. Rozmieszczenie podobozów i komand pracy KL Dachau	75
Ryc. 15. Oś czasu działalności obozów koncentracyjnych i zagłady	103
Ryc. 16. Podobozы według funkcji	125
Ryc. 17. Lokalizacja podobozów KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin i KL Płaszów	128
Ryc. 18. Plan sytuacyjny położenia podobozu Blechhammer (KL Auschwitz-Birkenau) ...	129
Ryc. 19. Plan sytuacyjny położenia podobozu Neustadt (KL Auschwitz-Birkenau)	129
Ryc. 20. Plan sytuacyjny położenia podobozu Bismarckhütte (KL Auschwitz-Birkenau)...	129
Ryc. 21. Plan sytuacyjny położenia podobozu przy ul. Lipowej (KL Lublin)	129
Ryc. 22. Plan sytuacyjny podobozu Bobrek	131
Ryc. 23. Plan sytuacyjny podobozu Neu-Dachs	132
Ryc. 24. Plan sytuacyjny podobozu Wirtschaftshof Babitz	132
Ryc. 25. Plan sytuacyjny podobozu przy ul. Lipowej w Lublinie	132
Ryc. 26. Plan sytuacyjny podobozu przy ul. Chełmskiej w Lublinie	135
Ryc. 27. Plan sytuacyjny podobozu Chelmek	136
Ryc. 28. Plan sytuacyjny podobozu Eintrachthütte	136

Ryc. 29. Plan sytuacyjny podoboju Althammer	137
Ryc. 30. Plan sytuacyjny podoboju Gleiwitz I.....	137
Ryc. 31. Plan sytuacyjny podoboju Sosnowitz II (układ symetryczny)	137
Ryc. 32. Plan sytuacyjny podoboju Jawischowitz (układ symetryczny)	138
Ryc. 33. Mapa odległości między obozami macierzystymi KL Auschwitz-Birkenau, KL Plaszow i KL Lublin a ich podobozami	148
Ryc. 34. Zagadnienie lokalizacji w kontekście badań nad morfologią obozów.....	149
Ryc. 35. Osada Barakowa z oznaczoną częścią zaadaptowaną na przyszły obóz koncentracyjny	151
Ryc. 36. Plan sytuacyjny osady barakowej z zabudowaniami obozu koncentracyjnego ograniczonymi drutem kolczastym (wiosna 1940 r.)	152
Ryc. 37. Stacja Oświęcim na tle lokalnej sieci kolejowej	153
Ryc. 38. Szkic hydrologiczny okolic Auschwitz-Birkenau	156
Ryc. 39. Topografia okolic Oświęcimia (1855 r.)	157
Ryc. 40. Schemat otoczenia kompleksu Auschwitz-Birkenau	161
Ryc. 41. Lublin na tle linii kolejowych z 1931 r.....	163
Ryc. 42. Schemat otoczenia KL Lublin.....	165
Ryc. 43. Stacja Kraków-Plaszów na tle linii kolejowych z 1931 r.	166
Ryc. 44. Schemat otoczenia ZAL/KL Plaszow	167
Ryc. 45. KL Plaszow i okolice z 1944 r. (zdjęcie lotnicze).....	168
Ryc. 46. Topografia KL Plaszow	168
Ryc. 47. Profile terenowe obozów koncentracyjnych.....	173
Ryc. 48. Rzeźba terenu obozów koncentracyjnych	174
Ryc. 49. Lokalizacja Kulmhof na tle sąsiednich linii kolejowych (1931 r.)	178
Ryc. 50. Waldlager na zdjęciu lotniczym (ok. 1941 r.).....	179
Ryc. 51. Pałac w Chełmnie n. Nerem.....	179
Ryc. 52. Schemat otoczenia Kulmhof	180
Ryc. 53. Położenie stacji Bełżec na tle linii kolejowych z 1931 r.	182
Ryc. 54. Położenie Bełżca na tle linii drogowych z 1939 r.	182
Ryc. 55. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Belzec	183
Ryc. 56. Zdjęcie lotnicze z 1944 r. byłego obozu Belzec	184
Ryc. 57. Schemat otoczenia Belzca	184
Ryc. 58. Położenie stacji Sobibór na tle linii kolejowych z 1931 r.	186
Ryc. 59. Położenie Sobiboru na tle linii drogowych z 1939 r.	186

Ryc. 60. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Sobibor.....	187
Ryc. 61. Schemat otoczenia Sobibor.....	188
Ryc. 62. Teren obozu Sobibor i jego otoczenie (widok zdjęcia lotniczego).....	189
Ryc. 63. Położenie stacji Treblinka na tle linii kolejowych z 1931 r.....	190
Ryc. 64. Teren obozu Treblinka I jego otoczenie (widok zdjęcia lotniczego) według Arie A. Galles'a (1944 r.).....	190
Ryc. 65. Odległości najbliższych miejscowości od obozu Treblinka.....	191
Ryc. 66. Schemat otoczenia Treblinka II.....	192
Ryc. 67. Profile terenowe obozów zagłady.....	194
Ryc. 68. Mapy rzeźby terenu obozów zagłady.....	195
Ryc. 69. Położenie obozów zagłady i kierunki deportacji.....	197
Ryc. 70. Schematy otoczenia leśnego w najbliższym sąsiedztwie obozów OR.....	197
Ryc. 71. Plan generalny budowy KL Lublin z 23 marca 1942 r. dla 250 000 więźniów.....	215
Ryc. 72. Powierzchnia obozu Belzec.....	217
Ryc. 73. Powierzchnia obozu Treblinka.....	218
Ryc. 74. Powierzchnie obozów koncentracyjnych i zagłady.....	221
Ryc. 75. Granice obozów (charakter usytuowania) z ujęciem stref granicznych.....	224
Ryc. 76. Schematyczna mapa strefy interesów KL Auschwitz-Birkenau.....	228
Ryc. 77. Schematy granic obozów koncentracyjnych (charakter usytuowania).....	229
Ryc. 78. Schematy granic obozów koncentracyjnych (rodzaj elementów składowych).....	230
Ryc. 79. Schematy granic obozów zagłady (charakter usytuowania).....	233
Ryc. 80. Schematy granic obozów zagłady (rodzaj elementów składowych).....	236
Ryc. 81. Kształt granic i części więźniarskich obozów koncentracyjnych.....	237
Ryc. 82. Liczba i udział procentowy obiektów budowlanych murowanych i drewnianych w obozach koncentracyjnych.....	241
Ryc. 83. Liczba i udział procentowy obiektów budowlanych murowanych i drewnianych w obozach zagłady.....	243
Ryc. 84. Układ zabudowy części więźniarskich obozów KL Auschwitz II – Birkenau, KL Lublin oraz KL Płaszow.....	250
Ryc. 85. Układ zabudowy części dla SS w KL Auschwitz II-Birkenau,.....	251
Ryc. 86. Układ rozplanowania Birkenau (odcinki BI i BII) i Auschwitz I.....	253
Ryc. 87. Układ zabudowy w ośrodkach zagłady OR.....	255
Ryc. 88. Schemat postępowania w wyznaczaniu stref funkcjonalnych obozów.....	259
Ryc. 89. Podział funkcjonalny Auschwitz-Birkenau.....	261

Ryc. 90. Podział funkcjonalny KL Lublin.....	262
Ryc. 91. Podział funkcjonalny KL Płaszów	264
Ryc. 92. Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni obozów koncentracyjnych	265
Ryc. 93. Struktura funkcjonalno-przestrzenna obozów koncentracyjnych (w podziale na strefy).....	266
Ryc. 94. Podział funkcjonalny obozu Belzec	268
Ryc. 95. Podział funkcjonalny obozu Sobibor.....	270
Ryc. 96. Podział funkcjonalny obozu Treblinka.....	270
Ryc. 97. Podział funkcjonalny Kulmhof	272
Ryc. 98. Udział powierzchni stref funkcjonalnych w ogólnej powierzchni.....	273
Ryc. 99. Struktura funkcjonalno-przestrzenna obozów zagłady	274
Ryc. 100. Ewolucja organizacji przestrzeni obozów zagłady	278
Ryc. 101. Schemat struktury przestrzennej obozów koncentracyjnych	279
Ryc. 102. Schemat organizacji przestrzeni KL Dachau, KL Auschwitz I oraz Birkenau	283

SPIS TABEL

Tab. 1. Stosowane nazewnictwo	15
Tab. 2. Okres działalności obozów	103
Tab. 3. Funkcje obozów	112
Tab. 4. Podobozy KL Auschwitz	114
Tab. 5. Podobozy KL Lublin	120
Tab. 6. Podobozy KL Plaszow	124
Tab. 7. Elementy zabudowy podobozów KL Auschwitz-Birkenau	139
Tab. 8. Elementy zabudowy podobozów KL Lublin	142
Tab. 9. Elementy zabudowy podobozów KL Plaszow	143
Tab. 10. Odległości pomiędzy KL Auschwitz-Birkenau a jego podobozami	145
Tab. 11. Odległości pomiędzy KL Lublin a jego podobozami	146
Tab. 12. Odległości pomiędzy obozem KL Plaszow a jego podobozami	147
Tab. 13. Różnice między wysokością minimalną i maksymalną terenu zajmowanego przez obóz	170
Tab. 14. Czynniki lokalizacyjne obozów koncentracyjnych w zestawieniu z KL Dachau	175
Tab. 15. Minimalne i maksymalne wysokości terenów zajmowanych przez obozy zagłady	193
Tab. 16. Czynniki lokalizacyjne obozów zagłady Operacji Reinhardt i Kulmhof	196
Tab. 17. Okresy rozbudowy ważniejszych części KL Auschwitz-Birkenau	202
Tab. 18. Okresy rozbudowy ważniejszych części KL Lublin	203
Tab. 19. Elementy morfologiczne miasta i obozu	243
Tab. 20. Elementy zabudowy obozów koncentracyjnych	244
Tab. 21. Elementy zabudowy obozów zagłady	246
Tab. 22. Składowe miast i obozów	258
Tab. 23. Porównanie elementów budowy zewnętrznej i wewnętrznej KL Dachau i badanych obozów	285
Tab. 24. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Auschwitz-Birkenau	291
Tab. 25. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Lublin	294
Tab. 26. Stan zachowania i formy upamiętnienia KL Plaszow	296
Tab. 27. Stan zachowania i formy upamiętnienia Kulmhof	298
Tab. 28. Stan zachowania i formy upamiętnienia Belzca	300
Tab. 29. Stan zachowania i formy upamiętnienia Sobiboru	301
Tab. 30. Stan zachowania i forma upamiętnienia Treblinka	303

SPIS FOTOGRAFII

Fot. 1. Tereny podmokłe i leśne w najbliższym otoczeniu byłego obozu Sobibor.....	186
Fot. 2. Bloki obozu macierzystego Auschwitz (widok panoramiczny z placu apelowego) ..	291
Fot. 3. Ogrodzenie Auschwitz I	292
Fot. 4. Brama-symbol Auschwitz.....	292
Fot. 5. Ruiny komór gazowych w Birkenau	292
Fot. 6. Murowane elementy jako pozostałość po barakach odcinka BII.....	292
Fot. 7. Pomnik upamiętniający ofiary obozu Birkenau.....	293
Fot. 8. Zachowane baraki murowane w Birkenau.....	293
Fot. 9. Wieże strażnicze wzdłuż pól więźniarskich (w tle Mauzoleum)	294
Fot. 10. Ogrodzenie pól więźniarskich (w tle baraki pola III i Kolumna Trzech Orłów)	294
Fot. 11. Pomnik Walki i Męczeństwa	295
Fot. 12. Widok od strony krematorium na teren pól więźniarskich.....	295
Fot. 13. Pomnik Ofiar Faszyzmu	296
Fot. 14. Widok na byłą część więźniarską z placem apelowym (po prawej)	296
Fot. 15. „Szary Dom” – były karczer obozowy.....	297
Fot. 16. Zabudowania osiedla mieszkaniowego na terenie poobozowym	297
Fot. 17. Teren obozu pałacowego Kulmhof	298
Fot. 18. Ruiny pałacyku w obozie pałacowym.....	298
Fot. 19. Pomniki w lesie rzuchowskim	299
Fot. 20. Ściana Pamięci w lesie rzuchowskim.....	299
Fot. 21. Symboliczna „Szczelina” pomnika byłego obozu Belzec	300
Fot. 22. Wystawy w budynku muzealnym	300
Fot. 23. Była willa komendanta obozu.....	301
Fot. 24. Prace archeologiczne na terenie byłego obozu (w tle mauzoleum)	301
Fot. 25. Kamienie upamiętniające ofiary na terenie byłego obozu.....	302
Fot. 26. Kamienie upamiętniające ofiary (w tle główny pomnik Muzeum).....	303
Fot. 27. Symboliczne kamienie wyznaczające granicę byłego obozu	303

ANEKS

Tab. A1. Struktura funkcjonalna podobozów KL Auschwitz-Birkenau, KL Lublin i KL Plaszow

FUNKCJA	PODOBOZY			OGÓŁEM
	KL AUSCHWITZ-BIRKENAU	KL LUBLIN	KL PLASZOW	
Uprawa i hodowla	6	0	0	6
Leśnictwo	4	0	0	4
Wydobycie surowców naturalnych	6	1	0	7
Przemysł chemiczny	1	0	0	1
Przemysł elektryczny	1	0	0	1
Przemysł tekstylny	2	1	0	3
Przemysł hutniczy	7	1	2	10
Inne przetwórstwo przemysłowe	3	2	0	4
Naprawy\konserwacja\ Montaż i demontaż\remont	7	0	3	10
Budownictwo i rozbiórki	11	2	1	14
Prace ziemne	3	0	1	4
Rzemiosło	0	2	0	2
Produkcja wielobranżowa	0	2	0	3
Badania naukowe	1	0	0	1
Inne	0	2	1	3

Źródło: opracowanie własne

Tab. A2. Charakterystyka granic obozów koncentracyjnych w zestawieniu z KL Dachau

OBOZY	CHARAKTER USYTUOWANIA	GRANICE OBOZÓW KONCENTRACYJNYCH			POCHODZENIE
		PUNKTOWA	RODZAJ LINIOWA	STREFOWA	
AUSCHWITZ I	wewnętrzna		mur ceglany wraz ze ścianami przeciwnych bloków (w oznaczeniu obozowym: nr 10 i nr 11) oraz łącząca je bramą		sztuczna
	bezpośrednia		podwójna linia drutów kolczastych	strefa śmierci	sztuczna
	zewnątrzna	wieże strażnicze, duży łańcuch straży, patrole straży na granicy strefy interesów	rzeki (w części granicy)		sztuczna/ fizjograficzna
BIRKENAU	wewnętrzna		pojedyncza linia drutów kolczastych, rowy z wodą		sztuczna
	bezpośrednia		pojedyncza linia drutów kolczastych		sztuczna
	zewnątrzna	wieże strażnicze (w części granicy), duży łańcuch straży, patrole straży na granicy strefy interesów	rzeki (w części granicy)		sztuczna/ fizjograficzna
KL LUBLIN	wewnętrzna	mały łańcuch straży, wieże strażnicze	pojedyncze i podwójne linie drutów kolczastych	strefa śmierci	sztuczna
	bezpośrednia		pojedyncza linia drutów kolczastych		sztuczna
	zewnątrzna	duży łańcuch straży			sztuczna
KL PLASZOW	wewnętrzna	wieże strażnicze	pojedyncza linia drutów kolczastych		sztuczna
	bezpośrednia		pojedyncza linia drutów kolczastych		sztuczna
KL DACHAU	wewnętrzna		rów z wodą	strefa śmierci	sztuczna
	bezpośrednia		pojedyncza linia drutów kolczastych		sztuczna
	zewnątrzna	wieże strażnicze, patrole straży	mur betonowy		sztuczna

Źródło: opracowanie własne

Tab. A3. Charakterystyka granic obozów zagłady

OBOZY	GRANICE OBOZÓW ZAGŁADY				POCHODZENIE
	CHARAKTER USYTUOWANIA	RODZAJ			
		PUNKTOWA	LINIOWA	STREFOWA	
KULMHOF obóz pałacowy	wewnętrzna		plot drewniany		sztuczna
	bezpośrednia		plot drewniany i linia siatki drucianej		sztuczna
KULMHOF obóz leśny	bezpośrednia		plot drewniany		sztuczna
	zewnątrzna		patrole straży		sztuczna
BELZEC	wewnętrzna		pojedyncze i podwójne linie drutów kolczastych (w tym zamaskowane)		sztuczna
	bezpośrednia		podwójna linia drutów kolczastych (w tym zamaskowana)		sztuczna
SOBIBOR	wewnętrzna		pojedyncze i podwójne linie drutów kolczastych (w tym zamaskowane), plot drewniany		sztuczna
	bezpośrednia		podwójna linia drutów kolczastych (w tym zamaskowana)		sztuczna
	zewnątrzna	wieże strażnicze		pole minowe (w części granicy)	sztuczna
TREBLINKA	wewnętrzna		pojedyncze i podwójne linie drutów kolczastych (w tym zamaskowane)		sztuczna
	bezpośrednia		pojedyncza linia drutów kolczastych (zamaskowana we fragmencie ogrodzenia)		sztuczna
	zewnątrzna		linia zapór przeciwczołgowych, popręplątana zwojami drutów kolczastych		sztuczna

Źródło: opracowanie własne

Tab. A4. Powierzchnia stref funkcjonalnych obozów koncentracyjnych

STREFA FUNKCJONALNA	OBOZY KONCENTRACYJNE							
	KL AUSCHWITZ I		KL AUSCHWITZ II – BIRKENAU		KL LUBLIN		KL PLASZOW	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
STRAŻNICZA			3,9	2,8			6,7	10,4
WIĘZIARSKA	6,2	100	59,4	42,7	23,1	8,1	12,5	19,3
ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)	-	-	-	-	14,9	5,2	18,1	28
TECHNICZA	-	-	0,6	0,4	4,7	1,7	17,1	26,5
GOSPODARCZA	-	-			29,4	10,3	9,1	14,1
SANITARNA			6,5	4,7	7,4	2,5	1,1	1,7
TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA	-	-	7,3	5,3	-	-	-	-
ZAGŁADY	-	-	11,3	8,1	8,5	3	-	-
NIEOKREŚLONA	-	-	50	36	196,8	69,2	-	-
SUMA	6,2	100	138,8	100	284,8	100	64,6	100

Źródło: opracowanie własne

Tab. A5. Powierzchnia stref funkcjonalnych obozów zagłady

STREFA FUNKCJONALNA	OBOZÓW ZAGŁADY									
	BELZEC		SOBIBOR		TREBLINKA		KULMHOF obóz pałacowy		KULMHOF obóz leśny	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
ADMINISTRACYJNO-USŁUGOWA (SS)	-	-	7,9	43,9	4,7	40,5	0	0	-	-
TRANSPORTOWO-MAGAZYNOWA	3,3	33,7	6,4	35,6	2,6	22,4	3,3	100	-	-
ZAGŁADY	6,5	66,3	3,7	20,6	4,3	37,1	-	-	33	100
SUMA	9,8	100	18	100	11,6	100	3,3	100	33	100

Źródło: opracowanie własne

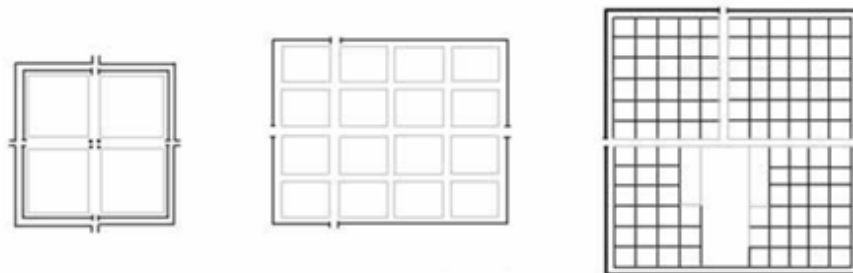
Tab. A6. Liczba obiektów murowanych i drewnianych w obozach

OBÓZ	MATERIAŁ BUDULCOWY OBIEKTÓW		
	drewniany	murowany	nieokreślony
Auschwitz I	3	29	-
Birkenau	290	51	-
KL Lublin	223	4	-
KL Plaszow	124	6	19
Kulmhof (1. okres)	4	2	-
Kulmhof (2. okres)	5	3	-
Belzec	25	1	-
Sobibor	62	1	-
Treblinka	29	1	-

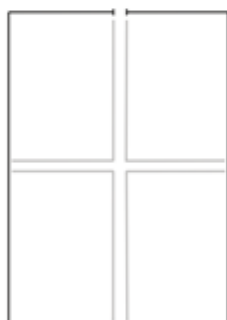
Źródło: opracowanie własne

UKŁAD PRZESTRZENNY (ROZPLANOWANIE)

OBOZY RZYMSKIE

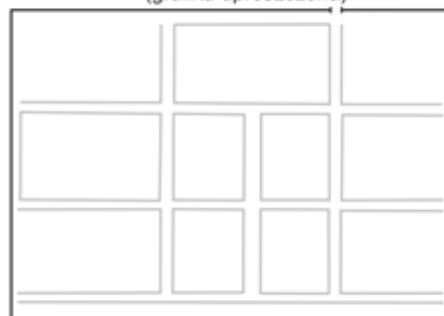

OBÓZ W WOKUCIE

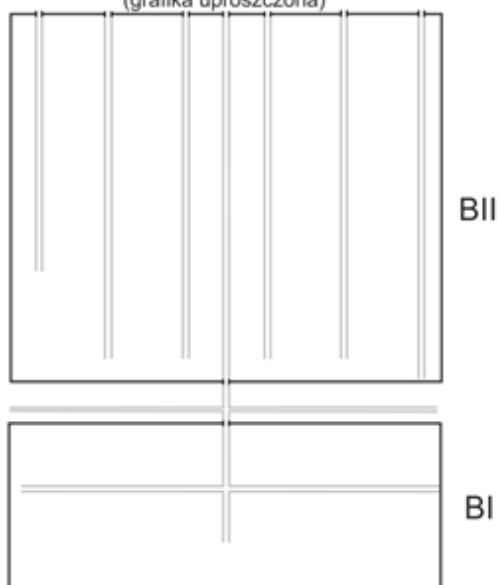
AUSCHWITZ I

(grafika uproszczona)

BIRKENAU

(grafika uproszczona)

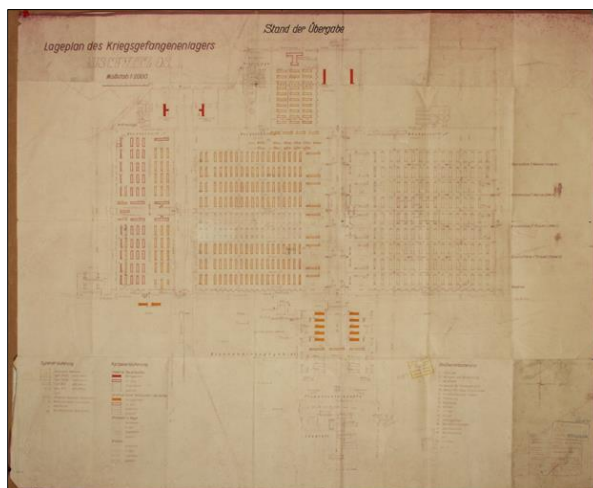
Ryc. A1. Porównanie układów przestrzennych (rozplanowania) obozów rzymskich z obozem w Workucie, Auschwitz I oraz Birkenau

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://www.imperiumromanum.edu.pl/wojsko/oboz-rzymski/>
[dostęp: 21.02.2016]

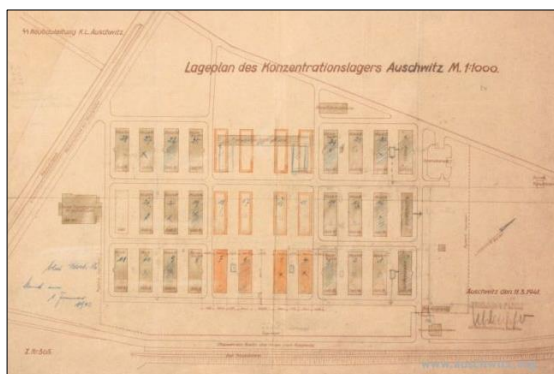
KL AUSCHWITZ-BIRKENAU

Ryc. A2. Plan rozwoju obozu macierzystego Auschwitz I z 1942 r.
Źródło: arch. PMA-B, sygn. Dp.-Z.Bau-184

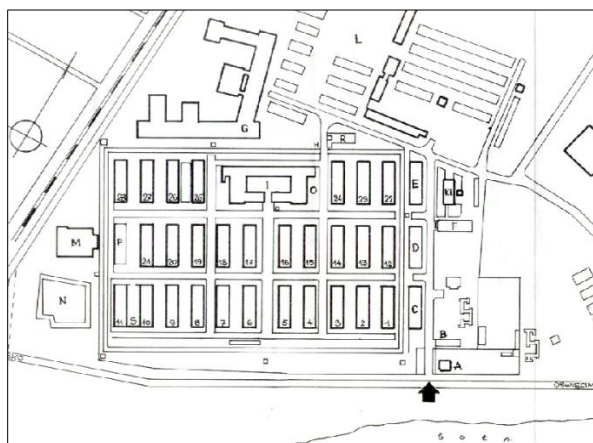

Ryc. A3. Plan obozu dla jeńców wojennych (Birkenau)
Źródło: arch. PMA-B, sygn. Dp.- Z. Bau. 1696

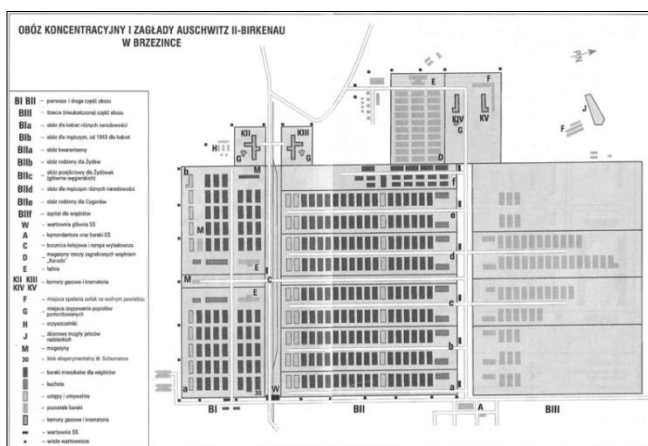

Ryc. A4. Plan Auschwitz I z 1941 r.
Źródło:

<http://www.auschwitz.org/galeria/wystawy/niemieckie-plany-rozbudowy-auschwitz-wystawa-on-line,1.html> [dostęp: 14.04.2016]

Ryc. A5. Plan sytuacyjny Auschwitz I
Źródło: T. Świebocka (1993, s. 53)

Ryc. A6. Plan sytuacyjny Auschwitz II – Birkenau
Źródło: S. Steinbacher (2012, s. 168-169)

KL PLASZOW

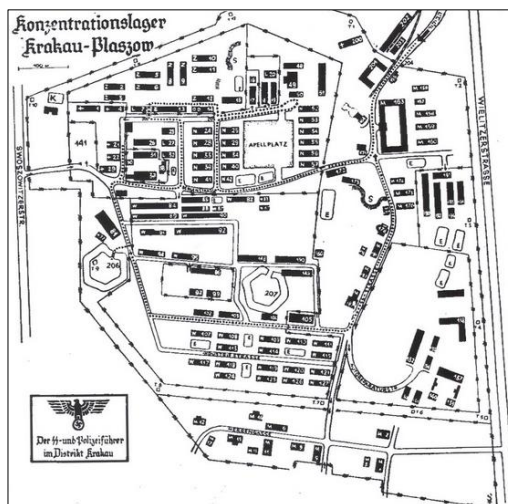
Ryc. A11. Plan obozu Plaszków z połowy 1944 r.

Źródło: archiwum ŻIH, sygn. 245/102

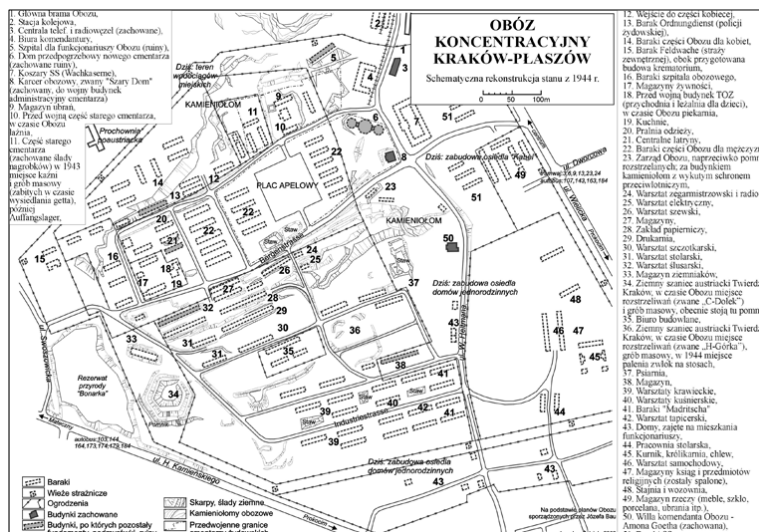
Ryc. A12. Plan obozu Plaszków z marca 1944 r.

Źródło: archiwum IPN, sygn. IPN GK 196/40, k. 39/4

Ryc. A13. Plan KL Plaszków (autorstwa J. Bau)

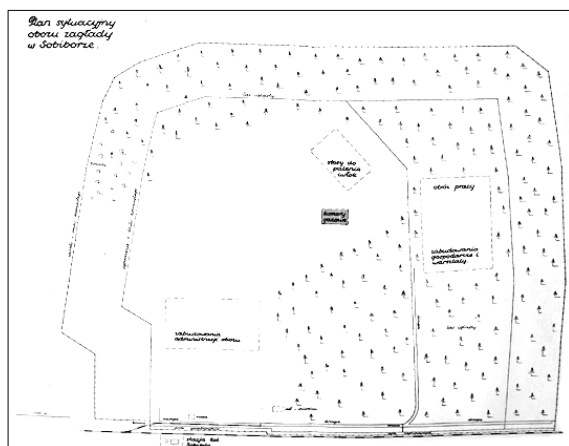
Źródło: J. Bau (2006, s. bn.)

Ryc. A14. Rekonstrukcja planu KL Plaszków J. Żółciaka (2003 r.)

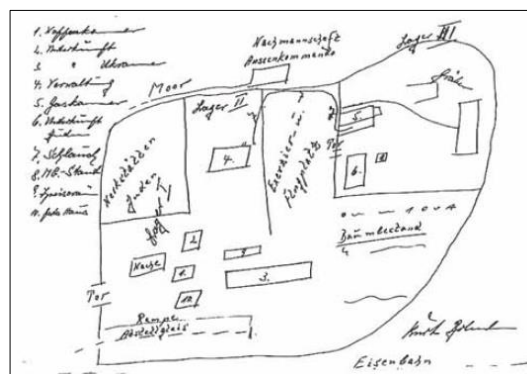
Źródło: zbiory własne autora (udostępnione autorowi przez J. Żółciaka w 2015 r.)

SOBIBOR

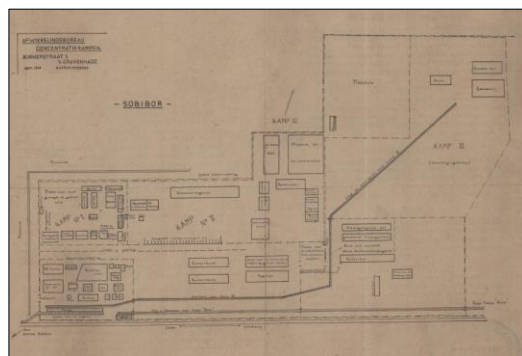
Ryc. A21. Plan sytuacyjny Sobiboru (GKBZNwP)

Źródło: T. Blatt (2010, s. 278)

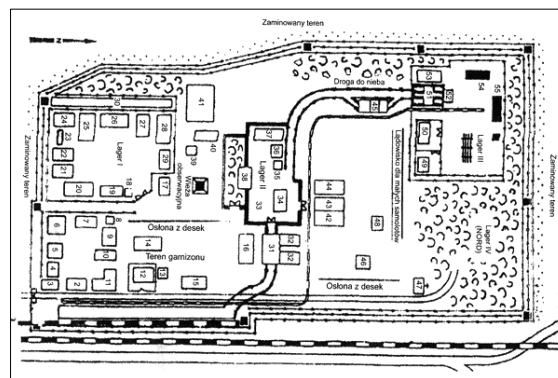
Ryc. A22. Szkic planu Sobiboru według SS-mana Kurta Bolendera

Źródło: M. Bem i W. Mazurek (2012, s. 78)

Ryc. A23. Plan obozu Sobibor z Raportu Biura do Spraw Obozów Koncentracyjnych w Hadze z czerwca 1946 r.

Źródło: archiwum ŻIH, sygn. 245/110

Ryc. A24. Plan Sobiboru według T. Blatta

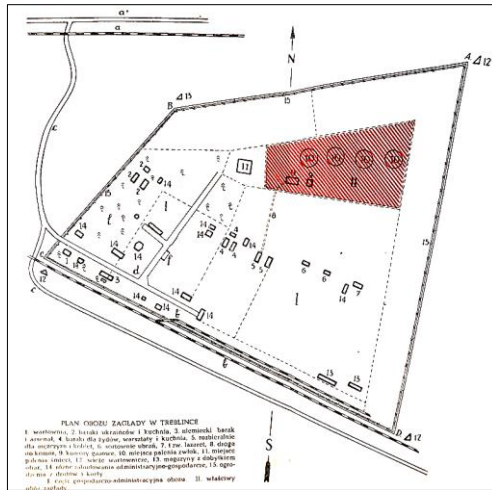
Źródło: T. Blatt (2010, s. 278)

Ryc. A25. Plan Sobiboru (stan z czerwca 1943 r.) według B. Rutherforda (2002 r.)

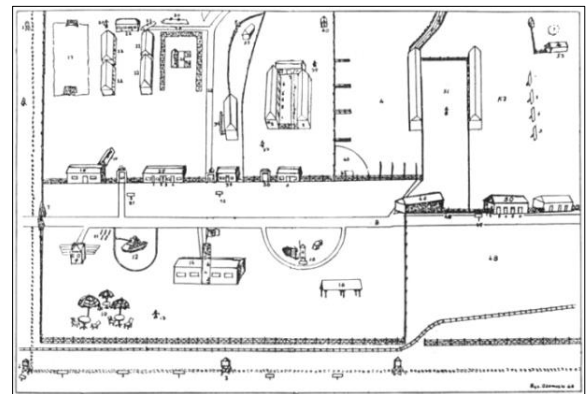
Źródło: <http://www.deathcamps.org/sobibor/pic/bmap21.jpg> [dostęp: 14.04.2016]

TREBLINKA

Ryc. A26. Jeden z pierwszych planów Treblinki

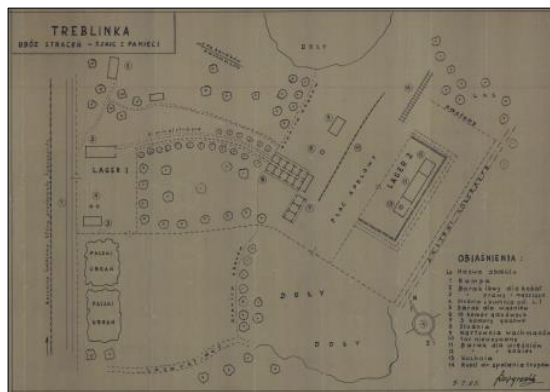
Źródło: Z. Łukaszewicz (1946, s. bn.)

Ryc. A27. Szkic obozu Treblinka wg M. „Mietka” Laksa (z 1946 r.)

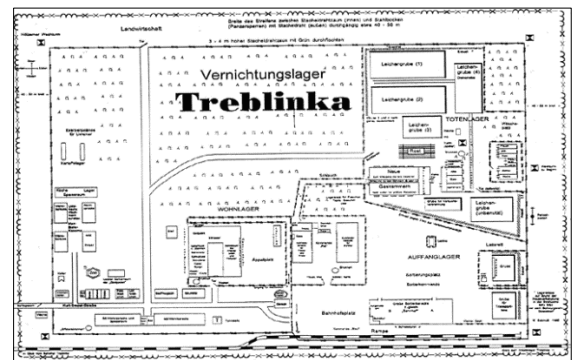
Źródło:

<http://www.deathcamps.org/treblinka/pic/bmap10.jpg>

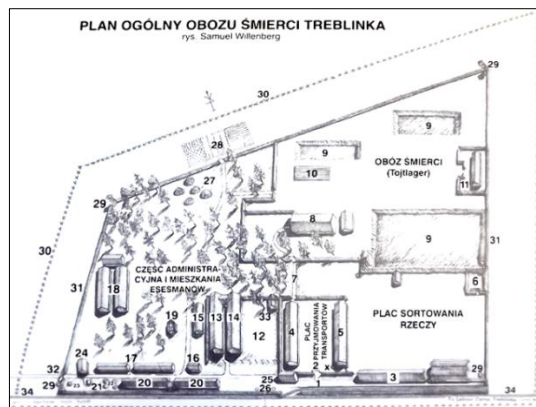
Ryc. A28. Szkic obozu Treblinka z 1957 r. (autor niezident.)

Źródło: arch. ŻIH, sygn. 245/180

Ryc. A29. Plan Treblinki wykorzystany na procesie komendanta F. Stangla w 1970 r.

Źródło: <http://codoh.com/media/files/hhs-8-image157.gif> [dostęp: 14.04.2016]

Ryc. A30. Plan Treblinki wg S. Willenberga

Źródło: S. Willenberg (2004, s. bn.)

Ryc. A31. Plan Treblinki wg P. Lapondera (2004 r.)

Źródło:

<http://www.deathcamps.org/treblinka/pic/bmap9.jpg> [dostęp: 14.04.2016]

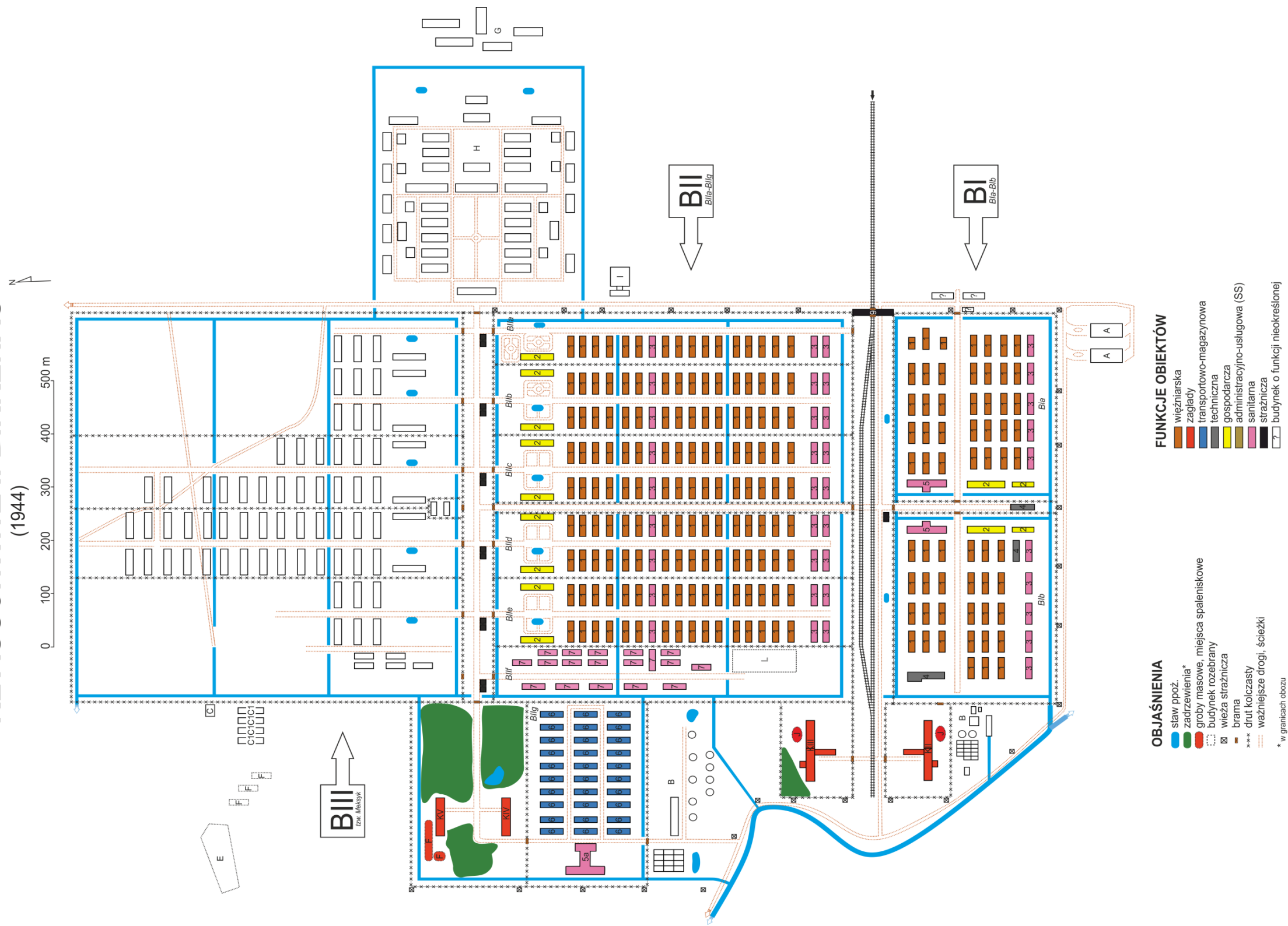
Ryc. A32. Plan obozu macierzystego Auschwitz (I) z oznaczeniem funkcji obiektów
 Źródło: opracowanie własne (podkład planu: T. Świebocka 1993)

AUSCHWITZ I

OBJAŚNIENIA:

- 1 blok mieszkalny dla więźniów
- 2 barak pralni dla SS
- 3 barak pralni
- 4 barak pocztowy
- 5 blok 10 – szpital obozowy
- 6 blok 11 ("śmierci") – areszt,
- 7 blok szpitalny
- 8 dom publiczny (Puff)
- A kuchnia
- B miejsce, gdzie grała orkiestra obozowa
- C Ściana Straceń
- D plac apelowy
- E budka dla oficera raportowego
- F wartownia kierowników bloków
- G brama z napisem Arbeit macht frei
- H budynek przyjęć do obozu
- I baraki gospodarcze i warsztaty
- J Biura Oddziału Politycznego (obozowe gestapo)
- KI Krematorium I
- L wartownia główna
- M dom komendanta obozu
- N magazyn rzeczy zagrabionych pomordowanym
- O żwirownia – miejsce egzekucji
- P szpital dla SS
- R biura administracji obozu
- S biura komendanta obozu

KL AUSCHWITZ II-BIRKENAU (1944)

- OBJAŚNIENIA**
- staw ppoż.
 - zadrzewienia*
 - groby masowe, miejsca spaliskowe
 - budynki rozebrany
 - wieża strażnicza
 - brama
 - druk kolczasty
 - ważniejsze drogi, ścieżki
 - * w granicach obozu
- Pozostałe objaśnienia na następnej stronie.*
- FUNKCJE OBIEKTÓW**
- wieziarska
 - zagiady
 - transportowo-magazynowa
 - techniczna
 - gospodarcza
 - administracyjno-usługowa (SS)
 - sanitarna
 - strażnicza
 - budynki o funkcji nieokreślonej

Ryc. A33. Plan obozu Auschwitz II-Birkenau z oznaczeniem funkcji obiektów
Źródło: opracowanie własne (podkład planu: T. Świebocka 1993)

AUSCHWITZ II-BIRKENAU

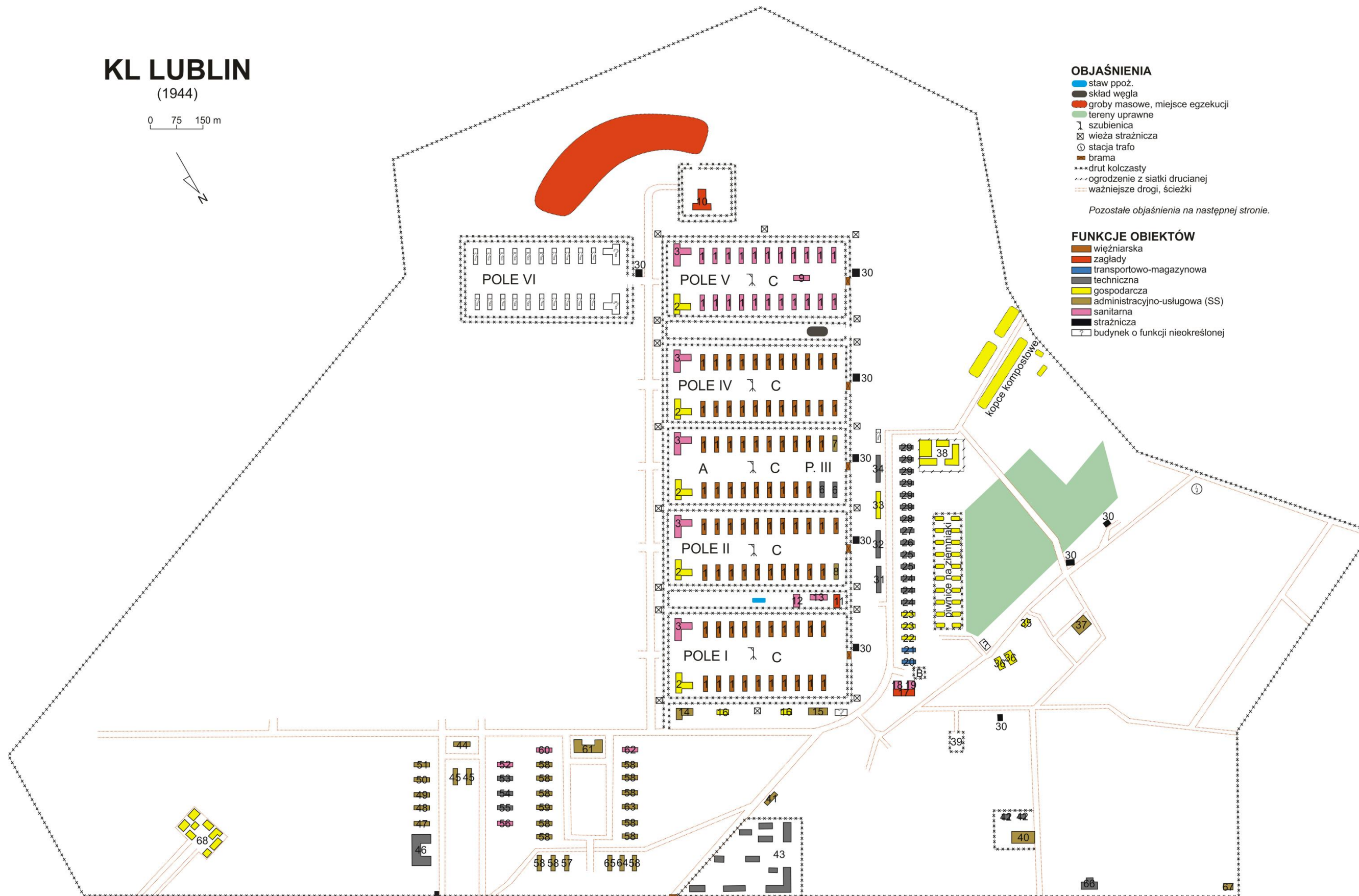
OBJAŚNIENIA:

- A magazyn ziemniaków
 - B teren oczyszczalni
 - C "Czerwony domek" (1 prowizoryczna komora gazowa)
 - C1 rozbieralnie
 - D "Biały domek" (2 prowizoryczna komora gazowa)
 - D1 rozbieralnie
 - D2 doły spaleniskowe
 - E zbiorowe mogiły jeńców radzieckich
 - F miejsca spalania zwłok na wolnym powietrzu
 - G zespół baraków szpitalnych dla załogi SS
 - H komendantura SS i zespół baraków dla załogi wartowniczej
 - I wodociągi
 - J miejsca zsypywania popiołów pomordowanych
 - K komory gazowe i krematoria (II, III, IV, V)
 - L plac sportowy
-
- BI pierwsza część (odcinek) obozu
 - BII druga część obozu
 - BIII trzecia (nieukończona) część obozu
 - Bla obóz dla kobiet różnych narodowości
 - B1b obóz dla mężczyzn, od 1943 dla kobiet
 - BIIa obóz kwarantanny
 - BIIb obóz rodzinny dla Żydów
 - BIIc obóz przejściowy dla Żydówek (głównie węgierskich)
 - BIIId obóz dla mężczyzn różnych narodowości
 - BIIe obóz rodzinny dla Cyganów
 - BIIIf szpital dla więźniów

- 1 barak więźniarski
- 2 kuchnia
- 3 umywalnia/ustęp
- 4 magazyn
- 5 łaźnia
- 5a łaźnia, tzw. nowa sauna
- 6 magazyny na rzeczy zagrabione (tzw. "Kanada 2")
- 7 budynki szpitalne
- 8 wartownie
- 9 wartownia główna SS („Brama śmierci”)

KL LUBLIN (1944)

0 75 150 m

- OBJAŚNIENIA**
- staw ppoż.
 - skład węgla
 - groby masowe, miejsce egzekucji
 - tereny uprawne
 - ⌋ szubienica
 - ⊠ wieża strażnicza
 - ⊙ stacja trafo
 - brama
 - *** drut kolczasty
 - ogrodzenie z siatki drucianej
 - ważniejsze drogi, ścieżki

Pozostałe objaśnienia na następnej stronie.

- FUNKCJE OBIEKTÓW**
- więziarska
 - zagłady
 - transportowo-magazynowa
 - techniczna
 - gospodarcza
 - administracyjno-usługowa (SS)
 - sanitarna
 - strażnicza
 - budynek o funkcji nieokreślonej

Ryc. A34. Plan obozu KL Lublin z oznaczeniem funkcji obiektów
 Źródło: opracowanie własne (podkład planu: J. Marszałek 1969)

KL LUBLIN

OBJAŚNIENIA (cd.):

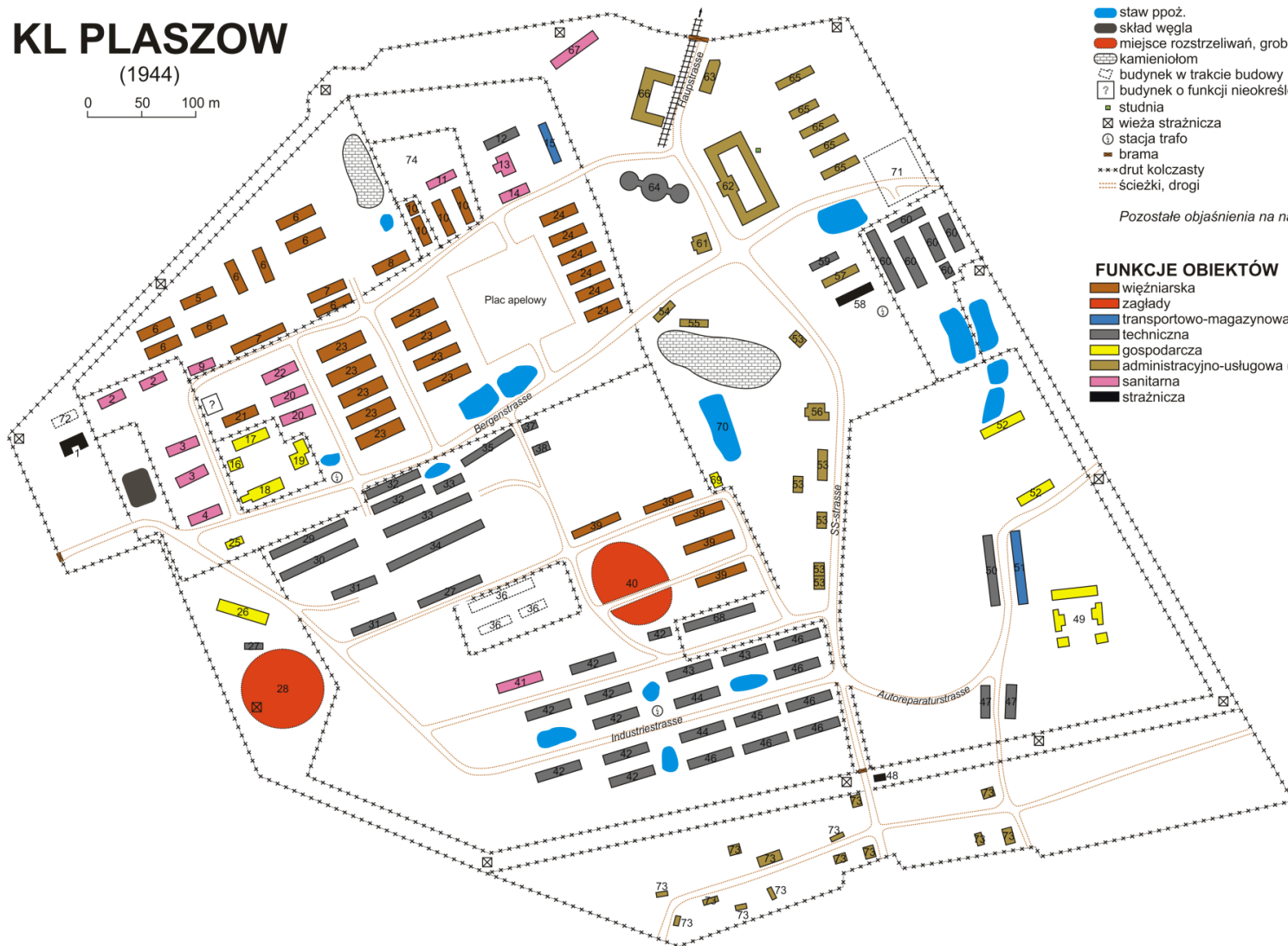
- 1 barak więźniarski
- 2 kuchnia
- 3 umywalnia
- 4 wartownie kontrolne
- 5 latryna
- 6 warsztat naprawy taboru samochodowego (*Fahrberetschaft*)
- 7 kancelaria obozu
- 8 kancelaria lazaretu
- 9 rewir
- 10 nowe krematorium
- 11 "stare krematorium"
- 12 pralnia
- 13 suszarnia
- 14 biura głównej nadzorki obozu kobiecego, barak mieszkalny nadzorczyń
- 15 siedziba Oddziału III – kierownictwa obozu więźniarskiego i poczty
- 16 szopy wykorzystywane w celach gospodarczych
- 17 bunkier z komorami gazowymi
- 18 łaźnia męska (*Bad Und Desinfektion I*)
- 19 łaźnia kobieca (*Bad Und Desinfektion II*)
- 20 magazyn na mienie zagrabione (*Effektenkammer I*), miejsce rejestracji, liczenia i nadawania numerów więźniom
- 21 *Effektenkammer II*
- 22 stajnie dla koni (*Pferdestall*)
- 23 magazyn żywnościowy (*Verpflegungskammer*)
- 24 magazyn odzieżowy (*Bekleidungskammer*)
- 25 magazyn sprzętu do obsługi obozu (*Unterkunftskammer I*)
- 26 stolarnia
- 27 kuźnia i ślusarnia

- 28 warsztaty elektryczne
- 29 magazyny odzieżowe (*Bekleidungskammer*)
- 30 wartownia/budynek dla straży
- 31 warsztat szewski
- 32 warsztat krawiecki
- 33 kuchnia SS
- 34 garaż
- 35 inspekty
- 36 piwnice
- 37 dom mieszkalny
- 38 psiarnia
- 39 strzelnica
- 40 budynek mieszkalny komendanta obozu
- 41 budynek mieszkalny kierownika Oddziału III
- 42 przechowalnie (piwnice)
- 43 magazyny materiałów budowlanych (*Bauhof*)
- 44 Oddział II – polityczny (*Politische Abteilung*)
- 45 Oddział IV – administracyjny (*Verwaltung*)
- 46 garaże z warsztatami naprawczymi, stacja benzynowa
- 47 Oddział I – kancelaria komendanta
- 48 barak mieszkalny dozorczyń SS
- 49 barak mieszkalny SS zatrudnionych w administracji obozowej
- 50 barak mieszkalny dla podoficerów SS
- 51 barak mieszkalny dla oficerów SS
- 52 Oddział V – lekarz obozowy, rewir, apteka i stacja dentystyczna
- 53 magazyn sprzętu (*SS-Unterkunftsgeräte*)
- 54 magazyn odzieżowy (*SS-Bekleidungskammer*)
- 55 magazyn broni i sprzętu wojskowego (*Waffenmeisterei, Waffen Und Geräte*)
- 56 łaźnia wraz z fryzjernią i urządzeniami dezynfekcyjnymi
- 57 biuro 3. kompanii wartowniczej
- 58 baraki mieszkalne załogi wartowniczej
- 59 biuro 1. kompanii wartowniczej

- 60 rewir dla wartowników
 - 61 stołówka, kasyno
 - 62 łaźnia dla wartowników
 - 63 biuro 2. kompanii wartowniczej
 - 64 biuro 4. kompanii wartowniczej
 - 65 siedziba kierownictwa załogi wartowniczej (*SS-Totenkopf-Sturmabteilung*)
 - 66 stolarnia
 - 67 budynek mieszkalny
 - 68 gospodarstwo obozowe (*Lagergut*)
- A kolumna Trzech Orłów
B "Ogród Róż" – miejsce-poczekalnia dla osób skazanych na zagładę
C „plac apelowy

KL PLASZOW (1944)

0 50 100 m

OBJAŚNIENIA

- staw ppoż.
- skład węgla
- miejsce rozstrzeliwań, groby masowe
- kamieniołom
- budynek w trakcie budowy
- ? budynek o funkcji nieokreślonej
- studnia
- wieża strażnicza
- stacja trafo
- brama
- drut kolczasty
- ścieżki, drogi

Pozostałe objaśnienia na następnej stronie.

FUNKCJE OBIEKTÓW

- więziarska
- zagłady
- transportowo-magazynowa
- techniczna
- gospodarcza
- administracyjno-usługowa (SS)
- sanitarna
- strażnicza

Ryc. A35. Plan obozu KL Plaszow z oznaczeniem funkcji obiektów

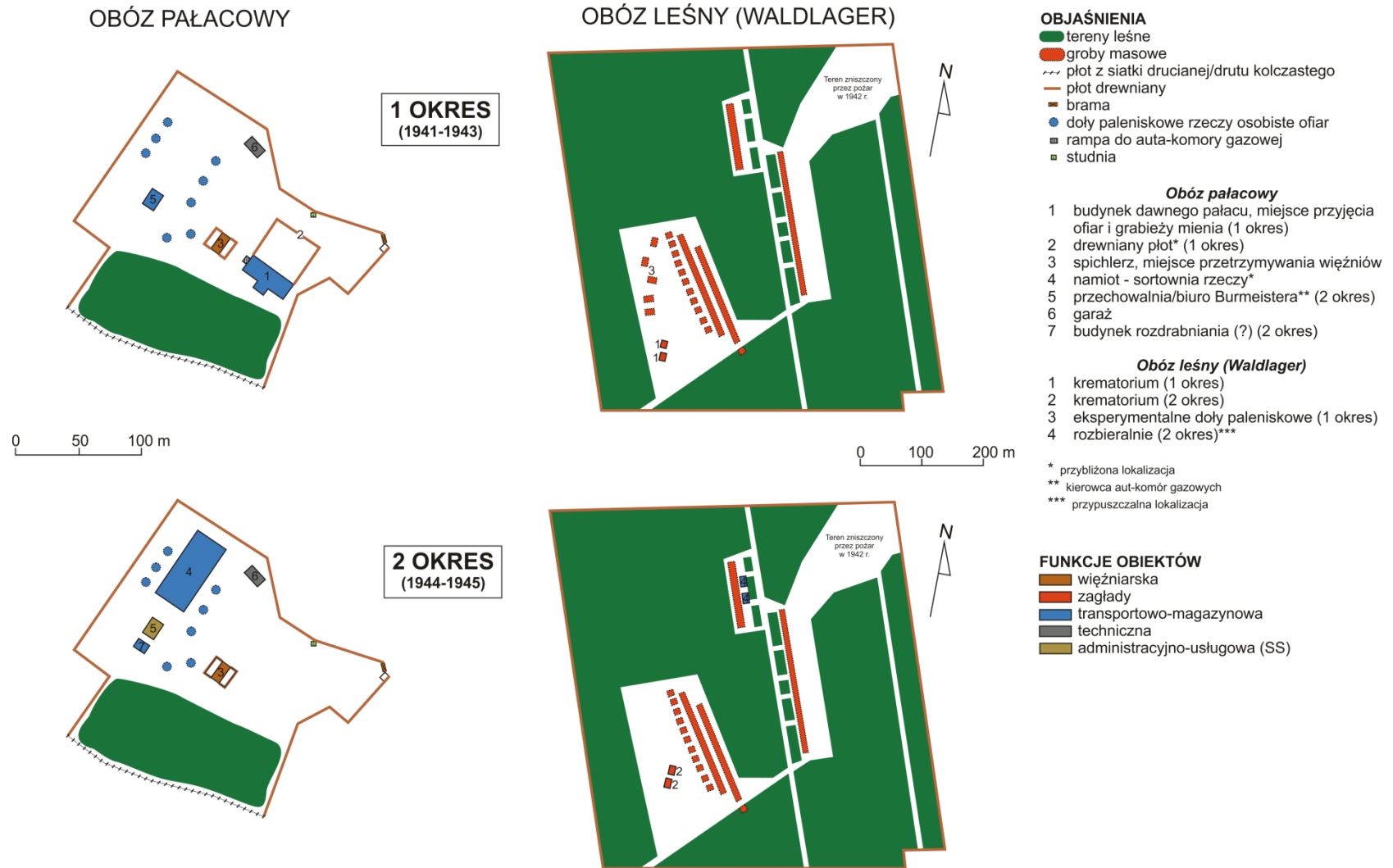
Źródło: opracowanie własne (podkład planu: J. Żóciak, ryc. A14)

KL PLASZOW

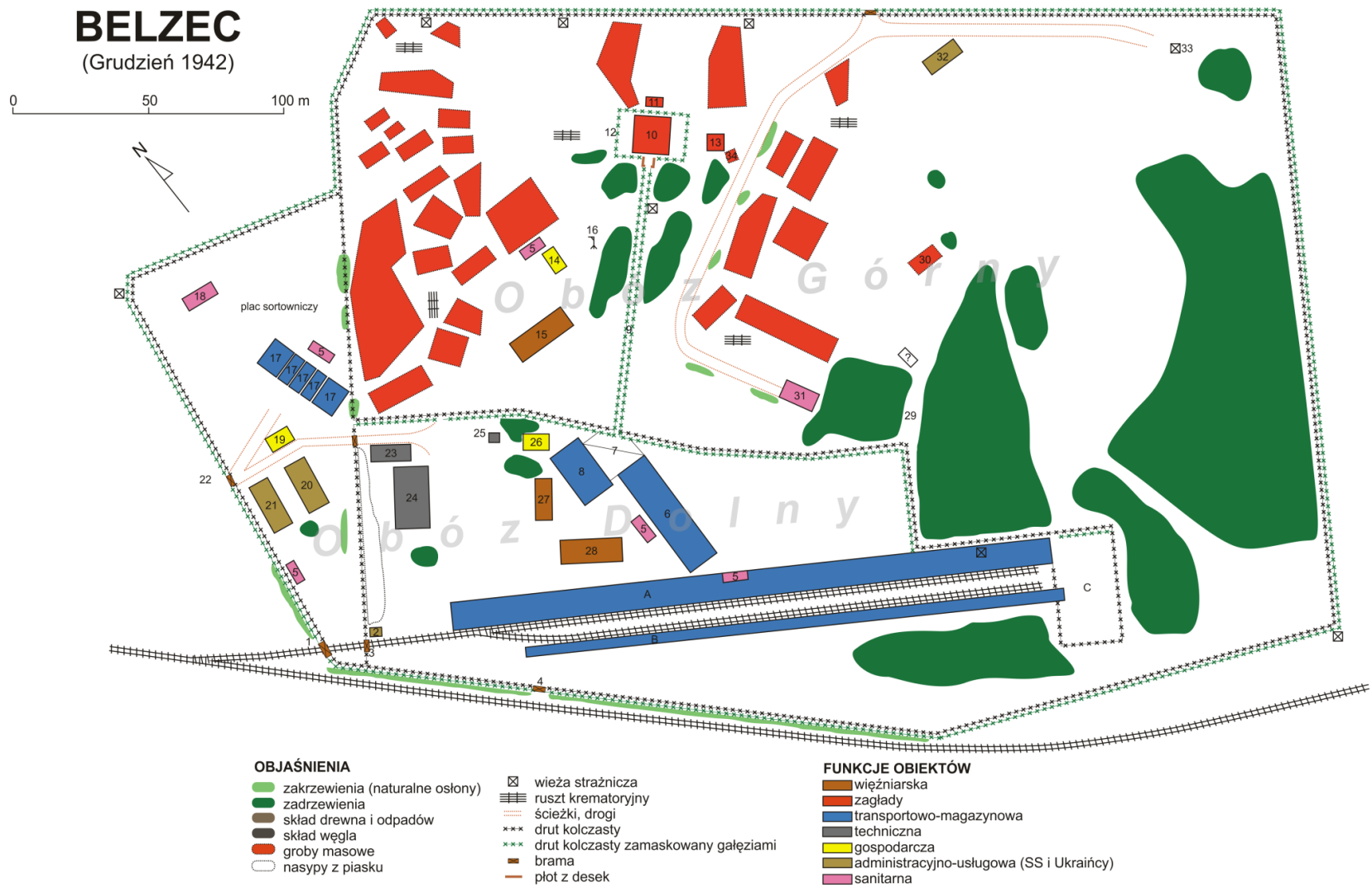
OBJAŚNIENIA (cd.):

1 barak straży zewnętrznej (Feldwache)	33 warsztaty papiernicze	65 baraki dla strażników
2 baraki oddziału zakaźnego	34 drukarnia	66 komendantura
3 baraki oddziału wewnętrznego	35 warsztat szewski	67 szpital SS
4 oddział chirurgiczny	36 magazyny i warsztaty (w budowie)	68 magazyn murowany
5 barak dziecięcy (Kinderheim)	37 warsztat zegarmistrzowski i naprawy radia	69 psiarnia z wybiegiem dla psów Götha
6 baraki więźniarskie dla Żydów (kobiece)	38 warsztat elektryczny	70 zbiornik na wodę do zasilania obozowych wodociągów
7 baraki Ordnungdienst	39 baraki dla więźniów	71 nowa komendantura (w budowie)
8 barak dla Polek	40 H-Górka (miejsce rozstrzeliwań, palenia ciał na stosach i grób masowy)	72 krematorium (w budowie)
9 latryna dla kobiet	41 latryna	73 budynki zajęte w trakcie rozbudowy obozu (dla oficerów)
10 baraki więźniarskie	42 warsztaty firm krawieckich grupy Grass-Schneiderei	74 pierwsze miejsce masowych egzekucji
11 latryna	43 warsztaty trykotarskie	
12 przechowalnia garderoby i rzeczy więźniów polskich	44 warsztaty kuśnierskie	
13 łaźnia	45 tapicernia	
14 odwyszalnia	46 budynki produkcyjne	
15 magazyn przedmiotów wartościowych i dokumentów (Effektenkammer)	47 laboratoria chemiczne	
16 przetwórnia mięsa	48 wartownia (Feldwache 3)	
17 magazyn żywnościowy	49 kompleks obiektów dla celów hodowlanych	
18 lodownia i kuchnia	50 garaże i warsztaty samochodowe	
19 piekarnia	51 baraki na księgi żydowskie	
20 latryny męskie	52 stajnia i wozownia	
21 barak lekarzy i grabarzy	53 domy oficerów SS	
22 pralnia	54 budynek administracji	
23 baraki więźniarskie dla Żydów (męskie)	55 dom publiczny dla strażników (w 1944 r. – oddział polityczny)	
24 baraki dla więźniów polskich	56 willa Amona Götha	
25 obieralnia ziemniaków	57 barak podoficerów SS	
26 piwnica na ziemniaki	58 wartownia (Feldwache 2)	
27 szczotkarnia	59 warsztaty krawców i szewców (na potrzeby SS)	
28 C-Dołek (miejsce rozstrzeliwań i grób masowy)	60 magazyny grupy Balba	
29 ślusarnia i blacharnia	61 budynek administracyjny SS z pomieszczeniami więziennymi (tzw. szary dom)	
30 warsztaty metalowe	62 koszary wachmanów (Wachkaserne)	
31 stolarnia	63 centrala telefoniczna, radiowęzeł, kasyno	
32 magazyny (w tym centralny)	64 stacja hydroforowa (pozostałości domu pogrzebowego)	

KULMHOF

Ryc. A36. Plan obozu Kulmhof z oznaczeniem funkcji obiektów
Źródło: opracowanie własne (podkład planu: P. Montague 2012)

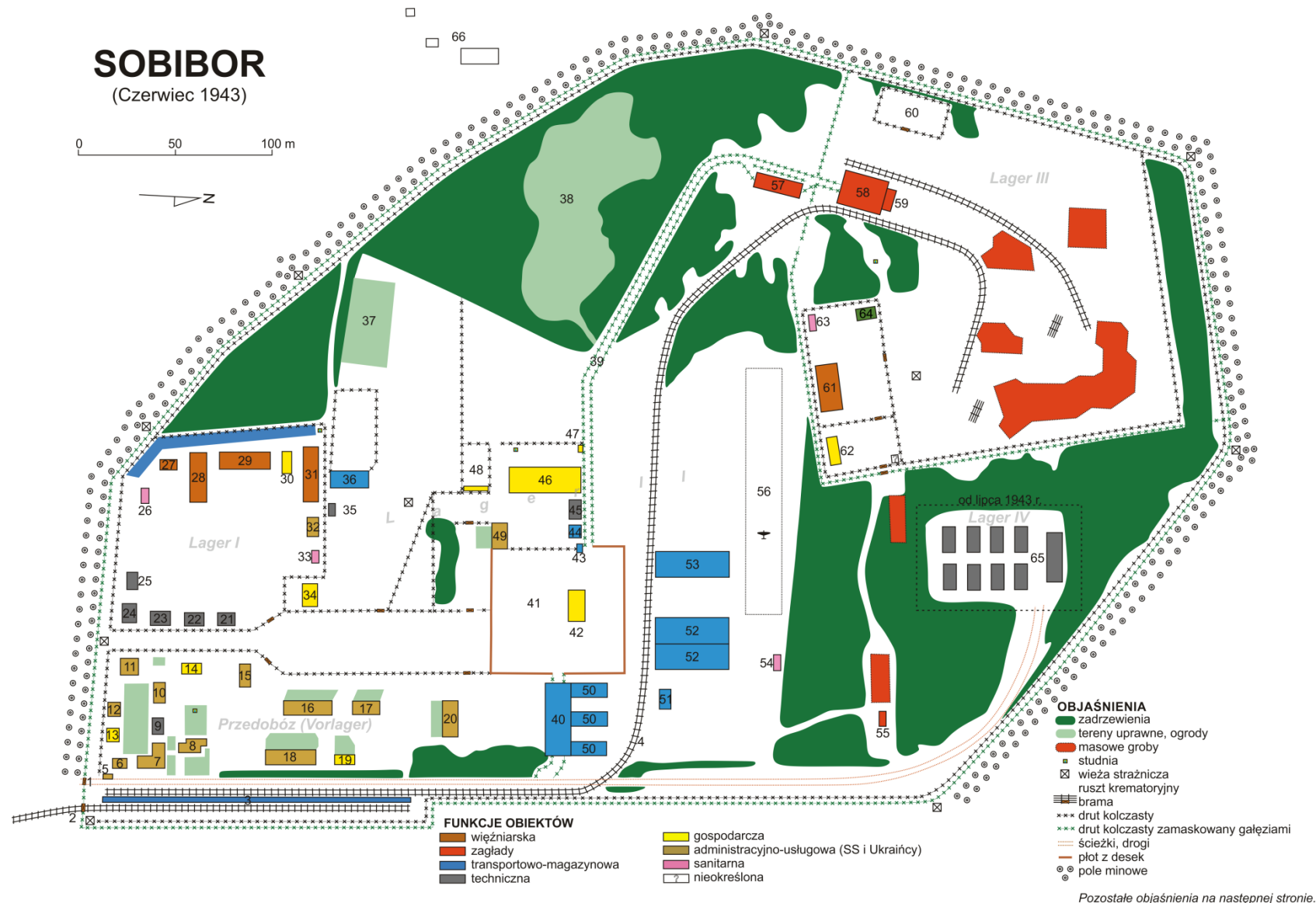
Ryc. A37. Plan obozu Belzec z oznaczeniem funkcji obiektów
 Źródło: opracowanie własne (podkład planu: B. Rutherford, ryc. A20)

BELZEC

OBJAŚNIENIA (cd.):

- 1 brama wejściowa
- 2 budka wartownika
- 3 brama dla transportów
- 4 druga brama wejściowa
- 5 latryny
- 6 magazyn
- 7 ścieżka ogrodzona drewnianymi balami
- 8 barak fryzjerski i rozbieralnia
- 9 droga do komory gazowej
- 10 komora gazowa
- 11 budka z silnikiem spalinowym
- 12 siatka maskująca komorę bazową
- 13 maszyna do mielenia kości
- 14 kuchnia Sonderkommando
- 15 baraki mieszkalne Sonderkommando
- 16 szubienica
- 17 baraki sortowni
- 18 budynek dezynfekcyjny
- 19 kuchnia dla Ukraińców
- 20 izba chorych i kantyna dla Ukraińców
- 21 baraki mieszkalne Ukraińców
- 22 droga do magazynu w lokomotywowni
- 23 warsztaty krawieckie i szewskie
- 24 garaż
- 25 agregat prądotwórczy
- 26 kuchnia żydowskiego komanda roboczego
- 27 barak wielofunkcyjny dla kobiet
- 28 barak dla robotników wykwalifikowanych
- 29 droga z placu „C” do lazaretu
- 30 lazaret, dół na ciała więźniów placu C
- 31 ambulatorium
- 32 kwatery dla Ukraińców (zmiana nocna)
- 33 wysoka wieżyczka strażnicza

- A rampa A
- B rampa B
- C odgradzony teren przy rampie - miejsce przetrzymywania ludzi starych, chorych lub „trudnych” do zakwalifikowania do lazaretu

Ryc. A38. Plan obozu Sobibor z oznaczeniem funkcji obiektów

Źródło: opracowanie własne (podkład planu: B. Rutherford, ryc. A25)

SOBIBOR

OBJAŚNIENIA (cd.):

- 1 główna brama
- 2 bocznicza
- 3 rampa
- 4 linia kolejki wąskotorowej do obozu II i III
- 5 budka strażnicza
- 6 więzienie dla Ukraińców
- 7 kantyna i kuchnia SS
- 8 komendantura (Jaskólcze Gniazdo)
- 9 garaż SS
- 10 budynek usługowy SS
- 11 kwatery SS i kasyno (Wesoła Pchła)
- 12 kwatery SS
- 13 magazyn
- 14 pralnia
- 15 kwatery oficerów ukraińskich
- 16 kwatery Ukraińców
- 17 kantyna dla Ukraińców
- 18 kwatery Ukraińców
- 19 kuchnia dla Ukraińców
- 20 bunkier/schron dla Ukraińców
- 21 warsztat szewski
- 22 warsztat szewski/rymarski
- 23 warsztat szewski
- 24 warsztat kowalski
- 25 warsztat stolarski
- 26 latryna
- 27 budka dla pisarzy/malarzy
- 28 kwatery dla Żydów
- 29 kwatery dla Żydów
- 30 kuchnia dla Żydów
- 31 kwatery dla kobiet pochodzenia żydowskiego
- 32 warsztat szewski dla Ukraińców
- 33 ambulatorium
- 34 piekarnia
- 35 warsztat kowalski SS
- 36 magazyn na rzeczy zagrabione
- 37 ogródek
- 38 pastwisko dla bydła
- 39 Der Schlauch – zakamuflowany korytarz prowadzący do komór gazowych
- 40 barak tranzytowy dla zdeponowanych bagaży
- 41 rozbieralnia na wolnym powietrzu (ogrodzona płotem)
- 42 magazyn na żywność i podest na przemówienia dla ofiar
- 43 magazyn na rzeczy wartościowe
- 44 magazyn na rzeczy ze srebra/generator prądotwórczy
- 45 wiata na pojazdy
- 46 stajnia
- 47 klatki dla królików
- 48 chlew
- 49 budynek administracji (z kwaterami dla SS)
- 50 baraki sortownicze rzeczy zagrabionych
- 51 budynek spalarni
- 52 wiaty sortownicze
- 53 składnica rzeczy wysortowanych
- 54 latryna
- 55 Lazarett (była kapliczka) – miejsce egzekucji
- 56 lądowisko
- 57 barak fryzjerski
- 58 komory gazowe
- 59 pomieszczenie z silnikiem
- 60 zamknięty plac
- 61 kwatery Sonderkommando
- 62 kuchnia dla Żydów i pomieszczenie dla dentysty
- 63 latryna dla Sonderkommando
- 64 barak dla strażników
- 65 dziewięć baraków przeznaczonych na demontaż i sortownię amunicji zdobytej na froncie wschodnim

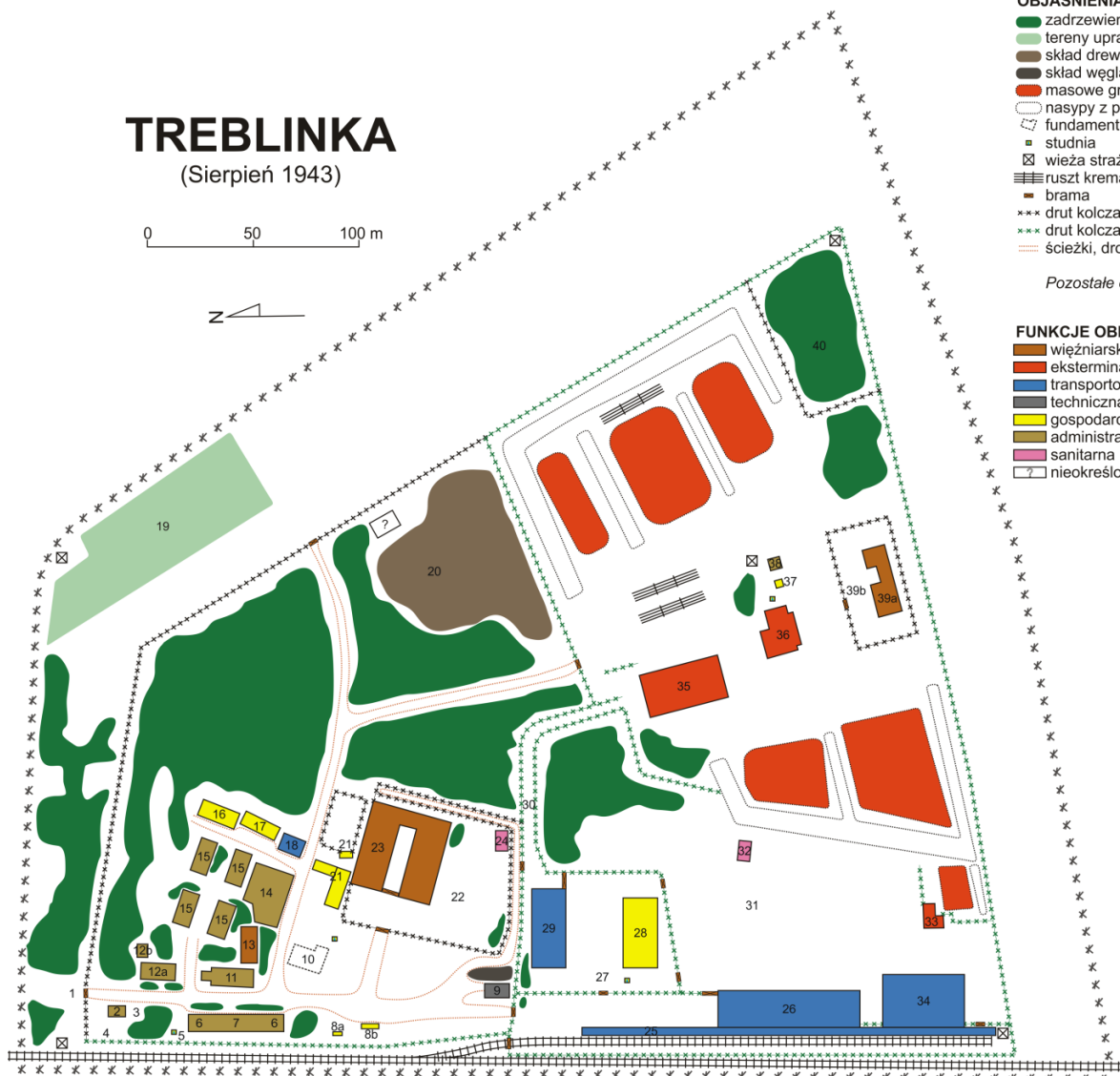
Poza obozem

- 66 Aussenkommando – barak dla Ukraińców (nocna zmiana), latryna i placówka strażnicza dla celów ochrony terenu poza obozem

TREBLINKA

(Sierpień 1943)

0 50 100 m

OBJAŚNIENIA

- zadrzewienia
- tereny uprawne, ogrody
- skład drewna i odpadów
- skład węgla
- masowe groby
- nasypy z piasku z masowych grobów
- fundamenty pod nowy budynek
- studnia
- wieża strażnicza
- ruszt krematoryjny
- brama
- *** drut kolczasty
- *** drut kolczasty zamaskowany gałęziami
- ścieżki, drogi

Pozostałe objaśnienia na następnej stronie.

FUNKCJE OBIEKTÓW

- więźniarska
- eksterminacyjna
- transportowo-magazynowa
- techniczna
- gospodarcza
- administracyjno-usługowa (SS i Ukraińcy)
- sanitarna
- nieokreślona

Ryc. A39. Plan obozu Treblinka z oznaczeniem funkcji obiektów

Źródło: opracowanie własne (podkład planu: P. Laponder, ryc. A31)

TREBLINKA

OBJAŚNIENIA:

- 1 główna brama
- 2 dom strażników
- 3 opancerzone auto
- 4 strefa wypoczynku SS
- 5 studnia oficerska
- 6 kwatery SS
- 7 skład amunicji (z wieżą ciśnień na dachu)
- 8 a. zbiornik paliwa b. pompa paliwa
- 9 garaż
- 10 fundamenty nowej piekarni
- 11 budynek usług dla SS
- 12 a. biuro i kwatera komendanta;
b. piwniczka na alkohol
- 13 kwatery dla ukraińskich i polskich dziewcząt
- 14 zoo (z terenem rekreacyjnym dla SS)
- 15 kwatery dla Ukraińców
- 16 kuchnia dla Ukraińców
- 17 piwnica na ziemniaki
- 18 sortownia złota i rzeczy cennych
(GoldJuden)
- 19 ogródek warzywny
- 20 skład drewna i miejsce składowania odpadów
- 21 gospodarstwo hodowlane
Obóz wewnętrzny dla Żydów
- 22 plac apelowy
- 23 barak dla Żydów
- 24 latryny
Część z rampą kolejową
- 25 platforma wyładownicza dla ofiar
- 26 barak-składnica rzeczy po ofiarach
Część deportacyjna na zagładę
- 27 miejsce separacji ofiar (wg płci)
- 28 barak (skład drewna)
- 29 rozbieralna dla kobiet
- 30 specjalny korytarz prowadzący do strefy zagłady (Himmlerstrasse)
Część sortownicza mienia zagrabionego
- 31 plac sortowniczy
- 32 latryna
- 33 Lazarett (upozorowany na szpital barak, gdzie wykonywano egzekucje)
- 34 podwójny barak na rzeczy zagrabione
- 35 komora gazowa
- 36 komory gazowa
- 37 barak z pompą wody
- 38 dom strażników
Obóz wewnętrzny dla Sonderkommando
- 39 a. wielofunkcyjny barak dla więźniów;
b. plac apelowy
- 40 dół paleniskowy obsadzony na nowo drzewami